ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXV. KÖTET 1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1978

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 40,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Litván György: Ókortudomány és társadalomszemlélet a századforduló körül 1
Lackó Miklós: Sziget és külvilág. Kerényi Károly és a magyar szellemi élet 13
Szilágyi János György: Megjegyzések az ún. magenta-kerámikáról 43
Dér Katalin: Mítoszparódia és aktualitás. Sosia alakja az Amphitruoban 49
Borzsák István: Palaeographico-hermeneutica Horatiana 69
Borzsák István: Lucanus-tanulmányok. III. A viharjelenet: Phars. V. 476 skk. 77

A MŰFORDÍTÁS KÉRDÉSEI

Szilágyi János György: A műfordítás mint irodalom 85
Szepessy Tibor: Gondolatok a görög és latin próza fordításáról 88
Karsay Orsolya: Filológia és/vagy műkritika 91

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Maróti Egon: Katonaszökevények vagy szökött rabszolgák? (Spartacus serege összetételének kérdéséhez) 94
Scheiber Sándor: Egy talmudi aggáda utóélete a reformációban 97

LITVÁN GYÖRGY

ÓKORTUDOMÁNY ÉS TÁRSADALOMSZEMLÉLET A SZÁZADFORDULÓ KÖRÜL*

Amikor a reformkor egyik nagy vívmányaként, hosszú küzdelem után végre bevezették a magyar hivatalos nyelvet a latin helyett, mint Toldy Ferenc később elmondta, Czuczor és ő maga úgy gondolták: «éppen most kettős gonddal azon kell lennünk, nehogy a deákság rabbékóit leráztunkban azon virágláncok is elszakadjanak, melyek az uj világot a classicus korhoz bilincselik; nehogy a bitorlóval a jótevőt is eltaszitsuk, a héjjal a gyöngyöt is elvessük».[1]

Bizonyára sokan gondolták így, hiszen a múlt század derekán irodalmunk és tudományos életünk legjobbjai, Berzsenyi, Kazinczy és Kölcsey, Arany és Petőfi, Czuczor és Toldy, Hunfalvy Pál és mások munkálkodtak a klasszikus müveltség birtokba vételén, magyaritásán. Ezt a korai virágzást természetesen megszakította a 48-as forradalom, a szabadságharc bukása és az abszolutizmus. A kedvező hazai előfeltételek és a biztató előzmények ellenére a magyar klasszika-filológia nehezen talált magára, csak lassan és nehézkesen tudott önálló tudományággá formálódni.

Bartal Antal 1874-ben tartott akadémiai székfoglalójában fájlalja, hogy a hazai klasszika-filológiából teljesen hiányzik a tervszerűség és az eredetiség, hogy nagyon kevés a szövegkritikai kiadás, gyenge a szótárirodalom, a fordítások pedig, bár elég nagyszámúak, nagyrészt műkedvelők munkái.[2] Röviddel ezután megalakult a Philologiai Társaság, de a közgyűlési beszámolók és felszólalások tanusága szerint még sokáig elemi nehézségekkel küzdött. Ponori Thewrek Emil az 1882. évi közgyűlésen elhangzott elnöki megnyitójában a kritikai irány és munka, a magyarországi latin irodalommal való foglalkozás és a népszerűsítés fontosságát hangsúlyozta, ugyanakkor a begubózás, a belterjesség vádja ellen védekezett.[3] De az az igény, hogy a klasszika-filológia valamiféle expanzív szerepet is betölthetne a magyar szellemi életben, a jelek szerint fel sem merült. E tudományág feladatköre, határai, tudományos és társadalmi összefüggései ekkor és még jóideig meglehetősen tisztázatlanok voltak.

E sorok még vázlatos képet sem adhatnak a 19. század végi és e század eleji magyar ókortudománynak, mint egésznek a társadalomszemléletéről

* Elhangzott előadás formájában az Ókortudományi Társaság 1979. február 16-i ülésén.

[1] Idézi *Bartal Antal* 1874. január 5-én elhangzott akadémiai székfoglalójában: A classica philologiának ... művelése hazánkban. Budapest, 1874.

[2] Uo.

[3] EPhK 1883. 104—105.

s a hazai szellemi életben való elhelyezkedéséről. Lényegében csak e tudományág két nagy alakjáról — úgy is mondhatnánk: két nagy különcéről — Schvarcz Gyuláról és Hornyánszky Gyuláról lesz szó, s nálunk sem szorosan vett szaktudományi, filológusi munkásságukról, illetve erről csak annyiban, amennyiben ez összefügg társadalmi, politikai nézeteikkel, ténykedésükkel és szerepükkel.

A két tudós valamiképpen összetartozik, valami folytonosságot képvisel. Schvarcz 1839-től 1900-ig, Hornyánszky 1869—1933-ig élt. Aligha véletlen, hogy az éppen 30 évvel fiatalabb Hornyánszky írt tanulmányt (1901), majd tartott emlékbeszédet (1917) elhunyt pályatársáról, akinek nemcsak tanítványa, de még csak személyes ismerőse sem volt. A szellemi folytonosságot azonban bizonyára ő is érezte.

Valóban, mindketten határozottan politikus vagy — ma úgy mondanánk — ideológus alkatúak voltak, és a maguk idejében — a kiegyezés utáni félévszázad hazai ókortudományában — alighanem csak ők voltak ilyen alkatúak. Mindketten szűknek érezték, s a társadalom, a való élet felé igyekeztek kitágítani szaktudományuk akkori kereteit. Ennek megfelelően mindketten rendhagyónak, különcnek számítottak a szakmában, s viszonylag igen későn jutottak egyetemi katedrához.

Végül mindkettejük tudományos életműve torzó, sőt, folytatás nélkül maradt, mert tanítványokat, iskolát sem hagytak maguk után.

A sokban hasonló alkat és életsors azonban, mint látni fogjuk, csaknem minden lényegbevágó kérdésben különbségeket takart. S ez nem meglepő, hiszen, ha látszólag magányos különcök voltak is, két nemzedék merőben eltérő szemléletmódját képviselték, méghozzá — végeredményben — nagyon is jellegzetesen, csak az átlagnál magasabb szinten.

A különbözőség már abban megmutatkozik, hogy Hornyánszkyval ellentétben, aki majd az ókortudományból indulva halad, mintegy kifelé, a szociológia és a politika irányában, Schvarcz Gyula éppen fordítva, kivülről, azaz más tudományágak és a politika felől érkezett el az ókortudományhoz.

Schvarcz Gyula eredetileg természettudósnak indult, biológiával és geológiával foglalkozott, majd áttért az ókori tudománytörténet művelésére, így jutott el magához az ókortörténethez és klasszika-filológiához. A tudományágak koncentrációjának eszméje már fiatalon megragadta. Nyugateurópai tanulmányútjairól szóló, «Magyar író külföldön» c. 1865-ben Szent-Katolna álnéven kiadott kétkötetes munkájában írja: «az emberi ismeretkört csak azok öregbitik, kik valamely felfedezés keresztülvitelénél a tudomány több ágának momentumait összpontosítják». Ez a mondat akár mottója is lehetne sokoldalú életének és munkásságának.

Schvarcz Gyula munkabírása és érdeklődése nem merült ki tudományos munkásságában. Sőt, külföldi tanulmányútja után, az 1860-as és 70-es években kifejezetten a politikai és közírói tevékenység került nála túlsúlyba, 10 évig képviselő is volt. Úgy látszik, nyugatról elsősorban a hazai közművelődési állapotok elmaradottságának élményét hozta magával, s szinte egy új Széchenyi hevével indult megreformálásukra. 1865-ben hetilapot indított: «Új Korszak. Heti szemle a tudomány, tanügy, irodalom, művészet és a fővárosi és vidéki társasélet köréből» címmel, kifejezetten a közművelődés és a polgárosodás ügyének előmozdítására. Már az első szám vezércikkében kifejti, hogy a közművelődés «közgazdászati» probléma. A forradalom óta felserdült nemzedéket 16 évi elzárt tétlenség választja el feladatától és Euró-

pától, s a «megyei hatáskörhöz» szokott gondolkodásmód kinos zavarba fog kerülni, amikor majd szembekerül az európai polgárosodás látkörével.[4]

A félig német származású és európai kitekintésű Schvarcz mindamellett szenvedélyes hazafi és meggyőződéses függetlenségi volt. Lapját lelkesen üdvözölte a párizsi emigrációból Irányi Dániel,[5] amikor pedig az Új Korszak hasábjain, majd könyvalakban is nyilvánosságra hozta nagyszabású közoktatási reformjavaslatát, maga Kossuth intézett 1868 tavaszán hosszú, kiáltványnak is beillő nyílt levelet a szerzőhöz: «A haza független csak a demokrácia által lehet, a demokrácia hatalmassá csak a közművelődés által válhatik, a közművelődés kellő mérvbeni felemelése csak független hazában remélhető». Javasolta végül, hogy e három jelszóval — függetlenség, demokrácia, közművelődés — alakítsák meg itthon a «nemzeti demokrata pártot».[6]

Schvarcz társadalomszemléletének eszméje és eszménye: a demokrácia. Alapgondolata a következő volt: minden modern kultúrállam rendeltetése, hogy az emberi tőkét, azaz az összes szellemi, erkölcsi és anyagi erőket a lehető legjobban értékesítse. Erre egyedül a demokrácia képes. A demokrácia az ő szemében nemcsak jogállamot, hanem kultúrállamot is jelentett, s épp ez utóbbi minőségben csak mindinkább megközelíthető, de még sehol nem realizált eszményt.

Ellentétben a korabeli magyar politikusok legtöbbjével, Schvarcz számára nem frázis volt a demokrácia, kritériumait nagyon komolyan vette. A választójogi törvényjavaslat 1872-es képviselőházi vitájában leszögezte: a 48-as választójog nem lehet kiindulási pont, az idő meghaladta, s azt követeli, hogy minden írni-olvasni tudó férfinek adják meg választójogot. Álláspontját és javaslatait 1879-ben «Államintézményeink és a kor igényei» című munkájában, ebben a jövő Magyarországáról szóló 500 oldalas vízióban — mint Hornyánszky nevezi — fejti ki részletesen. Hallgassunk bele a bevezetésbe:

«Sem negyvennyolcadiki, sem ujabb törvényhozásaink nem hozzák összhangba államintéznényeinket a kor igényeivel. Amaz, az idő rövidsége miatt, nem vihette keresztül következetesen azon eszméket, melyeket jelszóul hangoztatott. Emezek a reform-munkálatokat oly szellemben folytatják, mely a haladás barátait megdöbbenti». Könyvében, mint írja, arra keresi a választ, hogyan oldjuk meg a történelmi fejlődésből adódó feladatokat. Válasza: «Állami függetlenség, demokrácia, közművelődés, közgazdászat: ezek azon nagy érdekek, melyeket államintézményeink reformjánál szem előtt tartanunk kell». S hangsúlyozza, hogy itt nem «fokozatos fejlesztésre» az eddigi mederben, hanem egy új irányra van szükség.

«Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez» c. akadémiai előadásában (1888) ismét egyik legérzékenyebb pontján találta el a magyar szabadelvűséget. A nemesi rend jogi, ill. tényleges továbbéléséről volt szó.

Schvarcz Gyula abból a ténymegállapításból indult ki, hogy a 48-as törvényhozás — szerinte csak idő hiányában, a forradalmi események által szorongatva — nem tisztázta a rendi tagozódással kapcsolatos álláspontot. Azóta is két hagyomány, két jogi álláspont létezik. Az egyik szerint 48-ban

[4] Uj Korszak, 1865. június 25.
[5] Uo. 1866. január 8. Nyílt levél a szerkesztőhöz.
[6] Uo. 1868. április 15.

megszüntek ugyan a rendi kiváltságok, de nem szüntek meg maguk a rendek (Csemegi, Hódossy még 1874-ben is ezt képviselték!). A másik álláspont hívei a 48-as alkotmány szellemére hivatkoznak, amelyből a törvények hevenyészett szövegezése ellenére is világosan kitűnik a teljes jogegyenlősítés szándéka. A nemesség tehát — Schvarcz szerint is — nem rendként, hanem csak rangként és kitüntetésként maradhatott fenn.

Aligha kell különösebben hangsúlyozni, milyen fontossága volt — és maradt — ennek a kérdésnek az újra és újra befejezetlenül maradt polgári átalakulás és a 48 utáni magyar társadalomfejlődés megértése és megváltoztatása, ma pedig vizsgálata szempontjából. (Schvarcz egyébként ugyanitt fel is hívta a figyelmet a hazai társadalomtörténet művelésének fontosságára, Fényes Elek munkájának folytatására.)

Schvarcz Gyula tehát, mintegy a nagy magyar reformnemzedék plebejus és centralista ágának örököseként, de a századvégen mindinkább magára maradva őrizte, képviselte s próbálta korszerűsíteni a tiszta, felvizezetlen demokratikus hagyományt. A Pallas Lexikon 1893-ban megjelent 5. kötetében 20 hasábos szócikket írt a demokráciáról, amely itteni jellemzése szerint: «a legnagyobb horderejü eszme és egyuttal a legmagasztosabb jelszó a XIX. század müvelt népeinek alkotmánypolitikai életében.»

Ez az eszmei megszállottság vezetett Schvarcz Gyula monumentális tervének születéséhez. Elhatározta, hogy három részben, 15 kötetben megírja a demokrácia világtörténelmét, megvizsgálja feltételeit és perspektíváit. Az első rész 7 kötete a demokrácia athéni, itáliai, svájci, franciaországi, észak-amerikai, dél-amerikai és spanyolországi történetét s ennek tanulságait tartalmazta volna. A 6 kötetes második részben a demokrácia oktatás és művelődés útján való megszervezésének lehetőségeit kívánta megvizsgálni, végül a harmadik rész két kötetének ezt a címet szánta: «A demokratikus kulturállamok tömörülésének nemzetközi jogi feltételei».

A terv természetesen túlméretezett volt, egyetlen ember számára megvalósíthatatlan. Schvarcz így is emberfelettit teljesített. 1882-ben Lipcsében megjelent — német nyelven — a «Die Demokratie» első, hatalmas kötete — Die Demokratie von Athen —, majd ezt követően a második: Die römische Massenherrschaft. Így, ezzel a tudatosan politikai célkitűzéssel lett Schvarcz Gyula ókori történetíróvá.

Természetesen nem azért lett az athéni demokrácia historikusa, hogy azt példának állítsa saját kora elé. Ellenkezőleg, álláspontja már ifjúkori tudománytörténeti tanulmányai óta reakciója és ellenpólusa volt az 1840-es évek George Grote által kezdeményezett görögimádatnak. Az ő véleménye szerint a modern demokráciával szemben az athéni kifejezetten arisztokratikus vérségi kötelékekben gyökerező kisebbségi uralom volt.

Az Akadémia II. osztályán tartott előadásaiban — «Melyik görög állam közelitette meg leginkább a képviseleti rendszer alapgondolatát?» (1886), «Gondolatszabadság és ódon tömeguralom» (1886), «Az athenei állam és társadalom jelentősége az emberi haladásra nézve» (1887) — tovább konkretizálta és élesítette az ókori görögség demokratikus szemszögből való bírálatát. Kimutatta, hogy a görög államok — néhány átmeneti, inkább véletlenszerű mozzanatot leszámítva — nem ismerték a képviseleti rendszert, ez mindenestől idegen volt tőlük, eszméje állambölcselőiknél fel sem merül. A gondolatszabadság Athénben mindvégig — Periklés korában is — erős korlátok közé szorult: külön néphatározatot hoztak, hajszát inditottak azok

ellen, akik kétségbe vonták az államvallás tanait vagy természeti tüneményeket mertek tanulmányozni. Anaxagoras, Prótagoras, Sókrates perét elemezve mutatta ki, hogy a szuverén tömeg üldözési dühe elsősorban a bölcselők és természetbúvárok ellen fordult, s a gondolkodók viszonylagos szabadsága csak addig tart, amig kevesen vannak és nem számítanak. Hiányolja Schvarcz az ókori Athénben az állami nevelés rendszerét, a rátermettség és szakértelem figyelembe vételét a hivatalnokok választásánál, a tudományos életet, s levonja a maga kettős következtetését: modern demokrácia nem képzelhető el teljes gondolatszabadság nélkül; magasabb szellemi műveltség nélkül nincs teljes szabadság.

1901-es Schvarcz-tanulmányában[7] a fiatal Hornyánszky Gyula jogosan mutatott rá, hogy Schvarcz kérdésfeltevése — Milyen érdemeket szerzett Athen népe a fehér emberfaj nevelése körül ? — nem a tudósé, hanem a kultúrpolitikusé. Társadalmi vagy éppen politikai prekoncepciókkal, pontosabban ezek mindenáron való igazolása céljából a legőszintébb odaadással sem lehet tudományt művelni — ebben bizonyára igazat adhatunk Hornyászky bírálatának. Az értékítélet, mondja ő a továbbiakban, nem a tudomány feladata, az meg egyenesen tűrhetetlen, ha valaki a kritikával akarja helyettesíteni az okozati explikációt.

16 évvel későbbi emlékbeszédében[8] Hornyánszky már szükségét érezte valamelyest tompítani, sőt visszavonni egykori bírálatának ezt a pontját. Akkor még, mondja, közelebb állt a természettudományi pozitivizmushoz. «Azóta, folytatja, jobban látom, hogy mint történetkutatók mennyire rászorulunk — akarva, nem akarva — értékítéletekre, hiszen már a történeti anyag kiválogatása értékviszonyok rendszerén alapszik». «De mindezt be is látva, mondja végül, azért mégsem fogjuk a tudományos szerepeket annyira felcserélni, hogy az okszerű magyarázat helyett az értékelésben keressük és találjuk meg a történetírói tisztet».

Hornyánszky természetesen soha nem vonta vissza első bírálatának egyéb pontjait: azt, hogy miközben Schvarcz önmagát empiristának és realistának, módszerét induktívnak nevezte, valójában deduktívan járt el, hiszen ideális fogalmait használta mércéül, s ezzel az általa megvetett ideológusi pozícióba került; hogy figyelmen kívül hagyta a primitív népekkel foglalkozó etnológia eredményeit; hogy nem ismerte fel a történeti fejlődés mibenlétét, s általában nem volt eléggé «filozófus».

Hornyánszky azonban e fogyatkozások és egyoldalúságok megállapítása közben is teljesen tisztában volt Schvarcz Gyula szerepének és művének értékével és mulhatatlan érdemével. «Bár elhibázott céllal, heroikus tudósi tettet hajtott végre», írta róla már 1901-ben, összehasonlítva őt a magyar klasszika-filológiai «értekezésirodalom» más művelőivel, akiknél hiányzik a tudományos kérdések lényeges, *tartalmi* részének szeretete. Márpedig a nagy, egységes műhöz, amilyen a Schvarczé is, csak tartalmi érdek vezethet. Aki tudományának módszerét és technikáját túlbecsüli és ezek szolgálatába szegődik, írja, az mesterember, s nem igazi tudós. Schvarcz Gyula lelkes elfogultsága az egyetemen is jólesőn különbözött az impotencia makogásától, mondotta 1917-es emlékbeszéde végén.

[7] Schvarcz Gyula emlékezete. Bp. 1901.
[8] Schvarcz Gyula r. tag emlékezete. Bp. 1917.

A fentiekből nemcsak Schvarcz Gyula, hanem részben már Hornyásznky Gyula profilja is kirajzolódik, s egyben plasztikusabbá válik a két tudós és társadalmi gondolkodó lényegi összetartozása és nem kevésbé lényegi különbözősége.

Összetartoznak, amennyiben tudományukban mindketten az összefüggéseket keresték, a tartalmi kérdéseket vizsgálták, a történeti eseményekben az emberi lényegre, a koruknak is szóló társadalmi mondanivalóra figyeltek, s ebből adódóan szemben álltak a korabeli magyar ókortudomány és általában a hivatalos tudományosság provinciális vagy legjobb esetben szaktudományos horizontú mesterembereivel és a fennálló rend tudós apologétáival. Schvarcznál ez az oppozíció, a korból is adódóan, még fölényesebb és rejtettebb, Hornyánszkynál — legalábbis kezdetben — már élesebb és polemikusabb formában jelentkezett, ami persze egyéniségéből, sokak által rettegett s valóban félelmetes szarkazmusából is adódott.

A fő különbség azonban kettejük között nem eltérő természetükben, hanem eltérő szellemi gyökereikben, a tudomány és a társadalom más-más felfogásában rejlik. Schvarcz egyenesvonalú, szinte naiv demokratizmusa, kételyek által nem gyötört haladás-hite a 19. század szellemi produktuma. «Az emberiség halad, most rohamosabb léptekkel halad előre, mint valaha, és ezt elsősorban a tudománynak köszönheti» — mondta például «Tudomány és társadalom» c. akadémiai előadásában (1888). Hornyánszky már sokkal szkeptikusabb és bonyuloltabb szellem, aki érzékenyen és gyorsan reagál az új század új társadalmi és eszmei áramlataira, mindent elolvas, minden új szellemi jelenséget megismer és megvizsgál, de egyikkel sem tud azonosulni, és — mint Marót Károly mondja róla — szkepszis és szubjektivizmus, racionalizmus és irracionalizmus között hányódik.[9]

Indulása rendkívül bíztató és ígéretes volt. 1895-ben, 26 éves korában jelent meg mesterének, Medveczky Frigyesnek ajánlott első nagyobb értekezése: «A classica-philologia mint történetirás», amelynek egy kisebb előtanulmányát «A classica-philologia mint társadalom-tudomány» címmel már az előző évben közölte az «Athenaeum». A két cím programot jelentett, s egyúttal — Huszti József szavaival — «lázadást, szabadságharcot az uralkodó német klasszika filológia zsarnokinak érzett módszere ellen.»[10]

A tanulmány kulcsmondata: «A classica-philologia ismerje meg a szociológia eredményeit». 1895-ben, 5 évvel a Huszadik Század megindulása előtt, amikor az új tudomány nálunk még jóformán ki sem bontakozott a jogbölcselet gubójából, az ifjú Hornyánszky azzal a merész gondolattal állt elő, hogy a szociológia lendítheti ki a klasszika-filológiát a formális nyelvészeti és esztétikai szempontok egyoldalú kultiválásából.

Hornyánszky természetesen már ekkor is tisztában volt a történettudomány és a szociológia feladatbeli különbségével. A szociológiát a társadalom törvénykereső, «abszolut absztrakt tudományának» tekintette, mig a történetírás, mint mondja, «törvények megállapítására sohasem vállalkozhatik». Úgy gondolta, «a szociológia a társadalom összes phenoménáinak és ezek összes viszonyainak azt a vázát fogja megadni, amelyhez ruhát majd a történetírás ad.»

[9] *Marót Károly:* Hornyánszky Gyula. EPhK 1934. 147—167.

[10] *Huszti József:* Hornyánszky Gyula emlékezete. Társadalomtudomány, 1933. 3—4.

Tíz évvel később, 1905-ben, «A görög müvelődéstörténetről, különös tekintettel hazai viszonyainkra» c. előadásában továbbfejlesztette és konkretizálta programját. «Csak sajnálni lehet, mondta, hogy a XIX. századnak azon szociológiai vagy történetbölcseleti mozgalmai és kisérletei, melyek oly módositólag hatottak és hatnak még folyton a történetnek általános képzeteire és felfogására, a classica philologiát és ennek módszertanát is érintetlenül hagyták». Mert, tette hozzá, «mindenütt elsenyved a régi, ha az élet folytonosságával való kapcsolat nem képes ujjáalakitani». Előadásában kifejtette egy görög «szociológia» és — részletesebben — a görög művelődéstörténet szükségességét. «Amily természetességgel csüggött a tudósnak szeme hosszú időn keresztül az érdeklődésnek kizárólagosságával a jelentékeny *egyének* tettein, ép oly természetesen vizsgálja az most, az elmélet egy magasabb fokán, a szürke sokaságnak mindennapi életét is.»

Összehasonlításképp érdemes itt megemlíteni azt a másik programot, amelyet ugyanebben az évben, 1905-ben, az ókortudomány ekkori hivatalos nagysága, Pecz Vilmos egyetemi tanár hirdetett meg «A classica-philologia jövője, tekintettel hazai viszonyainkra» c. akadémiai székfoglaló előadásában. Pecz egyetlen programpontja abban állt, hogy a hazai klasszika-filológia tárgya ne csupán az ókori, hanem a közép- és újkori görögség és latinság is legyen. Hornyánszky már 1895-ben határozott véleményt nyilvánított a tudomány magyar-szempontú műveléséről: «A classica-philologia, sajátos tudásterrénumának kimélyitése helyett olyan hóditással igyekszik e terrénumot növelni, amelyre a történeti folytonosság már egyáltalán nem ad jogot.»

Ugyanabban az időben, a millenniumi mámor kellős közepén kemény ítéletet mondott általánosságban is a nemzeti eszme szolgálatában álló tudományról.[11] «A nemzetközi és a nemzeti tudománynál más a cél, más az eszköz, más az értékjelölő, s igy az eredmény is más-más megbirálás alá fog esni» — figyelmeztetett. Az új francia társadalomtudományi iskolákat — Ecole des Hautes Etudes, Collège de France — hozta fel követendő példának a kifelé tekintésre, s felvetette, nem értékesebb-e az a befolyás, amelyet a tudomány a maga tisztaságában gyakorol a nemzeti életre, mint a különböző nemzeti missziók káoszába merített, nemzetien elzárkózott tudomány maga. Úgy vélte, hazai viszonyaink eléggé indokolnák e kérdés felvetését. «A tudomány — mondta — az a tiszta forrás legyen, melyből minden nemzet kedve szerint merithet, s ne az a zavaros folyadék, melyet előbb a speciális talaj földjétől kell megtisztitani».

A századvég nemzeti önelégültségében ez a Hornyánszky által később megtagadott álláspont egyaránt szolgálta a nemzeti tudat tisztulását és a magyar tudomány horizontjának olyannyira szükséges kitágítását.

A kihívóan antinacionalista hangnem egyébként már a «Huszadik Század» 5—10 évvel később fellépő radikálisainak hangját anticipálja. Milyen szellemi viszony fűzte ekkoriban hozzájuk? 1899-ben a Magyar Jogászegyletben felolvasást tartott Pikler Gyula «A jog keletkezése és fejlődése» című, konzervatív oldalról erősen támadott könyvéről. A kor irodalmának és vitáinak ismeretében túlzás nélkül állítható, hogy az akkori magyar tudományos életből senki nem tudott az egymással sokszor zavarosan ütköző eszmeáramlatok megértésének és tárgyilagos szembesítésének arra a magaslatára emel-

[11] *Hornyánszky Gyula:* Nemzeti eszme és tudomány. EPhK 1895. 781—812.

kedni, mint Hornyánszky Gyula ebben az előadásában, ahol egyfelől teljes mértékben elismerte és méltányolta Pikler szemléletének egyetemességét, munkásságának progresszív és tudomány-fejlesztő jelentőségét, másfelől viszont könyörtelenül elvetette merev, elavult racionalizmusát és teljesen meddő «belátásos elméletét».

«Pikler Gyula bölcsész, tudományos értelemben és az igazak fajtájából. Távol áll tőle a metafizikai gondolkozás, ez a nagy kisértő» — mondta Hornyánszky; Pikler «olyan erők müködését vizsgálja, amelyek a jog körén kivül az összes emberi jelenségeknek is okozói és szabályozói». Pikler nagy érdemének tartotta, hogy munkája erős protestáció a történeti iskolának az egyesnél való megragadása, az általánostól való idegenkedése, a történetfilozófia hiánya ellen. A Pikler-féle ellenhatás túloz, de ez így szokott lenni. Őt a történeti iskola hibái kergetik az ellenkező végletbe, ahol már nincs is szükség történeti vizsgálatra, mert mindent megmagyaráz a «belátás» általános érvényű elmélete.[12]

Valóban, mai szemmel és tapasztalattal nézve, s teljes elismeréssel adózva Pikler és tanítványai bátor szociológiai zászlóbontásának s fellépésük progresszív szellemi-politikai jelentőségének, *tudományos* szempontból Hornyánszky akkori interdiszciplináris, társadalomtörténeti és művelődéstörténeti koncepcióját ma időtállóbbnak és modernebbnek érezzük a társadalommagyarázat mindenre alkalmazható receptjeinél.

Érvényes ez arra a bírálatra is, amelyet Hornyánszky 1908-ban a történelmi materializmus, pontosabban annak akkori, meglehetősen vulgarizált Kautsky-féle változata fölött gyakorolt. Hibáztatta a magyar polgári tudományt, amiért nem foglalkozik a marxizmussal és a történelmi materializmussal, amely egy nagy párt és mozgalom hivatalos elmélete — rajta kívül csakugyan alig akadt történész, aki ezt megtette volna —, s részletesen, elfogulatlanul ismertette a kérdés nemzetközi és hazai irodalmát. Rámutatott a marxi osztály-fogalom és osztályharc-elmélet kidolgozatlanságára, az alap és felépítmény viszonyában pedig a lényeges problémát abban látta, hogy a gazdasági okok egyformán vagy korok szerint változóan hatnak-e a társadalom fejlődésére. «A történelmi materializmusban van némi igazság — mondta összefoglalóan —, de ezt teljes igazsággá csak az a bírálat képes tenni, amely viszont a történelmi materializmust egyoldaluságától, kizárólagosságától, merev pozitivizmusától fosztja meg».[13] A társadalomtudomány azóta megtett útja gyakorlatilag igazolja ezt a megállapítást.

Hornyánszky korai, tehát a századforduló éveiben kifejtett tudománykoncepciója és társadalomfelfogása kétségkivül kimagaslott mindabból, amit a hazai klasszika-filológia, sőt talán az egész magyar tudományos élet akkoriban felmutathatott. Ha viszont Hornyánszkynak *ezt* a teljesítményét összevetjük egyrészt tudományos teljesítményével azaz szaktudományi munkásságával, másrészt 1910 és különösen 1919 utáni közéleti-politikai szereplésével, mindjárt egész sor nehéz kérdés merül fel.

A Hornyánszky-pálya személyes kérdése, s ezért voltaképp nem tartozik ide, miért nem tudott ez a termékeny szemlélet és módszer igazán nagy mű-

[12] *Hornyánszky Gyula:* A jog keletkezése és fejlődése. Magyar jogászegyleti Értekezések. VIII. k. Bp. 1899.

[13] A történelmi materializmus. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1908. 197—210.

vekben realizálódni? Korai nagy munkája: «A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates», 1910-ben jelent meg. Ő írta az 1930-as években kiadott Egyetemes Történet ókori kötetének a görögökre vonatkozó legtöbb fejezetét. A kötet szerkesztője, Kerényi Károly bevezetője szerint «itt megvalósulhattak Hornyászky Gyula müveltségtörténeti és társadalomtudományi szempontjai». Marót Károly szinte természetesnek találja, hogy a folytonosan gigantikus méretű szintéziseket körvonalazó tudós végülis önkéntelenül beérte a «darabokban-kritikusan dolgozással».[14] — Fontosabb kérdésnek tűnik számunkra, hogy szemléletével miért nem tudott komoly hatást, termékenyítő befolyást gyakorolni a magyar ókortudományra, különösen a klasszikus-filológusok fiatalabb nemzedékére?

Itt nem vállalkozhatunk a bizonyára sokrétű jelenség összes okainak kinyomozására, de a kérdésre részben maga Hornyánszky is válaszolt egy 1911-es cikkében.[15] Keserűen állapítja meg, hogy a magyar ifjúságot a klerikalizmus és a radikalizmus végletei vonzzák és fordítják szembe egymással, de másoktól eltérően itt is a két szélsőséges és tudománytalan történetfelfogást tartja e jelenségben lényegesnek. Az egyik felfogás «feltétlenül konzervál», s «anistorikus», mivel tagadja a mozgást. A másik viszont csak mozgást ismer, célzatosan elhanyagolja a multat s a múlt ismeretét. Így háttérbe szorul a történelem «kritikai, tehát tudományos felfogása» (aminek ellensúlyozására a történetfilozófia külön studiummá tételét javasolja.) Az 1910-es és 20-as éveknek e polarizált politikai és szellemi légkörében Hornyánszky kétfelé kapcsolódó, egyszerre modern és konzervatív, szociologizáló és történeti szemlélete, úgy látszik, nem volt folytatható. Olyannyira nem, hogy végeredményben még ő maga sem tudta folytatni, s talán ez a legfontosabb magyarázata saját tudományos és politikai hanyatlásának is.

Hornyánszky utolsó két évtizedének témánkba tartozó mozzanatairól már csak dióhéjba szorítva szólhatunk. Az 1910-es évek elején rendszeres cikkírója és glosszátora lett Tisza István és Herczeg Ferenc «Magyar Figyelő»-jének, amelyet kifejezetten az ún. destruktív és nemzetietlen áramlatok, elsősorban a «Nyugat» és a «Huszadik Század» ellensúlyozására hoztak létre. Hornyánszky itteni írásai legfeljebb okosabbak és szellemesebbek, de semmi esetre sem toleránsabbak a folyóirat más cikkeinél. Fő célpontjaik a radikalizmus, a racionalizmus, a történelmi materializmus és a forradalmi szellem mindenféle más megnyilatkozása, hangnemük pedig többször jár közel a denunciáláshoz, mint a szerzőtől egykor megszokott, finom és nyitott elméjű tudományos elemzéshez.[16]

A háború végén néhányszor a «Nyugat»-ban publikált, bár nem politizáló jelleggel. Annál inkább visszatért a politikához a forradalmak bukása után.

1921-től vezető ideológusa a konzervatív «Társadalomtudomány» c. folyóiratnak, 1925-től, az alakulástól haláláig elnöke a Magyar Társadalomtudományi Társulatnak. Élete utolsó évtizedét jórészt ez a kevéssé dicsteljes és még kevésbé produktív ideológusi szerep tölti ki, cikkeinek és beszédeinek

[14] *Marót:* id. h.

[15] *Historicus:* Történetfilozófia az egyetemen. Magyar Figyelő, 1911. 2. k. 341—345.

[16] Ilyen cikkei a Magyar Figyelő-ben: Radikalizmus. 1911. 4. k. 306—315.; Radikális kiskáték. 1913. 1. k. 313—316.; A francia forradalom pszichológiája. 1913. 2. k. 306—309.

mindig visszatérő főmotivuma a radikalizmus, a szocializmus és a zsidó faj veszedelmére való figyelmeztetés.

A mérleg tehát átbillent. Ami korábban többnyire egészséges, az egyoldalúságtól megóvó ellensúly volt, az most — néha látszólag csekély hangsúlyváltások segítségével — már egyedül nyomott a latban. Aki indulása idején a meddő filologizálás, a részletekben való megragadás ellen küzdött, most (1927) így írt: «vannak, akik az általánosság atmoszférájából sehogyan sem tudnak a konkrét valóság területére leszállani, és vannak, akik innen nem tudnak az általánosság légkörébe emelkedni. A társadalmi eszmék kigondolásában és irányításában a nagyobbik bajt mindenesetre nem az utóbbiak, hanem az előbbiek, a vakon generalizálók okozták».[17] Aki egykor a tudomány egyetemességét és nemzetköziségét hirdette, az most «nemzeti szociológiát» követelt. Aki 1902-ben azzal a mondattal kezdte «A szocializmus költészete a görög ókorban» c. cikkét: «Mi, modern emberek, a szocializmus jegyében élünk»;[18] 1926-ban azzal végezte a demokrácia válságáról szóló cikkét, hogy nálunk a fő feladat nem a demokratikus formák betartásában, hanem — kissé az olasz fasizmus mintájára — a szocialista veszedelemmel szembeni «öntudatos szervezkedésben» áll.[19]

Ennek az átalakulásnak az ismeretében válik érthetővé az a vitriolos jellemzés, amelyet Németh László az Ember és szerepben a Társadalomtudomány asztaltársaságáról és vezéréről ad: «Műveltek voltak — a kor színén úsztak; de műveltségük mintha megkeseredett volna a kámzsa alatt, amelyet örök életre fel kellett ölteni. A Hivatalos Magyarország öreg és fiatal szerzetesei voltak valamennyien, tudták, mit szabad és mit nem szabad, annál boldogtalanabbak, minél képzettebbek. A törzsfőnökük, Hornyánszky, egyszerre volt cinikus, elmés, ravasz, kiábrándult, nem is egy tudós csoport vezére, hanem vámőröké, akik valaha maguk is csempészek voltak».[20]

És erre reflektált egy 1935 elején publikált levélben Kerényi Károly: «A törzsfők személye ebben és a többi hasonló csoportosulásokban az egész helyzet szempontjából lényegtelen. Puszta véletlen az, hogy a görög és latin filológusok nemrég még szintén Hornyánszky körül csoportosultak. A lényeges annak a törzsi köteléknek a természete, amelyre Te a 'kámzsa' megjelölést találtad. A Törzsfők ezzel püspökséget szereztek maguknak. Nem érdemes-e ezért magunkra venni a kámzsa boldogtalanságát?»[21]

A magyar klasszika-filológia egykori lázadója tehát a fiatal nemzedék szemében a hivatalos vaskalaposság jelképe lett. Utolsó harcát ellenük, az ún. szellemtörténeti iskola ellen vívta. «Mi is az a szellemtörténet?» c. előadásában (1932) múló divatról beszélt, amely azonban el fogja végezni a maga pusztításait. Az új irányzat sok veszélyére figyelmeztetett — önkényes konstrukciókra csábít, leszoktatja az ifjúságot az előismeretek, a latin tudás megszerzéséről, az eseménytörténet lebecsüléséhez vezet, és így tovább —, de lényegét már nem tudta megragadni. Mégis, ez a küzdelem alkalmat adott neki arra, hogy — utoljára — kifejtse a maga tudományos krédóját: «maholnap egy életet töltöttem el ama meggyőződésem dokumentálására, hogy a

[17] Nemzeti és nemzetietlen szociológia. Társadalomtudomány, 1927. 337—347.
[18] EPhK 1902. 871.
[19] A demokrácia és a parlamentarizmus válságáról. Társadalomtudomány, 1926. 256.
[20] *Németh László:* Homályból homályba. Bp. 1977. I. k. 333.
[21] Németh László és Kerényi Károly levélváltása. Válasz 1935. 16.

részletek még semmit sem jelentenek, s hogy még annak az összképnek is, melyet a történet valamely korszakáról és kultúrtörekvéséről készítünk, meg kell valahogy találnia a maga kapcsolatát a modern ember szemléletmódjával és életfeladataival».

Erre törekedett Schvarcz és Hornyánszky, s végül éppen ebben vallottak mindketten — más-más okból — kudarcot.

Múlt és jelen eleven kapcsolatának megteremtésére a magyar ókortudomány harmadik nemzedékének és harmadik nagy különcének, Kerényi Károlynak, ismét új oldalról kellett kísérletet tennie.

LACKÓ MIKLÓS

SZIGET ÉS KÜLVILÁG

KERÉNYI KÁROLY ÉS A MAGYAR SZELLEMI ÉLET

I

Amikor a két világháború közötti ókortudomány és a szellemi élet kapcsolatával foglalkozunk, magától értetődően merül fel elsőnek Kerényi Károly neve. S vele együtt a csodálkozás azon, hogy ő és szűk köre milyen sokrétű szellemi összefüggések erőterében állt. Ismeretes, hogy a hivatalos tudományos életben fiatalon elhelyezkedett, nagy egyetemi pályát igérő filológust 1926-ban az Egyetemes Philológiai Közlöny egyik szerkesztőjévé nevezték ki. 1930-ban előadója lett a Philológiai Társaság közgyűlésének. Az előadást Kerényi kritikai fórummá változtatta, beszédében a közgyűlés színe előtt éles és átfogó bírálatban részesítette a hivatalos ókortudományt, sőt ezen túl azt az egész tudománypolitikát, mely a nacionalista hungarocentrizmus nevében szakított a tudomány egyetemes szemléletével, az ókortudományt provinciális állapotban tartotta, s elsorvasztotta a klasszikus antikvitás kutatására irányuló munkát.[1] A fellépés évekig elhúzódó szaktudományon belüli vitákra vezetett, s 1934-ben Kerényinek a hivatalos tudományos élet peremére szorítását vonta maga után.[2]

Az 1930-as kiállás mögött Kerényi szellemi fordulata állt. Cs. Szabó László visszaemlékezése szerint, maga Kerényi 1929-es görögországi útját tartotta élete fordulópontjának, amikor részben gyalogszerrel járta be a klasszikus görög tájak városait és falvait. Cs. Szabó Kerényi akkor föltámadt antik élményét a huszas évek végének szellemi erjedésével, sőt az alakuló népi mozgalom hatásával hozza összefüggésbe.[3] Ezt a feltételezést, noha talán némileg későbbi élményeket vetít korábbra vissza, nem zárhatjuk ki. Mégis reálisabbnak látszik, ha Kerényi fordulatát — amelynek persze olyan előzményei voltak, mint a Berzsenyi esztétikai platonizmusát elemző, újszerű, szokatlan hangvételű ifjúkori dolgozat,[4] mint szakadatlan, bensőséges érdeklődése az irodalom, a költészet iránt,[5] vagy mint 1927-ben a «Griechisch-

[1] *Kerényi Károly:* Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok. EPhK 54 (1930) 20—35.

[2] Ezt pecsételte meg lemondatása az Egyetemes Philológiai Közlöny társ-szerkesztői tisztéből, s a pécsi egyetemre való kinevezése. — A vitáról ld. *Marót Károly:* A mi ideáljaink. EPhK 54. (1930) 199—202. és *Moravcsik Gyula:* A görög és latin filológia magyar feladatai. Uo. 57. (1933) 8—24. — A vitáról és értékeléséről ld. *Szilágyi János György:* Kerényi Károly emlékezete. AT 20 (1973) 200—210.

[3] *Cs. Szabó László:* Kerényi Károly arcképe. Kerényi Károly és a humanizmus. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Bern 1978. 95.

[4] *Kerényi Károly:* Az ismeretlen Berzsenyi. Budapest 1940. A tanulmány 1921-ben készült.

[5] Ennek néhány új adalékát tárta fel *Fáj Attila:* Kerényi Károly hatása a hazai és a nyugati magyar írókra c. írása. Kerényi Károly és a humanizmus. 46—52.

orientalische Romanliteratur»-ról szóló, a szűk szakmai érdeklődésen messze túlmutató nagy tanulmány[6] — ismételjük: reálisabb, ha e fordulatot elsősorban a német klasszika-filológia és vallástörténet ún. frankfurti iskolájának, Walter F. Otto, K. Reinhardt, F. Altheim munkásságának hatásával hozzuk kapcsolatba.[7] Persze mindezek mögé oda kell képzelnünk az európai, ezen belül a különösen súlyos német, s a sok szempontból sajátos magyar válsághelyzetet. «Az ókortudomány nem most éli meg először, hogy a híd, amelyet az antik hagyomány márványszigete felé szakadatlanul építünk, látszólag összeomlik. Az antikvitás tudományos megközelítése a legelső európai renaissance-helyzet óta mindig színvonalegyeztetésen alapult. Az európai szellem minden új színvonalmagasság birtokában újra kezdi az ókori világ megértését» — írta Kerényi 1933-ban,[8] egy olyan optimista tudományos hittel, amely voltaképpen sohasem hagyta el őt; az ő számára természetes volt, hogy a tudomány színvonala s a humanizmus színvonala kéz a kézben halad.

Mi volt az az antik hagyomány márványszigete felé épülő új híd, amely nálunk Kerényi nevéhez fűződik? S hogy erre válaszolhassunk: milyen ösztönzések működtek közre, hogy a harmincas években, s a negyvenes évek elején egy évtizedig Kerényi a magyar szellemi életnek egy olyan perifériku s, mégis jelentős pontjára került, ahol fontos áramlatok futottak össze, s amelyet a legfontosabbak is érintettek? Sokrétű volt ez az ösztönzés, bizonytalanok, egymásba folyók a határai. A klasszikus antikvitástól mindig is elválaszthatatlan általános humanista érdeklődésen túl, voltak, akiket ezeknek a veszélyeztetett értékeknek a védelme foglalkoztatott elsősorban, de tudták, hogy a régit csak megújítva lehet megőrizni; voltak, akiket a kultúrkritika megerősödött áramlata vont a közelébe, utópisztikus hittel teljes vágy egy új kultúra és társadalom után, melynek normatív példáját az antik hagyomány újfajta megközelítése útján keresték; mások a romló korszak hatásaitól még a legkevésbé érintett tiszta szellemi szféra játékterét keresték közelében, a jelenből való elvágyódás szigetét; megint másokat a halálközelség mind fenyegetőbb kihívása érintett meg, a századforduló után előretört vitalizmus alkonyának, korszerűtlenségének belátása, az igény, hogy ne csak a költő, de a tudós is — Halász Gábor későbbi szavaival — «élet és halál őskérdéseiről» szóljon «a megnehezült élet és a megkönnyült halál világában.»[9]

E különböző, a legtöbbször együtt ható vonzalmak találkozási pontja, az új márványhíd az antikvitás *vallástörténeti* megközelítése volt. Visszatekintve pályájára, elsősorban ebben látta Kerényi is a maga szerepét: «Anélkül, hogy archeológus lettem volna, megpróbáltam fölvenni a közvetlen kapcsolatot az antik világ érzéki hagyományával. Az írásos hagyomány terén láttam egyre inkább filológiai feladatomat: olyan feladatot, amely csak egy újjáalkotott módszerrel oldható meg. Meggyőződésem az volt és az is maradt, hogy amikor határozottan e hagyományhoz fordultam, az antik létnek egy más módon felismert elemét, a *vallásosat*, a romantikusok tévedései után, oda helyeztem, ahová tartozik: a középpontba» — írta 1960-ban.[10] És valóban:

[6] Die Griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung. Ein Versuch. Tübingen 1927.

[7] Ld. erről és általában Kerényi tudományos életművének átfogó értékeléséről *Szilágyi:* i.m.

[8] *Kerényi Károly:* Halhatatlanság és Apollon-vallás. Athenaeum 19 (1933) 106.

[9] Magyar Csillag 1941. 48.

[10] *Thomas Mann—Karl Kerényi:* Gespräch in Briefen. München 1967. 22.

elsősorban az antik irodalmi és mitológiai anyag vallástörténeti értelmezésével hatott ösztönzően az irodalmi életre, a modern európai irodalom hazai adaptálására, a műfordítás-irodalomra, az ugyancsak egzisztenciális érdeklődésű, a céhes tudományos élettől távoltartott új tudományágakra, a néprajzra, a zenetudományra, a szociográfiától egy ideig el nem különült magyarságtudományra, később a pszichológiára, — mindazokra, akikkel, miután a hivatalos tudományos élet perifériájára, de az igazi szellemi élet áramába került, szabadabban találkozhatott. Ez a vallástörténeti megközelítés tette izgalmassá műveit, ezeket a hagyományos szaktudomány határait feszegető, a filológiai esszé felé mutató írásokat, melyekben — ahogy 1934-es gyönyörű Antigone-tanulmányában kifejezte — «az általános emberi nyilvánosságot kívánó közlések korszakában» — mert így látta korát — «az emberhez és nem pusztán a szakemberhez való szólásra megérett tudományok közlési vágya» kapott hangot.[11] Ennek jegyében vetette el az antik hagyomány felszínes historizálását, sőt az egyoldalú történeti megközelítést is: ott, ahol minden reánkmaradt emlék, minden verssor és felirattöredék egy tőlünk már teljességgel távol álló szerves kultikus világ eleme, a historizmus vagy akár a szellemtörténeti megközelítés éppúgy elégtelen, mint az antik emlékek pusztán esztétikai szemlélete.[12]

Mindezzel Kerényi új, a vészterhes korhoz illő komolyságot adott az ókortudománynak. Sziget-gondolata, melyet a hivatalos szaktudomány kihült szellemével állított szembe, elsősorban tudományos eszmény, egy új, elevenebb és felelősségteljesebb tudományos-szellemi tevékenység eszméje volt, a legszigorúbban koncentrált, de egyúttal életteljes tudományos tevékenység foglalata.[13] Ez a sziget-gondolat nem egyszerűen a George-kör eszméinek átvételét jelentette. Igen sok vonatkozásban tért el — talán nem is teljesen tudatosan attól, s ezek a különbségek Kerényi különálló helyét is megjelölik.[14] Küzölük kettőre szükséges rámutatni. Az egyik a tudomány értelmezése volt. Nem mondhatjuk, hogy a George-kör nem törődött a tudományossággal. De élet és tudomány kapcsolatában az elsőre fektette a hangsúlyt, tudományos érdeklődését megelőzte a vitalizmusa és «heroikus» esztéticizmusa által kijelölt témák és figurák kiválasztása, s csak e választás után lépett hatályba tudományossága. Kerényi a témaválasztást fontosnak tartotta, de a szelekció ilyen típusú tudományon kívüli formáját nem ismerte. Ő tudósnak vallotta magát, a tudomány egyetemességének álláspontján állt, a tudományos módszer alkalmazhatóságát hirdette a szaktudománya körébe eső egész területen, s minden téma tudományos megközelítésének lehetőségét vallotta. Szerinte az antik hagyomány «életszerű» megszólaltatása nem pusztán mai kérdésfeltevéseinktől függ, — kérdéseinket az antik anyag természete kell hogy megszabja. A filológus a mélyebben, egzisztenciálisan aktuálisat csak akkor hoz-

[11] *Kerényi Károly:* Az örök Antigone. Athenaeum 20 (1934) 15.

[12] *Kerényi Károly:* Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok. I.h. 27.

[13] *Kerényi Károly:* Tudósoknak való. Sziget 1 (1935) 7—12; Németh László és Kerényi Károly levélváltása. Válasz 1935. 16—17.

[14] A George-körről szóló terjedelmes irodalomból *Fr. Wolters:* Stefan George und die Blätter für die Kunst (1930), *M. Winkler:* George-Kreis (1972), s a marxista szemléletű *M. Nutz:* Werte und Wertungen im George-Kreis. Zur Soziologie literarischer Kritike. Bonn 1976. c. műveit használtam, valamint a George-körről szóló magyar irodalom mindeddig szinte egyedülállóan alapos tanulmányát: *Faragó László:* A harmadik humanizmus és a Harmadik Birodalom. Apollo 1935. 177—288.

hatja felszínre, ha az ókori hagyományt «egy fejlettebb tárgyilagosságra képes lelkiséggel" sajátítja el.[15] Ennek felelt meg Kerényi tudományos módszere is. Ez a módszer nagy jelentőséget tulajdonított az intuíciónak, a «beleélésnek», sőt a frobeniusi «megragadottságnak» is, — ezt a megragadottságot azonban alapjában tudományos módon értelmezte: már 1930-ban a klasszika-filológia «mindig teljesebb és hívebb anyagérzésének, kényesebb valóság-érzésének" szükségességét hangsúlyozta, s annak kimondásáig is elment, hogy e tudomány «ideális követelménye művelőjétől mindannak állandóan jelenlevő, kívülről való tudása, ami görög és latin nyelven az ókorból reánk maradt, amit emlékanyagban a világ múzeumai őriznek, s ami még a görög és római föld felületén fellelhető, belsejében található. A jelenvalóság a fontos: a tények tömegének eleven együtt tartása, amennyit csak idegrendszer elbír. . .»[16] S még 1935-ös, erősen vitatható szellemű «aktualizáló» cikkeiben is, melyeken — egyebek mellett — a George-kör hatása erősebben érezhető, miközben az «életteljesség» érdekében a tudomány és a művészet közötti határok feloldását javasolta, nem mulasztotta el hozzáfűzni: a tudományban mégis «a szellemé és kritikáé a primátus»; s bár nyitva kell hagyni a lehetőséget, hogy egy tudományos téma megformálásához esetleg «a művészi megoldás» nyújtja «a legfényesebb megoldást» — azért «nem szabad a tudományt emiatt könnyebben venni», mert nagyonis fennáll a veszély, «hogy a tudományból felfelé lépve kilépnek — a semmibe».[17] 1935 után, elfordulva a már-már közéleti aktualitásra törő elképzelésektől, Kerényi eltávolodott a «művészetként» művelt tudomány gondolatától is, anélkül, hogy a kora számára lényeges mondanivaló igényéről lemondott volna. 1939-ben, egyik levelében, a filológus és az író eltérő módszerét hangsúlyozta.[18] «. . . ami hajt, — írta 1943 őszén Fülep Lajosnak — még mindig — és mind inkább — több a pusztán történeti igénynél (bár ebből sem adok fel semmit: ha valahol, hát itt végletes a szigorúság!)»[19]

A másik különbség: szemben a George-kör hős-kultuszával, s a «szolgálat» ehhez kapcsolódó — legfeljebb látszat-etikusnak nevezhető — eszméjével, nála mind a tudományos tevékenység, mind az önalakítás morális hangsúlyt kapott. S itt kapcsolódott egy szélesebb szellemi áramlathoz. Az áramlat, melynek egy része 1934—35-ben akarva-akaratlanul egy csalóka reform-mozgalommal is kapcsolatba került, igen vegyes összetételű volt. De tagjait összekötötte az a sokféleképpen értelmezett gond, amelyet a szociális és nemzeti sorskérdések megoldatlansága váltott ki a szellemi elit nem baloldali részében is. Kettős törekvés találkozott itt, ahogy Németh László írta 1935 legelején Kerényihez szóló nyílt levelében, «tudós és író ugyanannak a falnak a két oldalát verik, már hallják is egymás csákánykopogását»,[20] — s ez nem csupán Németh és Kerényi igen problematikus «magyar hellenizmusára» és «görög hungarizmusára» vonatkozott, hanem sokkal szélesebb törekvések kifejezése volt. A tudományos és a művészi alkotómunka — noha nem a közvetlen politika jegyében — tetté, cselekvéssé akart válni, s úgy érezte, hogy ehhez

[15] Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok. I.h. 30.
[16] Ugyanott, 28. Ld. erről *Szilágyi:* i.m. 207.
[17] Sziget 1 (1935) 10—12.
[18] Kerényi Károly levele Gulyás Pálhoz 1939. dec. 13. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára (a továbbiakban: PIM), Gulyás Pál hagyatéka.
[19] Kerényi Károly levele Fülep Lajoshoz 1943. nov. 7. MTA Kézirattára, Fülep Lajos hagyatéka.
[20] Válasz 1935 15.

meg kell újulnia: a valóság által fölvetett problémákra kell árányulnia, s friss életközelséget kell magába fogadnia. Így támadt föl a vágy a tudósban a művészi alakító-erő elevensége, a művészetben a tudomány felelősségteljes probléma-látása iránt, — a magyar esszéizmus új, etikus korszaka.[21] Prohászka Lajos, ez az érzékeny kultúrfilozófus, akinek joggal bírált «Vándor és budosója» sajnos háttérbe szorította más munkáit, így a «Sziget» utolsó számába írt «Variáció a kalokagathiáról» című, s egyéb, e tárgykörbe tartozó tanulmányait, éppen a pusztán vitális életeszmény elégtelenségének, a morális tartalmú tudósi és művészi életformálásnak, cselekvés és alkotás újra áhított egységének a fölmerülését (s aktualitása ellenére is, megvalósíthatatlanságát), majd később ennek az életeszménynek a társadalmi kérdések utópisztikus szemléletével való kapcsolatát érezte meg és mutatta ki a magyar szellemi életben.[22]

II

A harmincas évek közepe körül, egymáshoz eléggé közeli időben, Kerényi három kiemelkedő szellemi barátságra tett szert. Távoli, de mély kapcsolatra az emigrációban élő Thomas Mannal, intenzív barátságra a már régebbről ismert Szerb Antallal, s új bensőséges kapcsolatr aNémeth Lászlóval. E barátságok története, különösen ha szűkebb tanítványi körét, s a többi, kevésbé előtérben álló kapcsolatot is szem előtt tartjuk, magába foglalja Kerényi és a korabeli szellemi élet viszonyának teljes színképét. A barátságok olykor teljesen paradox helyzeteket teremtettek. Bár a szálak Kerényi kezében futottak össze, ő a kor kiélezett válaszútjain gyakran nem tudott, olykor nem is akart a barátok tőle független, egymás közötti kapcsolatának egyengetője lenni. Tanítványi körének nagyrésze például alig tudott valamit a körön kivüli szellemi barátságairól. Thomas Mannt nem tudta közvetíteni Németh Lászlóhoz. Németh és Szerb Antal mindig is fenntartásokkal teli kapcsolata a harmincas évek végén megromlott,[23] — az elhidegülést Kerényi nem volt képes megakadályozni. Mindez bevilágít Kerényi szellemi helyzetének belső problematikájába is.

Az 1934 elején szövődött kapcsolat Thomas Mannal fontos volt Kerényi számára; érintése szükséges a hazai szellemi tájkép ábrázolásához is. Levelezésük teljes kiadásának előszavában Kerényi a saját szerepét inkább kisebbítő, mint eltúlzó szavakkal jellemezte viszonyukat: «Kapcsolatunkban én voltam a figyelő és a melegebb, ő, az alkotó a hidegebb.»[24] Nemcsak levelezésük, hanem Thomas Mann nemrég megjelent naplókötetei is, melyek kapcsolatuk legintenzívebb éveit ölelik fel, cáfolják ezt a túl szerény állítást. Mann naplójában minden Kerényi-írást és levelet regisztrált, gyakran a legelragadottabb formában. Nemcsak mitológiai motívumokat vett át tőle, ennél sokkal fontosabb és jellemzőbb az az általános ihlető hatás, amit Kerényi gyakorolt reá. Igy volt ez már az első megismert Kerényi-tanulmány, a «Halhatatlanság és Apollon-vallás» esetében. Az írást Mann azért találta «nagyon vonzónak», mert «a sötét Apollon eszméjének» kifejtésével «szellem és halál kapcsolatára»

[21] Ld. erről *Poszler György:* Az esszéíró nemzedék c. szép tanulmányát. (Kézirat.)
[22] *Prohászka Lajos:* Történet és kultúra. Budapest, 1946. 32.
[23] *Szerb Antalné* szíves közlése.
[24] *Th. Mann—K. Kerényi:* Gespräch in Briefen. 23.

mutatott rá.[25] Egy másik plasztikus példa Kerényi Antigoné-tanulmányának hatása. Thomas Mann 1935 novemberében, a József Egyiptomban írásának egy fáradt pillanatában jegyezte le a következő sorokat: «8 órakor felkelés. Napos, újra nagyon meleg idő. A Ptah-fejezet átalakításán dolgozom, tétova módon. Délben séta az erdőn át Katjával és a kutyával. Ebéd után Kerényi írását olvasom Antigonéról, — fölajzva, rögtön reményt és elhatározást merítettem belőle az átíráshoz».[26] Ekkor írta Kerényinek: «Merőben különös, milyen ösztönzően hatnak rám újra meg újra az Ön dolgai». Talán még fontosabb volt Thomas Mann számára a görög és keleti regényről szóló 1927-es Kerényi-monográfiának, Lukács «A regény elmélete» c. műve mellett, a kor műfaj-elméleti szempontból is fontos szakmunkájának a megismerése. A művel Mann éppen a számára legjobb pillanatban, 1934-ben ismerkedett meg. «Kerényi könyve a görög regényről nyilvánvalóan értékes olvasmány. József motívumai újra élőbbekké váltak» — jegyezte föl egyhelyütt.[27] «A magyar könyvet olvasva, a görög regénnyel fennálló titokkal teli rokonságok, úgy látom, . . . ugyancsak nyilvánvalóak» — utalt egy másik alkalommal, a József és Potifár közötti párbeszéd írása közben, Kerényi művére.[28] Végül egy harmadik helyen: «Végigolvastam Kerényi «görög regényét» — lebegő, vonatkozásokkal teli ösztönzések».[29]

Kerényi leveleiben gyakran foglalkozott — talán nem csupán saját ötleteként, hanem Szerb Antal és Honti János hatására is[30] — a modern regény új jelenségeivel, mítosz és regény összefüggéseivel, a Mann, Lawrence, Powys és más modern írók közötti szellemi hasonlóságokkal. Amikor Kerényi azzal a — később Szerb Antal által megvalósított — tervvel állt elő, hogy tanulmányban dolgozza fel a modern regény és a mítosz kapcsolatát, a 20. századi regénynek a mitikushoz való vonzódását, Thomas Mann rögtön fel ajánlotta segítségét, s újabb példákra hívta fel Kerényi figyelmét.[31]

Thomas Mann szellemi bizalmat érzett Kerényi iránt. Ez a bizalom több forrásból táplálkozott. Az író már korán meggyőződött Kerényinek a német fasizmust elutasító álláspontjáról.[32] Műveltségük ugyanabban a német életfilozófiai, szellemtudományos műveltséganyagban gyökerezett. Mann persze Kerényi munkásságát a maga szuverén módján értelmezte. A mitológia az ő számára, — ahogy visszatekintve Kerényi jellemezte — a költészet, a zene, a filozófia, a tudomány mellett, csupán egyike volt a különböző szellemi tevékenységeknek, melyeket írásaiban szabadon használt fel, alakított át és ötvözött egybe. Kerényi elküldte az írónak tanulmányait, de «sohasem tudta

[25] *Thomas Mann:* Tagebücher. 1933—1934. S. Fischer, 1977. 296.
[26] *Thomas Mann:* Tagebücher. 1935—1936. S. Fischer, 1978. 167.
[27] *Th. Mann:* Tagebücher. 1933—1934. 363—364.
[28] Uo. 361.
[29] Uo. 367.
[30] A modern regény kérdéseiről Th. Mann és Kerényi főleg levelezésük első időszakában folytattak eszmecserét. Kerényi, egyik 1945 utáni, Waldapfel Imréhez írt levelében, melyben örömmel regisztrálja, hogy Waldapfelnek tetszett a Mann—Kerényi levelezés-kötet, így ír: „Szegény Giovire [Honti Jánosra] is különösen gondoltam, hiszen ő ismert legtöbbet ezekből a levelekből, ő volt mellettem naponta, mikor az első levelek megérkeztek, s talán — ezt nem tudom már biztosan — ő vetette fel már akkor a kiadás gondolatát is." MTA. Kézirattára, Waldapfel Imre hagyatéka. A levél keltezése: Tegna, 1946. V. 22.
[31] Thomas Mann—Kerényi Károlyhoz, 1934. III. 24. *Thomas Mann:* Levelek. Budapest, 1967. 16—17.
[32] *Th. Mann—Kerényi:* Gespräch in Briefen. 1934. VII. 13.

előre, hogy mi fog tetszeni neki».[33] Mannt Kerényi műveiben — levelei tanúsága szerint — elsősorban az a szemlélet ragadta meg, mely a mítoszok mozgalmasságát, minden merev formát tagadó variációs lehetőségeit, a mítoszvariánsok egyenértékűségét, s állandóságuk mellett is, helyileg és történetileg változó jellegét hangsúlyozta. Közel állt hozzá Kerényinek az a hajlama is, hogy az isten-alakokat ne csupán belső sokrétűségükben, hanem dinamikus drámaiságukban ábrázolja; ezek az alakok sohasem valamiféle klasszicista harmóniát tükröznek,[34] hanem őrzik a bennük működő ellentétes erők küzdelmének a nyomait, s arculatukat, miközben egy bizonyos erő végül is túlsúlyra jut bennük, mindig e belső küzdelmek során nyerik el. A fényes és tiszta Apollón nem volna annyira fényes, ha nem állna szoros kapcsolatban a sötétség és kegyetlenség szféráival is, amelyek vonzását újra és újra leküzdi; Dionysos nemcsak a tragikus «szétszaggatott», hanem egyúttal a halálból mindig újra fölmerülő, fékezhetetlen elevenség is;[35] Antigoné tragédiája nem egyszerűen abban a statikus eszmében áll, hogy az embert jelképezi «a magáramaradottság és összezúzódás pontján», hanem abban, ahogyan a halálhoz vezető elkerülhetetlen lejtőn mégegyszer átéli: «íme az élet, amelynek a szépsége olyan elviselhetetlen, amikor el kell hagyni, hogy jobb meghalni, mint teljes megmutatkozásának terhét még hordani»;[36] az orphikus lélek: dionysosi tapasztalatokat is átélt apollonizmus.[37] Kerényi isten-, sőt irodalmi alakjainak ezek a mindig filológiai szakszerűséggel ábrázolt ellentétes vonásai teremtették meg azt a kapcsolatgazdagságot (a «kapcsolatok», a «vonatkozások» Mann szellemi érdeklődésének a vezér-szavai), mely ihlető légkörrel vette körül az írót, amikor elmerülve az irodalmi, lélektani, s a Kerényitől egyébként távol álló ironikus mitológiai «játékban», a magyar vallástörténész írásaival foglalkozott.

Kerényi a nagy humanista írót tisztelte Thomas Mannban, akit mély, titkos és nyílt vonzalom fűz a mitológiához. S noha ő is megőrizte a maga autonómiáját, nem zárkózott el Mann — olykor teljesen nem is tudatosított — befolyása elől. Thomas Mann irodalmiasan formált, kissé ünnepélyes hangú leveleiben óvakodott attól, hogy megsértse partnerének önállóságát, de szinte észrevétlenül, sok kérdésben késztette állásfoglalásra, a dolgok átgondolására Kerényit. 1934-ben írt szavai a német események miatt érzett «morál-kritikai lelkiismerete állandó izgalmi állapotáról», mely aktív tevékenységre szólítja a fasizmus ellen,[38] a más kérdésekben apolitikus Kerényit arra inditják, hogy részletes beszámolót küldjön frankfurti útjáról, a nácik győzelmét követő súlyos állapotokról, a német intelligencia s a magasabb szellemiség összeomlásáról; mégis teljesen biztos — írta — «Apollón győzelmében», s egyetért

[33] Uo. 17. és 22.

[34] Ld. erről *Szilágyi János György:* Károly Kerényi und his Greek Mythology. The New Hungarian Quarterly. 1978. No. 74. 164. „Az Otto által felidézett Olympos túlságosan fényesnek, időtlennek és problémátlannak tűnt neki ahhoz, hogy a valósághoz köze legyen, s Kerényit érzékenysége az őt körülvevő atmoszféra iránt szinte kényszerítette arra, hogy a görög vallás Homeroson kívüli, részben Homeros előtti, részben Homeros alatti elemei, a görög mitológia alakjainak másik, sötétebb és kevésbé harmónikus oldala felé is fordítsa figyelmét."

[35] *Kerényi Károly:* Gondolatok Dionysosról. Pannonia 1935. 1. sz. 78—102.

[36] Athenaeum 20 (1934) 24.

[37] *Kerényi Károly:* Az orphikus lélek. Athenaeum 19 (1933) 361—368.

[38] Th. Mann—Kerényi Károlynak, 1934. aug. 4. Levelek. 25—26.

Mannal: «qui tacet, consentire videtur».[39] Máskor egy bizonyára túlzottan «mitologizálónak» érzett Kerényi-levélre[40] válaszul, Mann szükségét érzi, hogy közölje fenntartásait a «hektikás érzékiségű» D. H. Lawrence-szel és Powys-szal szemben, s elhatárolja magát a «divatos irracionalizmustól», főleg a Klages által képviselt szélsőségesen kultúra-ellenes nézetektől,[41] — s Kerényi rögtön jelzi, hogy a maga módján ő is kritikus szemmel nézi ezt a Klages-féle irányzatot: Lawrence-nál — írja — «számomra mindig az a *pozitív* a fontos, amit ő, a költők és világismerők egyik legnagyobbja, a lényegében néma «természetből» felszínre hoz, s ezzel a szellem számára is megközelíthetővé, a tudatos emberiesség közkincsévé tesz, — Klages viszont, mint teoretikus, e magatartásnak éppen a negatív oldalát érezteti, nyomasztóan és szorongatóan».[42]

Kapcsolatuk természetéből, s az őket elválasztó távolságból következett, hogy a Kerényit közelről érintő világnézeti kérdések részletes megvitatására nem került sor, hiába várta egy időben «feszülten» Mann véleményét Bachofenről, a «vallástörténetről, mint humanisztikus tudományról», s az olvasásra ajánlott, ám az író által félretett W. F. Otto-ról.[43] Mann hatása így is mindig azt az utat egyengette, mely a hamis célokra is felhasználható mítosz-felfogással szemben, afelé a — bátran mondhatjuk — vallástörténeti realizmus felé mutatott, melynek fontos elemei feltalálhatók már az 1936-ban közzétett «Vallászlélektan és antik vallás»-ban (különösképpen abban, ahogyan Kerényi — Otto nyomdokait követve, de túl is haladva rajta — az antik vallásosságot nemcsak a keresztény hittől választotta el, hanem «a rajongás és homály» modern mellékzöngéitől is),[44] s teljes koncepcióvá értek az 1939-ben írt «Mi a mitológia?» c. tanulmányban.[45] Ez utóbbi munkát Kerényi Thomas Mann hatásával is összefüggésbe hozta,[46] Mann pedig egyetértően üdvözölte; elolvasása után ezt írta Kerényinek: «Az ön mitológia-értekezésének olvasásakor elég különös volt azt látnom, hogyan alakult ki kettőnk között, egymás támogatása és felhasználása közepette, egyfajta együttműködés a Mítosz filozófiája terén . . .»[47] Egy másik alkalommal «Az ünnep»-ről szóló tanulmányból,[48] melyet joggal a legszebbek közé sorolt, amit Kerényi valaha is írt, Mann megint valami «magának valót», de egyúttal Kerényit is jellemzőt és orientálót emelt ki: azt, hogy milyen meghitt volt számára Kerényi gondolata «az Élő és a Szellemi, az Élettel- és a Bölcsességgel-Teljes összeegyeztethető voltáról».[49] Ide sorolhatjuk Mann ösztönzéseit a mitológia és a pszichológia összekapcsolására is;[50] ezek bizonyára közrejátszottak Kerényinek a pszi-

[39] Gespräch in Briefen. Kerényi Károly—Th. Mannak, 1934. VIII. 13.
[40] Gespräch in Briefen. Kerényi Károly—Th. Mannak, 1934. II. 7.
[41] Th. Mann—Kerényi Károlynak 1934. II. 20. Levelek. 11—13.
[42] Gespräch in Briefen. Kerényi K.—Th. Mannak, 1934. III. 1.
[43] Ugyanott, Kerényi K.—Th. Mannhoz, 1934. IV. 7. — Th. Mann—Kerényi Károlynak, 1934. IV. 24. Levelek. 21.
[44] *Kerényi Károly:* Vallászlélektan és Antik vallás. Athenaeum 22 (1936) 139—152. Figyelemre méltó, ahogyan itt Kerényi elhatárolja magát a mítikus élmény és az esztétikai élmény azonosításától (143).
[45] *Kerényi Károly:* Mi a mitológia? Homerosi Himnuszok. Budapest 1939. 7—35.
[46] Gespräch in Briefen. 34—35.
[47] Th. Mann—Kerényi K.-hoz. 1939. VIII. 2. Levelek. 132—133.
[48] *Kerényi Károly:* Vom Wesen des Festes. Paideuma 1938. 59—74.
[49] Th. Mann—Kerényi Károlynak, 1939. II. 16. Levelek. 115—116.
[50] Levelek. 161. és 172.

chológia felé fordulásában. De itt is megfigyelhetjük, hogy Kerényi őrizte a maga szuverénitását: mindvégig elutasította a vallás pszichologizáló felfogását, még freudista változatában is,[51] s a modern pszichológiának csak ahhoz az irányzatához volt kész kapcsolódni, amely számot vetett a mítoszok «tovább már nem analizálandó», objektív — noha lelki — természetével.[52] Ezért mondotta, hogy a pszichológiát, amelyet ő mint vallástörténész elfogadhat, inkább antropológiának kellene nevezni;[53] ezért hasonlította a mítoszt, analógiaként, az angol mitológiai iskola nyomán a nyelvhez, vagy méginkább a műalkotáshoz, mint önmagában teljes és plasztikus szellemi objektivációhoz. Kerényi őrizte önállóságát más vonatkozásban is: az olyan — persze zseniális és Mann helyzetében érthető — egyoldalúságokat a Nietzsche-problémáról vagy a modern művészetről, mint amiket a Faustus-regény tartalmazott, belsőleg sohasem tudta elfogadni.[54]

III

Szerb Antalnak is az inspiráló szellemi barát volt Kerényi, ahogy Kerényinek Szerb a lírai hevületet az okosság fékező, de nem lehűtő erejével egyesítő hazai szellem-testvére. Kapcsolatuk első korszakában, 1935—1936-ig, amikor a magyar szellemi élet egy zavaros hátterű, de forrongó föllendülés állapotában volt, mindketten egy új etikusabb, az emberiség és a hazai társadalom aktuális «sorskérdéseit» is átélni kész írói-tudósi magatartás felé közeledtek. Ma már ebbe a közös áramlatba tudunk elhelyezni olyan, egyébként nagyon eltérő típusú és szellemiségű műveket, mint Németh László Tanúját, Szerb Antal magyar irodalomtörténetét, Kerényi tanulmányait, Szabolcsi Bence új zenetörténeti vállalkozását, sőt — hogy egy végletes példát említsünk — Prohászka Lajos «Vándor és bujdosó»-ját is.

Ebben az időben a modern regényirodalom értelmezése terén Szerb és Kerényi közvetlenül is együttműködött, — Kerényi főleg regényelméleti és műfajtörténeti kérdésekben, Szerb inkább az eleven világirodalom interpretálásában volt a másik kalauza. Mindezekben a foglalatosságokban kitűnt Szerb Antalnak a Kerényi eszméit mindig méltányoló, de egyúttal kiegészítő, sőt néha korrigáló szerepe is. Visszatekintve szellemi barátságukra, az öreg Kerényi pontosan meg is fogalmazta ezt: «Én persze mindig egytől — a «lényegestől», ahogy akkor mondtam — voltam megragadva, de Tóni volt talán az

[51] Kerényi a freudizmust lényegében individuálpszichológiai irányzatnak, illetve olyan gondolatkörnek látta, amely a vallási tudatot a közösség tagjainak neurozisából eredezteti. — Ld. erről Vallászélektan és antik vallás. I.h. 149.; Gespräch in Briefen. Kerényi K.—Th. Mannak, 1936. IX. 18.

[52] Gespräch in Briefen. Kerényi K.—Th. Mannak, 1936. IX. 18.

[53] Kerényi Károly—Fülep Lajosnak, 1943. IX. 7. Egy új, igazi humanizmusnak egy újfajta antropológia lehet az alapja — írta Kerényi. „Ez az a cél, amelynek érdekében pszichológusokkal együtt dolgozhatok . . . Így találkozhatott »filológiám« előbb az etnológiával (Frobenius; angolul: anthropology), s azután most a pszichológiával, amely végeredményben antropológia kellene hogy legyen (a Jung-gal való találkozás csak kezdet, Szondi Jungnál anthropológiai szempontból több, a filozófiai alap egyelőre mindkettőnél hiányzik, Jungnál a gondolatok koherenciája is.) (MTA Kézirattára, Fülep Lajos hagyatéka.)

[54] Ld. erről Gespräch in Briefen. 26—27.

egyetlen . . . tudója annak, hogy mit lehetett megragadottan megpillantani».[55] Meghaladva Kerényi akkori tudatosságát, de természetesen nem függetlenül tőle, éppen Thomas Mannra utalva, így Szerb ki tudta mondani, hogy a vitalizmus — melyet az új, háború utáni irodalom mélyén mint közös vonást fedezett fel — «csak a humanizmus erkölcsi kiegészítése által válik értelemteljessé».[56] Együttműködésük hozzájárult ahhoz a Magyarországon nem túl elterjedt felfogáshoz, amely Proustot és Joyce-ot, Lawrence-t és Powyst együtt tudta látni Thomas Mannal.

De túl a regényeken, Szerb Antal Kerényiben egy olyan irányzat képviselőjét látta, amelyhez soha nem szünt meg a nosztalgikus vonzódása. Pedig 1935—1936 után, amikor a forrongó föllendülést növekvő szorongás kezdte felváltani, Szerb Antal iróniája, ez a nihilizmussal szemben humanista kételynek nevezhető beállítottság, Kerényit sem kímélte meg. Ismeretes, hogy az «Utas és holdvilág»-ban, többek között, a vallástörténettel is «leszámolt». Kerényi a regény (különben nagy szeretettel megrajzolt) vallástörténész figurájában — melyet az író nemcsak Kerényiről, hanem részben másokról, F. Altheim-ről, s a szellemtörténész Zolnai Béláról mintázott,[57] — magára ismert és megsértődött. Hónapokig tartotta a haragot, amíg végül a barátok Németh László közreműködésével kibékültek.[58] Bármilyen ismerős, idézzük fel a beszélgetést a regény hőse és a vallástörténész között. Nem azt, amiért Kerényi megsértődött: a vallástörténész ablakjelenetét az olasz nőnél vagy a Waldheim szájába adott olyan mondatokat, hogy a nők «eszik a kezemből a vallástörténetet»,[59] hanem ami most érdekes a számunkra. A regénybeli Mihály mondja: «De Rudi, más baj is van. Én nem vagyok benne biztos, hogy a tudományos foglalkozás engem is annyira kielégítene, mint téged . . . bennem nincs elég lelkesedés . . . nem tudok annyira hinni ezeknek a dolgoknak a fontosságában . . .

— Miféle dolgokról beszélsz?

— Hát például a vallástörténet megállapításairól. Mit tudom én, néha azt hiszem, majdnem mindegy, hogy miért éppen farkas nevelte Romulust és Remust . . .

— Hogy a fenébe volna mindegy, tisztára meg vagy őrülve. Nem, csak affektálsz. De most már eleget beszéltünk. Most hazamegyek és dolgozni fogok.»[60]

Alig egy évvel később, 1938-as lírai vallomásában, melynek gondolati mélységeit még távolról sem merítettük ki, Szerb Antal Kerényi szerepét átfogóan világította meg generációja szellemi tapasztalatai sorában.[61] Ez a vallomás vet igazi fényt a Kerényihez fűződő nosztalgikus irónia hátterére. Szerb Antal ebben a kis esszé-remekműben végigfut önmaga, a háborúval beálló barbár korszakra föl nem készített irodalmár-nemzedék egész útján, az

[55] E sorok Kerényi Károly Szerb Antalnéhoz írt 1965. dec. 20-i leveléből valók, melyeket a 34. jegyzetben említett tanulmányában Szilágyi János György idéz, s mintegy mottóul használ.

[56] *Szerb Antal:* Hétköznapok és csodák. Bpest., é.n. 195.

[57] *Devecseri Gábor:* Játék és titok. (Szerb Antalról.) Lágymányosi istenek. Budapest, 1975. 371—372.

[58] *Szerb Antalné* szíves közlése.

[59] *Szerb Antalné* szíves közlése.

[60] *Szerb Antal:* Utas és holdvilág. Budapest 1959. 176.

[61] *Szerb Antal:* Könyvek és ifjúság elégiája. Nyugat 1938. II. 273—281.

esztéticizmustól és az individualista satanizmustól az újabb, objektívebb és kollektívabb szellemiség útjait kereső irányzatokig, a fenomenológián, az aktivizmuson át a huszas évek mind halkabb lázadásaiig: a szellemtörténetig, az újkatolicizmusig, s a modern regényig, melynek «álma a mithosz volt, az alapvető és klasszikus kifejezésmód, amelyhez képest oly nevetséges minden naturalista piszmogás, megfigyelés, lélek- és társadalomrajz». Ezek a késői lázadók az «örök lelki valóságok» felé keresték az utat; így jutott el ő is, ahogy írja, «dávidferenci hív hűtlenségével» Kerényi vallástörténetéhez. Azóta azonban mindez elmúlt Európában, «azt hiszem, lassankint megszünik a vallástörténet is. Az utolsó magyar szekta, a Kerényi-féle Sziget elúszott . . .» Vagyis kiderült: az új irodalomtól, a kísérletező szellemtől várt üdv és csoda nem érkezik meg. Ne egyszerűen — ahogy megszoktuk — a reális kötelességekhez megtérni készülő író hangját halljuk meg itt, hanem azt is, amire az akkori pillanatban a fül, sok szempontból érthetően, nemigen tudott figyelni. Az esszé írója tudta, s ezért akart olyan nehezen lemondani róluk, hogy a különböző lázadások a «meglévő dolgok», a «felnőttek» polgári világával szemben, egy új ethosz keresésének állomásai voltak, egy új kultúra, végső soron — ha úgy tetszik — új közösség utáni vágyakozás meg-megújuló kísérletei; s ha értékük viszonylagossá vagy problematikussá vált is, meg kellene őrizni belőlük azt, ami az emberről szóló új, bonyolult tudást gyarapíthatja.

Szerb Antal ebben az esszéjében még valami fontosat mond ki Kerényiről. «A vitalizmus vége a halál megértése és beleágyazása az életbe» — írja.[62] És valóban: az élet «halál-oldalának» hangsúlyozását talán Kerényi legjellemzőbb szellemi vonásaként tartották számon. Tanítványai körében egy időben az a humoros monda járta, hogy Kerényi pedagógus hévvel feltett gyakori kérdésére: És még milyen vonatkozást rejt magában ez a mítosz? — elég egy varázsszót válaszolni: «A halált».[63] Ez így persze teljesen «karinthys» volt, de nem akadályozta meg a szellemi élet különböző képviselőit, hogy elsősorban ezért a «halálcentrikuságért» bírálják a vallástörténészt, ezen a ponton mutatva rá végletes irracionalizmusára.[64] Ebben az értelmezésben a «halál-oldal» kiemelése mintha valamiféle végső dekadencia bizonyítéka volna, a vitalizmus teljes kimerítése és visszájára fordulása, önátadás a pusztulásnak. Nemcsak Kerényi régi és újabb kritikusai,[65] de még Szerb Antal is hajlott erre a magyarázatra, mondván: «A kezdet és a vég találkozni szoktak, farkába harapó kígyó a szellem, a végső civilizáció szerelmes az első kultúrába, a veii Apollo farkasmosolyába, az etruszk halottak halhatatlan jókedvébe, ahogy dőzsölnek nászágynak beillő szarkofágokon».[66]

Nos, Kerényi, szemléletét tekintve, s tudományos témájánál fogva sem volt természetesen az irracionalizmus harcos ellenfele. De az irracionális szférát sohasem kezelte antihumánus szellemben. Távol állt tőle az a kultúrával szembeállított vitalizmus, melynek gyükerei az életfilozófiába nyúltak vissza, mely a századelőn Bergsonnál újra élesen fölmerült, Simmelnél mint elkerülhetetlen ellentmondás elfogadást nyert, s Klagesnál nemcsak élet és kihült, halott kultúra ellentétében, hanem a kultúra, a szellem életromboló hatásának

[62] Uo. 279.
[63] *Devecseri Gábor:* Ókortudós mesterek. Lágymányosi istenek. 359—360.
[64] *Szentkuthy Miklós:* A mítosz mítosza. Magyar Csillag 1941. 87—88.
[65] «Etruszk szarkofág» c. versében Vas István két évtizeddel később ugyanezeket a félreértett motívumokat használta fel. *Vas István:* Mit akar ez az egy ember? II. 162—164.
[66] Nyugat, 1938. II. 279.

hangsúlyozásában jelentkezett. Ami a halál kérdését illeti, Kerényi tudományosan kimutatta, hogy az antik mitológia egy olyan életfelfogást tükröz, amely «harmóniában van a halállal is», méghozzá sajátos módon. Az antik világlátásnak «a tulajdonsága az is, hogy reflexiótlan formájában — az istenek közvetlen felismerésében — a nemlétezést is a létezés alakjaiba foglalja»; e szemlélet szerint «a nemlétezésnek van élet-oldala: ez a létezés maga — gyökérnézetből».[67] A nem élő, de mégis eleven paradigmatikus megjelenése: a mitikusan felfogott halál. A mítoszban a nem létező, a már nem élő is része az életnek: éppen mert tárgyiasult. Minden, ami egykor élő volt, de objektivációra tett szert — s ez maga a kultúra — az életbe épül elevenen, minden kultúra «vitális». S itt ragadható meg valami lényeges a vallástörténet szellemében. Szemben a tárgy lényege fölött elsikló, a történelmi feltételekben elvesző historizmussal, vagy a hagyományt ugyancsak «kultúrjavakként» kezelő esztétizálással, de szemben a kultúrát csupán az «élan vitale» alárendelt eszközének sőt ellenlábasának tekintő szemlélettel is, a vallástörténeti megközelítés éppen azért volt újszerűen aktuális, mert az antik kultúrát értékőrző szellemben és *egyúttal* vitális mivoltában igyekezett megragadni: figyelme arra a területre irányult, ahol élet és kultúra még közvetlenül egybeesett, ahol a kultúra még ki sem lépett az «életből»; már tárgyiasultan állt a közösség tagjaival szemben, de nem az embereken kívül (mint egy kultúrtáj vagy akár — legalábbis részben — egy műalkotás), hanem az ember*ben*, — «megélt lelki valóságként». Van tehát Szerb Antal fogalmazásának a halál életbe ágyazásáról egy másik interpretációja is, s ennek fényében könnyen kiderülhet, hogy Kerényit kritikusai éppen ott támadták a legélesebben, ahol messze túlemelkedett minden kultúra-ellenes vitalizmuson és «dekadencián». Nem vették észre, hogy kísérletről volt itt szó élet és kultúra, természet és szellem ellentétének meghaladására, az életfilozófia korrekciójára, hiszen a halál beépítése az életbe: élet és kultúra ellentétét mint szintézis hidalja át. Ezt az értelmezést támasztja alá az a körülmény is, hogy Kerényi az antik kultúrát — a lényeget illetően — nem a modern kultúrát tagadó szellemben fogta fel. Tudatában volt annak, hogy a modern ember számára természet és kultúra, élet és szellem elveszítették egyértelmű harmóniájukat, s hitt abban is, hogy ha nem is egy ősi összhang visszaszerzésében, (ami szerinte lehetetlen), de egy új harmónia kialakulásában szerepe lehet a mitológiai megértésnek is, — alapvetően mégis mentes maradt attól a romantikus kultúrakritikától, amely a vitalizmus mélyén húzódott.

IV

A legmeglepőbb Kerényi és Németh László kapcsolata. Valamikor 1934 második felében, a népies reform lázában támadt fel ez a barátság; elevenségét 1935 eleji irodalmi levélváltásuk, s egymásra utaló vagy hivatkozó írásaik egész sora bizonyítja. Kapcsolatuk az 1934 ősze és 1935 ősze közötti esztendőben volt a magyar szellemi élet számára a legérzékelhetőbb, de mély barátsággá voltaképp a reform-remények ellobbanása után, Németh 1936—1938 közötti önkéntes magányának éveiben alakult. «Kerényivel nem levelezem, hanem hetenként együtt vagyok» — írta akkor.[68] A kapcsolat intimitását

[67] *Kerényi Károly:* Az örök Antigoné. I.h. 18. Más fogalmazásban *Kerényi Károly:* Az ókortudomány vallástörténeti megújhodása. II. EPhK 58 (1934) 83—84.

[68] Németh László levele Gulyás Pálnak, 1938. V. 27. PIM Gulyás Pál hagyatéka.

mutatja Némethnek egy 1938 májusi levele Gulyás Pálhoz, pontosabban a levélhez mellékelt — s másnap persze visszavont — «végakarat», mely az író egyik súlyosan depressziós pillanatában íródott. Megtagadva az irodalmi világot, évtizedekre megtiltva műveinek kiadását, a végrendelkező végül családja legszűkebb köréről szólt, vádló-önvádló s feloldó szavakkal, — s itt, ebben a bekezdésben, a végrendelet utolsó mondataként váratlanul ezt olvashatjuk: «Kerényi Károly figyelmes, tiszta barátságát szívből köszönöm.»[69]

A barátságot kettejük megszállottságának ugyanaz a hőfoka tartotta fenn. S persze több közös eszme, és a generációs közérzet hasonlósága is. Mindketten, noha más-más módon és területen, szembenálltak «a fejét kámzsa alá rejtő» szellemi konzervativizmussal.[70] Hittek koruk megújulási kedvében is; Kerényi egy frissebb, elevenebb tudományosságnak a szellemi elitet emelő hatásában, Németh egy új kultúra és társadalom megvalósításában. A múlt kulturális értékeinek őrzését elválaszthatatlannak tartották megújításuktól, az antik hagyományban mindketten élő örökséget láttak.

De megszállottságuk nem ugyanarra irányult. Kerényi, aki tudományával az emberek számára fontos, egzisztenciális kérdésekről akart szólni, de csak homályos tudata volt arról, hogy az ő antik vallásmagyarázata szellemi szempontból konkrétan mire szolgálhat, a hozzá hasonló nyugtalan keresővel kialakult együttműködésért rajongott. Úgy érezte, hogy Németh Lászlóhoz kapcsolódva részben kárpótlást talál a céhes szaktudományban elszenvedett mellőzésekért is, újabb teret a hatékony szellemi tevékenységre. Németh koncepciójában egy olyan eszmekört látott, amely fontos szerepet juttat az ő tudományos működésének is. Sziget-eszményét, görög tanulmányait ebben a vanatkozásban Németh felfogásának kiegészítéseként fogta fel, európai alapozást és távlatot nyujtó hozzájárulásként a magyar glóbus kereteiben élő, s félő, hogy abba bezárkózó Tanúgondolathoz, — amiért cserébe ő, ahogy gondolta, a magyar valóság-közelség támaszát nyeri el.[70a]

Németh a saját eszméi igazolását kereste Kerényiben. Így annak az etikus vallásosságnak az alátámasztását, amely más módon őt is eltöltötte. «Hogy az ókortudományban éppen a görög vallást választottad szűkebb tárgyadul: arra mutat, hogy az ókor tolmácsolásával az emberek exisztenciális ösztönéhez, vallásosságához akarsz hozzáférni» — írta 1935 elején.[71] Ugyanezt emelte ki később «Berzsenyi»-jében, majd 1939-ben «A mítosz emlőin» tömör *ars poetica*jában: «A méltó élet: a művész legfőbb higiénéje. De ha e méltó élethez dajkát keressz, amelynek a tejében nagy és szép éppúgy nincs s nem is tud külön lenni, amint az igazi költőében: akaszd őt a mítosz emlőire. A mítosz mindig vallás is, s ha képei el is vesztették kozmogóniás hitelük, az érzés, mely a világból kihasította őket, csenevészen vagy átalakulva bennünk is él.» Aki egy mítoszban elmerül, «a maga vallásos érzéseit is lélegezteti».[72]

Az elmondottakkal már az ideológiai élet határaihoz érkeztünk. Mert Németh elsősorban saját ideológiai meggyőződésének alátámasztására igyekezett felhasználni a vallástörténész munkásságát. A harmincas évek végéig ez többé-kevésbé sikerült is: nemcsak Németh László olvasói, hanem —

[69] Németh László levele Gulyás Pálhoz, 1938. V. 16. PIM. Gulyás Pál hagyatéka.
[70] Németh László és Kerényi Károly levélváltása. Válasz 1935. 16.
[70/a] Uo. 14—15.
[71] Uo. 14.
[72] *Németh László:* A mítosz emlőin. Sziget 3 (1939) 29—30.

sajátos módon — ők maguk is azt hihették, hogy eszméik nagyon közel állnak egymáshoz, mintegy kiegészítik egymást. Vonatkozik ez elsősorban az 1934—35-ös esztendőre. Ez az év nemcsak Németh, de Kerényi írói tevékenységének is ellentmondásos időszaka. Kitűnő szaktanulmányok és esszék mellett, Kerényi ekkor olyan cikkeket is írt, amelyekben a szellemi «reformmozgalom» által sugallt gondolatokhoz kapcsolta filológiai elemzéseit. Az ilyen «aktualizálások» során erősen vitatható nézeteknek is hangot adott: a George-kör némely eszméjének (pl. a vates-szerep időszerűségéről),[73] vagy a «lényegkutatásnak», a jelenre alkalmazott — s így a kétes hátterű nemzetkarakterológiát támogató — kultúrmorfológiának. A görög-magyar «lényegtudomány» szükségességét hangoztatva, nem ment ugyan túl annak emlegetésén, hogy «az eszmélődő magyarságnak» támasza lehet «a befejezett antikvitás», s a magyar «lényeg» kifejtését Némethre bízta,[74] — mégis joggal látták akkor ebben a «lényegtudományban» kettőjük közös eszméjét. Amikor — részben válaszul erre — felmerült az igény, hogy a tudományos szociográfia határolja el magát a «sorstudományként» értelmezett magyarságtudománytól,[75] a bírálat nemcsak Némethnek, hanem Kerényinek is szólt. Egy ideig Kerényi Sziget-eszméje is összehangzónak tünt a Némethével. Tudatos oppozícióban Babits «a sziget nem elég magas» értékőrző gondolatával, Németh jelszava 1934—35-ben az volt, hogy «a sziget öntse el a tengert», a sziget — vagyis a «kert», a «telep» — hódítson, teremtse meg Kert-Magyarországot, sőt az új Kelet-Európát.[76] Kerényi fogalmazása: «a sziget a betörés pontja is»,[77] — ebben a rejtett vitában a Németh álláspontjához látszott közelállónak, bármennyire mást értett is a «sziget» fogalmán, bármennyire csak szellemi módon, és nem harcos ideológus módjára értelmezte ezt a «betörést».

A részletesebb elemzés persze az 1934—35-ös «aktualizáló» Kerényi-cikkekről is kimutathatja, hogy a vallástörténész szemlélete erősen eltért Németh felfogásától. Főleg két sarkalatos kérdésben: a modern kultúra értékelésében, s a magyar és az európai kultúra kapcsolatának megítélésében. A modern kultúrkritika hatásától persze Kerényi sem volt mentes (ezt mutatják pl. azok a passzusai, amelyekben a modern ember «lényegtelenség»-érzését a görög «lényegességgel» állította szembe),[78] de ebben az időben sem állt ennek a kultúrkritikának lenyűgöző befolyása alatt. Amikor egyik írásában a «nem könyves» és a «könyvközpontú» kultúrákat elemezte, s szembeállította a görögöt az alexandriaival, melyben már a könyv dominált, az utóbbit nem tekintette alacsonyabbrendűnek a görögnél, hanem csak egy új — bár a jövőben bizonyára megint átalakuló — világhelyzet eredményének.[79] Németh viszont, látszólag Kerényire építve, pedig csak megállapításait a maga módján értelmezve, rögtön a tiszta kultúrkritika álláspontját fejtette ki. «Van-e visszatérés a mi alexandriai állapotunkból a klasszikus görögbe?» — kérdezte, s a görög állapot «hívását» idézve, a könyv- és mű-központúsággal szemben,

[73] *Kerényi Károly:* Az antik költő. Válasz 1935. 186—192.
[74] *Kerényi Károly:* Ókortudomány. Válasz 1934. 304—314.
[75] *Németh László:* A magyarságtudomány feladatai. Magyarságtudomány 1 (1935) 2—13. és *Erdei Ferenc:* Magyar gazdaságtudomány. u. o. 2 (1935) 137—148.
[76] Ld. erről *Németh László:* Kapások. 1935. Németh László munkái. I. Budapest 1969. 470.
[77] *Kerényi Károly:* Tudósoknak való. Sziget 1 (1935) 7.
[78] Válasz 1934. 312.
[79] *Kerényi Károly:* Könyv és görögség. Sziget 1 (1935) 13—27.

az «alakot nyert élet» megvalósítására alkalmas szellemi magatartás szükségességét hangoztatta.[80] Kerényi — a legrészletesebben a különben igen problematikus tartalmú «Levél Romániáról» című cikkében — a másik főkérdésben, magyarság és Európa viszonyának kérdésében is más felfogást vallott, mint Németh: a magyar kultúra Nyugathoz tartozását emelte ki, s éppen annak veszélyét húzta alá, hogy a «bizánciság» elnyeli az idegenbe szakadt, sőt a hazai magyarságot is.[81]

Németh László és Kerényi persze sok területen hatott egymásra. Éveken át egymás szellemi kiegészítőinek tartották magukat. Németh minden alkalmat megragadott, hogy Kerényit idézze, — Kerényi pedig lelkesen sorolta Sziget c. folyóiratát a Tanú és a Válasz mellé. 1935-ben a maga módján még a «tervhalmozás» útján is követte Némethet. Németh nagy közéleti-szellemi mozgalmakról álmodott, — Kerényi olyan «Corpusokról», mint az ezer tagú Stemma-kör, s a kétnyelvű klasszikusok ezer előfizetője.[82] Németh a nép Eötvös-kollégiumáról, — Kerényi néhány «szigeti ember» találkozásáról a «föld» fiataljainak néhány legjobbjával.[83] De ha a tervek nem sikerülnek, akkor is «fájdalom nélkül maradunk magunkra — írta nagyon nem «németh-esen» a vallástörténész — és keserűség nélkül gondolunk vissza a szép őszre, amelyen a Corpus terve és a Sziget napvilágot látott.»[84]

Sajátos együttműködésük ellenére, mindvégig kitapintható eltérő szemléletük a tartalmi kérdésekben, — még ha a különbségek csak később váltak is tudatossá bennük. Németh László ideológiai össz-koncepciójának kialakításában, sőt továbbformálásában sem volt része Kerényinek; a «kerényizmus» Némethre gyakorolt (egyébként mindig károsnak beállított) hatása az alaptalan legendák közé tartozik.

Németh László viszonya a klasszikus antikvitáshoz csak egész kultúrafelfogása alapján értelmezhető. Ő elvetette a modern nyugati kultúrát, és hitt egy új — a népiesség és saját utópiái ötvözetéből elképzelt — kultúra és társadalom fokozatos kialakításának a lehetőségében, s ehhez hívta ihletőül a görögséget. Eredetileg irodalmi és lírai érdeklődése a görög kultúra iránt már korán ideológiai elemekkel telítődött. «A görög példa nekem is inkább futurizmust jelent, mint goethei klasszicizmust» — írta 1932 nyarán[85], a Babits és a saját korábbi «literátor» szerepe elleni nagy lázadás idején. Később elmondja, hogy a 30-as évek elején akkor fordult a görögökhöz, amikor a modern nyugati kultúrában nem találta meg, amit keresett.[86] Első görög tanulmányaira rögtön egész irodalmi — és ideológiai — tipológiát épít: a nem kedvelt Euripidés a 19. századi irodalom példája lesz, Aristophanés a modern «ironikus anarchikus», Sophoklés a még kialakítandó «szintetikus» irodalom mintája.[87] A görög hagyomány — fejtegeti — több, mint amennyit a kereszténység «szűrőjén átengedett» vagy amivé a klasszicizmus merevítette, nem is az az «ideges hamleties», aminek Nietzsche ábrázolta, hanem ezerarcú, nyitott hagyomány: a vállalkozó kedv, a kísérletezés, s egyúttal a beteljesedés, a

[80] *Németh László:* Sziget és alkotás. Sziget 1 (1935) 28—33.
[81] *Kerényi Károly:* Levél Romániáról egy magyar íróhoz. Válasz 1935. 564—568.
[82] *Kerényi Károly:* Levél egy feladatról Kardos Lászlóhoz. Válasz 1935. 670—671.
[83] Válasz, 1935. 19.
[84] Válasz, 1935. 671.
[85] *Németh László:* Aristophanes. A minőség forradalma. Budapest 1940. I. k. 30.
[86] Németh László és Kerényi Károly levélváltása. Válasz 1935. 12.
[87] *Németh László:* Sophokles. Tanu. 1933. 209.

kultúra lehetséges változatainak szinte didaktikus példatára; példa egy kicsiny, félbarbár, de az emberi «minőség» iránt különlegesen érzékeny, zseniális nép teremtő erejére.[88] Már 1932 nyarán írja: «. . . nem az-e a szép a görög irodalomban, hogy itt a legfenségesebb a barbárul művészietlen szakadékai fölött tornyosodik. Ez nem fogaskerekü nép, mint a francia. Ez zseniális nép. Ha a zseni szónak van valami értelme, hát ez. Zseni az, akiben a barbárságot és a nagy művészetet nem fogaskerekü vasút köti össze, hanem kötélhágcsó.»[89] Ennek alapján merül fel benne, már jóval a Kerényivel való megismerkedés és barátság előtt, a görög «pajtáshagyomány» segítségével kialakítandó magyar megváltás és egyben európai küldetés — Kerényitől mindig is idegen — kultúrnacionalista gondolata.[90] Számára a görögség elsősorban arra példa, hogyan lehet a keleteurópai elmaradottságból közvetlenül átugrani egy olyan klasszikus színvonalú kultúrába, mely a kiszikkadt nyugati megújítására is képes. Sokszínű antikvitás-élményéből mindinkább ez a mélyen kultúrkritikus «zsenialitás»-fogalom, s a görögség és a magyarság hasonlóságának gondolata veszi át a vezérszólamot. «A magyar kultúra, ha «ki tudná licitálni», ami benne van, úgy érzem, nagy inger lehetne ennek a kiszikkadása ellen nagyszerűen védekező európai kultúrának» — írja 1934 októberében. «A latinságtól alig érintett Kelet-Európa nálunk ott maradt a behozott Nyugat alatt, gyökértől lombig oly rövid az út, hogy a barbárságba visszanyúló emlékezet s a Nyugatot felhabzsoló kalandvágy, egy Móricz és egy Babits, szomszédok lehetnek». A magyarság keleteurópai, s tágabban európai küldetése szerinte éppen erre alapozódhat: «A magyar, éppúgy, mint az orosz, még ma is ott érzi maga körül őskorát, de míg az orosz «amorf» nép, a magyar kristályosodásra képes . . . Barbár-latin a magyar, ahogy az volt a maga módján a görög s az az angol is; megvan benne a latin formaképző erő, de a latinnál mélyebb emberi zónákból merít.»[91] Még világosabban — de már egyoldalúbban — fejti ki ugyanezt 1935-ben a magyarságról: «Hiányzik alóla a civilizáció szigetelése, de éppen ezért szabadabban érintkezik benne a mély és a magas; az ösztönélet gyökerei s a kifejezés virágai közt nagyobb a távolság, de rövidebb nála az út — ugyanaz a közvetlen út ez, amelyet én a görögök nagyságának, vagy ha úgy tetszik, zsenialitásának érzek.»[92]

Részben ezekre a gondolatokra alapozta a «Magyarság és Európa» nagy kultúrtörténeti építményét,[93] indokolatlanul «legkerényisebbnek» tartott művét. Eszerint az európai történelemnek két nagy kultúrateremtő korszaka volt: a klasszikus, majd a koraközépkori. A középkor — Németh későbbi «mély-Európája» — óta Európa kulturális emelkedését mindig egy-egy élre ugró nemzeti «leánykultúra» segítségével érte el; a kultúrák fejlődésének ár-apály folyamata most odaérkezett, hogy a kert-Magyarországként megújuló magyarság, s vezetése alatt Közép-Európa (voltaképpen Kelet-Európa) szólhatna bele elhatározóan Európa kulturális megújhodásába. Talán nem kell ismételni, hogy ebben a koncepcióban nincs semmi «kerényis», még ha

[88] *Németh László:* Görögök vagy a halott hagyomány. A minőség forradalma. I. 35—45.

[89] Tanu, 1933. 208—209.

[90] A minőség forradalma. I. 37.

[91] *Németh László:* Érdemes-e? Válasz 1934. 179.

[92] Németh László és Kerényi Károly levélváltása. I.h. 14.

[93] *Németh László:* Magyarság és Európa. Budapest 1935.

Németh könyve végén oldalakon át Kerényire hivatkozva fejtegeti is szigetgondolatát (amelyet ő — Kerényivel ellentétben — szociális közösségnek tekint), eszméit a «mitologikus» irányról, s a görög «minőség» és zsenialitás példájáról. Az érdekes inkább az, hogy akkor Kerényi mindebben nem látott valami lényegesen eltérőt a saját felfogásától. Ez azzal magyarázható, hogy a vallástörténésznek nem volt erős oldala az ilyen értelmű tudatosság; nem volt összefüggő kultúrtörténeti koncepciója (mint ahogy koherens filozófiája sem), — megmaradhatott azon a számára jóleső véleményen, hogy tudományával, szellemi hatásával hozzájárul ahhoz, hogy az egyetemes szempontok ne szoruljanak háttérbe.

1935 végétől a reformoptimizmust Némethnél a csalódás, az önkéntes magány és bűntudat évei váltották fel. Kerényi mindig szenvedett a magánytól, de otthonosan mozgott benne, érthető tehát, hogy Németh visszahúzódása személyes barátságuk javára szolgált. Ezekben az években Németh még jobban befelé fordult, még végletesebben rögződtek meg benne a magyar megváltásról és európai hivatástudatról kialakított — most már a «lekésés», az elszalasztott lehetőségek tragikus felhangjaival párosult — eszméi. S Kerényi most sem vette észre, hogy Németh egyre jobban «átfunkcionálja» az ő gondolatait; nem látta, hogy a görög kultúrára való hivatkozás nemcsak egyetemesebb alapokat nyújthat, hanem el is szigetelhet Európától: a görög kultúra Némethnek mindinkább arra szolgál, hogy a nyugat-európai modern kultúrát megkerülve hirdethessen új, a görög forrásból közvetlenül merítő Európa-gondolatot.

Szellemi barátságuknak ez a paradoxiája talán a Berzsenyi-tanulmányokban mutatható ki a legvilágosabban. Kerényi a Berzsenyi kérdésben sok új ösztönzést adott a Szabó Dezső lenyűgöző Berzsenyi-portréjának hatása alatt álló Némethnek, új érvekkel támasztotta alá és bővítette ki ezt a portrét. A magyar korlátokba ütköző, s azokon elvérző titáni költő-figura Kerényinél «vallástörténeti» hátteret is nyer («A sűrűvérű magyartól a pusztító s önpusztító mámor thrák lehetőségei nem idegenek» — írta),[94] s kiegészül az európai műveltségű platonista esztéta, a nálunk oly ritka «szigeti ember», sőt Horatius új interpretációja segítségével, a költő-vátesz vonásaival is.[95] Németh lelkesen teszi magáévá ezeket a gondolatokat, s megformálja Berzsenyi ből a magányos «északi görög» alakját, egy elszalasztott nagy magyar kulturális lehetőség szimbólumát. Merít tehát Kerényiből, de egy tőle teljesen idegen ideológiai koncepciót fűz Berzsenyi köré. Ennek lényege: a 19. század elején a magyar irodalom és kultúra választ előtt állt: a nyugati, 19. századias literátorságot vagy a «berzsenyis» görög-magyar «mélységet» választja-e, s kultúránk tragédiája volt, hogy nem a görög példát, hanem a másik utat választotta.[96] Németh felfogása, láthatjuk, nem volt azonos a 30-as évek népies pogány-magyar mítoszteremtőinek nézeteivel (a magyar mítoszteremtéstől Németh elhatárolta magát), de nagyon is megkívánta az olyan kiegészítéseket, mint amilyenekre például, ösztönösen vagy tudatosan, Kerényi tanítványa, Honti János tett — Kerényi felfogásával egyébként egyező irányú — nagyszerű kísérleteket, a görög és a keleti mítoszok mellé állítva

[94] Ld. *Németh László:* Horatius noster. Válasz 1935. 404.
[95] *Kerényi Károly:* Horatius-Horatianizmus. Válasz 1936. 25—33.
[96] E felfogás rövid összefoglalását nyújtja *Németh László:* Berzsenyi útja c. írásában. (Válasz 1936. 129—135.)

a nyugati kelta mítoszt, s az antik mítosz nyugat-európai vándorútjait, hogy eljusson nemcsak mítosz és mítosz, hanem — a kultúrkritika ellenében — mitikus dráma és modern «kiagyalt» drámai játék egyenértékűségének kimondásáig.[97]

V

Kerényi és Németh László kapcsolatában 1939-ben változás következett be. Némethet 1939 tavaszán a magyarságért való szorongás a «Kisebbségben» megírására készteti, erre a torzításig elfogult, lenyűgöző vízióra a magyar kultúra modernkori útvesztéséről. A «Kisebbségben», s a következő évek eköré épülő ideológiai tanulmányai már nem hivatkoznak a görög példára és Kerényire,[98] — azt tanúsítják, hogy szerzőjük — gondolatai fő irányát tekintve — a szűk magyar szellemi határok közé zárkózott. A nagy vitát és ellenérzést, de sokhelyütt szimpátiát kiváltó könyv egyik jele a belső széttöredezettsége ellenére — vagy éppen amiatt — növekvő befolyású népi mozgalom újabb aktivizálódásának; ez az aktivitás még nagyobb erőre kap majd Teleki Pál öngyilkossága után.

A romló, s egyre zavarosabb ideológiai életbe újra bekapcsolódó Némethtel ellentétben, Kerényi számára ez az időszak a súlyosbodó magány, a visszahúzódás, a még intenzívebb tudományos munka ideje. Az előző évek szellemi tapasztalatai nála nem beszűkülésre, ellenkezőleg, kitágulásra vezetnek, áttörésre a vallástudomány még egyetemesebb szemlélete felé. Az 1939 tavaszán készült «Mi a mitológia?», s más tanulmányok és tervek mutatjuk ezt az irányt.[99] Ehhez merít ihletet még a Gulyás Pállal, Németh barátjával szövődő új kapcsolatból is: a Kalevala, a román népi mitológia mélyebb megismerése, amire részben e barátság ösztönzi, nem a magyar vagy a kelet-európai elzárkózást, hanem a «nagy» mitológia iránti érdeklődést erősíti.

Hogy Kerényiben és Kerényi körül az előző évek óta sokminden megváltozott, azt rejtetten a «Sziget» c. folyóirat 1939. nyári, harmadik száma is mutatja. A politikailag rossz irányba fordult Gallus Sándor már hiányzik a tanítványi kör és a folyóirat szerzői közül. Időközben szakítás következett be Kerényi és Hamvas Béla között is. Az eltávolodást — mint oly sokszor az elvi nézeteltéréseket — a jelek szerint személyi okok váltották ki,[100] de Kerényi levelei nem hagynak kétséget afelől, hogy mögöttük mélyreható felfogásbeli különbségek rejlettek. Kerényi elfordult Hamvas szubjektív-esztéticista szemléletétől, és szakmailag is kifogásolhatónak tartotta Hamvas tanulmányait. «Eszembe jutott, amit Hamvas Hyperionjáról írtál. Ismerem, nálam is van másolata, s én már tudom, mennyire énes (én . . . én . . . én) és ép ezért (az eldugott s mégis ordító én miatt) mennyire hamis. Van benne igaz kétségbeesés is. (Ezt mind csak én tudom igazán megítélni.) De ez az igaz kétségbeesés nem jár igaz úton. Igaz úton (ha néha eltévesztett úton is

[97] *Honti János:* A sziget kelta mythosáról. Argonauták 1. (1937 márc. 21.) 5—15.; *Honti János:* A középkor Odysseusáról. Argonauták. 3—4. (1938. június 15.) 150—161.; Oresztész és Hamlet. Magyarok. 1945.

[98] *Németh László* utoljára Az isteni gyermek c., 1939-ben írt Kerényi-tanulmány kapcsán foglalkozott rövid cikkben a vallástörténésszel. (A teremtő lélek tudománya. Kisebbségben. III.—IV. 161—164.)

[99] Ld. erről *Szilágyi János György:* Kerényi Károly emlékezete. I.h. 208.

[100] Kerényi Károly levele Gulyás Pálhoz. 1942. II. 9. PIM. Gulyás-hagyaték.

talán) jár a Laci [Németh László] kétségbeesése . . .» — írja nem sokkal később egyik levelében Gulyás Pálhoz.[101] Egy másik alkalommal arra utal, hogy Gulyásnak a Hamvassal tervezett együttműködése ellen nincs ugyan elvi kifogása, s az esszéista műveit egyenként kell megítélni, — ám rögtön hozzáteszi: «A sors engem Hamvas-szakértővé tett. De Hamvas fél ettől a szakértelemtől.»[102]

A «Sziget»-nek ez a harmadik és egyben utolsó száma más szempontból is figyelemre méltó. Szemben a folyóirat 1935-ös első számának a konzervatív szellemtelenséget támadó, kísérletező, azt mondhatjuk «fellazító» szellemiségével, a tanulmányok most egy tisztultabb humanizmus légkörét idézik. Nemcsak Kerényi írásaira áll ez — köztük a «Regények papyruson» c. tanulmányra,[103] mely a görög regényről szóló 1927-es könyv folytatásának, a téma új variációjának tekinthető, — s nem csupán Prohászka Lajos már említett esszéjére. A kötetet záró Altheim-részlet Plótinosról,[104] ha nem is — mint Kerényi írja — «a «racionalizmus» emberileg elérhető legmagasabb fokának dicsérete», de mindenesetre «a szellemi tisztaság oázisa»[105] utáni vágyakozás kifejezése; ez a vágy annál erősebb lesz Kerényiben, minél hasonlóbbakká válnak a magyar viszonyok a németországiakhoz. S Németh Lászlónak a «Sziget» e számába írt cikke is[106] más hangszerelésű, mint a «Kisebbségben» arányát vesztett gondolat-zuhataga. Mintha az író, miután másutt kitombolta végletes elfogultságait, öntudatlan jóvátételül itt valami megbékítő egyensúlyra törekednék: az antik mitológia, hangsúlyozza, talán azért olyan felemelő, mert nemcsak vallásos világlátásra nevel, hanem emberi arányérzékre is.

Mindez azonban nem változtatott azon, hogy a Kerényit és Németh Lászlót összekötő szálak kezdtek elszakadni. Erősödtek fenntartásaik egymás iránt, s eltérő felfogásuk lassan tudatosabbá is vált bennük. Az eltávoládást a világhelyzet és a magyar állapotok romlása, s részben nem azonos értékelése siettette. A barátság fennmaradt, de az év végére már érezhetően veszített intenzitásából. Néhány forrásunk világosan mutatja, hogy barátságuk lazulásában a «Kisebbségben» tartalma és fogadtatása játszott döntő szerepet. A szovjet-német megnemtámadási szerződés utáni légkörben Kerényi számára világosabbá váltak a könyv egyoldalúságai; a Németh ellen indokoltan megerősödött bírálatok is újabb terheket róttak barátságukra. Németh 1940 eleji leveleiben az elhidegülésért Kerényit vádolja, s annak az — egyébként alaptalan — gyanújának ad hangot, hogy a vallástörténész budapesti katedrára vágyik, ezért kellemetlen fenntartania a barátságot a «Kisebbségben» szerzőjével. «Oly fájdalmas ez a baráti dezertálás (egyelőre csak a Károlyé); nem azért, mert segítséget vesztek el, hisz az én helyzetem mindig független volt barátaim segítségétől — hanem az emberség ! Kikre pazaroltam magam !» — írja egyhelyütt.[107] De a levélből kiderül: igazán az fáj neki, hogy érzi

[101] 1940. V. 7. Ugyanott.
[102] 1941. V. 20. Ugyanott.
[103] Sziget 3 (1939) 7—27.
[104] Uo. 123—125.
[105] Magyar Nemzet 1939. dec. 8.
[106] A mítosz emlőin. Sziget 3 (1939) 28—34.
[107] Németh László levele Gulyás Pálhoz. 1940. jan. 25. PIM. Gulyás-hagyaték. — 1940. jan. 27-i levelében viszont azt írja Németh, hogy a tegnapelőtt írt elkeseredett levélből „különösen a Kerényire vonatkozó részt tartsd meg magadnak. Tegnap itt volt, feszes hangulat, bizonyos mellékcél, de még nem szakítás. Ne is legyek én, aki siettetem." — Szakításra sem akkor, sem később nem került sor.

Kerényi fenntartásait a «Kisebbségben» gondolataival szemben. Hibáztatja Kerényit, mert a «Jelenkor» egy Kisebbségben-ellenes «förmedvényét» nem ítélte el, hanem azt mondta róla, hogy «legalább nyílt és levegőt tisztító»; úgy látja, hogy Kerényi nagyon kényszeredetten vesz részt egy közös debreceni felolvasó-estjük előkészületeiben; Gulyást is megrója, hogy amikor Debrecenben találkoztak, a Kisebbségben miatt — ahogy írja — «Károllyal majdnem sírásig kínoztatok».[108]

A politikai közhangulat romlása, a hivatalos szaktudományban s a hazai szellemi életben elszenvedett újabb sérelmek új árnyalatokat adnak Kerényi sziget-gondolatának. A vallástörténész központi problémájává mindinkább a magyar szellemi életben tapasztalható beszűkülés és hanyatlás, s az egyetemes emberi távlatok közötti ellentmondás válik, — jórészt eköré épülnek a Némethtel kapcsolatos (nyiltan csak ritkán hangoztatott) ellentétei is. Annál is inkább, mert magyarság és európaiság megoldatlan kapcsolatának átélése egyáltalán nem volt újkeletű Kerényi számára. A probléma iránti érzékenysége kimutatható már ifjúkori írásaiban;[109] a kérdés szaktudományi vonatkozásai álltak 1930-as kiállása mögött; ennek feloldására törekedett «magyar sziget» gondolatával, s ennek sikerében reménykedett a Némethtel való együttműködés éveiben. A magyarság és univerzalitás harmóniájának átérzett hiánya játszott szerepet abban is, hogy szellemi téren magányosnak érezte magát, ez irányította vonzalmát a szerinte hasonló problémákkal küszködő nagy magyar magányosok felé: Németh Lászlón kívül Fülep Lajoshoz, a távolban élő Tolnay Károlyhoz, később a debreceni «szigeten» raboskodó Gulyás Pálhoz, a pszichológus Szondi Lipóthoz.[110] Amikor 1937 nyarán Fülep Lajost a Szigetben való közreműködésre hívta fel, így írt: «Más "sziget" nálunk úgy sincs, mint magányosok találkozásai. S azért, hogy Veled találkoztam, hálás vagyok a sorsnak: legalább biztos vagyok benne, hogy "szellemmel" lehet, vagy legalább is lehetett találkozni ezen a darab földön s ebben a fajtában is. Ezt én hittem azelőtt, s ebben a hitben kultiváltam halottakat: Berzsenyit. Az élők nagyon megrendítették a bizalmamat. STe tudod, hogy mily kevéssé lehet bízni. Rajtad kívül legföljebb még Tolnay Károlyban, Németh Lászlóban, talán Prohászka Lajosban.»[111] Gulyás Pállal szövődő barátsága első, legfelhőtlenebb hónapjaiban, 1939 tavaszán már programként hirdeti a kevés magányossal együtt elképzelt elzárkózást a magyar «szűkségtől»: «Amit te Debrecenben csinálsz, azzal úgy érzem, együtt lehetek, számíthatsz rám. De azt is látom, hogy nálunk valóban a szellemi élet feltétele az elkülönülés . . . Nem lehet magunkat attól függővé tenni, ami a legjobb esetben idegen, legtöbbször ellenséges velünk szemben.»[112]

Elkülönülni, de úgy, hogy közben ne kelljen elszakadni a magyar szellemi élettől, s mindattól, ami értékes és rajongásig szeretett a magyar kultúrában, — ez Kerényi nagy dilemmája. Ezért igyekszik újra és újra összebékíteni

[108] Németh László levele Gulyás Pálhoz. 1940. júl. 9. PIM. Gulyás-hagyaték.
[109] Ld. Az ismeretlen Berzsenyi. 4—5.
[110] Kerényi 1946-ban írja Fülep Lajosnak, sajnálja, hogy Szondival nem ismerkedhette meg. «Én 1940-ben ismerkedtem meg vele s ő akkor már alig érintkezett mással, mint pacienseivel s tanítványaival. Budapestről kimozdítani egyszer lehetett: amikor meglátogatott Szegeden.» 1946. VI. 20-i levél. MTA. Kézirattára, Fülep Lajos hagyatéka.
[111] Kerényi Károly—Fülep Lajosnak. 1937. VI. 2. MTA. Kézirattára, Fülep Lajos hagyatéka.
[112] Kerényi Károly—Gulyás Pálnak. 1939. III. 14. PIM. Gulyás-hagyaték.

nézeteit a Németh Lászlóéval. 1939 májusában még kész a «kisebbség» fogalmát a «sziget» egy más nézőpontú variánsának tekinteni.[113] Gulyásnak a Tanú és a Sziget-elv ellentétességéről írt szavaira így válaszol: «Én kiegészítést, nem ellentétességet érzek itt, s a legmélyebben közös alapot, mert közös komolyságot. A Tanú-elv extensiót akar, a Sziget *intenzitást*, de az intenzitás nem kizárólag centripetális valami: ellenkezőleg, a legnagyobb kisugárzásra képes, vagy legalábbis — intenzív kisugárzásra. Mindenesetre nem szabad lemondnunk sem az egyikről, sem a másikról.» Néhány sorral alább viszont már ezt olvassuk: «Ma már oly nagy a katasztrofális feszültség körülüttünk, hogy csak a szellemnek lehet élni, a Plótinos-töredék értelmében («Sziget» III. zárószava)[114] . . .» Egyetemesség és magyarság kapcsolatában mindkét mozzanat fontos a számára, — az egyetemes európai gondolat vezető szerepe mellett. «. . . Ha ti (Te meg Laci), — írja — akik két lábbal álltok a magyar földön, nem jelenítitek meg számomra újra meg újra ezt a világhelyzetet, ha nem vagytok létgömbömben a magyar hemiszféra, hidegfényű magányos bolygóvá oldódom, el, valahová nyugat felé, de sajnos, azt hiszem, csak bukdácsoló fél-bolygóvá, mert *egész*, az csak mindazzal együtt lehetek, amit szeretek» — írja Gulyás Pálnak.[115] Később egy ugyancsak Gulyáshoz szóló levélben a kérdés másik oldalát hangsúlyozza: «Debrecen-tanulmányodban — sejtheted — különösen ehhez a mondathoz tapsolok: «mindenség nélkül nincs magyarság».[116]

Amikor 1940 őszén Szegedre helyezik, még rosszabb tudományos körülmények közé, magány-érzése, s a magyar szellemi élettől való kényszerű eltávolodása fokozódik. «Bujdosásomnak újabb korszaka ez» — írja. «Egyedüllétem aligha lesz nagyobb, mint itt, ami a barátokat illeti. Laci hallatlanul egyedül hagyja az embert — a barátságon bévül. Fülep Lajos hasonlóképen. Tolnay Károly hangja üdítő a tengeren túlról. De az eljut Szegedre is — ameddig eljut».[117] Az igazság azonban az, hogy nagyonis mélyen átéli ennek az eltávolodásnak a tragikumát. «Szellemi életünk szennye kezd apokaliptikus méreteket ölteni, a Sziget szigetebb kell, hogy legyen, mint valaha» — közli 1940 novemberében.[118] Ez a «szigetebb» sziget mind kevésbé jelenti azt a régebbi elképzelést, hogy közreműködhet az egymás mellett élő hazai «rossz szigetek halmaza» fölé emelkedő «magas sziget» építésében. Úgy érzi, hogy vallástörténete egyetemes szempontú művelésére Magyarországon a légkör mind kevésbé alkalmas, egyre nagyobb az értetlenség és a légüres tér körülötte. Amikor Gulyásnak 1940 decemberében izgalommal számol be arról, hogy W. F. Otto «Ursprung von Mythos und Kultus»-ával foglalkozik, mely «komoly és mély vitát igényel», szomorúan teszi hozzá:«A vége majd ismét német mű lesz (nem mai német: goethei-hölderlini), további lépés bújdosásom útján a kibújdosás felé. Fülep itthon, Tolnay Károly Princetonban az útjelző előttem.» De nincs más megoldás: «Maradjunk hívek, mind hívebbek a tiszta nagy témákhoz, a «mythos magányához.»[119] (Mekkora paradoxia van ebben, s milyen megrázó valóság!)»[119]

[113] Kerényi—Gulyásnak. 1939. V. 28. Ugyanott.
[114] Kerényi—Gulyásnak. 1939. X. 3. Ugyanott.
[115] Kerényi—Gulyásnak. 1939. V. 28. Ugyanott.
[116] Kerényi—Gulyásnak. 1939. X. 30. Ugyanott.
[117] Kerényi—Gulyásnak. 1940. X. 21. Ugyanott.
[118] Kerényi—Gulyásnak. 1940. XI. 8. Ugyanott.
[119] Kerényi—Gulyásnak. 1940. XII. 15. Ugyanott.

Ami Kerényi és Németh kapcsolatát illeti, egy Gulyáshoz szóló — valószínűleg 1942-ből származó — Németh-levél az író akkori véleményét barátságukról így foglalja össze: «Nekem rajtad kívül igazi barátom nem volt. Kerényivel próbálkoztam: oly forrón közeledett; imponált a tudása, világa, a hiúságomnak sem volt ellensége — de végül is nem lett az belőlük, aminek lenni kellett volna. Talán hogy nem magyar, nincs érzéke a dolgainkhoz. Nem «faji nirvána» ez; hisz én sem vagyok csak-magyar; szerelemben germán, szláv sőt zsidó típusok vonzottak; de a barátságban taszít az idegen, nem plazma, hanem reakciós-mód . . .»[120] Lényegében ugyanezt a szűkös és korlátolt véleményt fogadta el Gulyás is: Kerényinek nincs érzéke a magyar dolgokhoz, «őt igazán nem ártana egy erős népi kultúrának alávetni» — írta Némethnek.[121]

VI

Az elmondottak azoknak a vitáknak és bírálatoknak a hátterét is megvilágítják, amelyek Kerényi tevékenységét végigkísérték. A szaktudomány konzervatív képviselői teljes értetlenséggel álltak műveivel szemben. A szellemi élet tágabb köreiből származó bírálatok — nem véletlenül — meghatározott időpontokhoz kapcsolódtak. Első hullámuk 1935-ben figyelhető meg. Tegyük hozzá: ez volt a kritikák legszínvonalasabb, s bár nem mindenben igazságos, de — ahogy erre Kerényi több 1934—35-ös írása kapcsán már utaltunk — a legindokoltabb szakasza. Az irodalmi életben elsősorban Kerényi Horatius-interpretációja váltott ki — sok szempontból érthető — ellenállást. Kerényi élesen szembefordult a hagyományos magyar Horatius-felfogással, s az «arany középszer» költője helyébe egy belső drámai feszültségekkel teli váteszt állított. Ez a kép — miközben hozzájárult egy újabb, modernebb megközelítés kialakulásához — éles ellenvéleményeket támasztott, s mintegy cáfolatul egy neoklasszicista Horatius-kép megalkotásához vezetett: Horatius aktualitását nem egy mitikus-kultikus latin vates-szerep mára is átsugárzó

[120] Német László—Gulyásnak. D.n. Ugyanott.

[121] Gulyás Pál—Németh Lászlónak. 1942. II. 8. — A levél hat, Kerényinek címzett nagyobbrészt szatirikus verses epigrammát is tartalmaz. Közülük a 4. számú így szól:

«*Mondok egy tanácsot, hallgass csak:*
csapj fel, professorkám, inasnak!
Inas volt Zeus is, a vállas
antik isten, villámszakállas.

Inas volt, amidőn szent Hérét
megcsalta, isteni testvérét, —
esze inasként csavarult . . .
Légy inas, mint ő — magyarul!»

Ezt a kis verset később, 1943-ban Gulyás — egy verseskötete kíséretében — elküldte Kerényinek. Ld. Kerényi—Gulyásnak, 1944. III. 8. — Megjegyzendő, hogy a Németh—Kerényi és Gulyás—Kerényi kapcsolat egyáltalán nem szakadt meg. Kerényi Svájcból folyton érdeklődött Némethről, s bár ők alig, de feleségeik többször váltottak levelet. 1946—47 után levelező kapcsolatuk és barátságuk új szakasza kezdődött. — A Kerényi—Gulyás kapcsolat, noha bizonyos elhidegülés itt is bekövetkezett, szorosabb maradt 1940—41 után is.

vonzóerejében, hanem a költő «modernségében», nyugtalanságában, urbánus érzékiségében, s e vonások fegyelmezett egyensúlyában jelölte meg.[122]

A korszak legátfogóbb és legszínvonalasabb Kerényi-kritikája a fiatal Mátrai László nevéhez fűződik. Az észfilozófia és az életfilozófia valamiféle szintézisére törekvő, a Dilthey-i szellemtörténet alapján álló Mátrai harmincas évekbeli munkásságának fontos része volt a küzdelem az «újromantikus» filozófiai irányzatok, köztük elsősorban az ide sorolt heideggeri exisztencializmus ellen. Mátrai világosan látta, hogy a modern antiintellektualizmus, mely a századvég dekadenciája ellen még indokoltan küzdő Nietzsche romantikus oldalához kapcsolódik, s ezt nagyítja fel és abszolutizálja, olyan antihumánus törekvéseknek nyit utat, amelyek ellen «az értelmesség, megfontoltság és lelki harmónia» jegyében föl kell lépni. Napjaink újromantikája — hangoztatta — a modern ember meghasonlottságának, kultúrkritikus ressentimentjának a kifejezése; ezek a motívumok rejlenek a görögségbe vagy a középkorba visszanyúló «újrakezdések», a történeti tudat szétforgácsolása, a «szigetekbe» való kivonulások, a hérosz-kultuszok és utópisztikus dogmaeszmények mögött. S noha humanizmus és romantika nem feltétlenül ellenlábasok, «soha nem volt nagyobb jelentősége annak, hogy elismerésünk "neo"-attributumát a humanizmushoz vagy a romantikához csatoljuk-e. Mert könnyebb egy nemlétező utópiában hőrosznak lenni, mint a létező földön embernek. Ha pedig valaki kételkedik ebben: nézzen körül a mai Európai szellem életben.»[123]

E felfogás alapján bírálta Mátrai Kerényi «Sziget» c. folyóiratának első, 1935 nyarán megjelent számát. Van magyar újromantika — hangsúlyozta —, s ez nálunk is irracionalizmust, új mítosz utáni vágyat jelent, «elkívánkozást a hétköznaptól, el a tudománytól, el Európától, a technikától, a természettudománytól; mindentől, ami a szó közönséges értelmében "van" afelé, ami "volt"». Mátrai elsősorban az újromantika «tudomány felé mutató arcát» vizsgálta, s a tudományosság mint «racionális, ellentmondás nélküli élmény» védelmében, élesen elutasította az intuició, a «megragadottság», általában a tudományon kívüli vagy azelőtti «élménysíkok» összekeverését a tudományos módszerrel, s a Sziget-ből vett találó — noha kiragadott — idézetekkel bizonyította, hogy indokolt aggodalma. Ez az út — írta — a tudomány megtagadásához vezet. Mert «nem a legszellemesebb cselekedet-e egy szecesszziós gesztussal visszamenekülni oda, ahol az emberanyag elromlása nem érezhető, mert mindenki egyaránt "primitív"? És szabad-e a „bújdosás" sajátosan magyar életformáját felcserélni a boldogtalan halottak szigetére való "kivándorlással"? Filozófus erre az útra nem térhet, — fejezte be cikkét — választani kell humanizmus és romantikus ábrándok között.»[124]

Mátrainak e föllépését érthetőnek és indokoltnak kell tekinteni: hozzájárult azoknak az ellensúlyoknak az erősödéséhez, amelyekre a magyar szellemi életnek nagy szüksége volt. Nem tagadható az sem, hogy Kerényi 1935-ös Szigete és írásai több vonatkozásban is okot adtak a kritikára. S Mátrai

[122] Ez a felfogás *Babits*ra ment vissza; két figyelemreméltó megnyilvánulása: *Vas István:* Horatius noster. 1935. Vonzások és választások. I. Budapest, 1978. 7—11. és *Halász Gábor:* Horatius Noster. Apollo 1935. 329—337.

[123] *Mátrai László:* Humanizmus és romantika. Apollo 1935. 117—128.

[124] *Mátrai László:* Magyar újromantika. Apollo 1935, 452—455. — A «bujdosás» utalás Prohászka Lajos tipológiájára, melyet Mátrai is elfogadott, s amellyel kapcsolatban Kerényi Németh Lászlóval folytatott levélváltásában 1935. elején így írt: «A sziget a bujdosás helyett: ez a magyar és görög szellem találkozásának első ajándéka».

akkor nem a filozófus Kerényit bírálta (ami Kerényi sohasem volt), hanem mint filozófus foglalt állást a szellemi élet egy jelenség-csoportjával szemben.

De egy filozófiai ítélet még egyáltalán nem meríti ki egy szellemi jelenség tartalmát. S migy ahogy — a Mátrai által példaként gyakran emlegetett — Proust vagy Joyce irodalmi jelentőségéről még nem sokat mondunk azzal, ha a Proust — Bergson vagy Joyce — Heidegger párhuzamra hivatkozunk; ahogy Valéry filozófiai minősítése még nem ad képet arról a sok termékeny újdonságról, amit például írásai a művészet modernkori állapotáról és belső struktúra-változásairól tartalmaznak; ahogy — hogy egy magyar példát említsünk — Fülep Lajos filozófiájának általános megjelölésével még legföljebb csak művészet-elméletének a legelvontabb kereteit jelöltük meg; — még távolról sem merítettük ki egy vallástörténész és mitológus tényleges szerepét, nem határoztuk meg tudományos helyét sem, ha kimutattuk a szemlélete és az újromantika közötti kapcsolatokat. Az elemzés nem ezen a ponton zárul le, hanem voltaképpen itt kezdődik: beható vizsgálata annak, hogy a filozófiailag is minősíthető, sőt minősítendő tudományos-szellemi tevékenység konkrét eredményei hogyan állnak helyt a tudományos kritika előtt. Kerényi esetében ezek a megfontolások különösen helyénvalóak, mert a felületes látszatok ellenére, ő 1935-ben sem kapcsolódott (azután pedig még kevésbé) az «újromantikához» olyan erőteljesen, ahogyan azt Mátrai, s vele együtt sokan mások is feltételezték. Már utaltunk azokra a vonásokra, amelyek a George-körrel szemben Kerényi különálló helyét megjelölik: 1935-ben többször valóban vitathatóan és félreérthetően megfogalmazott, de a lényeges műveiből egyértelműen kiolvasható *tudományos* módszerére, az esztétizáló heroizmus, a végletes kultúrkritika elutasítására, szemléletének mindazon vonására, amelyek még tisztán filozófiai értelemben sem engedik meg besorolását a kultúra-ellenes vitalizmus áramlatába.[125]

Hasonlóképpen áll a helyzet Kerényinek a történelemhez, a kulturális hagyomány folyamatosságához való viszonyát tekintve is. A kultúrmorfológia módszerét persze, akárcsak Mátrai, ő is elfogadta, de azt valamennyire is

[125] Kerényi műveinek filozófiai elemzése filozófus szak-feladata volna. Általánosságban csak azt jegyezhetjük meg, hogy filozófiai szempontból elsősorban a német életfilozófiához kapcsolódott, ahogy 1930-ban írta, ahhoz a világszemlélethez, amelyből «Spranger is levonja következtetéseit a filológiák számára»; ekkor W. Jäger «új humanizmusára» is hivatkozik. (EPhK 1930. 34.) Ugyanezt az irányzatot erősíti benne Frobenius hatása is, akit azonban elsősorban mint tudományos etnográfust tisztel. A későbbi években már — Jägerrel szembeni hangsúllyal — a goethei-hölderlini humanizmus mellett tesz hitet. Az életfilozófiától és a szellemtudományi alapoktól el nem szakadva, ezekben a 30-as években egy olyan szemléletet alakít ki, mely — amint utaltunk rá — sok vonatkozásban korrigálja az életfilozófia egyoldalúságait, s már kritikusan szemléli — ahogy Szilágyi János György kiemeli — Frobeniust, valamint Bachofent is. Az exisztencializmussal sokáig nincs semmiféle kapcsolata. Jaspers — egyébként akkor Mátrai által is kiegyensúlyozottnak tartott — filozófiáját ismeri, ez azonban ugyancsak az életfilozófia korrekciója irányában hat. (ld. *Mátrai L.:* Jaspers, Karl, Vernunft und Existenz. Athenaeum 22 [1936] 234—235.) Az exisztencialista filozófiával 1942-ben ismerkedik meg alaposabban, a Svájcban élő Szilasi Vilmoson keresztül, akivel jó barátságba kerül. De ekkor is — ahogy írja — «mint mindig, az elméletnél jobban előre visznek a feladatok». (Levele Fülep Lajoshoz, 1943. IX. 7.) — vagyis nem törekszik feltétlenül arra, hogy tudományos munkásságát koherens filozófiai alapokra fektesse. Később kiábrándul Szilasi filozófiai interpretációjából: «A filozófiája is . . . egy formája a valóság felett megtévesztő szavakkal való elsiklásnak» — írja első 1945 utáni levelében Fülepnek. (1946. I. 22.) — Mátrai bírálatának fenti értékelésére v.ö. *Szilágyi János György:* Kerényi Károly emlékezete. I.h. 205—206.

számottevő műveiben egyáltalán nem állította szembe a történetiség elvével. «A halál beépítése az életbe», ahogy más összefüggésben már említettük, voltaképpen a múlt, a történeti hagyomány beépítését is jelentette.[126] Tudományos műveiben pedig Kerényi sohasem a görögség, a görög vallás valamiféle «örök» pillanatát ábrázolta, hanem kutatásait történetileg is konkretizálta.

De másról is szó volt. Mátrai, főleg 1935 utáni — Kerényit és Németh Lászlót valamiképpen mindig érintő — kritikai írásaiban jogosan védte a tudományt a művészettől elválasztó határokat, teljesen indokoltan mutatott rá arra, hogy itt nem egyszerűen műfaji kérdésekről, hanem a tudósnak, illetve a művésznek a valósággal szemben elfoglalt eltérő nézőpontjáról van szó, s a műfaji zavarosságban mindig egy valóságos zavar fejeződik ki.[127] Ennek a határvédelemnek azonban megvolt a problematikus oldala is: túlságosan gyanakvóan szemlélte és bírálta a korszak legjellemzőbb irodalmi jelenségét, a magyar esszéizmust, amely pedig — minden műfaji „zavarossága" ellenére — a 30-as—40-es években sok szempontból a magyar szellemi elit becsületét mentette meg.

A Magyar Nemzet 1939 végi Kerényi-kritikáiban többféle törekvés találkozott: eltévesztett célra irányuló szellemi antifasizmus, katolicizmus — és talán nemcsak német-, hanem Németh-ellenesség is; Kerényiben a «Kisebbségben» szerzőjének a barátját is látták. A Néma rovat[128] Kerényiről szóló glosszáit mindenesetre az a Katona Jenő írta, aki a lapban a «Kisebbségben» kritikusa is volt. Ezeket a Kerényit bíráló glosszákat úgy tekinthetjük, mint egy őszintén antifasiszta szándékú, de a tudományos-szellemi élet árnyaltabb szemléletében nem túl járatos publicista fellépését. «Ez az irracionalizmus, mely önmagában fenkölt, őszintén humanista is, bár nem is kissé *zavaros, mire leszáll hozzánk, a misera plebshez, olyan irányoknak törheti a lelkekben útját, amilyeneket szolgálni "fölkent papjai"-nak bizonyára nem volt szándékában.* Ebben különben csak hasonló az egész irány atyamesteréhez, kit kissé megkésve kopizálnak, Nietzschéhez» — írta Katona Jenő.[129] Egy másik jegyzetében pedig azért bírálta Kerényit, mert szerinte a görögségnek csak az esztétikumát látja, s fölényesen tekint el a kereszténység mély etikája fölött.[130]

Kerényi védelmére a kitűnő klasszika filológus, Kövendi Dénes vállalkozott. Aki Nietzsche tisztelője, az még nem a fasizmus útját egyengeti akaratlanul is, — hangoztatta Kövendi, síkraszállva az egyszerűsítő Nietzsche-interpretációk ellen. Nem igaz az sem, hogy Kerényi előadásai irracionálisak: «Ha egyszer a "Néma rovat" írója péntek este 6—8-ig K.-t a pesti egyetemen . . . meghallgatná, éppen a szent lelkesedés mellett előadása logikus volta lepné meg.» Az sem fogadható el, folytatta, hogy Kerényi esztétizáló volna, mert «mindig azt tartotta és tanította, hogy léhaság az olyan esztétizálás, amely mögött nem áll az egész ember. Csak etikailag, emberileg megrázó

[126] Ebben az értelemben idézi W. Benjamin Max Horkheimer 1934-es szavait, hogy «a metafizikus Bergson elsikkasztja a halált», majd így folytatja: «Azzal, hogy Bergson durée-jében a halál eltűnik, a tartam elszigetelődik a történeti (s ugyanígy a történelemelőtti) renddel szemben . . . A durée, amelyből a halált száműzték, olyan, mint egy ornamens rossz végtelensége. A hagyomány ebbe nem fér bele.» *(W. Benjamin:* Über einige Motive bei Baudelaire. Illuminationen. Ausgewählte Schriften. Suhrkamp 1977. 220.)

[127] *Mátrai László:* Tudomány és irodalom. Magyar Csillag 1942. 102—103.

[128] A Magyar Nemzet glossza-rovata, írója Katona Jenő volt.

[129] Magyar Nemzet, 1939. nov. 2.

[130] Uo. 1939. nov. 29.

nagy műnek lehet esztétikai értéke . . . S azzal a Nietzschére visszamenő tanításával, hogy megismerni, megérteni csak azt lehet, amit az ember átélt, átérez, hogy a tudomány nem lehet részleten rágódás, hanem nagy egészeket, világképeket kell néznie, adnia s így az egész embert kell megráznia minden igazi tudományos munkának: ezzel a hazai klasszika filológiát lélektelen sivárságából kimentette és új életet lehelt bele.» Befejezésül Kövendi így írt: «Főszerkesztő Úr! Kevesen vagyunk ebben az országban, akik a humanitás és az igazi lelki kereszténységre tettük fel életünket. Én azóta vagyok önnek rendíthetetlen híve, mikor — talán két éve — tavasszal a "Magyarság"-ban oly bátran és hősiesen szembeszállt az úgynevezett korszellemmel . . . Mi, akiknek nincs vissza-út, legalább ne bántsuk egymást. Ne bántsuk egymást, oly kevesen vagyunk, Kerényi köztünk igazi nagy férfi.»[131]

A «Néma rovat» szerkesztője néhány nap múlva a következő érdekes glosszával válaszolt: «Akinek *annyifajta mitológia* kell, annál, akár egynek is, komoly átélése gyanús. A fordított átlényegülés, amelyben a test lenne igévé, szellemmé, mindezideig bizonyító példa híján van. — *Ha a történeti tudat elhalványodik, hovatovább gyökértelen, kívülről importált forradalmi hangulat lesz úrrá a lelkeken. — Petőfi* a szabadság *szerepjátszásától* eljutott *a halál realitásáig.* Hiszek olyan tanúknak, akik életüket adják azért, ami mellett tanúskodnak — mondotta már Pascal. Az emberben kétségtelenül ki lehet fejleszteni vagy el lehet sorvasztani a vallásos vagy történeti érzéseket.»[132] Ezekből a sorokból még világosabban kiderül, hogy a Magyar Nemzet miben marasztalta el Kerényit, s az is, hogy elmarasztalása eléggé gyenge lábakon állt. Ha most a történeti érzék elsorvasztásának vádjától, amelyet már megcáfoltunk, eltekintünk, egy megválaszolatlan kérdés marad: Kerényi viszonya a katolicizmushoz, a spirituális vallásossághoz. Nos, Kerényi, egyéni meggyőződését tekintve, nem állt szemben a katolicizmussal (ifjúkorának volt egy kifejezetten vallásos korszaka is), az azonban kétségtelen, hogy antik vallás-magyarázata messzemenően relativizálta a vallásosságot mint lelki tevékenységet. Ő tudományosan kimutatta, hogy a keresztény hit az emberiség nem egyedüli és kizárólagos vallásos reagálása az életre; az antik vallás és a többi mitikus vallások is vallásos érzésen alapultak, de egy egészen más emberi-társadalmi korszak egészen más formák között jelentkező vallási tudatát fejezték ki. Hogy ezt nem szívesen fogadják a kereszténység képviselői, főleg a neofita buzgósággal küzdő *neo-katolikusok,* annak Kerényi tudatában volt, eléggé sok személyes tapasztalatot szerzett erről a budapesti, majd a pécsi egyetemen. Visszatekintve szellemi tevékenységére, jóval később erről így írt: A «tárgyilagos magatartást az istenekkel kapcsolatban», az antik hagyomány e fontos alkatrészét, természetesen már a régi keresztények az ördög pusztító művének tekintették. Számomra az embernek és világának közös műve volt, akár, mint a görög, isteninek, vagy mint a keresztények, isten alkotásának gondolták is. Aki az emberek szemét a mitológia emberi-isteni játékának nagy tanítására kinyitja, úgy véltem, az tisztít és humanizál . . .[133]» S az 1939 végi bírálatokra írt válaszában — amelyet a Magyar Nemzet, dícséretére legyen mondva, leközölt — hangsúlyozta, hogy kár a lapnak képzeletbeli ellenségek ellen hadakozni. A Sziget utolsó számának írásaira utalva, visszautasította

[131] Uo. 1939. dec. 4.
[132] Uo. 1939. dec. 8.
[133] Gespräch in Briefen. 22.

a vádakat, hogy ő és köre «sznobisztikus zavarossággal» új paganizmust, irracionalizmust hirdet, — éppen a katolikus oldalról elhangzó kritikákra válaszolt a legrészletesebben: «Magamról csak ennyit: ha korunk egyik legnagyobb katolikus gondolkodójának, a nálunk oly kevéssé ismert Romano Guardini-nak lehetett teljesen megértő könyvet írnia *Hölderlinről*, szabad talán a klasszika filológia tanárának is *megértenie* a görögöket és rómaiakat. Ez a megértés csak a rosszakarat és értelmetlenség számára lehet valamilyen *-izmus*, számomra egyszerűen kötelesség. A Sziget „a szellemi tisztaság oázisa" szeretne lenni, „amelytől félni és senkit félteni nem kell". A Néma rovat vezetőjénél sem rosszakaratot, sem értelmetlenséget nem tételezek fel, bátorságát pedig jól ismerem. Legyen most bátorsága a Sziget-et végre elolvasni és beismerni tévedését» — írta végül.[134]

Az utolsó gondolat a Kerényi-bírálatok egy fontos problémáját érintette: a kritikák, az ellenérzések Kerényivel szemben a legtöbbször művei komoly ismerete nélkül születtek.

VII

Amikor Szentkuthy Miklós 1941 őszén a Magyar Csillagban megtámadta Kerényit,[135] s a legrosszabb fajta német általtudományossággal, minden eredetiség hiányával, végletesen dekadens és neurotikus vitalizmussal vádolta, arra hivatkozott, hogy autentikusnak érzi magát a vallástörténeti kritikára. Írása, melynek az egészséges reflexiót messze túllépő neurotikus indulatosságával csak felületessége vetekedett, olyan közegben hangzott el, amely sohasem vette a fáradságot, hogy komolyan megismerje Kerényi munkásságát. Erre a sokat emlegetett kritikára nem szükséges részletesen kitérni. Mindenesetre felületességére és tévesztett irányára vallott, hogy Kerényinek talán legjobb korszakában tartotta szükségesnek megtámadni a vallástörténészt, s éppen olyan műveire — a «Mi a mitológiá»-ra, a «Gyermekistenek»-re — hivatkozva, amelyek a legkevésbé hívhatták ki a racionális kritikát. A bírálat — rejtett formában — most is összefüggött Németh Lászlóval: nem lehet véletlennek tekinteni, hogy Szentkuthy nem sokkal később Babits Sophokles-fordításáról írt cikket a Magyar Csillagban, s ebben pontról-pontra Német 1931-es, a Babits fordításával szemben felhozott fenntartásait bírálta és cáfolta — ebben az esetben meggyőzően.[136] A folyóirat, melyben a rágalommal felérő bírálat megjelent, mint ismeretes, a német-ellenes irodalmi erők igen széleskörű összefogására törekedett, (és az összefogás érdekében sokszor volt kész szemet húnyni szerzői nagyon is bírálható nézetei előtt, s ezért nem is vádolható) — most könnyen jutott egy szellemi «győzelemnek» kijáró babérokhoz: olyan személy megtámadásához nyújtott segítséget, akinek lelkes szűk tanítványi köre és nem csökkenő fiatal egyetemi hallgatósága volt ugyan, de már alig akadt tekintélyesebb védelmezője. Mert 1941 őszére Kerényi szinte egyedülálló módon vált magányossá. A jobb- és szélsőjobboldal előtt nem volt titok meggyőződéses antifasizmusa, s a hitleri Németország iránti megvetése. A hivatalos tudomány képviselői — értetlenségből és konzervativizmusból —

[134] Magyar Nemzet 1939. dec. 8.

[135] *Szentkuthy Miklós:* A Mítosz mítosza. (Kerényi Károly újabb vallástörténeti munkái.) Magyar Csillag 1941. 86—90.

[136] Magyar Csillag 1942. 109—112.

mindjobban kiközösítették. Németh Lászlóval és Gulyás Pállal fennálló barátságának lazulása azzal járt, hogy most már a népiek semmiféle irányzatával sem volt kapcsolata. De mert a Némethez fűződő barátság kereteit megőrizte, a Babits-tanítványok zöme továbbra is szellemi ellenségnek tekintette. Ahogy láttuk, szembefordult vele a konzervatív-újkonzervatív katolikus tábor is.

Szerb Antal és Devecseri Gábor jól választották meg a védelem irányát: a mindig újra törő *tudóst* méltatták Kerényiben.[137] Kiállásuk azonban keveset változtatott azon a tényen, hogy Szentkúthy kritikája valósággal letaglózta a vallástörténészt. Egy ideig abban reménykedett, hogy régi tekintélyes barátai felszólalnak védelmében. De Németh, Gulyás hallgatott, sőt: éppen ebben az időben egyezett meg a «Magyar Csillag»-gal az aktívabb együttműködésben. Fülep Lajos együttérző levelet küldött, fel is akart szólalni mellette, de — ahogy Kerényinek írta — végül is lebeszélték a közbeszólásról. «Kedves Barátom, leveled nagyon megörvendeztetett, köszönöm, hogy megvédelmezésemre a szándék feltámadt Benned. Ez a természetes emberi reakció, amelynek elmaradása Németh Laciban kétségtelenül emberi hiány. Igazad van, hogy neki kellett volna válaszolnia. . .

Másfelől azt is megértem, hogy Téged Pestről a védelemről mindenféle ürügyekkel lebeszéltek. Nincs fogalmad arról a gyűlöletről, amely abban a körben ellenem dühöng» — írta Kerényi Fülepnek. A «magas szellemiség», Fülepék egykori *Szellem*-e mai követőinek — folytatta — «csakugyan kijár az a közös sors, amelyről írsz.» A levél arról is informál, hogy a vallástörténész a Szentkúthy-cikkre miért választotta az ügyvéd útján küldött cáfolat esetlen módszerét. Az volt a meggyőződése, hogy Illyés nem közölné az ő felszólalását. «Láttam Illyésnek egy levelét, amelyben valakinek tudomására hozza, hogy a vitához több hozzászólást nem enged meg . . . Én a jogi formák közt való megszólalásra kénytelen voltam, mert előadásaimat támadták, egyenesen plágiummal és a hallgatóság ámításával vádoltak, s ez egyetemi meghitt ellenségeimnek nagyon kapóra jött. Hát még ha nem is tagadom!»[138]

Nem hárítható el a gyanú, hogy — persze nem tudatosan — Kerényivel a «Prügelknabe» szerepét játszatta el a magyar irodalmi élet: belső szellemi gyengeségének leplezésére szükség volt könnyen támadható ellenfélre. De Kerényi védtelensége elkerülhetetlenül fölvet egy másik problémát is: a vallástörténet szellemi elitre gyakorolt hatásának csökkenését. Azokban az években irreális volt már hinni egy olyan klasszika filológia vagy vallástörténet lehetőségében, amelynek a szellemi életben, vagy akár csak a társadalmi-szellemi tudományok körében kiemelkedő szava lehet. Szerb Antal 1938-as megállapítása arról, hogy «lassanként megszűnik a vallástörténet is», ebben az értelemben igaz jóslatnak bizonyult.

Ez persze semmit se von le a «szerénytelen» Kerényi újító szerepének jelentőségéből. Péntek esti kurzusának hallgatósága — melynek zömét már olyan fiatal értelmiségiek alkották, akik kívülrekedtek a hivatalos szellemi élet sáncain — nem csökkent, hanem emelkedett. De a kör lassan mégis bezárult körülötte. Thomas Mannal folytatott levelezése is éppen 1942—44

[137] *Szerb Antal—Devecseri Gábor: „A mítosz mítosza"*. Magyar Csillag 1941. 209—213.

[138] Kerényi Károly—Fülep Lajosnak. 1942. I. 9. MTA Kézirattára. Fülep Lajos hagyatéka.

között szünetelt. Frankfurti tudós-barátaitól szintén elszakadt, ahogy Fülepnek írta, már nem tudja magát megértetni velük, «ül rajtuk a fekete köd.»[139] Meggyorsult eltávolodása a magyar szellemi élettől. Az 1942-es évben mind hosszabb svájci előadóutakat vállal, 1943 tavaszán pedig megbízást szerez hosszabb svájci tartózkodásra. A Fülephez, Gulyáshoz még itthonról vagy már kintről írt levelek visszatérő témája: a magyar viszonyok bírálata, s az egyetemes európai távlatok szembeállítása a provincializmussal. «A nép nyelve helyett a népek nyelve: ma csak ez a nagy kaland ment meg. Ha erre nem ébredsz, szegény 'népednek' is elveszel» — írja 1942-ben.[140] De az eltávolodást Magyarországtól egyáltalán nem tekintette véglegesnek. Ritkuló levelei (mert ritkán kapott választ rájuk) azt is bizonyítják, hogy szenvedélyesen ragaszkodott a magyar kultúrához, s a német fasizmus vereségét várta. Örült a háború fordulatának, s annak, hogy «a lassú morajlással közelgőket» Fülep is pozitívan ítéli meg. «Közérzésed, amely — mint írtad — most ebben a vonatkozásban jobb, mint a múltban volt, engem is megnyugtat s én is jobbakat remélek — az emberiség és emberség szempontjából.» Hogy végül is végleg el kellett szakadnia Magyarországtól, nagyon megsínylette, de még jobban a magyar szellemi élet, amely kitaszította magából.

[139] Kerényi Károly—Fülep Lajosnak. 1942. XII. 19. Ugyanott.
[140] Kerényi—Gulyás Pálnak. 1942. II. 18. PIM. Gulyás Pál hagyatéka.
[141] Kerényi—Fülep Lajosnak. 1942. XII. 4. MTA Kézirattára. Fülep Lajos hagyatéka.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

MEGJEGYZÉSEK AZ UN. MAGENTA-KERAMIKÁRÓL

Reynold Higginsé az érdem, hogy, Beazley jegyzeteinek felhasználásával, úttörő cikkében először kísérelte meg összefoglalni mai ismereteinket a plasztikus vázáknak arról a csoportjáról, amelyeket Beazley a némelyikükön még látható lilásvörös festésről magenta-árunak nevezett el.[1] Higgins világosan tudta a vállalkozás nehézségeit, és nem mulasztotta el, hogy felhívja a figyelmet munkája kísérlet-jellegére és hiányosságaira. Ezért nem érdemeinek kisebbítése vagy vitatása lesz a látszata annak, ha éppen az ő szellemében az alábbiakban megkísérelnjük kiegészíteni a magenta-vázáknak általa adott jegyzékét, s néhány problémát vetünk fel azokkal az eredményekkel kapcsolatban, amelyekre kutatásai során eljutott.

A MAGENTA-VÁZÁK KATALÓGUSÁHOZ

A budapesti Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményében három, Higgins A-csoportjába tartozó magenta-váza van.

1. Fekvő komédiaszínész amphorával, a „vezető szolga" maszkjában. *(1—2. kép)* Lelt. sz.: T. 343. P. Arndt gyűjteményéből került 1913-ban a múzeumba. Lelőhelye ismeretlen. M.: 9,95 cm; h.: 10,92 cm. Irod.: Oroszlán, Z., Az O. M. Szépművészeti Múzeum antik terrakottagyűjteményének katalógusa, Budapest 1930, 80, 39. sz. és ua., Arch. Ért. 52 (1939) 94 és 88. kép. Finomszemcséjű krémsárga anyag, narancsvörös bevonás, a testen és a bal lábon lilásvörös festés nyomai. Egész felületén égésnyomok. Kivitele a csoportban szokásos, hátán kétrészes karika-füllel és azon csomót jelző díszítéssel, fölötte csészében öt szűrőlyukkal, az amphora száján kiöntő lyukkal. Típusa mint Higgins katalógusában a 11—13. sz. és 14. kép.[2] Külön jelentősége csak a fennmaradt festéknyomok miatt van; ezek rendkívül ritkák a magenta-vázákon. A pontosan megegyező részletek alapján elképzelhető, hogy ugyanabból a negatív formából készült, mint Higginsnél a 14. képen látható darab, a két váza méretei azonban nem azonosak. Kérdés, mennyire pontosak az oxfordi példány megadott méretei.

2. Fél vadkanfej. *(5. kép)* Lelt. sz.: T. 747. Alföldi András gyűjteményéből. Lelőhelye ismeretlen. M.: 11,2 cm, h.: 17,4 cm. Irod.: Oroszlán Z., *in* Oroszlán—Dobrovits: Antik kiállítás. Vezető, Budapest 1947, 49, 20. sz.

[1] *R. Higgins:* The Magenta Ware. The British Museum Yearbook 1 (1976) 1—32.

[2] A maszk típusához *C. Robert:* Die Masken der neueren attischen Komödie. Halle 1911. 69—70 és *T. B. L. Webster:* Monuments illustrating New Comedy. London 1961. 128. NV 1.

Finomszemcséjű, krémsárga agyag, világosbarna bevonás. Alsó része jórészt modern kiegészítés, az arcrész teljes, de az agyar talán letörött; több darabból ragasztva. Szűrőlyuk a bal fülben. Közelálló Higgins 37. képéhez (katalógusában a 64—65. sz.), de eltérő változat. Mercklin, aki először tárgyalta a csoportot,[3] felvetette, hogy a csukott szem, amely a plasztikus edényeknek ebben a csoportjában más állatfejeknél is előfordul, levágott áldozati állatot jelez. Mercklin három fél-vadkanfej alakú edényt ismer.[4] Ezekhez a budapestin kívül még a következők járulnak: Messina, Museo Archeologico 3653, töredék (a fej egyik fele) az Orti della Maddalena hellénisztikus-római nekropolisából; Bari, Museo Archeologico 1618, feketemázas, igen közeli a budapesti darabhoz, de nem azonos formából; Moszkva, Történeti Múzeum, Olbiából (Farmakovszki 1896-os ásatásaiból), feketemázas.

3. Mosolygó arcú négerfej. *(3—4. kép)* Lelt. sz.: 61.3.A. Olaszországból. M.: 6,9 cm, h.: 11,25 cm. Több darabból összeragasztva, a bal arc egy darabja hiányzik. Finomszemcséjű, krémsárga agyag. A szűrős csésze és a gyűrű alakú fül a tarkón; kiöntőlyuk a bal fül fölött. A hajfürtöket és az arc néhány vonását mintázópálcával utólag jelölték. A típus egyedülálló.[5]

Higgins katalógusa további darabokkal is kiegészíthető, természetesen a teljesség bármiféle igénye nélkül. Az alábbiakban csak olyan darabokat említünk, amelyek új típust, illetve egy típusnak Higginsnél nem szereplő változatát képviselik, vagy amelyeknek lelőhelye több-kevesebb valószínűséggel meghatározható.

Fekvő Silénos (Higgins, katal. 7—9. sz., 10. kép). További példányok: Firenze, Museo Archeologico, raktár, Tuscaniából (Mancini múlt század végi ásatásaiból), m.: 7,7 cm, h.: 11,4 cm;[6] Firenze, Museo Archeologico, Antiquarium (II. emelet, 15. terem), Itáliából; Constanța, Museul Regional de Archeologie Dobrogea, lelt. sz. 1952, Tomiból, m.: 7,7 cm, h.: 10,8 cm (jobb széle letörött);[7] München, Museum antiker Kleinkunst 7612, feketemázas, „Egyiptomból"; Würzburg, Martin v. Wagner Museum, „Balikesir-ból, Pergamontól északkeletre", feketemázas, m.: 11,2 cm, h.: 15,5 cm.[8]

Fekvő komédiaszínész (Higgins, katal. 11—13. sz., 14. kép). Változata: New York, magángyűjtemény, feketemázas, m.: 8,5 cm, h.: 13 cm.[9]

Vadkan (inkább, mint disznó, Higgins, katal. 51—53. sz., 33 kép). Változata: Baltimore, John Hopkins University, Classical Collection, m.: 8,4 cm, h.: 11,7 cm.

Új típusok: Fekvő párduc (A-csoport), Leningrád, Ermitázs, Olbiából, „4—3. sz.". — *Bikafej* (A-csoport), Párizs, Louvre Cp. 3589, a Campana-

[3] Arch. Anz. 1928, 340.

[4] A párizsi példány publikálva CVA Petit Palais pl. 47,13 (fül és fogó kiegészítve?); a másik kettőt nem ismerem.

[5] Az arcvonásokról *F. M. Snowden:* Blacks in Antiquity. Cambridge Mass. 1971. 28, 1. típus; a négerfej alakú edényekről legutóbb *U. Hausmann:* Athen. Mitt. 77 (1962) 258—262 (további irodalommal).

[6] Publikációját *M. Cristofani Martelli* készíti elő; neki tartozom köszönettel azért, hogy a darabot tanulmányozhattam.

[7] *C. Scorpan:* Reprezentari bachice (Muz.Reg. de Arh. Dobrogea), Constanța 1966. 69—71, fig. 28, a—b („3—2. sz.").

[8] *Hausmann:* i.m. 280—281, Beil. 78,2 és 79 („a 3. sz. harmincas évei").

[9] Classical Art from a New York Collection. A. Emmerich Gallery, New York 1977, 52. sz., képpel („3—2. sz.").

gyűjteményből, feketemázas, m.: 6,5 cm, fölül a szájnyíláson szűrőlyukak, kiöntőnyílás a bal orrlyukban.[10] *(6—9. kép)* — *Fekvő bika* (A-csoport), Zürich, Archäologisches Institut der Universität 3575, a kiöntőlyuk oroszlánfej-formájú; hátul az agyagszobrász (Diodóros) szignaturájával.[11]

A KELTEZÉS ÉS LOKALIZÁLÁS KÉRDÉSÉHEZ

A magenta-vázák készítő-műhelyét Higgins, Beazley-vel egyetértésben Campaniára helyezte, olyan „valószínűségek alapján, amelyek önmagukban keveset mondanak, de összességükben meggyőzőbbek" (5. lap). Ezeket a valószínűségi érveket a lelőhelyek térképének tanulságaiból és a magenta-vázák készítési technikájából merítette. Ami az elsőt illeti, valóban feltűnő, milyen széles területen terjedtek el a csoport vázái a Földközi-tenger partvidékein, Déloroszországban és elsősorban Itáliában, illetve Szicíliában. A lelőhelyek közt azonban Campaniának egyáltalán nincs kiemelkedő szerepe az ott talált 8 darabbal, különösen, ha Szicíliával (26 lelet) vagy Etruriával (8 lelet, s ezekhez járul nyilván a Campana-gyűjtemény darabjainak nagy része is)[12] hasonlítjuk össze. Afelől ugyanis nem igen lehet kétség, hogy itáliai csoportról van szó. Ha az Itálián kívüli leletekből próbálunk meg következtetéseket levonni, aligha van döntő súlya az olyan érvelésnek, hogy a Spanyolországban és Marokkóban a magenta-vázákkal együtt talált hellénisztikus keramikát „általában campaniainak tartják", vagy hogy Knóssos mint lelőhely „inkább Campaniára, mint Szicíliára utal" készítési helyül; a meglepően nagyszámú délosi leletet sem magyarázza kellőképpen, hogy campaniai születésű telepesei is voltak (mindez az 5. lapon).

Nem sokkal súlyosabbak a magenta-áru agyagának minőségéből és a vázák készítési technikájából merített érvek sem. Higgins joggal mutat rá a különbségre, amely a magenta-áru finoman iszapolt agyaga és a durvaszemcséjű campaniai terrakottaszobrocskák között van, de a következőkben arra utal, hogy ez az agyag „meglehetősen" hasonlít a 4—3. századi campaniai vázákéra, s ennek a bizonytalan utalásnak már időrendi nehézségei is vannak, legalábbis ilyen általános formában. Az sem döntheti el a műhely-lokalizálás kérdését, ha a magenta-vázák kidolgozását Lamboglia „campaniai B" csoportjával veti össze Higgins, mert ez a csoport eléggé nehezen meghatározható, eltekintve attól, hogy a „campaniai" itt csak konvencionálisan használt név, az ide sorolt vázák jó része biztosan etruriai műhelyekben készült.[13]

Ezzel a végére is értünk azoknak az érveknek, amelyek a készítő műhely campaniai lokalizálása mellett szólnak. Bár egyetlen egy sem volt közülük meggyőző erejű, ez nem bizonyítja, hogy Campaniában egyáltalán nem készült magenta-váza. Egyelőre azonban a műhely-lokalizálás problémájának bármiféle monogenetikus megoldása igazolhatatlannak, sőt valószínűtlennek

[10] A fényképekért és közlésük engedélyezéséért *P. Devambez*nek és *F. Villard*nak tartozom hálás köszönettel.

[11] A vázát *Dr. Sguaitamatti*, a zürichi Archaeologiai Intézet munkatársa publikálja. A fényképeket és a váza említésének engedélyezését *H. P. Isler* baráti szívességének köszönhetem.

[12] Vö. *S. Reinach:* Rev.Arch. 1904, II, 186.

[13] *J.—P. Morel:* Mélanges 75 (1963) 11—12 és 16—17; ua., Céramique à vernis noir du Forum Romain et du Palatin. Paris 1965. 15—16; *A. Balland:* Céramique étrusco-campanienne à vernis noir I. (Fouilles à Bolsena III, 1). Paris 1969. 151—158.; *J.-P. Morel, in* Hellenismus in Mittelitalien, hrsg. v. *P. Zanker*. Göttingen 1976. 491.

látszik. Az utóbbi évtizedek intenzív kutatásai során mind jobban kitűnt, hogy Itáliában a hellénizmus kezdetétől fogva igen eleven kapcsolatok voltak az egyes kulturális központok között, új művészeti formák vagy technikák rövid idő alatt a félsziget legtávolabbi pontjaira eljutottak és helyi utánzókra is találtak, főleg ha az újítás megfelelő műhelyhagyományokkal rendelkező területre érkezett. Itália egysége a 4. sz. második felétől kezdve a képzőművészetben is mind határozottabban rajzolódott ki. Így például az apuliai ún. Gnathia-vázák díszítésmódját és motívumait vagy az ún. calesi reliefkerámika formáit Apulia, Campania, Szicília és Etruria műhelyeiben utánozták.[14] Ezért úgy tűnik, mai tudásunknak az felel meg a leginkább, ha feltesszük, hogy a magenta-vázákat Itália több központjában (elsősorban Apuliában, Campaniában, Szicíliában és Etruriában) készítették, sőt azzal is számolni kell, hogy Itálián kívüli műhelyekben is utánozták, például Kis-Ázsiában vagy Dél-Oroszországban.[15] Hogy legkorábbi készítési központjuk Apuliában lehetett, arra talán némi bizonytalan utalást láthatunk két tényben: az egyik az, hogy a magenta-vázák A-csoportjának jellegzetes fél-csésze alakú szűrőnyílása Daunia archaikus keramikájában az archaikus kor óta ismert és gyakori volt,[16] a másik pedig a magenta-festék általános használata az apuliai műhelyekben, elsősorban a Canosában készült 4—3. századi reliefdíszes, plasztikus, sőt olykor vörösalakos vázákon is. A legtöbb ösztönzés a korahellénisztikus korban egyébként is Apuliából, főleg Tarentumból, Canosából és Ruvóból érkezett a többi itáliai központba, de ez távolról sem döntő érv sem az egész csoport eredetének, sem az egyes fennmaradt darabok műhely-lokalizálásának kérdésében.

Fentebb már futólag érintettük a keltezés kérdését, és annak bizonyos fokú összefüggését a lokalizálásával. Higgins a magenta-vázákat három csoportba osztja; az elsőbe tartozik a három budapesti váza is, ezek mécses-töltő edények lehettek; a második csoportba egyfülű, a harmadikba szűrős kiöntőjű palackok tartoznak. Az A-csoportot az i.e. 120—70 közti évekre, a másik kettőt az i.e. 80 és a századvég közti évekre keltezi. Mellőzve most annak a kérdésnek a vizsgálatát, valóban szükségképpen összefügg-e a három csoport,[17] illetve hogy ha összefüggenek, nem kell-e további darabokat is ebbe a körbe vonni, csak a legnagyobb és legegységesebb, pontosan körülhatárolható A-csoport keltezésének alapjait vizsgáljuk. A terminus ante quem-et Higgins számára a közöletlen délosi és rhéneiai anyag adja, amelyet

[14] A Gnathia-keramikáról és a vele rokon vázafajtákról *L. Forti:* La ceramica di Gnathia. Napoli 1965. 129—149 és Rend. Acc. Napoli 45 (1970) 233—265; *J. R. Green:* Gnathia Pottery in Bonn. Mainz 1976. 14—16 és AJA 80 (1976) 188—189. A „calesi" reliefkerámikáról *M.-O. Jentel, in* CVA Louvre 15, 21. lap és Les gutti et les askoi à reliefs étrusques et apuliens. Leiden 1976. kül. 30—33; *L. Sanesi:* Parola del Passato fasc. 178. 1978. 74—77. A példák száma szaporítható.

[15] A fentebb említett két olbiai váza helyi utánzatnak tűnik. Maga Délos aligha jöhet számításba, vö. *A. Laumonier:* Délos, Fasc. XXIII. Paris 1956. 32 és 3. jegyz.

[16] Példák újabb publikációkban: Le genti non greche della Magna Grecia (Atti, XI Convegno M. Grecia). Napoli 1972. tav. 89,2; *W. Müller:* Keramik des Altertums (Vasen aus Jena). Leipzig 1963. Abb. 7; etc. Összefoglalóan a szűrős dauniai edények különböző formáiról *M. Mayer:* Apulien. Berlin—Leipzig 1914. 118—140. A dauniai edények rendeltetéséről *D. Randall MacIver:* The Iron Age in Italy. Oxford 1927. 216—217.

[17] Nem térünk ki itt a magenta-vázák használatának kérdésére sem. Az A-csoportot *Higgins* lámpa-töltő edényeknek tartja, ami nem lehetetlen, de meggondolandó, hogy az előző jegyzetben említett dauniai edények kultikus rendeltetésűek, másfelelől a párizsi Petit Palais-beli, fentebb a 4. jegyzetben említett fél vadkanfej alakú edény alja a leírás szerint festetlen, vagyis fölülnézetre készült.

sajnos nem tudok megítélni, de teljesen indokoltnak látszik az a feltevés, hogy a csoport darabjainak készítése az i.e. 1. sz. elejéig tartott. Sokkal problematikusabb a terminus post quem; Higgins kronológiájának alapja itt az athéni Agora egyik gödrében talált bikafej alakú mécses, amelynek kivitele «azonos vagy kapcsolatos» a magenta-vázákével. Az athéni mécsesnek az i.e. 2. sz. végére keltezését azonban sem stílus-kritériumok, sem a leletkörülmények nem igazolják;[18] mindkettő alapján elképzelhető 3. sz. végi datálása is. Nem jobb a helyzet a fülforma datáló értékével sem, amelyre Higgins hivatkozik: ilyen kettős gyűrűfülek csomóval vagy csomóhoz hasonló díszítéssel Görögország és Itália keramikájában az i.e. 5. századtól ismeretesek és a 4—2. században általánosan elterjedtek voltak.[19] Ezzel elesik minden olyan külső kritérium, amely a magenta-áru feltűnésének Higginstől javasolt késői időpontját indokolná.

Végleges és megnyugtató döntést természetesen csak tudományos ásatások adhatnak. Ezeknek hiányában is meg lehet azonban kísérelni az előrehaladást a magenta-áru keltezésének kérdésében. Három szempontot kell különösen mérlegelni. 1. Nem szabad abból kiindulni, hogy «egy ilyen silány vázacsoportot aligha csinálhattak hosszú ideig».[20] 2. Nem szabad elzárkózni a kísérlet elől, hogy a magenta-vázákat, mint plasztikus edényeket a hellénisztikus Itália terrakotta kisplasztikájának anyagával vessük össze abban a reményben, hogy a jól keltezhető darabok közt meggyőző párhuzamaikat találjuk. Bizonyos, hogy ennek az összehasonlításnak az eredményeképpen — ahogy ezt Hausmann fentebb említett kutatásai igazolják — legalább a magenta-vázák egy részét a 3. századra lehet keltezni. 3. Fel kell vetni a kérdést, jogosult-e a «prae-magenta» vázákat kronológiailag is elkülöníteni a magenta-árutól. Higgins a különbséget abban látja, hogy a «prae-magenta» edényeket fekete máz fedi. Fentebb azonban láttuk, hogy például a fekvő komédiaszínész típusa mind feketemázas, mind magenta-technikával előfordul, s ezt más esetekben is igazolni lehet. De nem lehet az egész magenta-csoportot az emberi láb alakú edények egy típusától sem elkülöníteni,[21] s az ide tartozó darabok jelentős része biztosan korábbi a Higginstől ajánlott id[illegible]nál.

Mindez arra látszik utalni, hogy a magenta-vázák készítésének kezdetét az itáliai feketemázas plasztikus és reliefkeramika virágkorával egyidőben kell elképzelni, és legalább az i.e. 3. századra helyezni.[22] Ezzel új feladat adódik: az ismert darabok időrendi sorrendjének megállapítása, tekintetbe véve természetesen a későbbi leformázás lehetőségét is; így a következő publikációkban különösen fontos lesz a pontos méretek megadása. Remélhető végül, hogy a kulcs-darabnak látszó zürichi váza közlése önmagában is megmutatja az utat néhány ma még nyitott kérdés megoldásához.

[18] Vö. *R. H. Howland:* Greek Lamps and their Survivals. The Athenian Agora IV. Princeton 1958. 156: „ez a részlet (ti. a fülforma) a lelőhellyel együtt azt sejteti, bár nem bizonyítja kétséget kizáróan, hogy a mécses valamikor az i.e. 2. sz. második felében készült".

[19] *Beazley:* Vases in Poland, 60 és 3. jegyz.; *D. v. Bothmer:* Metr. Mus. Bull. 1952, 148; etc. Vö. Athen. XI. 500A és 782B.

[20] *Higgins:* 5.

[21] *Higgins* felvetette a kérdést, de eldönthetetlenül hagyta (17). Egy töredékes példányt a new yorki Metropolitan Museum antik gyűjteményéből (lt. sz. 17.230.48) *D.v. Bothmer* szívessége folytán itt közlünk *(10. kép)*.

[22] Az első kísérlet a csoporton belüli kronológiai tagolásra és a legkorábbi darabok korai keltezésére: *E.v. Mercklin* és *R. Zahn:* Arch. Anz. 1928. 340—341.

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

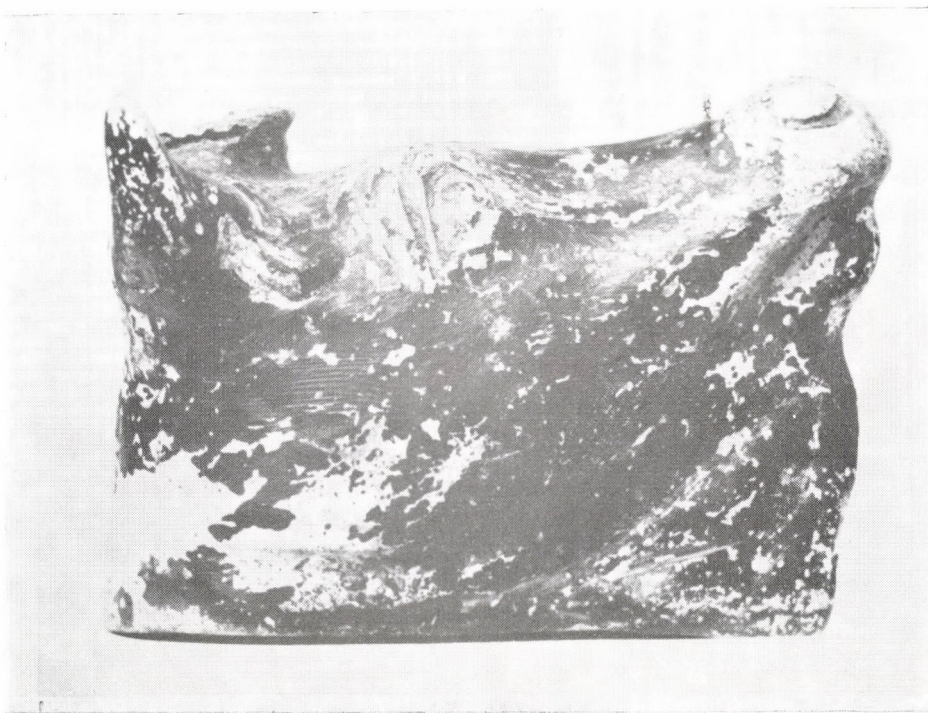

8. kép

9. kép

10. kép

DÉR KATALIN

MÍTOSZPARÓDIA ÉS AKTUALITÁS

SOSIA ALAKJA AZ AMPHITRUÓBAN

Az Amphitruo különleges helyet foglal el Plautus életművében témájának egyedisége, szereplőinek megválasztása és többértelműsége miatt. Rejtelmességét fokozza, hogy némelyek szerint egyes részleteinek a szokásos újkomédia-átdolgozásokat meghaladó mértékben volt aktuális mondanivalója a közönség számára. Az Amphitruo keltezése azonban vitatott, ezért ennek az aktualitásnak a mibenléte sem teljesen világos. Az időszerűséget elsősorban Sosia csata-monológja jelenthette; ez volna a datáláshoz szükséges legfontosabb támpont is, de az elemzés alapján többféle időpont-javaslat született.[1] Az ezzel összefüggő másik kérdés: melyik római politikus személyéhez lehet kapcsolni a darab egyes célzásait? A csata-canticum, Hercules születésének felelevenítése és más motívumok alapján P. Cornelius Scipio Africanus[2] és M. Fulvius Nobilior, a 189. év consula, az aetoliai háború győztes hadvezére[3] jöhetett komolyan számításba. A többértelmű személyes vonatkozások azonban a datálásban nem segítenek: 202 és 184 között továbbra is többféle dátum maradt elképzelhető. Az Amphitruo és a római közélet kapcsolatát vizsgáló kutatás így jobbára csak a darab politikatörténeti aktualitásának tényére mutathatott rá.

[1] [a]) *Zama* után, 200 körül: *W. Schwering:* Prolegomena ad P lauti Amphitruonem Diss.Münster 1907. 36; *A. de Lorenzi:* Cronologia ed evoluzione plautina. Napoli 1952. 50; *E. Paratore:* Indizi di natura soziale nel teatro latino. Dioniso 43 (1969) 45; *W. Hofmann:* Der Schlachtbericht in Plautus' Amphitruo. Forschungen und Fortschritte 33 (1959) 207 skk.; *uő:* Der Bramarbas bei Plautus und Terenz. Abh. der Akad. der Wiss. der DDR. Berlin 1973. 147 skk.

[b]) Az aetoliai háború után, 187 és 184 között: *H. Janne:* L'Amphitryon de Plaute et Marcus Fulvius Nobilior. Revue Belge de Phil. et d'Hist. 12 (1933) 515 skk., vö. *A. Rostagni* recenziójával: RFC 62 (1934) 123; *uő:* La letteratura di Roma repubblicana ed augustea. Bologna 1939. 90; *F. della Corte:* Da Sarsina a Roma. Ricerche plautine. Firenze 1952. 64 skk.; *C. H. Buck:* A Chronology of the plays of Plautus. Diss. Baltimore 1940. 25 skk.; *L. Herrmann:* L'actualité dans l'Amphitryon de Plaute. Ant. Cl. 17 (1948) 317 skk.

[c]) A *Metaurus* melletti ütközet utáni időre: *K. H. E. Schutter:* Quibus annis comoediae plautinae primum actae sint quaeritur. Groningue 1952. 13.

[d]) A magnesiai ütközethez, 190 utánra: *M. Peyronel:* Amphitruo 188—261. Studi in memoriam A. Beltrami. Miscellanea Philologica. Genova 1954. 205 skk.

[e]) A canticumot római csataleírásnak látják, de konkrét eseményhez nem kötik: *L. Halkin:* La parodie d'une demande de triomphe dans l'Amphitryon de Plaute. Ant. Cl. 17 (1948) 297 skk.; *A. Traina:* De primo Amphitruonis cantico. Latinitas 2 (1954) 127 skk.; *F. J. Lelièvre:* Sosia and Roman Epic. Phoenix 12 (1958) 117 skk.

[2] Vö. *G. K. Galinsky:* Scipionic Themes in Plautus' Amphitruo. TAPhA 97 (1966) 203 skk.; *L. Herrmann:* id. cikk 321 skk.

[3] *H. Janne:* passim.

Magyarázatot igényel Plautus szokatlan témaválasztása is: a mítoszparódia színrevitele a darab keletkezésének idején a maga módján szintén aktuális lehetett, bár természetesen az eseménytörténeti célzásoknál áttételesebb formában. Így aztán az Amphitruo légkörét meghatározó éjszaka- és álomlátás-motívumok, az Alcumena *delirium*-ára utaló megjegyzések és Bromia *ancilla* V. felvonásbeli szerepeltetése alapján Euripidés *Bakchai*-ának vallástörténeti hatására gondoltak.[4] E bakchikus motívumokat G. K. Galinsky Scipio személyével hozta kapcsolatba.[5] A példából világos, hogy az Amphitruo napi politikai érdekessége és vallástörténeti elemei nem függetlenek egymástól; a mondanivaló időszerűségének két elválaszthatatlan oldala van: az eseménytörténeti és az eszmetörténeti. Ez az utóbbi pedig már önmagában is sokkal összetettebb annál, semhogy egyetlen mű — a *Bakchai* — hatásával, vagy bármilyen más, közvetlen irodalmi, művészi hatás feltételezésével megmagyarázhatnánk. Véleményünk szerint az Amphitruo eszmeiségét elsősorban a korabeli római kül- és belpolitikai, valláspolitikai, irodalom- és tudománytörténeti eseményekből, irányzatokból és harcokból lehet megérteni.

A kérdés tehát: mik voltak azok az Amphitruo hátteréül szolgáló, a római politikai és kulturális életben kereshető jelenségek, melyek a darab parodisztikus mitológiai és filozófiai elemeit, politikai utalásait, a cselekménytől látszólag független célzásait egyaránt megvilágítják? A mítosz cselekményén túl (amit a prologusban Mercurius ad elő) milyen ismeretekre volt szükség a darab megértéséhez? Itt nem teorétikus tudásra gondolunk, hanem azokra a közkeletű információkra — a napi politikai események ismeretére, a népszerű filozófiák közhelyeire —, amelyek a színházi közönség számára kézenfekvőek voltak, vagy lehettek. S végül: mit jelentett e komikus eszköztár színpadi megjelenítése Rómában a III—II. század fordulója körül? A kérdéseinkre adandó válaszok a datálásra is kihatnak.

A gondolatmenet kiindulópontja az a kettős értelmű, mitikus és egyben komikus jelentésű motívum-csoport,[6] amely a mítoszban pusztán a történés külső körülményeit adja, a mítoszparódiában viszont szinte önállóvá válik: az éjszaka, álom, álomlátás, ivás, részegség. A felsorolt motívumok önmagukban másutt is gyakoriak Plautusnál, de az Amphitruóban összekapcsolódnak egymással és az átváltozás (megkettőződés) mozzanatával. Így ez a logikailag összefüggő motívumcsoport adja a vígjáték komikus többletét a mítoszhoz képest, ez a humor szinte egyedüli forrása, amely elsősorban a mítoszból hiányzó szolga figurájában jut érvényre. Így a vizsgálat főszereplője Sosia lesz.

A módszert az eseménytörténeti és az eszmetörténeti aktualitás összefonódásának ténye kínálja: eddig sem az esemény-, sem az eszmetörténeti út követése nem hozott önmagában kielégítő eredményt. A kettő összekapcsolását indokolja, hogy az eszmetörténeti vonatkozású megállapítások felhasználása leszűkíti a lehetséges datálások skáláját.

Az Amphitruóban kimutatható a III—II. század fordulóján Rómában elterjedt népszerű görög filozófiai irányzatok, elsősorban az eklektikus, vulgáris pythagoreus tanok hatása (1.). A Sosia-szerep logikusan megszerkesztett fejlő-

[4] *G. K. Galinsky:* id. cikk 206, 231; *Z. Steward:* The Amphitryon of Plautus and Euripides' Bacchae. TAPhA 89 (1958) 348 skk.

[5] *G. K. Galinsky:* i. h.

[6] *U. Reinhardt:* Amphitryon und Amphitruo. Musa Iocosa. Arbeiten über Humor und Witz, Komik und Komödie der Antike. (A. Thierfelder zum 70. Geburstag) New York—Hildesheim 1974. 95 skk.

désrajza (2.) ideológiailag többletet nyújt a mítoszhoz képest: Sosiának a darab során megrajzolt «fejlődésében» a pythagoreizmus kisugárzása ismerhető fel. A darab azonban nem a pythagoreizmus általában vett paródiája. A plautusi humor céltáblája Ennius, aki a pythagoreus lélekvándorlási tant használta fel saját költő-felfogásának kialakításához, védelméhez, propagandájához (3.) A Sosia-szerepből Ennius személyére vonatkozó célzások is kiolvashatók (4.). Mindezek Ennius 189/188 körüli helyzetére utalnak. Az Amphitruóban e korszak kül- és belpolitikai eseményeinek visszhangja fedezhető fel. Így a történelmi és az eszmei-ideológiai mozzanatok összeillesztése hozzásegít a darab datálásához és elhelyezéséhez a korszak irodalmi, ideológiai harcainak folyamatában (5.).

1. A római pythagoreizmus nyomai az Amphitruóban

A darab éjszaka játszódik. Ennek hangsúlyozása — különösen az első jelenetben — meghaladja azt a mértéket, amit magának a mítosznak a cselekménye szükségszerűen megkíván. A fáklyával megjelenő Sosia *caelum spectat* (270), s az éj hosszúságáról szóló elmélkedései közben komikusan tudományoskodó precizitással sorolja fel az égitesteket és csillagképeket (272 *Nocturnus*, 274 sk. *Luna; septentriones, iugulae, vesperugo, vergiliae;* 282 *sol*), és mindezeknek emberi vonásokat tulajdonít. Az égitesteknek és a napszakoknak lelkes lényekként, sőt istenekként való elképzelése másutt is megjelenik, pl. Bacch. 255 *Volcanus, Luna, Sol, Dies: dei quattuor;* vö. Amph. 284 *deos esse tui similes putas?* (Mercurius kérdése Sosia fenti felsorolása után). Ez a tény, az első jelenetbeli részlet komikus hangvételével együtt az elgondolás közismertségére enged következtetni.

Az éjszaka Plautusnál groteszkké fokozódó megszemélyesítése (pl. 272 *Nocturnum obdormivisse ebrium*) az Amphitruo több más helyéhez hasonlóan Enniusszal hozható kapcsolatba. Ennius érdeklődése az égi, légköri jelenségek iránt ismert: az *Annales*ben különösen az éjszakát megszemélyesítő helyek gyakoriak, s általában mozgásra, napszakváltásra utalnak (79, 170, 332, 398, 400, 93 sk., 559, stb.).[7] Cicero tudósítása szerint Ennius beszámolt egy, talán 400 körüli napfogyatkozásról, amikor — véletlenül éppúgy, mint az Amphitruóban — *soli luna obstitit et nox* (Rep. I 16, 25 = Ann. 166). Ennek a nem egyedül Enniusra jellemző érdeklődésnek megfelelően a század fordulójára a római arisztokrácia köreiben összetett, misztikus-tudományos világnézeti alakulat jön létre. Eszerint a — P. Boyancé kifejezésével élve — asztrális vallásosság szerint[8] a csillagok (égitestek) az isteni *providentia* megismerésének eszközei, és így maguk is isteni lények.[9] Ez áll ismeretelméleti háttérként a nappal és éjjeljszaka, a nap és a hold költői megszemélyesítése mögött csakúgy, mint az ezt parodizáló komédia-helyek mögött. Az efféle elméleti spekulációk az időszámí-

[7] *E. H. Warmington* kiadásának számozása szerint (Remains of Old Latin I. Ennius and Caecilius. London 1956). — A napszakok mint lelkes lények Enniusnál: *H. D. Jocelyn:* The Poem of Ennius. Aufstieg und Niedergang der römische Welt, I/2. 1972. 1014; általánosabban: *K. Kerényi:* Pythagoras und Orpheus[2]. Albae Vigiliae 11. Amsterdam 1940. 57 sk.

[8] *P. Boyancé:* Fulvius Nobilior et le dieu inéffable. RPh 29 (1955) 172 skk.; *uő:* Le culte des Muses chez les philosophes grecs. Études d'histoire et de psychologie réligieuses. Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome 141. Paris 1937. 116.

[9] Ld. *Lydus:* De ostent. 16 a; vö. *P. Boyancé:* id. cikk 185.

tás és a naptár állandó helyesbítésének kényszerével is egybevágtak; ilyen korrekciós intézkedés volt pl. a *lex Acilia* 191-ben. Mindez — együttesen — a II. század elején a csillagászat és a naptár kérdéseivel való beható foglalkozáshoz vezetett. Az «asztrális vallásosság» elméletének és a naptárismertetés gyakorlatának ezt az egységét példázza M. Fulvius Nobilior *Fasti*-ja,[10] amely feltehetően 187 körül készült.[11] Ezeknek az elgondolásoknak és törekvéseknek az Amphitruo keletkezési ideje körül Rómában elterjedt eklektikus és vulgarizált pythagoreus nézetekkel való kapcsolata vitathatatlan.[12] A római szellemi életnek e jelenségei Plautusra is hatással lehettek Sosia parodisztikus «meteorologizáló» jelenetének megalkotásakor.

Az Amphitruóban — a misztikum tartozékaként — igen sok a megszemélyesítés. Ez nemcsak az égitestekre és napszakokra terjed ki, hanem a *tárgyakra* is. A tárgyak megszemélyesítése szokásos plautusi eljárás. Sosiának komikus szövegkörnyezetben (671 skk.) elhangzó mondata azonban az egyetlen olyan *personificatio,* ahol az *anima* szó dolognévvel kapcsolatosan fordul elő (ugyanígy az *animus, animare* sem szerepel dolognévre vonatkoztatva):

si situlam cepero,
Numquam edepol tu mihi divini creduis post hunc diem,
Ni ego illi puteo animam omnem intertraxero.

A metafora 'a kútnak lelke van', 'a kút élőlény' megszemélyesítések alapján érthető meg. Hasonló felfogást tükröz az *ember és tárgy* közötti komikus párhuzam és a *patera* ezen alapuló personificatiója (785 sk.):

Tu alium peperisti Amphitruonem, ego alium peperi Sosiam:
Nunc, si patera pateram peperit, omnes congeminavimus.

Az átlelkesülés, az *empsychósis:* a pythagoreus, ún. lélekvándorlás-tan kategóriája. Ebben a lélek *(psyché, anima)* szó az 'élet' jelentést veszi fel, hiszen az élet, az életrekelés aktusa éppen az (emberi) test *empsychósisá*val, illetve a lélek *incorporatio*-jával valósul meg.[13]

E gondolatmenet itteni *ad absurdum* vitele: a tárgyak — a *patera* és a *puteus* — *empsychósis*-a, avagy megfordítva, a léleknek tárgyakkal kapcsolat-

[10] Tartalmát *Macrob.* Sat. I 12, 16; I 13, 16 skk.; I 14, 1; *Varro:* De lingua Lat. VI 33; *Censorin.* De die nat. 20, 2 és 4; 22, 9 alapján lehet rekonstruálni. Vö. *H. Bardon:* La littérature latine inconnue. I. (L'époque républicaine) Paris 1952. 189.

[11] Mindenesetre 191 *után,* mivel említés történik benne M. 'Acilius Glabrio naptárreformjáról *(lex Acilia):* Macrob. Sat. I 13, 21. *A. Delatte* (Les doctrines pythagoriciennes des livres de Numa. Bull. de l'Acad. Royal de Belgique 22 (1936) 35 sk.) és *P. Boyancé* (id. cikk 172 skk.) szerint a Fasti keletkezési idejét 181 utánra kell tenni, mert elkészítéséhez Nobilior felhasználta a pseudo-numai könyveket. Ez azonban a pseudo-numai könyvek jellegének és Nobilior társadalmi helyzetének ismeretében aligha valószínű *G. Garbarino* szerint: Roma e la filosofia greca dalle origini alla fine del II secolo a. C. Torino 1973. II. 275 sk.

[12] A III—II. századi római pythagoreizmusról összefoglalóan: *L. Ferrero:* Storia del pitagorismo nel mondo romano dalle origini alla fine della repubblica. Torino 1955; *J. Carcopino:* La basilique pythagoricienne de la Porte Majeure. Paris 1926. 182 skk.; *A. Levi:* Storia della filosofia romana. Firenze 1949. 29 skk.; *J. Gagé:* Apollon romain. Essai sur le culte des Muses et le développement de «Ritus Graecus» à Rome dès origines à Auguste. Paris 1955. 336 skk.; *G. Garbarino:* i. m. II. 221 skk.; *P. Boyancé:* i. m. 116 skk.; *K. Ziegler:* Das hellenistische Epos[2]. Leipzig 1966. 54 skk.

[13] *K. Kerényi:* i. m. 23 skk.

ban is lehetséges *incorporatio*-ja az Amphitruo misztikumának komikus eltúlzása. A lélekvándorlás elképzelésének még további logikus következménye a mássá válás, átváltozás lehetősége: ez az Amphitruo alapmotívuma. Ennius bizonytalan datálású, de feltehetően korai, talán még 184 előtti *Euhemerus*-ában fejti ki azt a racionalista igényű vallásmagyarázatot, amely szerint az istenek isteni létük előtt halandó emberek voltak.[14] Ennek alapja pedig a fenti logika továbbgondolása, ti. a mássá válás = istenné válás elvi lehetősége, mely a (pythagoreus) deificatiós elképzelések kiindulópontja. A Lactantiustól megőrzött, minden bizonnyal enniusi kifejezés erre az átváltozásra, mássá válásra veti a hangsúlyt: *(Iuppiter) vitam commutavit et ad deos abiit.* (Lact. Div. Inst. I 11, 44; vö. Epitom. 13,4 = Enn. Euhem. 126. sk.) Ilyen előzmények után írhatja le Ennius Romulus, majd Scipio megistenülését (Ann. 63—4. és Epigr. 3—4.).[15] Így az Euhemerus és az Amphitruo mint ugyanannak a szellemi folyamatnak, a hagyományos római vallásos hit átalakulásának (ún. «válságának») termékei egymás mellé állíthatók, bár tényleges egymásra hatásukról — a datálások bizonytalansága miatt — semmit sem tudunk. Az Euhemerusban az ember válik istenné — az Amphitruóban az isten emberré: ez az Euhemerusban megfogalmazott, de bizonyára más úton is ismert apotheosis-elképzelés is hozzájárult a mítoszparódia időszerűségéhez a századforduló táján.

Hercules születésének motívumát erőltetés nélkül kapcsolhatnánk Scipio személyéhez:[16] Hercules és Scipio születésének párhuzamba állítása a korabeli Scipio-misztérium «hitbeli ténye», a Scipio-propaganda eszköze volt.[17] Az itáliai Hercules kultusz nem mentes a pythagoreus hatásoktól: ilyen pl. a hérósz születésénél szereplő kígyó és a pythagoreus *psyché*-elképzelés rokonsága, vagy Hercules (pythagoreus mítoszinterpretáció szerinti) jártassága a csillagászatban és a filozófiában.[18] A Hercules-motívum ezért — éppen elterjedtsége és közismert volta miatt — nem csak Scipióval hozható kapcsolatba, hanem egyebek között például Nobiliorral, a hadvezérrel is. Nobilior 187-ben (esetleg csak 179-ben, censurája alatt) emelt egy *Hercules Musarum* templomot, melyben részint az aetoliai háborúban zsákmányolt szobrokat, részint pedig a régi, Numának tulajdonított *aedicula* kegytárgyait állította ki (továbbá *Fasti*-ját is itt helyezte el).[19] A *Héraklés Musagetés*-elképzelés feltehetően Nobilior és Ennius közös aetoliai útjáról származik, amely mindkettejük nézeteinek fejlődésére hatással volt (ld. alább). A templom numai előzményei egyértelműen pythagoreus hatásra utalnak.[20] Ezek az összefüggések arra mutatnak, hogy az Amphitruo Hercules-motívumának jelentését sem

[14] Az *Euhemerus* datálása és értelmezése bibliográfiával: *G. Garbarino:* i. m. 289 skk.

[15] *K. Kerényi:* i. h.; *L. Ferrero:* i. m. 191 skk.; *G. Garbarino:* i. m. II. 295 skk., különösen 305 sk.; *G. K. Galinsky:* i. m. 213 skk.; 228 skk.; *J. K. Newman:* Ennius the Mystic (III. rész) Greece and Rome 14 (1967) 44 skk.

[16] *G. K. Galinsky:* i. m. 225 skk.; *L. Herrmann:* i. m. 321 sk.

[17] Ld. *Liv.* XXVI 19, 7—8; *Gell.* VI 1,1—5. és *Lactant.* Inst. I 9,1 *Hercules, qui ob virtutem clarissimus et quasi Africanus inter deos habetur.* A 16. jz-ben említetteken kívül vö. *J. Gagé:* i. m. 313 sk.; *uő:* Enquêtes sur les structures sociales et réligieuses de la Rome primitive. Collection Latomus 152 (1977) 600; *L. Ferrero:* i. m. 191 skk.

[18] *L. Ferrero:* i. h.

[19] *Servius* ad Aen. I 8; *Plin.* N. H. 35, 10. Vö. *J. Gagé:* Apollon romain . . . 336; *E. Badian:* Ennius and his friends. Aufstieg und Niedergang, id. kötet 194; *H. D. Jocelyn:* i. m. 998; *P. Boyancé:* id. cikk 179 skk.; *uő:* Le culte des Muses . . . 236 skk.

[20] *P. Boyancé:* id. cikk 172 skk.; *E. Badian:* i. h.

lehet önmagában meghatározni, hanem csak a többi vallás- vagy eszmetörténeti jelentőségű elemmel együtt, s mindezek esetleges napi politikai vetületének, propagandisztikus jelentőségének felmérésével szabad megkísérelni értelmezését.

Az ősi vallási elképzelésekkel keveredett, orphikus elemekkel színezett eklektikus pythagoreizmus a III—II. század fordulóján komoly szellemi áramlat volt Rómában. Jelentősége nem elsősorban filozófiai: ebből az időből pythagoreus iskola (itáliai) működéséről nincs tudomásunk. A pythagoreus nézetek elterjedtségét a szellemi élet minden területén, a vallásban, politikában, irodalomban stb. kimutatható nyomai bizonyítják. Félig tudományos, félig misztikus elméletként nagy hatással volt a filhellén arisztokrácia gondolkodására: a korabeli pythagoreizmus vezető alakja éppen P. Scipio Africanus és M. Fulvius Nobilior volt. Scipio a pythagoreizmusnak inkább misztikáját használta fel személyes nimbuszának öregbítésére, míg Nobilior, úgy látszik, valóban félig vallásos, félig tudományos meggyőződésből fordult e tanítás egyes részletei felé. De kapcsolatba hozható a pythagoreizmus a népi vallásosság ekszt.atikus miszticizmusával és annak legismertebb megnyilvánulásával, a tiltott Bacchus-kultusszal is, mely a pythagoreizmus itáliai történetének népi áramlatát képviseli.[21] A pythagoreizmus a szellemi élet egészére gyakorolt hatásával hozzájárult egyes részdiszciplínák római kezdeteinek kialakulásához: ilyen volt az időszámítás és a csillagászat filozófiából kinövő «szaktudománya»[22].

A pythagoreus tanok és legendák felhasználása politikai propaganda céljaira már igen korai időktől megfigyelhető: kezdődött a IV. század körül, amikor a mindenféle vallási újításnak keretet adó Numa-kultusz, a Numa és Pythagoras közötti kapcsolat legendája az arisztokrata *gens*-ek belső harcaiban játszott szerepet, s folytatódott a II. században, egészen a Scipio istenítésére tett kísérletig, amelyet filozófiailag az *Euhemerus*, mitológiai-történeti előzményként pedig Romulus apotheósisa készített elő és támogatott. Az ilyenféle politikai törekvésekkel a Zama utáni évtizedet követően egyre határozottabban szembeszálló Cato szintén ismerhette a pythagoreus tanításokat. Ellenfeleivel szemben úgy tudta felhasználni a pythagoreizmusban is adott morális tartalmakat, hogy magatartása jól megfért akár a pythagoreizmusnak, akár a filozófiának mint olyannak az elutasításával.[23]

A pythagoreus nézetek elterjedése a II. század elejétől mindenekelőtt Enniusnak köszönhető;[24] e tanítások, különböző szinten ugyan, de széles körben lehettek ismertek. Így érthető, hogy a pythagoreizmusra vonatkozó célzások Plautus komédiáiban is megtalálhatók.[25]

[21] Az itáliai pythagoreizmus „arisztokratikus" és „népi" áramlatáról: *L. Ferrero:* i. m. 188 skk.; a „*Bacchanalia*" és a pythagoreizmus kapcsolatáról uo. 218 skk.

[22] A 10. jz-beli források szerint M. Fulvius Nobilior *Fasti*ja pl. elemi asztrológiai ismereteket, naptármagyarázatokat (azaz: ünnep- és hónapnév-magyarázatokat) tárgyalhatott.

[23] A Pythagoras és Numa közötti kapcsolat legendájának szerepe a politikai propagandában, különösen a *gens*-ek küzdelmében: *J. Gagé:* Apollon romain . . . 298 skk; *G. Garbarino:* i. m. II. 233. A Scipio-propaganda pythagoreus elemeiről ld. *L. Ferrero:* i. m. 188 skk.; Cato és a pythagoreizmus: uo. 213 skk.; *E. Marmorale:* Cato maior². Bari 1949. 148.

[24] *L. Ferrero:* i. m. 206 skk.; *G. Garbarino:* i. m. II. 230 skk.

[25] *L. Ferrero:* i. m. 201.

2. *Sosia*

Az Amphitruo — mítoszparódia: tartalma merőben eltér a plautusi komédiákétól és feltehetően az újkomédia szellemétől. A plautusi feldolgozásban azonban közelít is ezek egyik típusához, az ikertestvér-témájú darabokhoz, melyekben valódi, esetleg egymás létezéséről nem tudó ikertestvérpár összekeveréséről van szó *(Menaechmi, Bacchides)*, olykor pedig kitalált hasonmás, ál-ikertestvér szerepel *(Miles)*. Az Amphitruóban a konfliktust az isteni erők által előidézett, csodaszerű megkettőződés és e megkettőződés felismerése, ill. fel nem ismerése okozza. Az iker-témájú darabokban a félreértések magyarázataként elszórtan előforduló hivatkozások a szereplők részegségére, esetleg álomlátására *(Menaechmi, Miles)* az Amphitruóban megsokszorozódnak, mégpedig logikus láncolatban: az éjszaka, álom, álomlátás és ivás motívumai komikusan indokolják és értelmezik a hősök átváltozásának, megkettőződésének csodás jelenségét, ill. Sosia hiszékenységét. A megkettőződés, a darab misztikus alapproblémája, így a komikumnak is fő forrása. Plautusnál a komikus «epizódok» rendszerint egymástól és a cselekménytől többé-kevésbé független «patronok»; itt ezzel szemben a komikum szorosan összefügg a cselekvénnyel: az Amphitruóban éppen a komikum tartalma, korabeli értelme igényli a magyarázatot; az álom stb. motívumainak kettős jelentése, komikus és egyszersmind misztikus (komoly) értelmének egymással való kapcsolata ragadja meg a figyelmet.

Ennek a problémakörnek a kulcsa: Sosia. Az övéhez hasonló «szerep» az eredeti mítoszban természetesen nincsen. Ez valamelyik komikus feldolgozás szerzőjének leleménye lehet, s egyben talán a műfaj szabályaihoz való alkalmazkodás. A darab Sosia fellépése által lesz paródiává: az Amphitruo—Iuppiter páros önmagában erre nem alkalmas. A Sosia-figura elemzésére eddig a Mercuriushoz való viszony alapján került sor.[26] Eszerint: ahogy a *tragicomoedia* szerkezetében a komoly (Alcumena—Iuppiter, Alcumena—Amphitruo) és a komikus (Sosia—Mercurius, Sosia—Amphitruo, Sosia—Iuppiter) jelenetek szimmetriája biztosítja a tragikus és a komikus összetevő egyensúlyát, továbbá, ahogyan az egyes kisebb motívumok is egyszerre mitikus és komikus jelentésűek, úgy a szereplők is ilyen funkciómegoszlás alapján különülnek el (ti. Sosia, Mercurius: komikusak, Alcumena, Amphitruo, Iuppiter: tragikusak). Így Sosia szerepére csak azért volna szükség, hogy *a)* előadja a csata-canticumot; *b)* betöltse a *servus* konvencionális szerepét; *c)* biztosítsa a komikus egyensúlyt a (férfi) szereplők négyesének egyik tagjaként.[27] (Akik újabban a szerepet lélektani szempontból vizsgálják, azok az Amphitruót «az öntudatát vesztett ember» pszichológiai rajzának fogják fel.[28]) Véleményünk szerint a Sosia-szerep jelentősége Plautus Amphitruójának korabeli bemutatásakor ennél nagyobb volt.

A darab komikumát Sosia és Mercurius kettőse képviseli: Sosia a hiszékenységgel, Mercurius az elhitetéssel. A darab szereplői közül egyedül Sosia az, aki elhiszi a «csodát», Mercurius meséjét arról, hogy átváltozott vagy meg-

[26] *U. Reinhardt:* i. m. 120 skk.; *D. Guilbert:* Sosie dans l'Amphitryon de Plaute. Ét. Cl. 31 (1963) 52 skk.

[27] Így *U. Reinhardt:* i. m. 98 skk.

[28] Pl. *P. Martin:* Plaute, Amphitryon 292—462. Caesarodunum 5 (1970) 171 skk.; *Hazel E. Barnes:* The Case of Sosia *versus* Sosia. Cl. J. 53 (1957) 19 skk.

kettőződött; Sosia nem «úgy tesz, mintha» elhinné ezt, hanem valóban elhiszi. Meggyőződése így nem a verés, hanem az *argumentum*-ok következménye. Sosia hiszékenysége Amphitruo szerint ivással és álomlátással magyarázható. Az ivásra stb. utaló megjegyzések Sosiával kapcsolatban a leggyakoribbak.[29] Ez Sosia alakjának lényeges, a darabban részletesen kidolgozott vonása. Sosia útja az átváltozás elhivésétől az általánosításig, a «filozofikus» értelmezésig logikusan van felépítve *(a—e)*:

a) I. 1. jelenet. A verési jelenet pusztán komikus toposz. Mercurius érvekkel, bizonyítékokkal győzi meg Sosiát arról, hogy létezik egy hasonmása: 423 *argumentis vicit;* vö. 433. A szolga először arra gondol, hogy «átváltozott»:

438. *Quis ego sum saltem, si non sum Sosia?*
455 sk. *Ubi ego perii? Ubi immutatus sum? Ubi ego formam perdidi?*
An egomet me illic reliqui, si forte oblitus fui?

Azt a belátást, hogy ugyanaz maradt, aki volt (447 *equidem certo idem sum, qui semper fui*) csak úgy tudja magyarázni, hogy «két példányban» létezik, «megkettőződött» (II. 1. jelenet). Felmerül benne, hogy mindez talán álmában történhetett (407 *Non vigilo?*). Amphitruo következő jelenetbeli vádjait előkészítve már itt többször szóba kerül az ivás motívum (272, 282), ill. Sosia ivása (429 skk), valamint az a feltevés, hogy Sosia — Mercurius verésének hatására — álomba merül:

298. *Hic pugnis faciet hodie ut dormiam;*
306 sk. *Quattuor viros sopori se dedisse hic autumat:*
Metuo, ne numerum augeam illum.
313. *Quid si ego illum tractim tangam, ut dormiat?* stb.

A jelenet végén Sosia a döntést gazdájára bízza, látva egyben a helyzet praktikus előnyét, az esetleges felszabadítás lehetőségét is (461 sk.). — Már itt, az első jelenetben feltűnő Sosia «*intellektuális*» viselkedésének komikuma: az a paradoxon, hogy minél logikusabban és elfogulatlanabbul akarja mérlegelni a helyzetet, a helyzet annál drasztikusabban «üt vissza».

b) II. 1. jelenet. Amphitruóval találkozván Sosia új helyzetbe kerül: most már neki kell bizonygatnia a csodát, azt, hogy «két helyen van egyszerre». Itt a hangsúly újra az érvelésen van (592 *argumentis)*:

598 skk. *Donec Sosia ille egomet me fecit sibi uti crederem,*
Ordine omne, uti quicque actumst, dum apud hostis sedimus,
Edissertavit.

A szolga a bizonyítási kényszer hatása alatt el is hiszi már, amit állít, s levonja a következtetést: 615 *geminus Sosia factust tibi.* Itt már vádként kerülnek elő

[29] Az Amphitruo álomra, álomlátásra vonatkozó helyeinek nagy része Sosiával kapcsolatos, ill. ő mondja ezeket: 272, 282, 298, 306, 313 sk., 407, 620 skk., 696 sk., 701, 738. A többi Alcumenára utal: 697 sk., 726. Az ivásról, részegségről szóló soroknál is hasonló az arány. Sosiára vonatkozik: 272, 428 skk., 574 skk, 585, 631. Amphitruóra: 999 skk.

az első jelenet mellékesnek látszó, ivásra, álomlátásra vonatkozó megjegyzései: Amphitruo Sosia viselkedését részegséggel (574 skk.), ill. álomlátással magyarázza:

620 skk. AM. *Sed quid ais? Num obdormivisti dudum?* SO. *Nusquam gentium.*
AM. *Ibi forte istum si vidisses quendam in somnis Sosiam.*
SO. *Non soleo ego somniculose eri imperia persequi.*

c) II. 2. jelenet. Alcumena szavai nyomán Sosiának új tényezővel, gazdája megkettőződésével kell szembenéznie, s erre még a történtek után sem képes azonnal. Azt, amiről ő maga egyszer már «meggyőződött», amit maga bizonygatott Amphitruónak, Alcumena szájából viszonthallva ismét képtelenségnek tartja, s Alcumenát illeti olyan vádakkal, mint amilyeneket Amphitruo hangoztatott nemrég vele szemben (702 skk., 717 skk., 727, 738 skk., 775 skk.). A *patera*-epizód azonban meggyőzi, s a korábbiakat újból igazolva látja. Ettől kezdve minden erejével «logikusan» próbálja magyarázni a történeteket. Egész elméletet gyárt, filozófiai eszköztárt sorakoztat fel ennek érdekében (785 sk., 825 skk.), s tapasztalatait így foglalja össze: 846. *Ita nunc homines immutantur, postquam peregre advenimus.*[30] Sosia hitének «megrögzöttségét» az a rövid jelenet bizonyítja leginkább, amikor Alcumenával kettesben maradva természetesnek veszi, hogy az asszony éppúgy «mindent tud», ahogyan ő, csak Amphitruo előtt titkolózik:

855 sk. *Nunc quidem praeter nos nemost: dic mihi verum serio,*
Ecquis alius Sosia intust, qui mei similis siet?

d) III. 3. jelenet. Sosia, Iuppitert Amphitruónak vélve, ismét elhiszi emennek, hogy az «átváltozásról» szóló mese és a házastársi veszekedés csak tréfa volt: 964. *An id ioco dixisti? Equidem serio ac vero ratus.*

e) A III. actus végének töredékessége miatt Sosia későbbi szerepe nem teljesen világos. Valószínű azonban, hogy az igazságot a darab során nem tudja meg, s a történet — Mercurius egy megjegyzése alapján — újabb veréssel végződik számára (1002 sk.).[31]

De Sosia — bármennyi verést kap is — intellektuális figura: ebben van komikuma. Elhiszi a csodát, csak megpróbálja racionálissá tenni, ugyanakkor azonban mindig pillanatnyi benyomásainak ad hitelt. Ezért szerepének és komikumának lényege az elhivés, és elbizonytalanodása eme fordulataiban, jelenetről jelenetre, sőt jeleneteken belül is bekövetkező változásaiban van. Ez a Plautus-komédiák más tévedési, felcserélési, felismerési jeleneteiben sehol másutt nem jelentkező árnyalt kidolgozás nem magyarázható valamiféle «pszichologizáló» írói szándékkal, nem fogható fel az ember saját magához való viszonyának problémájaként: ez Plautustól merőben idegen volna. Másrészt, ha az egyes részletek kidolgozását a *Bakchai* irodalmi hatásával, vagy más irodalmi «minta» követésével kapcsolatba hozhatjuk is, ez a külsőleges hason-

[30] Sosia «filozofálásáról» ld. *Hazel E. Barnes:* i. m. 19 skk.
[31] *E. Fantham:* Towards a dramatic Reconstruction of the fourth act of Plautus' Amphitryon. Philologus 117 (1973) 205 skk.

lóság önmagában nem ad magyarázatot a motívumok kidolgozottságára és szerves összefüggésére, nem világítja meg mindennek a jelentését a római közönség számára éppen a III—II. század fordulója körüli időben.

3. Ennius költészet-elmélete és Sosia

Ha az időszerű összefüggések keresése közben a hipotézis kedvéért komolyan vesszük Sosia filozófiáját, az ivás — álomlátás — átváltozás logikáját, akkor *Ennius költészetében* bukkanunk ehhez hasonló elképzelésre.

Plautus vizionáló álomjeleneteit többnyire Ennius hatására, Ennius-paródiákként fogalmazza meg,[32] nyilván mert az álom-motívum hétköznapi és szakrális értelemben is gyakori volt Enniusnál. Az álomlátás kifejezése: *in somnis videre* fontos helyen, az *Annales* VII. könyvének prooimionjában fordul elő (230): *in somnis vidit sophiam.* Ez Plautusnál több helyen, így az Amphitruóban is olvasható, gúnyos értelemben, hitetlenkedő hangsúllyal. Az alábbi helyeken Amphitruo ezzel a kifejezéssel Sosia vízióira céloz:

621. *Ibi forte istum si vidisses quendam in somnis Sosiam.*
725 sk. *Tu me heri hic vidisti? . . . In somnis fortasse.*

(Vö. 738. *somnium narrare;* 306. *sopor;* 622. *somniculose;* stb.) Az 'álmot, álomban látni' az Annales id. helyén filozófiai terminus értékű: a pythagoreus lélekvándorlás-tan hatására és elemeinek felhasználásával, görög előzmények nyomán kialakított enniusi költő-koncepció alapkifejezése.[33] Így látja Ennius álmában a bölcsességet, Homéros *imago*-ját, így találkozik a Múzsával. A költővé válásról szóló elképzelés és a lélekvándorlás elmélete közötti összefüggésre a scholionok és a későbbi költők utalásai mutatnak rá.[34] A lélek természetéről (Ann. 7—10. frg.) és vándorlásáról szóló tanítással megalapozott elgondolás szerint Enniusba Homéros lelke költözött, Ennius Homéros *reincarnatio*-ja.

[32] *J. Colart:* La «scène du songe» dans les comédies de Plaute. Hommage à J. Bajet. Collection Latomus 70 (1964) 154 skk. A «paródia», «parodizálás» értelméhez ld. *Borzsák I.:* Megjegyzések Plautus Mercator-ához. EPhK 61 (1937) 212 skk.

[33] Ennius költő-koncepciójának pythagoreus alapjairól ld. *O. Skutsch:* On the Proems of Annals I. and VII. Studia Enniana. London 1968. 122 skk.; *uő:* Notes on Metempsychosis. uo. 171 skk.; *uő:* Studia Enniana I—VI. összegyűjtve az id. kiadásban, 18 skk.; *J. H. Waszink:* The Proem of the Annales of Ennius. Mnem. ser. III 4 (1950) 215 skk.; *uő:* Retractatio Enniana. Mnem. 15 (1962) 113 skk.; *E. Reitzenstein:* Festschrift R. Reitzenstein. Leipzig—Berlin 1931. 52 skk.; *P. Boyancé:* i. cikk 172 skk.; *uő:* Étude sur le Songe de Scipion. Paris 1936. 51 sk.; *K. Kerényi:* i. m. 54. *E. Flores:* La letteratura latina e ideologia del III—II. secolo a. C. Napoli 1974. 93.; *A. E. Housman:* Ennius in Pers. 6, 9. Cl. Rev. 48 (1934) 50 skk. Összefoglalás és további irodalom: *G. Garbarino:* i. m. II. 259 skk. — Ez a költő-elképzelés az *anima*-felfogáson keresztül szoros kapcsolatban van a korabeli természettudományos (csillagászati) ismeretekkel és babonákkal. Erről: *S. Sambursky:* Das physikalische Weltbild der Antike. Zürich—Stuttgart 1965. 77 skk.; *W. Burkert:* Weisheit und Wissenschaft. Studien zu Pythagoras, Philolaos und Platon. Erlanger Beiträge . . . 10. Nürnberg 1962. 98 skk., különösen 116.

[34] *Lucr.* I 112—126.; *Hor.* Epist. II 1, 50—52.; *Ovid.* Fasti III 151—154. A scholionok közül ld. pl. *Porphyr.* ad *Hor.* loc. cit.: *(Ennius) «in principio Annalium suorum somnio se scripsit admonitum, quod secundum Pythagorae dogma anima Homeri in suum corpus venisset.»* Vö. ezzel *Ps.—Acro Horatius*-kommentárjait is az id. helyhez és a Carm. I 28, 10-hez, továbbá *Schol.* ad *Pers.* VI 9—10. és *Lact. Plac.* kommentárját ad *Stat. Theb.* III 486. Vö. *A. E. Housman*-nek a Persius-helyről írott id. cikkével; *G. Garbarino:* i. m. II. 259 skk.; *O. Skutsch:* id. cikkek; *H. D. Jocelyn:* i. m. 991 skk.; *K. Ziegler:* i. m. 53 skk.

Ezt a későbbiek újjászületésnek (Ovid. Fasti III 151. *renasci*, Pythagorassal kapcsolatban; Schol. Pers. VI 10. *palingenesis*), ill. lélekvándorlásnak mondják (Lact. Plac. ad Stat. Theb. III 586. *metempsychosis*).[35] A lélek vándorlásának hosszú és tekervényes útjáról az Ann. I. könyvének prooimionja szerint magától Homérostól, ill. annak képmásától értesül a költő (*imago;* vö. Lucr. I 124: *species;* az Ann. 4., 5., 13. és feltehetően 6. frg-ai tartoznak ide). Homéros *imagoja* szakrálisnak felfogott álom során jelenik meg Ennius előtt: Ann 4 *visus Homerus;* 230 *in somnis;* Pers. VI 10 *destertuit;* Hor. Epist. II 1, 50 *somnia Pythagorea;* Tertull. De anima 33, 8 *Ennio somniante.*

Az *imago* itteni elvontabb jelentése (jel[2]): 'valakinek a halála utáni képmása, árnya' összefüggésben van a szó konkrétabb jelentésével (jel[1]): 'az elhunyt (viasz) képmása', 'az elhunytról készült (viasz)képmás' jelentéssel. E jelentések összefüggésének alapja az, hogy mindkettőhöz a 'hasonlóság'+ 'halott' fogalom tartozik. A hasonlóság fogalma az Amphitruóban fontos, de nem a fenti értelemben, hanem az 'élő ember hasonmása' jelentésben. Maga az *imago* szó kétszer fordul elő a darabban: egyszer ebben az egyszerű 'hasonmás' értelemben (265), egyszer pedig kétértelműen, szójátékként (458 sk.). A finom szójáték a 'halotti maszk' és az 'élő ember hasonmása' jelentések ellentétére épül, s így céloz egyrészt az *imago* Annalesben is előforduló szakrális jelentőségére, másrészt pedig az ismert római temetési szokásra:

> *Nam hicquidem omnem imaginem meam, quae antehac fuerat, possidet.*
> *Vivo fit, quod numquam quisquam mortuo faciet mihi.*

Az álomban tehát a költő *látóvá válik*, s ébren erre a látomásra *emlékezik* vissza. Az álomra, illetve az *anima* korábbi, más testben eltöltött életére való visszaemlékezés szerepe ebben a gondolatkörben igen jelentős lehetett; erre utal Ennius és a későbbiek szóhasználata: Ann. 13 *memini;* Persius Prol. 2 sk. *nec . . . memini;* vö. Ovid. Met. XV. 160; Lucr. l. c. A doktrina szerint a lélek vándorlásáról való tudomásszerzés forrása is az emlékezés; ez a tudás azonban csak a kiválasztottaknak adatik meg. Így idézi fel Homéros Ennius álmában *anima*-jának útját: Ann. 13 *memini me fieri pavum* (Tertull. l.c.). A visszaemlékezéssel függ össze továbbá az az állapot, amely a felébredés utáni ihletettséggel, «vizionálással» jellemezhető, így az emlékezésből táplálkozik a költői tevékenység is. Hogy így értelmezték — talán kissé félreértve Enniust — a költészet és az álom, ill. az emlékezés közti kapcsolatot, az a VII. könyv prooimionjából tűnik ki. Itt Ennius védekezni kényszerül az álomlátás és a költői képesség közvetlen azonosításának vádja ellen, s azzal érvel, hogy az ember csak azt láthatja álmában, amit előzőleg megismert: Ann. 230 *Nec quisquam sophiam sapientia quae perhibetur, / | in somnis vidit prius quam sam discere coepit.* (Vö. Cic. Somn. Scip. 1.) Érthető tehát, hogy az emlékezés a pythagoreus tanítás szerint a Múzsák adománya: a Múzsák és az emlékezés szoros kapcsolata *Mnémosyné* alakjában ölt testet.[36]

Ennius elképzelésének további rekonstruálása szerint a szakrális álomba merülést olykor a Múzsák forrásából vagy egyéb szent forrásból való ivás előzi

[35] Homéros és Hésiodos tiszteletéről a pythagoreizmusban ld. *P. Boyancé:* Le culte des Muses . . . 122.; *uő:* Étude sur le Songe . . . 51. Homéros Enniusnál: *Fronto*, De eloquentia 1: *magister Enni Homerus et somnus.* Vö. *Hor.* Epist. II 1, 50; *Cic.* Somn. Scip. 1. Ld. még *W. H. Friedrich:* Ennius-Erklärungen. Philologus 97 (1948) 277 skk.

[36] *P. Boyancé:* id. cikk 189.

meg.[37] Az egyetlen így értelmezhető Ennius-helyen feltehetően maga a Múzsa beszél: Sat. 6 sk. *Enni poeta, salve, qui mortalibus | versus propinas flammeos medullitus.* Az ivást a későbbiek is említik: Pers. Prol. 1 skk.; Prop. IV 2 (3), 5—6; Lucil. 3, 3, 6 (Marx). Kapcsolatban lehetett-e az Ennius-féle szakrális vízivás és az Amphitruóban többféle összefüggésben vissza-visszatérő ittasság motívuma? Az ihletett állapottal járó szakrális ivás és a plautusi profán részegség találkozási pontja a mindkettő által előidézett öntudatlan, ill. vizionáló állapot.[38] Igaz, hogy a görög komikusok a pythagoreusokat éppen vízivásuk miatt figurázták ki, ezek a helyek azonban csak külsőleges szempontokat vesznek figyelembe, a vízivás itt nem szakrális tevékenység, hanem az étkezési és ruházkodási szokásokkal együtt a pythagoreus igénytelenség és aszkézis jele.[39] Nem zárható ki, hogy éppen az Enniusnál megtalálható szakrális ivás → költészet összefüggés volt az, ami Plautus paródiájában részegség → vizionálás, delírium összefüggéssé profanizálódott, annál kevésbé, mivel Horatius is tesz ehhez hasonló megjegyzést éppen Enniusra az Epist. I 19, 7—8-ban: *Ennius ipse pater numquam nisi potus ad arma | prosiluit dicenda.* Az efféle kijelentések igazságtartalma nyilván egyáltalán nem volt fontos sem Horatius, sem Plautus számára. Horatius a borivást Ennius költői tevékenységével hozza kapcsolatba: *prosiluit* = 'ihletett állapotba kerül' (hirtelen), ti. *ad arma dicenda;*[40] éppen így függ össze Ennius saját elképzelése szerint a szakrális vízivás és a költői tevékenység, és ugyanez a helyzet profán értelemben Plautusnál: Sosia «álomlátásának» képzelődéseinek, delíriumának oka Amphitruo szerint a szolga iszákossága. E párhuzamok logikai sora tehát:

Ennius:	vízivás	⟶	költészet
Horatius:	borivás	⟶	költészet
Plautus:	borivás	⟶	vizionálás

Persius tudatosan vitázik az enniusi szakrális ivás eszméjével a Prol. elején.[41] Hogy Horatius is ezt teszi, az más helyek (pl. Epist. II 1, 50 sk.) alapján is valószínű. A Plautushoz párhuzamként idézett levél-hely megfogalmazásának tudatosságára vall a grammatikai szerkezet, amely Ennius-reminiszcenciának látszik, a Sat. 21. gúnyos, szójátékos, *in malam partem* felidézése: *numquam nisi potus — numquam poetor nisi.*[42] Sőt, a VII. könyv prooimionjának védekező hangja — egyéb adatokkal együtt — arra mutat, hogy Ennius elképzelése saját kiválasztottságáról nemcsak a későbbi, hanem a kortárs költők ellenérzését is kiváltotta (ld. alább).

[37] *J. H. Waszink:* i. m. 239; *J. K. Newman:* i. m. 44 skk.

[38] A szakrális ivás és a borivás hatásának hasonlatosságáról, az ihletett állapot és a részegség rokonságáról Lukianos leírása illik ide: Dionys. 6—7.

[39] Például *Alexis*nél: *H. Diels:* Vorsokratiker³, 1912. I. 45. E. 23 skk.; *Aristophón*nál: uo. 374 (293) 33 skk. Hasonlóan nyilatkoztak *Kallimachos*ról is, ld. *J. H. Waszink* i. m. 239.

[40] Ld. *A. Kiessling—R. Heinze*, vagy *Borzsák István* kommentárját az idézett helyhez.

[41] *Fr. Villeneuve:* Essai sur Perse. Paris 1918. 368.

[42] A Sat. 21. frg. és az idézett Horatius-hely párhuzamosságáról: *A. Kiessling—R. Heinze* kommentárja.

Hogy a Plautus-komédiában a tárgyalt motívumok és ezek összekapcsolásának Amphitruo-beli módja érthető és ezáltal humorforrásként felhasználható volt, ahhoz feltételezni kell, hogy a közönség ismerte valamilyen szinten, talán elsősorban Ennius közvetítése révén a fenti (lélekvándorlásra, szakrális álomra, a csillagokra, az apotheósisra vonatkozó tanításokat. A Plautus közönségének műveltségére vonatkozó kutatások támogatják az efféle ismeretek meglétének feltételezését.[43] A komédiákban nem ritkák a népszerű filozófiai tanokra való utalások: elegendő csak a *Captivi* vagy a *Trinummus* etikai-filozófiai alapkonfliktusára gondolni, s felidézni a mindenütt fel-felbukkanó szatirikus célzásokat az epikureus, sztoikus, kynikus stb. tanokra, Sókratés, Lykurgos, Solón, Thalés személyére. De a pythagoreus nézetek egy része Itáliában nem is a műveltség anyagába tartozik elsősorban, hanem a népi vallási elképzelések, legendák, babonák körébe utalható, vagy éppen a napi politikai propaganda eszköztárát gazdagítja, s mint ilyen, rendeltetése szerint közismert.[44]

Az Amphitruo s benne elsősorban a Sosia-szerep megformálása a pythagoreus lélekvándorlási tan egyes elemeit tartalmazza. Plautus közvetlen mintájának ebben a vonatkozásban a tan Ennius-féle — zárt logikai rendszert alkotó — változatát tekintjük. Ennek a logikai rendszernek a belső összefüggéseit reprodukálja Plautus — komikus formában, a visszájára fordítva:

Amphitruo	átváltozás Sosia-Mercurius jelenete	→	álomlátás Sosia—Amph. Sosia—Amph.—Alcum. jelenetei	→ ivás profán *(passim)*
Annales Prooim. I. és VII.	ivás szakrális	→	álomlátás találkozás Homéros *imago*-jával, emlékezés	→ átváltozás *reincarnatio* v. *metempsychósis*

Az Amphitruo nem egyszerűen a korabeli vulgáris pseudo-pythagoreus nézeteket parodizálja, hanem a tanítás egy konkrét, a nézők számára feltehetően ismerős, Enniusnál megtalálható válfaját.

4. Ennius személyére és helyzetére utaló jegyek az Amphitruóban.

Az Amphitruo és Ennius kapcsolatát további, immár nem az eszmékre, hanem Ennius személyére vonatkozó Amphitruo-beli utalások kimutatásával próbáljuk érzékeltetni *(a—d)*:[45]

[43] *J.-B. Cèbe:* Le niveau culturel du public plautien. REL 38 (1960) 101 skk. és *W. Beare:* Plautus and his public. Cl. Rev. 42 (1928) 106 skk. (a «Wege der Forschung» sorozat Plautus-Terentius kötetében: 135 skk.).

[44] A «szakrális ivás — álom, álomlátás — emlékezés — költészet» pythagoreus logikájú elgondolása mellett egyéb csodás legendák is forgalomban lehettek, mint pl. az a Pythagorasról szóló hagyomány, mely szerint a filozófust «két helyen látták egyszerre» — ahogyan Amphitruo is ennek képtelenségét veti Sosia szemére (561 sk.; 566 skk.; 592 sk.); vö. *I. Lévy:* Les sources de la légende de Pythagoras. Paris 1926. 78.

[45] *L. Herrmann* már leírta az egyezések egy részét idézett cikkében.

a) A *parasitus* megjegyzése (*Menaechmi* 182 sk.) a legiók melletti fölös létszámú kíséretről jelzi, hogy ez újfajta hellénisztikus hadvezéri szokás terjedése valóságos és aktuális római probléma volt:

Extra numerum es mihi. : :
Idem istuc aliis adscriptivis fieri ad legionem solet.

Ilyen «fölös létszámú», azaz a háborúban a hadvezér kíséretének tagjaként jelen levő, de a harcban részt nem vevő (ld. 199, 425 skk.), hanem annak eseményeit költőként (vagy hírnökként)[46] megörökítő személy az I. 1. jelenetbeli szituáció alapján Sosia is.

A feltevésünk szerint Sosia alakjában parodizált pythagoreus—enniusi elképzelésnek, azaz Ennius költővé válási elméletének végleges kiforrását és megfogalmazását a kutatók 189/188 utánra teszik és az aetoliai háborúhoz kötik: ahhoz az eseményhez ti., hogy M. Fulvius Nobilior magával vitte Enniust ebbe a háborúba,[47] mégpedig nem katonaként, hanem személyes kíséretének tagjaként.[48] A hadvezért ezért a Menaechmi id. helye szerinti vádak érték (ld. alább). Ezt a közös görögországi utazást tartják a legfontosabb állomásnak a költő és a patronus fokozatosan kialakuló szellemi kapcsolatában.[49] Felteszik még, hogy Ennius a Homéros *imago*-jával való találkozás jelenetét nemcsak a költői toposz követésének szándékával helyezi a Parnassus (vagy a Helicon) hegyére: ez meg a Múzsák forrásából való ivás motívuma, s így közvetve az újjászületésről, költővé válásról alkotott misztikus elképzelés egy valódi utazással, Ennius és Nobilior 189/188-i görög útjával van kapcsolatban.[50] Ezzel összefüggésben az Annales megírásának kezdetét a hadjárat utánra, 187-re teszik, az út élményével magyarázva az I. könyv prooimionjának tartalmát.[51] Ugyanehhez az úthoz kötik végül M. Fulvius Nobilior «asztrális vallásosságának», a pythagoreus Múzsa-felfogásnak és a *Hercules Musagetés* elképzelésnek kialakulását, valamint a *Hercules Musarum* templomalapítás eszméjét. (Tudjuk pl., hogy Nobilior sok műkincset, többek között Múzsa-szobrokat is hozott Aetoliából.)[52]

Az Ennius működése és a darab, elsősorban Sosia alakja között felállított eszmetörténeti párhuzamot eseménytörténeti érvek támogatják: H. Janne mutatta ki, hogy a csata-canticum részletei pontról pontra megegyeznek azzal a leírással, amit Livius ad az aetoliai háború döntő eseményéről, Ambracia ostromáról, és hogy Plautus egyes nehezen érthető, de többször ismétlődő

[46] *E. Fränkel:* Plautinisches im Plautus. Berlin 1922. 394 sk.

[47] *Auct.* De viris illustr. 52; *Cic.* Pro Archia 11, 27 *qui cum Aetolis Ennio comite bellavit, Fulvius non dubitavit Martis manubias Musis consecrare;* Tusc. I 2,3 *duxerat autem consul ille in Aetoliam ut scimus Ennium* (ti. Fulvius) (= frg. Catonis 149. *Malcovati*) vö. *Gell.* V 6, 24.

[48] Igaz, hogy Cicero a Brutusban így ír (20, 79): (Quintus Fulvius Nobilior) *qui etiam Q. Ennium, qui cum patre eius in Aetolia militaverat, civitate donavit, cum triumvir coloniam deduxisset;* — de ha Ennius «*militaverat*», akkor Cato vádjának Nobilior ellen semmi alapja nem lett volna.

[49] *H. D. Jocelyn:* i. m. 997 skk.; *E. Badian:* i. m. 183 skk.; *P. Boyancé:* i. m. 172 skk.

[50] *J. H. Waszink:* The Proem ... 225; *O. Skutsch:* Studia Enniana I. Cl. Q. 38 (1944) 82. A gyűjteményes kiadásban: 18 skk.

[51] *H. D. Jocelyn* i. h.; *E. Badian:* i. m. 187.

[52] Az aetoliai út szerepéről Nobilior nézeteinek kialakulásában: *P. Boyancé:* i. c. 172 skk.; *J. Gagé:* Apollon romain ... 336.; *H. D. Jocelyn:* i. h.

célzásai is értelmessé válnak, ha azokat a hadvezér személyét érintő szenátusi vitákkal hozzuk kapcsolatba.[53] Az Amphitruo vallástörténeti elemei is vonatkozhatnak a hadvezér, Nobilior személyére: pl. a Iuppiternek felajánlott áldozat motívuma (946 skk., 1126 sk., 1146) nemcsak Scipio közismert Iuppiter-tiszteletére célozhat,[54] hanem éppúgy gondolhatunk Nobilior fogadalmára is, hogy ti. az aetoliai háború sikeres befejezése után pompás hálaáldozatot fog bemutatni Iuppiternek, az Amphitruo szituációjához hasonló módon.[55] Ugyanígy kétféleképp értelmezhető, s mindkét személlyel kapcsolatba hozható Hercules születésének motívuma; a Scipio mellett érvként felhasznált *summus vir* kifejezést (77) pedig bármelyik győztes hadvezér megnevezésére használhatták.[56] Az eseménytörténeti párhuzamok közé kívánkozik H. Janne adatain kívül az is, hogy Nobilior az aetoliai—acarnaniai harci események közben hazatért Rómába, az esedékes választásokra;[57] ezt a sereg előtt természetesen ajánlatos volt titokban tartani. Iuppiter-Amphitruo is ugyanilyen titkos hazalátogatással indokolja jelenlétét Alcumenának, s magyarázza meg gyors visszatérési szándékát (502 skk., 523, 527 sk.).

Feltételezzük, hogy Enniusnak az Amphitruóban parodizált nézetei az aetoliai háború idején, 189/188 körül alakultak ki, ill. szilárdultak meg; továbbá, hogy e háború eseményeinek liviusi leírása egybevág a Sosia csatamonológjában előadott körülményekkel. Személyes vonatkozásban: a darab utalásai Scipióra csak áttételesen lehetnének érvényesek, Nobiliorhoz viszont konkrétan, az aetoliai háború és a korabeli események keretein belül maradva kapcsolhatók; Sosia darabbeli helyzete pedig párhuzamos Ennius helyzetével az aetoliai háborúban.

b) Ennius *Ambracia* című *togata*-ját szintén a háború döntő csatájáról írta: előadására talán a hadvezér római ünnepi játékain került sor.[58] Az Amphitruo csata-monológja, amely tele van Ennius-utalásokkal, különösen az *Ambracia* töredékeivel mutat stiláris hasonlóságot.[59] Ezek a stiláris megfigyelések kapcsolatba hozhatók Sosia viselkedésével: a darabbeli háborúban jelen volt, de a harcokban nem jeleskedő Sosia a csata leírását előttünk, a színpadon találja ki, a drámai fikció szerint gyakorlásképpen, hogy odabent Alcumenának majd még egyszer elmondhassa. Sosia «kitalálása» nem rokonítható a szokásos *servus*-hazugságokkal: ahogy Mercurius közbeszólásából kiderül, tényszerűen

[53] *H. Janne:* i. m. 521 skk.

[54] Scipio Iuppiter-tiszteletéről *Gell.* VI 1, 6. — *G. K. Galinsky:* i. m. 207 skk.; *J. Gagé:* Apollon romain . . . 313 sk.; *uő:* Enquêtes . . . 600.

[55] *Liv.* XXXIX 5, 6—10. vö. *H. Janne:* i. m. 529.

[56] *G. K. Galinsky* (i. m. 212. l. s különösen a 29. jegyzet) és *R. M. Haywood* ott idézett cikke, valamint *L. Herrmann* (i. m. 322) szerint a kifejezést egyedül Scipio Africanusra lehetne vonatkoztatni.

[57] *Liv.* XXXVII 50, 6; XXXVIII 35, 1. — Az aetoliai háború időrendjéhez: *G. De Sanctis:* Storia dei romani². Firenze 1969. IV. 396; *J. Deininger:* Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland. 217—86. v. Chr. Berlin 1971. 105 skk. *F. W. Walbank:* Philip V. of Macedon. Cambridge 1967. 332 sk. Nobilior 189. évi visszatéréséről ld. *H. H. Scullard:* Roman Politics 220—150 B. C. Oxford 1951. 138.

[58] *Auct.* De viris illustr. 52, 3 *quam victoriam per se magnificam Quintus Ennius, amicus eius* (ti. Nobilioris) *insigni laude celebravit:* ez talán az *Ambraciára* vonatkozik.

[59] *E. Fränkel:* i. m. 350 skk.; *F. Lelièvre:* i. m. 119 skk.; *U. Reinhardt:* i. m. 98 skk.; *A. Traina:* i. m. 127 skk.; *K. Gaiser:* Zur Eigenart der römischen Komödie. Plautus und Terenz gegen ihren griechischen Vorbilder. Az «Aufstieg und Niedergang . . .» idézett kötetében, 1089 skk.

igazat mond (247 sk.).[60] A csata-canticumot bevezető terjedelmes indoklásban (197 skk.) használt kifejezések nem hazudozásra, hanem a szolga költői magatartására utalnak:

197 *Ea nunc meditabor, quo modo illi dicam;*
si dixero mendacium solens, meo more fecero; . . .
200 *verum quasi adfuerim simulabo atque audita eloquar;*
fabularier; . . . sic hoc proloquar; . . . meditari.

Így az ezt követő Ennius-reminiszcenciákkal teli csata-monológ a komédia színpadán mintegy hősköltemény-betétként hangzik fel. Sosia költői viselkedését persze a plautusi értelemben («úgy tesz, mintha . . .») kell venni. A *Pseudolus*ban olvasható a költői magatartás tréfásan általánosító leírása (401 skk.); Sosia is éppen így viselkedik:

quasi poeta, tabulas quom cepit sibi,
Quaerit quod nusquam gentiumst, reperit tamen:
Facit illud veri simile, quod mendaciumst.

c) Sosia átváltozásával, ill. megkettőződésével kapcsolatban többször szó esik nevéről, vagy *nevének megváltozásáról:* 332 *mihi certo nomen Sosiaest;* 423 *aliud nomen quaerendumst, mihi;* 600 *formam cum nomine abstulit.* Ezek egyike (305) *nomen mutare* típusú szójáték, amely a *quintus* | *Quintus* kettős jelentésén alapul, amint ezt a kettős indoklás is megerősíti:[61]

Iam pridem videtur factum, heri quod homines quattuor
In soporem collocastis nudos. :: Formido male,
Ne ego hic nomen meum commutem et Quintus fiam e Sosia.
Quattuor *viros sopori se dedisse hic autumat:*
Metuo, ne numerum augeam illum.

E szójáték a hasonló típusúaktól eltérően nem egyszerűen beszélő nevet, hanem római nevet rejt. Római nevek emlegetése a Plautus-komédiákban s az egész palliata-műfajban olyan kivételes jelenség,[62] hogy feltehetően különös jelentősége van annak, ha az Amphitruóban mégis előfordul a *Quintus* szó, hangsúlyozottan 'név' jelentésben.

A *Quintus-Sosia* név azonosítása Ennius Quintus előnevével már felmerült: ez a feltételezés azonban a darab valószínűtlenül kései datálását tette volna csak lehetővé (184-et),[63] mivel ama bizonytalan fogalmazású Livius-hely[64] nyomán keletkezett tévedésen alapult, amely szerint Ennius *Quintus* előnevét Quintus Fulvius Nobiliortól, az aetoliai győző kisebbik fiától kapta volna 184-ben, római polgárjogával és a *Potentia* vagy *Pisaurum* colonia-beli

[60] *A. Traina:* i. m. 130. — *Molière*, aki a csata leírását jóval rövidebben oldja meg, mint Plautus, ennek «előjátékát», Sosia költői viselkedését még Plautusnál is erősebben hangsúlyozza (I. felv. 1. jelenet).

[61] *E. Fränkel:* i. m. 29. skk.

[62] *R. W. Reynolds:* Criticism of individuals in Roman Popular Comedy. Cl. Q. 37 (1943) 37 skk.

[63] *L. Herrmann:* i. m. 319 skk.

[64] *Liv.* XXXIX 44, 10: *M. et Q. Fulvii Flaccus et Nobilior.*

birtokkal együtt.[65] E. Badian meggyőzően bizonyítja, hogy ez lehetetlen: Q. Fulvius Nobilior *cursus honorum*-a szerint legkorábban 196-ban születhetett, s ennek alapján Cicero (Brut. l.c.) adata téves, az apa, Marcus és a költő kapcsolatából származó *interpolatio*.[66] Mivel Ennius a római polgárjogot nem Quintus nevű férfitól kapta, és mivel valószínűtlen is, hogy 184-ig *praenomen* nélkül élt volna Rómában, a polgárjog és a *Quintus* név között, valamint az előnév és a 184-es dátum között semmilyen kapcsolat nem lehet. J. Untermann magyarázata szerint az Ennius szülőhazájában, Calabriában beszélt messapus nyelvben, éppúgy, mint a latinban, a sorszámneveket *praenomen*-ként is használták. Nézete szerint Ennius 'Quintus' neve a megfelelő 'öt' jelentésű, sorszámnévként és előnévként használatos messapus szónak, Ennius eredeti előnevének latin tükörfordítása.[67] Természetesnek látszik, hogy a költőt Rómába érkezésétől ezen a messapus, vagy automatikusan latinra fordított néven szólították. Az Amphitruo szójátéka, s az a tény, hogy egyáltalán lehetséges a latinban ilyen «név/szám»-szójáték, J. Untermann megoldási javaslatát támogatja. Feltételezzük tehát, hogy ez a műfajban egyedülálló szójáték, Sosia *Quintus* neve Quintus Enniusra céloz.[68]

d) A fenti hely közelében egy másik, ugyancsak Sosia nevére alkotott szójáték olvasható:

383 sk. *Amphitruonis te esse aiebas Sosiam. :: Peccaveram:*
Nam 'Amphitruonis socium' *neme (me?) esse volui dicere.*

A *socius* szó használata nem jellemző a komédiák úr—szolga viszonyának ábrázolásában. Vonatkoztatható itt Enniusnak és pártfogójának, M. Fulvius Nobiliornak a kapcsolatára.[69]

Az Amphitruo Sosiájában, a Sosia—Amphitruo viszonyban Ennius alakját s az Ennius és Nobilior közti kapcsolat egyes vonásait véljük megtalálhatónak — komikus megformálásban. Erre mutat Ennius életrajzi adatainak, 189/188. körüli helyzetének, M. Fulvius Nobiliorhoz fűződő kapcsolatának, e kapcsolat

[65] Igy *Th. Mommsen:* Röm. Gesch. I[6](1874) 798; *F. Skutsch* in: RE „Ennius" 2591 sk.

[66] *E. Badian:* i. h. 183 skk.

[67] *J. Untermann* hozzászólása Fond. Hardt Ennius-Entretien-jén, 17 (1974), szerk. *O. Skutsch.* Genève-Vandoeuvres, 207. l. Ennius anyanyelvéről: *F. Altheim:* Italien und Rom. II[2]. Amsterdam—Leipzig. é. n. 271.; *E. Pulgram:* The Tongues of Italy. Prehistory and History. Cambridge (Massachusetts) 1958. 351.

[68] Persius is használja a *Quintus* praenoment Ennius tréfás megjelölésére, VI 10 sk.: *postquam destertuit esse | Maeonides Quintus pavone ex Pythagoreo.* Ezt a helyet több scholion *szójátéknak*, mégpedig Plautusával azonos típusú, «név/szám»-szójátéknak minősíti magyarázatával. *Schol.* Pers.: *Ideo «quintus» dicit propter eam opinionem, quae dicit animam Pythagorae in pavonem translatam, de pavone vero Euphorbum, de Euphorbo ad Homerum, de Homero autem ad Ennium.* Vö. *Ps.-Acro* ad Hor. Carm. I 28, 10; *Lact. Plac.* loc. cit. E magyarázatok egymással való kapcsolata nem bizonyos: a lélek vándorlásának útját mindhárman más-más sorrendben adják elő, csak abban egyeznek meg, hogy az út ötödik állomása *(quintus): Ennius.* Ennius alapján csak annyi bizonyos, hogy a lélek vándorlásának már Homéros előtt is több állomása volt (Ann. 13.); több állomás meglétére utal az Euphorbosról és Pythagorasról szóló hagyomány is (*Hor.* Carm. i. h.). A Persius-hely fenti magyarázat-típusával *O. Skutsch* foglalkozott, s a szójátékos értelmezést, valamint, hogy Ennius a lélek vándorlásának ötödik állomása lett volna (az eredeti hagyomány szerint) — nem fogadja el. (Notes on Metempsychosis, az idézett gyűjteményes kötetben, 151 skk.)

[69] *L. Herrmann:* i. m. 320.

történeti és szellemi hátterének, Ennius munkássága alakulásának és elméleti vonatkozásainak egybevetése a komédia célzásaival s jellemformálásával. Erre bátorítanak másrészt azok a tanulmányok, amelyek más kiindulópontból jutottak a mienkkel egyező eredményre:

5. Az Amphitruo és a II. század eleji irodalmi-politikai viták.

Az Amphitruo keletkezési idejét H. Janne és L. Herrmann — más-más módszerrel — ugyancsak az aetoliai háború utáni időre teszi. H. Janne a csata-canticum elemzésével, L. Herrmann pedig Ennius életrajzi adatainak a Sosia-figura külsőleges vonásaival való, olykor ötletszerű egybevetése nyomán jutott a 188. utáni dátum feltételezéséhez. Most a Sosia-szerep eszmetörténeti mögöttesének értelmezési kísérlete alapján is ez az időpont látszik elfogadhatónak. A három megközelítésben összegyűlt valószínűsítő adatok: a csata-monológ konkrétumai, a csillagászati utalások, az életrajzi, irodalom- és eszmetörténeti párhuzamok, s ezen belül főként Amphitruo és Sosia darabbeli viszonya (Sosia mint a hadvezér kísérője, költő) — nem egyszerűen Enniusra, hanem a költőnek éppen a 189/188. körüli helyzetére, M. Fulvius Nobiliorral kialakuló kapcsolatának e legtermékenyebb szakaszára utalnak. Nemcsak az a kérdés lényeges azonban, hogy a komédiaíró mit bírál Ennius költészetében; éppilyen fontos az is, hogy miért kritizálja a költőt éppen ebben az időben: azaz, hogy milyen volt az Enniust körülvevő irodalmi közélet s a Nobilior körül kialakuló politikai közeg az aetoliai háború után?

A kérdést, hogy a római vonásokkal tarkított csata-monológot komolyan kell-e venni, vagy paródiának kell értelmezni, nem egyedül a filhellén hadvezérekre tett gúnyos megjegyzések gyakorisága s Plautusnak az efféle hazafias témákkal kapcsolatos szkepszise indokolja.[70] Az értelmezés bizonytalanságához a szöveg és az előadó személy ellentéte is hozzájárul, hogy ti. a látszólag patrióta hangvételű elbeszélést éppen a darab leginkább komikus alakja mondja el. A szöveg alapján a monológ triumpháló hangulatát kétségbevonni értelmetlen lenne. Ha a tényt, hogy ezt éppen Sosia adja elő, utalásnak fogjuk fel Ennius személyére, költő voltára, esetleg még *Ambracia*-jára is, akkor a betét hangvételének értékelése nem függhet Sosia figurájának értékelésétől, s a figura komikus beállításából nem következik, hogy a canticum is a hazafias téma paródiája volna. A Sosia szerepében fellelhető kritikus mozzanatokat Ennius korabeli helyzete magyarázza:

A feltehetően 187-ben megkezdett Annales I. könyvének prooimionja tartalmazza az Amphitruóban paródizált lélek-elképzelést, Enniusnak a költővé válásról szóló elméletét. A prooimion tartalmának magyarázó és némileg kibővített megismétlésére a VII. könyvben kerül sor: itt a költő az őt ért vádak ellen tiltakozik.[71] E vádak lényegét Petrus Merulának a VII. könyv 230. fragmentumára vonatkozó megjegyzése így foglalja össze: «*Occurrit tacite obtrectatoribus suis poeta et Zoilis qui insana quadam maledicendi libidine institutum eius*

[70] A csata-canticum hangvételéről l. *F. Lelièvre* összefoglalását a különböző nézetek bibliografikus felsorolásával: i. m. 117 skk.; *W. Hofmann:* Der Schlachtbericht ... 207 skk.; *uő:* Der Bramarbas ... 147 skk.; *A. Traina:* i. m. 127 skk.; *L. Halkin:* i. m. 297 skk.; *K. Gaiser:* i. m. 1089.

[71] Az I. és a VII. könyv prooimionjának különbségéről és a VII. könyv prooimionjának védekező jellegéről: *J. H. Waszink:* i. m. 223 skk.

maligne vellicabant: quasi quae prudenter dicta vel scripta non essent ab auctore domive eius nata, sed ab Homero, qui in somnis auctori apparuerat, mutuo sumpta; iis respondet non posse quemquam videre sapientiam, nisi eam prius didicerit.[72] Ezt a közlést — akár azóta elveszett adatokon alapul, akár filológiai megfontolás eredménye — a két prooimion tartalmának összevetése és a későbbi költők célzásai is megerősítik (Hor. Epist. II 1, 50 skk.; Pers. Prol. 1 skk., VI 9 skk.; vö. Cic. Somn. Scip. 1.) Eszerint: a) A legkésőbb az I. és a VII. könyv megírása közötti időtől Enniust ért támadások gyakorlatilag Homéros Enniusban való újjászületésének gondolata s a költővé válás eme könnyű és gyors útja ellen irányultak («*repente poeta prodire*» Persiusnál), elméletileg és közvetve pedig a lélekvándorlás tanára vonatkoztak. b) Az elképzelés tudatos elkülönülést jelentett az elődöktől; ez Enniusnak a Naevius-típusú költőkkel szemben megfogalmazott költői öntudatában jutott kifejezésre (VII. könyv 218 sk. frg., vö. Cic. Rep. VI 10.) c) Ha valóban léteztek ilyen «*obtrectatores Enni*», akkor ezek — a fenti vádak természeténél fogva logikusan — a költők között, a Naeviushoz közel álló irányzaton belül kereshetők. Keveset tudunk ahhoz, hogy feltételezzük: Plautus is az «*obtrectatores*» közé tartozott volna; a Plautusnál olvasható Ennius-stílusparódiák száma ennek igazolására nem elegendő. Sosia alakjának ábrázolásában mindenesetre áttételesen e vádak lényegét, a lélekvándorlás tanára vonatkozó kritikát ismerjük fel.

Ugyanebben az időben Aemilius Lepidus és Cato Ennius patronusát, Nobiliort is megtámadja.[73] Cato érvelésében — bármennyire nyilvánvaló lehetett taktikai célja — nem véletlenül kapott helyet egy Enniusra vonatkozó vádpont is: Cato kifogásolja Nobiliornak a hellénisztikus hadvezérekre emlékeztető viselkedését, azt ti., hogy Enniust magával vitte Aetoliába.[74] A közvélemény előtt igen hatásos vád lehetett ez, hiszen még a komédiában is elhangozhatott hasonló célzás: a Menaechmi *adsriptivi extra numerum*-ra tett megjegyzéséből gyakoriságára és súlyára is következtethetünk. Cato szavai egybevágnak az I. 1. jelenetben Sosiáról, a hadvezér dologtalan kísérőjéről rajzolt képpel, melyben a Menaechmi célzásához hasonló kritikát látunk. Cato propaganda-érve mindenesetre elégséges volt M. Fulvius Nobilior politikai karrierjének hátráltatásához, összekapcsolva más, ugyancsak görögnek tartott szokások (az elpuhultság, a túlzott bőkezűség) kárhoztatására irányuló vádpontokkal; ilyen volt pl. a katonák idő előtti megjutalmazásának vádja.[75]

[72] *J. H. Waszink:* i. m.

[73] Cato a hadvezér *legatus*-a volt, mint egy későbbi beszédéből kitűnik (*De suis virtutibus contra Thermum*, 130. *Malcovati: M. Fulvio consuli legatus sum in Aetoliam)*; részben diadalmenetének megakadályozására, részben később, 185-ben, a censorválasztáskor támadta meg. Nem állapítható azonban meg pontosan, hogy egy vagy két beszédről van-e szó: *H. H. Scullard:* i. m. 266 sk. M. Aemilius Lepidus Nobilior diadalmenetét próbálta megakadályozni (*Liv.* XXXIX 4—5), és *ob rem in provincia male gestam* vádolta be (*Liv.* XXXVIII 43—44), vö. *H. H. Scullard:* i. m. 143 sk.; *F. W. Walbank:* i. m. 214 skk. Cato viselkedése a megszokott: már szicíliai quaestor korában hasonló «erkölcsi» természetű vádakkal illette Scipiót: *E. Marmorale:* i. m. 42 skk.; *F. Della Corte:* Catone censore². Firenze 1969. 20 skk. (vö. *Plut.* Cato 3, 5 skk.)

[74] *Gell.* V 6, 24; *Cic.* Tusc. i. h.

[75] Nobilior karrierjének hátráltatása abból állott, hogy a hadvezérre nézve megalázó módon rendezték az aetoliai kérdést a győztes háború után, továbbá, hogy 184-ben nem sikerült elnyernie a censurát. Vö. *H. H. Scullard:* i. m. 266 sk.; 141 sk.; *G. Colin:* Rome et la Grèce de 200 à 146. a. J.-Chr. Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome 94. Paris 1905. 409.

A Nobilior és Ennius elleni támadásoknak látszólag nem volt közük egymáshoz, talán időben sem estek pontosan egybe.[76] Ezek szétválasztása mégis a helyzet leegyszerűsítése lenne: kettejük személyi kapcsolata és különösen bírált nézeteik, törekvéseik közössége ezt nem engedi. Akik a lélekvándorlás tanának megfogalmazását és Ennius személyére történő konkretizálását bírálták, azok közvetve az egész ehhez tartozó eszmekört, a patronus, Nobilior pythagoreizmusát is kritizálták. Ugyanígy Ennius volt az egyik főszereplője Cato Nobilior hadvezéri magatartását illető vádjainak. Úgy véljük, Plautus Amphitruójának Sosiájában ez a két vádpont összegződik komikus átformálásban. Az Amphitruo megírásának idejét ezek szerint az aetoliai események után gondoljuk, az Ennius és Nobilior körüli vitákhoz kapcsoljuk, és feltételezzük, hogy a darab 187 után, az enniusi Annales I. és VII. könyvének megírása közötti időben keletkezett.[77] Aktualitásának lényege nemcsak Nobilior vagy Ennius személyének kifigurázása: az Amphitruo nevetve parodizálja azt az irodalomban, filozófiában, vallásban, politikai és vallási propagandában egyaránt megjelenő szellemi irányzatot, mely «római pythagoreizmus» néven foglalja össze a II. század elejének kb. 181-ig, a pseudo-numai könyvek elégetéséig tartó forrongó időszakát.

[76] A Nobilior elleni beszéd(ek) datálása bizonytalan: *H. H. Scullard*: i. m. 266 sk.

[77] *H. Janne* a keletkezés lehetséges idejét még jobban leszűkíti, s *186 utánra* datálja a darabot. Amph. 153—159-ben ugyanis utalást lát a Bacchanalia-ügyre, összevetve Sosia itteni szavait Livius leírásának egyes részleteivel (*Liv.* XXXIX 14—16.): i. h. 527 sk.

BORZSÁK ISTVÁN

PALAEOGRAPHICO-HERMENEUTICA HORATIANA

Mint Kazinczy levelezéséből (VII 125) tudjuk, a hazai klasszikus studiumokban a *szövegkritika* elsajátítása és alkalmazása helyett a múlt század elején is beérték a kényelmesebb *kritikával*. Egy — éppen Budai Ézsaiás támogatásával — Göttingába igyekvő sárospataki ifjú keményen elmarasztalja Budai Phaedrusát: «Úgy kiadni valamely auctort, mint a debrecennyiek kiadták, úgy vélem, nem nagy munka. Inkább semmit sem tsinálok idővel is, mint hogy tsak ennyit tsináljak.»[1] A bírálatból feltétlenül indokolt «a Heyne módja szerént» való szövegértelmezés igénye, mint ahogy a Tudományos Gyűjtemény 1823. évi névtelen cikkírójának[2] vélekedése sem alaptalan: «Néhány classicusoknak Budán és Debrecenben kiadattatások által se nyert sokat honnyi philologiánk, mivel idegen kidolgoztatások szerént jelentek meg.»

Csak rezignációval idézhetjük itt fel «honnyi philologiánk» biztató kezdeti teljesítményeit, mint pl. az Erasmustól is elismert Matthaeus Fortunatus Seneca-kiadását,[3] melyhez képest a korabeli filológia első vonalából háromszáz évvel később ennyire visszaestünk. Ha arra a lelkes tiszteletre gondolunk, amellyel Csokonai és Kazinczy nemzedéke a *summus Heynius*-t körülvette, magyarországi tanítványai pedig az újabbkori európai tudományosság eredményeit legalább számon tartották, megint csak csendes rezignációval jelezhetjük a szabadságharc utáni elernyedést, amint az a tudományszakunk múltját nyomozóknak is szembetűnik. Azokban az években, amikor — hogy egyebet ne is említsünk, — Mommsen és gárdája egymás után jelentette meg a Monumenta Germaniae Historica mintaszerű köteteit, a nagyra hivatott nemzeti vállalkozás, a Monumenta Hungariae Historica a kor szövegkiadói igényeinek bizony provinciális szinten is alig felelt meg.[4] Olyan derék tudós, mint Szalay László, Verancsics Antal összes munkáinak bevezetésében[5] csak a korhangulattal magyarázható módon utasítja el «az Ernestiket, a Heynéket», kikről különben sem hiszi, «hogy apáinknál . . . rómaiabbul irtak volna deák nyelven; hogy értelmesebben nem írtak, annyi bizonyos.» (Heyne ismételt említéséhez

[1] Vö. Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bp. 1955. 77.
[2] Tud. Gyűjt. 1823/I. 86.
[3] Aldus Manutius velencei nyomdájában, 1523; vö. *Weiss (Vári) Rezső:* M. F. EPhK 12 (1888) 346 skk.; *Gerézdi Rabán:* Aldus Manutius magyar barátai. MKSz 69 (1945) 84 skk. l.
[4] Vö. Forgách F. és Tacitus. Itk. 77 (1976) 51 sk.
[5] Pest 1857, p. XVIII.

csak annyit, hogy ő volt Fr. A. Wolf mestere, de még K. Lachmann is tőle kapta az első indítást.)[6]

Jó történeti érzékről és tiszteletreméltó tárgyilagosságról tett bizonyságot 1874-ben[7] Bartal Antal, amikor «a nemzet lenyűgözése után következő siralmas idők» iskolapolitikájáról így írt: (az üldözött magyar nyelv) «az iskola falai közé is csak szerényen vonul vala vissza, hiszen ellene itt ünneplé diadalát; de *éppen ezen ellen vala az, mely utat mutat vala*, miképpen kell a nemzetnek haladni a tudomány ösvényén, különösen pedig a classica philologia ápolásában.» Tény, hogy a Thun-féle iskolareform nemcsak németesített, hanem rendet is próbált teremteni a «Gesamtmonarchie» közoktatásának kuszaságában. A Bach-korszak közoktatási apparátusának egyik irányítója volt nálunk az a Konrad Halder, — Fr. W. Thiersch és Leonhard Spengel tanítványa, 1852-től a pesti egyetem professzora, — aki Ponori Thewrewk Emil kinevelésével tulajdonképpen az európai színvonalú hazai klasszika-filológia kibontakozását is lehetővé tette.

A Halder-tanítvány Thewrewk *hérós ktistési* ténykedésének *egyik* ága volt a kódex-paleográfiai herméneutika hazai meggyökereztetése, aminek gyakorlati eredményeképpen elsősorban az ő Festus-kézirati tanulmányait tarthatjuk számon. (A «könyvismei hermeneutica» mintapéldájaként Vári Rezső[8] Thewrewk «Codex Festi breviati Trecensis» c., 1884-ben megjelent értekezését ismertette.) És ha a máig használt Festus-kiadás nem Thewrewk Emil (hanem W. M. Lindsay) neve alatt jelent is meg 1913-ban, a kezdeményezés hatékonyságát mutatja a tanítványok névsora: Ábel Jenő, Pecz Vilmos, Némethy Géza, Vári Rezső, Förster Aurél, Darkó Jenő, Révay József . . . A kódex-paleográ*fusi stemma* továbbfűzése helyett — Moravcsik Gyulától Szádeczky-Kardoss Samuig — inkább gondoljunk a *termésre:* a homérosi himnuszoktól kezdve a bizánci taktikusok és magyarországi humanisták kiadásaira. E szövegkiadások színvonala egyenetlen: pl. Ábel Jenő Orphica-ját (1886) méltán szorította ki O. Kerné (1922), ugyanakkor Förster Aurél Aristotelés-publikációi ma is megbecsülésnek örvendenek, bizantinológusaink általánosabb érdekű teljesítményei úgyszintén. Amennyire meggondolandó volt Ábel Jenő csatlakozása a «königsbergi iskola» későbbkori epikus tanulmányaihoz, a hazai klasszika-filológia szempontjából is jelentősnek bizonyult kezdeményezői szerepe a humanista irodalom feltárásában és feldolgozásában.

Tudományunk adósságai közé tartozik Némethy Géza életművének s ezen belül szövegkritikusi munkásságának felmérése. Huszti József kegyeletes vázlatában[9] a Jacobyval folytatott elsőbbségi vita érintése az európai mezőny megvilágítására nem elegendő; Kerényi Károly *pietas*-ának és kutatói megragadottságának emléke pedig — a «*Religio Academici*»[10] — inkább «vallomásszerű tanulmány . . . választó emberről és választott istenek, eszmék, feladatok . . . iránt való odaadásról.»[11] Érdemes teljesítményként *élnie* kellene a filológus köztudatban Révay József recenziójának, amelyben Némethy Firmicus

[6] Forgách-tanulmányunkban (51, 6. j.) idéztük a Heyne-tanítvány Schwartner Mártonnak a Forgách-kéziratok kiadására vonatkozó kívánalmát (1811-ből): «*ad Forgachium edendum nemo accedere deberet, nisi criticae peritus, curarum criticarum, quibus viri docti editiones veterum classicorum adornarunt, non ignarus.*»

[7] Akadémiai székfoglalójában: «A classica philologiának . . . mívelése hazánkban», 13.

[8] A class.-phil. encyclopaediája. Bp. 1906, 198 skk. l.

[9] EPhK 64 (1940) 15 skk.; Némethyről, mint szövegkritikusról a 16 sk. lapon.

[10] Pannonia 4 (1938) 320 skk.

[11] *Szilágyi J. György:* K. K. emlékezete. Ant. Tan. 20 (1973) 207.

Maternus-konjektúráit méltatta, ill. rostálta meg.[12] Némethy legerősebb oldalát a *divinatio*-ban látta (131): «A szövegkritika . . . itt válik egyéni, alkotó művészetté», amely, ha kellő nyelvérzékkel párosul, a helyes lectio *megérzését* is lehetővé teszi. Rámutatott azonban Révay arra is, hogy «pusztán a *divinatio* . . . nem elegendő mindig a genuina lectio megállapítására, s egyoldalúságra vezethet», ha elhanyagoljuk pl. a paleográfiai szempontok érvényesítését vagy Firmicus ritmikus prózájában a clausula-technika gondos számbavételét.

Szélesebb körökben ismeretes Némethy «erős divináló tehetsége»[13] költőkiadásainak szövegformálásából. Munkamódszerének bemutatására a méltatásoknál vagy bírálatoknál alkalmasabbnak látszik a birtokomban levő oxfordi Appendix Vergiliana-kötet (R. Ellis, 1907), amely egykori gazdájának bejegyzéseit őrzi. Érdekes, hogy nem találunk benne jegyzetet a Catalepton-gyűjtemény XIII. darabjához, amelyet Némethy — XVIII. epódoszként — Horatiusnak tulajdonított és amelynek «revindikálását» az Akadémia 1908. márc. 2.-i ülésén a «Horatius olvasásakor» virtuóz verses fordításával egyetemben a jelenlevő Gyulai Pálnak ajánlotta.[14] Annál sűrűbben vannak teleróva a IX. darab[15] lapjai a *divinatio* merész sugallataival, mint pl. *Phrygium* (15) helyett *vivent; dixerit esse* (24) helyett *vixerit ulla; sidera* (45) helyett *frigora; sternere* (46) helyett először *stertere*, majd a lap szélén *sterni; nunc celeres Afros, periurae milia gentis* (51) helyett *Parthos, perituros vulnere ferri* (áthúzva); a mindenképpen rossz *si laude aspirare humilis et adire Cyrenas* (61) helyett *aequiperare* . . . *Messalla* [!] *Camenae*, — két helyen *(vivent, sterni)* Némethy öntudatos névaláírásával. Itt-ott látszanak az elmélyedő olvasás — vagy utánköltés? — nyomai a Ciris szövegét tarkító jegyzetekben is. A Ciris-kiadás bevezetéséből[16] tudjuk, hogy Némethy a Culex, Copa és a Moretum feldolgozását tervezte; az ugyanitt (5. j.) olvasható utalást *(etiam Diras et Lydiam adnotationibus instructas . . . edere mihi in animo est)* az Ellis-féle kiadásba hevenyészve beírott párhuzamok és konjektúrák hitelesítik; mindez azonban már nem jelent meg nyomtatásban.

Némethy Géza kézirattanulmányainak kiterjedéséről és mélységéről nincsenek adataink. Szövegkiadói gyakorlata fölött — az oxfordi kötet bejegyzéseinek ismeretében — pálcát törni igaztalan volna, mert kiadványaiban következetesen hivatkozik számos kéziratra. Annyi azonban tény marad, hogy kedves auktorainak költői újraélésében a *divinatio — mille codicibus potior erat*. Ez pedig — Némethy minden erényét beleszámítva — alatta maradt a korabeli tudományosság kívánalmainak.

Némethy Gézának nem voltak tanítványai. Ezek közé tartozott Kerényi Károly is, aki sohasem foglalkozott kódexpaleográfiai herméneutikával, csak értett hozzá, mert az ókortudós hivatását nem utolsó sorban a Nietzsche emlegette «királyi könyvek» nyelv-testének őrizetében látta. A filológusnak csak úgy, mint a régésznek, az antikvitás értékeit kell feltárnia, tudatosítania, fenntartania, miközben maga is értékel, értékek közt válogat.[17] A filológusi vagy régészi aprómunka megbecsülését tükrözi a Szilágyi J. György meg-

[12] EPhK 43 (1919) 130 skk.
[13] Uo. 134.
[14] De epodo Horatii Cataleptis Vergilii inserto. Bp. 1908; Horatius XVIII. epodusa. Akad. Ért. 1908, 161 skk. l.
[15] Vö. De Ovidio elegiae in Messallam auctore. Bp. 1909.
[16] Bp. 1909, 10.
[17] «Ókortudomány» c. tanulmányában, Válasz 1 (1934) 311.

emlékezésében[18] idézett nyilatkozat is leányának vázarestauráló tevékenységéről, mint aki «valami nagyon fontosat folytat belőle és tudományából.»

Különben Förster Aurél Aristotelés-tanulmányain és a tulajdonképp Ábel Jenő nyomdokaiba lépő Juhász László jelentős megánvállalkozásán — a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum kötetein —, később Moravcsik Gyula mintaszerű kiadványain kívül alig tudnánk valami érdemleges teljesítményt megnevezni. Nem szívesen idézzük fel a iuvenalisi «*Nona aetas*»-hoz kapcsolódó vitát, amelynek mindenesetre pozitív eredménye is lett: középkádereink kezdtek megbarátkozni a paleográfia és szövegkritika elemeivel. Falus Róbert annak idején — a Corvina-kiadó kétnyelvű Horatiusával (1961) kapcsolatban — úgy vélte, hogy a szöveggondozói munka módszerének megismertetése tanulságos lehetne «mind a kollégák, mind a tudományos munkával ismerkedő fiatalok számára.»[19] Javaslatának — külön tanulmány formájában — azóta sem tudtam megfelelni és ez alkalommal is legfeljebb néhány mozzanatot ragadhatok ki Horatius-kiadásom jó ideje húzódó előkészületeiből.

A kiindulás mindenesetre a Falus Róberttől annak idején «klasszika filológiánk büszkeségének» dícsért kétnyelvű Horatius volt, amelyre a latin szöveg gondozója azóta, hogy jobban belemélyedt egy «királyi könyv nyelvtestének» anatómiájába, inkább feszengéssel gondol vissza. A Levelekhez — kiadói SOS-jelzésre — két nap alatt összeütött jegyzetekből nőtt ki az Auctores Latini levél-kommentárja (1969), amelynek néhány szövegkritikai találatát (pl. a *volpecula* megvédését) már annál szívesebben vállaljuk. De — mint a kötethez csatolt kódex-jegyzék és -családfa mutatja, — egyelőre nem láttunk okot a Klingnertől való elszakadásra. A szatíra-kommentár (1972) nem született volna meg három hónap Italia nélkül (1970 tavaszán), amikor a legfontosabb Horatius-kéziratokkal is megismerkedhettünk, majd az Orsz. Széchényi Könyvtár Sambucus-kódexét is feldolgoztuk.[20] Ezek után mertük szembesíteni Klingner elméletét és gyakorlatát a tényekkel. Kiderült, hogy amennyire érdemes és máig nélkülözhetetlen O. Keller és A. Holder monumentális kritikai kiadása, a kéziratok merev — hármas — osztályozása már nem állja meg a helyét Klingnertől «tökéletesített» változatában sem. Kiderült, hogy az ódák *titulus*-ainak egybevetéséből merített «külső» érv, mely az osztályozás helyességét garantálta volna, nem megbízható. Az, hogy az olvasatok a címmegjelölésekből nyert eredményeket igazolnák, és Klingner receptjének birtokában a notóriusan *jó* szöveghagyomány *kétes* eseteiben nagyobb biztonsággal lehetne dönteni, a Klingner-tanítvány K. Büchnernek is csak *pium desiderium*-a, illúziója.[21] Erre vonatkozó megfigyeléseimet a Társaság 1972. februári ülésén adtam elő.[22] Közben a szerencse is a kezemre játszott: 1972 őszén a genfi

[18] I. h., 209.
[19] Fil. Közl. 8 (1962) 207.
[20] Ant. Tan. 19 (1972) 39 skk.
[21] Vö. Burs. Jbb. 267 (1939) 21; a «Lat. Literatur und Sprache in der Forschung seit 1937» c. kötetben (Bern 1951), 127 skk.; a «Geschichte der Textüberlieferung der ant. und mittelalt. Lit.» c. kötetben (Zürich 1961), 394 skk. l.; vö. Ant. Tan. 9 (1962) 253 sk.
[22] Acta Ant. Hung. 20 (1972) 77 skk. l. = Ant. Tan. 20 (1973) 29 skk. Vö. *G. Jäger:* Einführung in die klass. Phil. München 1975. 51 sk. és 225, 22. j. — A Klingnerre esküvő német filológia «hitének» megrendülését jelzi a Heinze-kommentár 10. kiadását (Berlin 1960) utószóval (573 skk.: «Zur Textgestaltung») stb. kiegészítő *Erich Burck* közlése: «Ich bekenne, dass ich auch an Klingners Dreigruppenschema geglaubt hatte, nun aber (vagyis kísérletem elolvasása óta) überzeugt bin, dass dies unhaltbar ist» (Kiel, 1977. jan. 18).

Bibliotheca Bodmeriana vitrinje alatt észrevettem egy késő-karolingkori (saec. X—XI.) kódexet, amelyet a Bodmer-alapítvány jóvoltából fel is dolgoztam. Kommentárom harmadik kötetének munkálatai során az ódák és epódoszok szövegproblémái minden esetben *állásfoglalásra* kényszerítettek. Ehhez járultak a kisebb-nagyobb parergonok és külön interpretációk, amelyekben nem egy szövegértelmezési és -kritikai kérdést sikerült megnyugtatóbban tisztázni. A szerencse sem pártolt el mellőlem: így kerülhetett sor az edinburghi National Library eddig ismeretlen XI—XII. századi Horatius-kódexének kollacionálására az idei (1977.) nyáron.

Nehéz volna itt a két «új» kódex bevonásának «gyakorlati» hasznát meghatározni. A Bodmerianus a lírai oeuvre-t foglalja magába. Néhány *eltérő* olvasata elírás vagy félreértés eredménye (C. II 13, 31 *exactos triumphos — tyrannos* helyett; II 20, 19 *coloni — Geloni* helyett; IV 7, 7 *album diem — almum* helyett; Ep. V 70 *pecudum — pelicum* helyett). Tanulságos a Phidyle-óda (III 23) 15 sk. sorának tudálékos megváltoztatása: *parvos coronantem marino flore deos fragilique myrto (rore* helyett), amelynek azonban okát adhatjuk: az okos librarius a Sestius-óda tavaszi ünnepére gondolt (I 4,9- *nunc decet aut viridi . . . caput impedire myrto aut flore . . .*), csakhogy itt meg a *myrto*-t cserélte fel a neki jobban tetsző *lauro*-val. Biztos, hogy a szöveg formálásában része volt Porphyrio kommentárjának is, pl. a *Poscimus . . .* vitatott záróformulája (I 32, 15 *lenimen mihi cumque salve rite vocanti)* fölé írva Porphyrio magyarázatát találjuk: *quandocumque,* és csak a müncheni Porphyrio-kódex olvasatának *(Andromaede)* elírásával tudjuk magyarázni Cepheus nevének a nagy Maecenas-ódában (III 29, 17) szereplő hibás parafrázisát: *Andromache pater.*

Porphyrio említésével eljutottunk a Phillipps-Bodmer-kódex legfőbb tanulságához: a scholionokra gondolunk, amelyek helyenként körösközül befolyják a pergamen-lapok karéját, sőt a sorok közeit is, míg máshol alábbhagyott a másoló buzgalma. Ezek a scholionok néhol — a «randvoll» helyeken — többet adnak, mint a Kellertől publikált «Pseudacro», és kitapintható rendszer *nélkül* találjuk meg bennük részint a Kurschat-féle γ-scholionok,[23] részint a kiadásuk miatt nem a legjobb hírnek örvendő $\lambda\varphi\psi$-scholionok[24] «szétszórt tagjait» is. Ezt a scholion-masszát Substratum-előadásomban,[25] majd mélyrehatóbban a Harmatta-emlékkönyvben[26] vizsgáltam. A horatiusi szöveghagyomány szempontjából a megszívlelendő tanulság az, hogy a költői életmű hagyományozása elválaszthatatlan a köréje rakódott magyarázatokétól. Már pedig a legkorábbi Horatius-kódex, a 860-as években másolt R (Vaticanus Reginae 1703) is erősen kontaminált, és ezen a tényen semmiféle stemmaszerkesztői elmeél nem változtathat. A scholionoknak ezt a legfeljebb részleteiben tisztázható, de egészében aligha felderíthető tömkelegét tanulmányozhatjuk a Bodmerianusban, és a scholionok burjánzásához hasonlóan keresztülkasul ágazó betoldások és «javítások» a túl gazdag Horatius-hagyományt osztályozhatatlanná teszik.

[23] Al. Kurschat, Unedierte H.-Scholien des Cod. Paris. Lat. 7975 . . . Progr. Tilsit 1884.

[24] Ed. *H. J. Botschuyver.* Amsterdam 1935.

[25] Die Spuren des sprachlichen Substrats in der hor. Textüberlieferung. Acta Ant. Hung. 23 (1975) 319 skk. = Ant. Tan. 23 (1976) 82 skk.

[26] Die Scholien des Horatius Bodmerianus (P). Zur Überlieferungsgeschichte des Horaztextes. Acta Ant. Hung. 24 (1977) 417 skk.

Hasonlóképpen nem jelent forradalmat Horatius szövegtörténetében az edinburghi (teljes) kódex sem, tanulságot mégis jócskán kínál. «Eredeti» variánsai szegényesek, mint pl. C.I 9, 15 *nec dulces honores sperne puer*, és csak föléírva szerénykedik a helyes olvasat: *vel amores* (vö. Epist. I 18, 102 *honos et dulce lucellum)*; I 18,5 a helyes *(pauperiem) crepat* át van húzva, fölötte *putat* (vö. Sat. II 3, 91— *credidit ingens pauperiem vitium)*; a prűd librarius a szatírák Cupienniusát *mirator uuluę*-vá szelídítette (I 2, 36) és csak föléírva hagyta meg az alliteráló *cunni*-t. Jámborságának dokumentumaiból egész csokrot gyűjthetünk: a harmadik római óda *Marti redonabo*-ját (33) a vértanúkra emlékezve tagolja *(Martir edonabo)*; a Faunus-óda ünnepi békéjét (III 18,11- *festus in pratis vacat otioso cum bove pagus)* Ézsaiás próféciájával «szentesíti» *(cum bove pardus*, vö. Es. 11,6 *habitabit lupus cum agno et pardus cum haedo accubabit)*; a Celsus-levélben (I 8,12) *Romae Tibur amem* helyett *amen*-re jár a tolla, az utolsóelőtti ódában pedig a Nilus körülírását (IV 14,45 *fontium qui celat origines) Origenes*-re változtatja. Minuszkulás előzményét nem mindig az értelmesség jegyében másolja, így lesz tolla alatt *clienti*-ből (Epist. II 1,104) *dienti, in classe secunda*-ból (Sat. I 2. 47) *indasse, inclinet*-ből (Sat. I 3,71) *indinet*, vagy *candidus*-ból (Epist. II 2,4) *candulus*. Jó példa a sorközi glosszák beszüremkedésére a II. könyv záróódájának egy helye *(qui dissimulat metum Marsae cohortis)*, ahol az italiai törzs nevének magyarázata a szövegbe került és csak a korrektornak szúrt szemet: *Marsę romane cohortis*. Tanulságosak a másoló anyanyelvét eláruló formák: *Titidẽ superis parem* (C. I 6,16), *nubtias, expropratio* (tit. I 25), *obtimus, obto, ḍardo* (Sat. I 3,58); *inquid, nequid, deliquid, velud, capud; ficos* (Sat. I 9,13 *vicos* helyett), *Falgius* (Sat. I 10,82 *Valgius* helyett) stb. Ugyanakkor a gyakori *sonnus, autunnus, dannis* (Epist. I 7,88 *damnis;* másutt *dampn-), annis* (C. IV 2,5, Epist. I 2,42 *amnis* helyett), *parunne* (Ep. VII 3), *mennona* (Sat. I 10,36 *Memnona), rannes* (Ars p. 342 *Ramnes)*-féle «helyesírás», az *-mpt-* és *-nt-* hangcsoport összekeverése *(contempta* és *contenta,* ill. fordítva), *Stys, mers, lans, Pollus,* egymás mellett *ortaretur* (Sat. I 4,107), *abes, abeo* (I 1,81; I 9,19), *actenus* (I 2,123; 4,63), *esterna* (II 6,105) stb., ill. *honustum* (II 2,77), *inhers* (II 6,61; 7,39) vagy *capescens* (Sat. II 7,7) stb., továbbá *Torcatum* (tit. Ep. I 5), *locaci* (Epist. I 16,4), *locatur* (Ars p. 237) más irányba — a Romania felé — mutat.

Mint ahogy a «királynői» R híres[27] a régies formák megőrzéséről (vagy visszaállításáról), az edinburghi kódexben ennek legtöbbször az ellenkezőjét figyelhetjük meg.[28] Az *i*-tövűek többes acc.-a alig néhány helyen maradt meg: *gravis* (C. I 4,7), *lugubris* (I 24,2), *arrogantis* (I 25,9), *montis* (II 10,10), *dulcis* (III 9,10), *suavis* (Sat. II 8,92), különben mind át van javítva *-es*-re (fordítva ritkán, pl. C. I 8,5 *militares*-ből *-is)*, nem egyszer fonákul, mint pl. C. I 25,5- *quae* (sc. *ianua) prius multum faciles* (!) *movebat cardinis* (!).

Az edinburghi kódexnek Bentley Harleianusával (*δ*) gyakorta (főleg az ódák I. könyvének címmegjelöléseiben) megfigyelhető egyezése szembeszökő módon jelentkezik az V. epódosz különleges *titulus*-ában: *In Gratidiã converso nomine. t̃ na.R:S:L:B:C:B:N:I:B:C: Epodicos.* (Klingnernél értelmetlen központozással felbontva.) Tekintettel a Harleianus csonkaságára, a rokonság még akkor is kívánatossá teszi az új kézirat hasznosítását, ha számontartjuk,

[27] Vö. *Keller—Holder:* Praef. p. LXIII.
[28] Uo. LVIII sqq.; LXXIV sqq.

hogy legalább annyi szál fűzi az *u*-hoz (Paris. 7973 olim Floriacensis)[29] és a *v-inscitię*-hez (Paris. 8213) is, vö. pl. Epist. I 7,22 *agit*, vagy II 1,167 *inscriptis*. Használhatóságát két példával szemléltetjük:

Az «*Intactis opulentior . . .* » (C. III 24) 4. sorának hírhedt szövegkritikai problémáit kommentárunkban (372. l.) így foglaltuk össze: «H. szövegének egyik legvitatottabb helye. Biztos a kiindulás: a telhetetlen gazdag az alapnak szánt *caementum*-okkal . . . igyekszik mások elől elfoglalni azt, ami nem az övé, hanem *naturali iure* . . . mindenkié, ti. a tengert . . . Lachmann közkeletű konjektúráját (*terrenum* a hagyományozott *Tyrrhenum* helyett) Porph. megjegyzésére hivatkozva szokás indokolni: *in luxuriam omnia profanantem et aedificiis novis non terram tantum, verum etiam maria occupantem*. Ez azonban nem indokolhatja a mesterkélt *terrenum — mare* szembeállítást, mert Porph. a «földet» csak az ellentét kedvéért említi, viszont többes számban említi a tengere*k*et: vagyis meg kell tartanunk a kéziratokban olvasható *Tyrrhenum*-ot . . . Nehezebb a *mare* másik jelzőjének tisztázása: a kéziratokban *mare ponticum, marea pulicum (mare publicum), m.publicum* és *m.punicum* szerepel. Ezek közül már csak metrikai okokból is kizárhatjuk az *Apulicum*-ot; a különben nagyon jó *m.publicum* a *terrenum (terra)* konjektúrával áll vagy bukik, mert a *Tyrrhenum*-nak nem lehet párja; mivel a fennmaradó *Ponticum* és *Punicum* közül az utóbbit csak a Cruquius idézte *codex Divaei*-ből ismerjük, a *Ponticum* olvasatot kell előnyben részesítenünk. Talán szemléletesebb volna a *Tyrrhenum — Punicum*-ellentét (az egymással szemben fekvő partokat a telhetetlenek legszívesebben összetolnák . . .), de egy *közeli*, jól ismert, és egy *távoli*, ijesztően ismeretlen, *axenos* tenger oktalan és jogtalan «okkupálása» nem kevésbé hatásos.» Ehhez csak annyit, hogy az edinburghi kódexben *Thyrrenũ oñe tuis et mare Ponticum* olvasható.

A Lydia-óda (I 8) kezdősorait mindenki betéve tudja: *Lydia, dic, per omnis te deos oro, Sybarim cur properes amando perdere . . .* Azt már kevesebben tartják számon, hogy a legjobbnak elkönyvelt kódexekben (AaBDER) *hoc deos vere*, a $\delta\pi$-ben pedig *hoc deos oro* — nyilvánvaló kompromisszum — van, míg a helyes olvasatot csak λl és $\varphi\psi$ (F) őrzi. Hozzátehetjük: és az edinburghi. *oro* (A Bodmerianusban a változatosság kedvéért ezt találjuk: *hoc deos vęrę.*) A bonyolult tényállásból a lényeg az, hogy a *rossz* változat eredetét már Horatius halála után két nemzedékkel kitapinthatjuk: a Nero-korabeli Caesius Bassus (GL VI 270,5 K.) idézi a *helyes* szöveget (. . . *te deos oro* . . .), de megjegyzi, hogy a római költő az eredeti alkaiosi mértéket a *Sapphicus maior* módosításával nehézkessé tette: *primum choriambum* (— ∪∪ —) *durissimum fecit pro iambo spondeum infulciendo* (— ∪ | — —) [*sic: hoc deos vere Sybarim*]. *Nam si secutus esset Alcaeum, sic ordinasset: hoc dea vere.* Valaki — a szöveg kollacionálása során — a *fiktív, ad hoc* metrikai példát (*hoc dea vere*) nyelvtanilag «rendbehozta» (a meg nem értett *dea*-t «egyeztette» az *omnis* pl. acc.-szal), vagyis a *vélt* helyes szöveget interpolálta.[30] Az eredetileg interlineáris glóssza így került be először Caesius Bassus, majd onnan Horatius szövegébe. Marius Victorinus és Atilius Fortunatius parafrázisa (ib. 144 *precor*, ill. 301 *quaeso)*

[29] Vö. *Keller—Holder:* Praef. LXXIII sq.

[30] Vö. *P. Lejay:* Les recensions ant. d' Horace. Mélanges Chatelain, 71: «Nous avons là un exemple d'interpolation savante . . . et inintelligente.»

bizonyítja, hogy a rendelkezésükre álló Horatius-szövegben nem *vere*-t, hanem *oro*-t olvastak, és ezt bizonyítja a Bodmerianus scholionjának (= Keller I p. 46,8) *interrogo*-ja is.[31]

Ezzel a tudománytörténeti áttekintéssel és néhány kiragadott részlet ismertetésével persze most sem tudtam kielégíteni fiatalabb kollégáink remélt érdeklődését. A szövegkritika rejtelmeivel komolyan megismerkedni óhajtóknak pedig bevezetésül és rendszeres eligazításul L. D. Reynolds és N. G. Wilson nélkülözhetetlen összefoglalását (Scribes and Scholars. A guide to the transmission of Greek and Latin literature. 2. kiad. Cambridge 1974) ajánlom.[32]

[31] Vö. *M. Lenchantin:* Sulla tradizione manoscritta d'Orazio. Athenaeum N. S. 15. (1937) 144; legújabban *C. O. Brink:* Horace on poetry. The Ars Poetica. Cambridge 1971, 32.

[32] Időközben megjelent róla *Szilágyi J. György* recenziója: Ant. Tan. 24 (1977) 81 sk.

BORZSÁK ISTVÁN

LUCANUS-TANULMÁNYOK

(III: A VIHARJELENET: PHARS. V 476 SKK.)*

«Vergilius hatása a későbbi latin költészetre, de akárhány prózaíróra is, egyszerűen felmérhetetlen» — ezt a banális megállapítást különféle változatokban gyakran olvashatjuk.[1] A hagyományos motívumok között, melyekkel az utódok *ugyan* élnek, a tengeri vihar sem szokott hiányozni. Ha Wolf-H. Friedrich néhány éve a Snell-emlékkönyvben[2] az «epikus vihart» oly stílusosan választotta vizsgálódásának tárgyául, akkor egy hasonlóan «viharos» téma feldolgozását mi is felhasználhatjuk a 65 éves Robert Muth köszöntésére, azzal a kívánsággal, hogy az ünnepelt «Vihar» nélkül élvezhesse sokáig Prospero békéjét.

Vállalkozásunkhoz az ösztönzést Erich Burcknak köszönhetjük, aki «Unwetterszenen bei den flavischen Epikern» c. tanulmányában[3] a hagyományos gondolat- és formakincs elemeinek átvételével kapcsolatban joggal hangsúlyozta, hogy — az összehasonlítható helyek meddő felsorolása helyett[4] — «az efféle csatlakozások vagy változtatások módját és okait a tágabb összefüggések keretében» kell vizsgálnunk. Így «lényeges, új bepillantások nyílhatnak az egyes eposzköltők írói eljárásába és szándékaiba, amelyeket persze sok személyes tapasztalat és a kor szellemi légköre is színezi.» Ebből az elvi megállapításból kiindulva tárgyalja a tengeri vihar hagyományos motívumát Valerius Flaccusnál, Silius Italicusnál és Statiusnál, természetesen úgy, hogy előbb visszatekint az Aeneis elején (I 50—156) olvasható viharjelenetre, mint «a vitathatatlan mesterműre», vagy — M.P.O. Morford[5] fogalmazása szerint — «a római vihar-hagyomány vízválasztójára». Kár, hogy Burck tanulmányában Lucanus — Vergilius és a Flavius-kor epikusai közt — csak mellékesen jut szóhoz, és hogy Morford Lucanus-könyvének illető fejezete (37 skk.: Lucan's storms: analysis and discussion) vajmi kevéssé tesz eleget Burck követelményeinek.

Kár, mert Burck jótanácsainak megszívlelése a napjainkban megfigyelhető Lucanus-renaissance tudományos termésében is esetleg bizonyos «új felismerésekre» vezethet. Nem ismételjük el itt mindazokat az előzményeket,

* Vö. Ant. Tan. 24 (1977) 165 skk. — Az alábbi fejtegetések német nyelvű változata az «Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft» sorozatának R. Muth tiszteletére szánt kötetében jelenik meg.

[1] Vö. *A. J. Gossage:* Virgil and the Flavian Epic. A «Virgil» c. gyűjteményes kötetben (szerk. *D. R. Dudley*), London 1969, 67.

[2] München 1956, 77 skk.

[3] Abhandl. der Akad. Mainz. Geistes- und sozialwiss. Kl. 1978/8.

[4] Vö. *A. J. Gossage:* i. m. 92, 61. j.

[5] The poet Lucan. Oxford 1967. 26.

amelyeket korábbi Lucanus-tanulmányainkban már kellőképpen ismertettünk,[6] és amelyeket — Lucanusnak Vergilius és Tacitus közti helyzetéből, majd a Horatius-«reminiszcenciák» funkcionális vizsgálatából kiindulva — tovább próbáltunk fejleszteni. Megint csak Burck kifejezéseit használva: a költő személyes tapasztalatainak, valamint a nerói évek szellemi atmoszférájának megfelelően a szemmel láthatóan és szándékoltan Vergiliustól átvett motívumokban, helyzetekben stb. az annak idején együtt érzett és együtt formált augustusi konstruktivitás helyett Lucanusnál csupa tiltakozást találunk Caesar és a Caesarok uralma ellen, csupa destrukciót, szinte holmi «istenek alkonya»-hangulatot. Ezt néhány tanulságos «párhuzam» taglalásával talán sikerült is bemutatnunk, és most egy újabb példa — a lucanusi viharábrázolás — kapcsán megintcsak ezt próbáljuk szemléltetni. A lényegtelen («banális») egyezések, ill. különbségek regisztrálása helyett inkább a költő *éthosát*, költői szándékait és hangsúlyait igyekszünk kilesni.

Az Italiában véghezvitt *villámgyors* hadműveletek után (V 403 skk.) Caesar mielőbb utol akarná érni ellenfelét (409 sk. *turpe duci visum, rapiendi tempora belli in segnes exisse moras portuque teneri)*, csakhogy a teljes *szélcsend* (!) miatt huzamosabb ideig kénytelen Brundisiumban és a nyílt tengeren vesztegelni (434 *aequora lenta iacent . . . ;* 453 sk. *nubila nusquam undarumque minae)*. Végre-valahára sikerül az ellenséges hajóhadtól észrevétlenül kikötnie az épeirosi parton (468 skk.):

> *Hoc fortuna loco tantae duo nomina famae*
> *composuit, miserique fuit spes inrita mundi,*
> *posse duces*[7] *parva campi statione diremptos*
> *admotum damnare nefas . . .*

Baljós célzások: após és vő, mint két *gladiator* (vö. V 3 *duces . . . servavit fortuna pares;* Hor., Sat. I 7,19 skk. *Rupili et Persi par pugnat, uti non compositum melius cum Bitho Bacchius . . .*), csak éppen nem a világ épülésére és gyönyörködtetésére; hamarosan nem Caesar, hanem a *mindenkori* Caesar fog küzdeni, még pedig nem Pompeius, hanem a szabadság ellen (VII 695 sk. *par, quod semper habemus, Libertas et Caesar erit)*.

Caesar azonban nem ismer megállást: lelkét (476 *attonitam miscenda ad proelia mentem)* mintha villám sújtotta[8] és eszméletétől megfosztotta volna (mint a görög *ἐμβρόντητος*-t; vö. Verg., Aen. VI 53 az istenség jelenlétét érző jóshelyről, vagy VII 580 a Bacchus ösztökéjétől önkívületi állapotba kergetett nőkről; Ovid., Met. III 531 sk. a *proles Mavortia* megháborodottságáról; Tib. I 9,47 a költői lelkesültségről; ugyanígy Hor. C. III 19, 14; Sat. II 3,223 a *gaudens Bellona cruentis* őrjítő hatásáról), bűnös vágy űzi-kergeti újabb és újabb

[6] Vö. Ant. Tan. 24 (1977) 166 és 174; ehhez l. a Wege der Forschung 235. («Lucan») és az Entretiens de la Fondation Hardt 15. («Lucain») kötetének anyagát is.

[7] Vö. Tac., Hist. II 38,2: *Non discessere ab armis in Pharsalia ac Philippis civium legiones . . . : eadem illos deum ira, eadem hominum rabies, eaedem scelerum causae in discordiam egere . . .*

[8] A «villámgyors» *celeritas Caesariana*-ról és Caesarnak a villámhoz hasonlított lényéről (I 151 skk. *qualiter . . . fulmen . . . emicuit . . . populosque paventes terruit . . . : in sua templa furit . . . magnamque cadens magnamque revertens dat stragem late . . . ;* hasonlóképpen X 34 skk. Alexandrosról, «a földkerekség végzetes csapásáról és villámáról») l. Lucanus-tanulmányaink idevágó kitérését, i. h. 178 skk.

háborúba. Nem is tudta volna elviselni a késedelmet (477 *moras scelerum),* ha seregének egy része Antonius vezérlete alatt nem maradt volna Itáliában. (Persze Antonius is *már akkor* a polgárháború *folytatásán,* végeredményben a principatus megvalósításán jártatta az eszét, 479: *iam tum civili meditatus Leucada bello.* Lucanus a két *merénylő* «kongenialitására» céloz az *audax* jelző, ill. az *audere* gyakori használatával, vö. 478; 500; 509 stb.) Caesar démoni megszállottsággal hangoztatja, hogy a késedelmeskedő (480) Antonius nem is a Caesar-pártot, hanem az égieket és a végzetet (482 *superos et fata*) akadályozza; pedig Fortuna azt várná el tőle, hogy a mindeddig sikeres villámháborút gyors akciójával mintegy megkoronázza (483 sk. *summam rapti per prospera belli te poscit Fortuna manum),* és ne tehetetlenkedjék. Amikor azonban Antonius nem szállhatott a viharos tengerre, Caesar — *dum se desse deis ac non sibi numina credit* (499) — elhatározza, hogy álöltözetben ő maga tör át az ellenséges hajózáron Brundisiumba és majd ő áthozza az ott veszteglő csapatokat, — csak éppen a vihar miatt ezt a szerencséjére bízott kockázatos vállalkozást *nem* tudta végrehajtani. A sikertelen próbálkozás közben bíztatta — a hagyomány szerint — a hajó kormányosát: *Καίσαρα φέρεις καὶ τὴν Καίσαρος τύχην.*

Ezt a helyzetet[9] színezte-formálta Lucanus költői szándékainak megfelelően: Egy éjszaka Caesar megkísérelte a lehetetlent és kísérő nélkül (510 *sola placet Fortuna comes,*[10] azaz szerencséjére hagyatkozva) verte fel álmából a parti kunyhóban pihenő egyszerű hajóst, Amyclast, — a latin középkor századaiban az «erényes szegénység» példaképét.[11] A genre-jelenet színeit Lucanus a Philémón és Baukis-történetből (Ovid., Met. VIII 630 skk.) vette, de úgy, hogy Vergilius Euander-elbeszélése (Aen. VIII 359 skk.) is belejátszik: itt a látogató Aeneas[12] Herculest, a tűrő sztoikus hőst testesíti meg, miközben Vergilius minden olvasója természetesen Augustusra gondolhatott. Amyclas «látogatója» minden, csak nem sztoikus hős. Jellemző mindjárt a «bekopogtatása» (519 sk.): *haec Caesar . . . quassantia tectum limina commovit* (vö. 531 *Caesarea pulsante manu).*[13] Amyclas szegényes kunyhója nem ismeri a gondot (515 sk. *secura domus),* a házigazda nem fél a polgárháború borzalmaitól (526): *praedam civilibus armis scit non esse casas.*

A «szegény, de tisztes élet» idilli ábrázolása azonban csakhamar fulánkos kérdésekbe csap át (529 skk.):

> *. . . Quibus hoc contingere templis*
> *aut potuit muris nullo trepidare tumultu*[14]
> *Caesarea pulsante manu?*

A célzás még hátborzongatóbb, ha a horatiusi «párhuzamra» (C. I 4,13 sk. *pallida Mors aequo pulsat pede pauperum tabernas . . .*) is gondolunk. Caesar

[9] Vö. *P. Groebe:* RE «Iulius (Caesar)» 231 sk.; *M. Gelzer:* Caesar, der Politiker und Staatsmann.[3] München 1941. 248 skk.

[10] Vö. Fortunának a zárójelenetben (665 sk.) olvasható megszólításával: *quae sola meorum conscia votorum es.*

[11] Vö. *E. R. Curtius:* Eur. Lit. und lat. Mittelalter.[9] Bern—München 1978. 70.

[12] Vö. *G. Binder:* Aeneas und Augustus. Meisenheim a. Gl. 1971. 144.

[13] Az utolsó interpretálandó sor (V 677) is azt fogja mutatni, hogy Caesar lénye nem Herculesszel, a «tűrő» sztoikus bölcs eszményképével, hanem annak ellenfelével, Antaeusszal rokon.

[14] Vö. pl. I 486 skk. (Róma «reszketése»).

fellengző szavai (536 *ne cessa praebere de o tua fata* . . .) nem kevésbé kísértetiesek: Caesar egyszerű embernek öltözve sem képes magánemberként szólni (539 *indocilis privata loqui*). Mint a kezdő Maecenas-óda kalmárja (C. I 1,18 *indocilis pauperiem pati*),[15] aki reszket ugyan a tenger viharaitól és folyvást csak az *otium*-ot hangoztatja, mégis — mihelyt teheti, — hajóra száll, hogy életét újból kockáztassa, mivel «nem képes megtanulni a szegénység elviselését», — így hívja ki Caesar is a sorsot újra és újra, mert meg van róla győződve, hogy ő nem magánembernek született.

Amyclas felsorolja ugyan a kedvezőtlen előjeleket, amelyek mind vihar közeledtét jelzik és az éjszakai hajóutat istenkísértésnek mutatnák (közben Amyclas utoljára hagyott megfigyelése, 556: *instabili gressu metitur litora cornix*, akarva-akaratlanul Caesar ideges lépteit juttatja az olvasó eszébe, 508 skk.: *Caesar sollicito per vasta silentia gressu . . . litora curva legit*),

> *sed si magnarum poscunt discrimina rerum,*
> *haud dubitem praebere manus: vel litora tangam*
> *iussa, vel hoc potius pelagus flatusque negabunt* (557 skk.).

Most gondoljunk a *pius Aeneas* hányattatásaira: ő is *per tot discrimina rerum* törekedett az igéret földje felé (Aen. I 204; vö. III 114 *divum ducunt qua iussa, sequamur*; IV 345 sk. *Italiam . . . Gryneus Apollo, Italiam Lyciae iussere capessere sortes;* VII 241 *huc repetit iussisque ingentibus urget Apollo*), csakhogy az ő útját az égiek parancsolták, míg itt *Caesaris iussa*-ról (vö. 488 sk.; 533; 663 stb.), vagyis egy istenkáromló bűnös, «titáni pusztító»[16] parancsairól van szó, olyan emberről, aki a lucanusi *jelen* bajait is előidézte.

Alig hangzik el a «parancs», kitör a vihar. Ezt Lucanus — a maga modorában — «nagyszabású, csak éppen eltúlzott éjszakai jelenetté»[17] formálja és ehhez az egész kosmost mozgósítja (561 skk.): *ad (ventorum) motus . . . summis etiam quae fixa tenentur astra polis, sunt visa quati.* Itt fölösleges volna minden egyes kínálkozó párhuzamot nyomon követni. (Pl. 568 sk. *aspice, saevum quanta paret pelagus . . .*, vö. Hor., C. III 27,17 sk. *sed vides, quanto trepidet tumultu pronus Orion?*) W.-H. Friedrichnek[18] igaza van: a római epika viharai valóban «elgondolkoztató beltenyészet termékei . . ., amelyeket szorgalmasan kereszteztek, hogy valamiféle természetfölötti természetet (Übernatur), ebben az esetben viharfölötti viharokat (Überstürme) állítsanak elő.» Lucanus «szuperviharának» kellékeit minden olvasója láthatja; így például az Odysseia (V 295 sk.) óta öröklődő *négy* szél helyett még többet szabadít a hányódó bárkára (542 sk.; 569 skk.), még pedig nemcsak számuk, hanem funkciójuk szerint is: a tulajdonképpeni vihar *előtti* bizonytalanság (569 sk. *zephyros intendat — sc. pelagus — an austros, incertum est . . .*) mintegy a nyaktörő vállalkozás kimenetelének és egyáltalán a hadi szerencsének a kiszámíthatatlanságát érzékelteti. Ebben a helyzetben Amyclas legfeljebb Aeneas csüggeteg szavait (Aen. II 354 *una salus victis . . .*) visszhangozhatja (574 sk.): *desperare viam et vetitos (!) convertere cursus sola salus,* — lemondva a Caesartól parancsolt partok *(litora iussa)* eléréséről.

[15] Vö. Silius Italicus Hannibal-jellemzésével (Pun. XII 726): *indocilis pacisque modique.*

[16] *Fr. Gundolf* kifejezése: Caesar, Geschichte seines Ruhmes. Berlin 1924. 35.

[17] Schanz—Hosius II[4]. München 1935. 498.

[18] I. h. 83.

Ezek helyett Amyclas a legközelebb eső szárazföldet szeretné épségben viszontlátni (575 sk. *liceat vexata litora puppe prendere, nec longe nimium sit proxima tellus)*, — mint ahogy Aeneas vihartól elgyötört emberei is a *proxima litora* felé igyekeztek (Aen. I 157), — ebben azonban meggátolja a még mindig megnevezetlen, ismeretlen Caesar. Micsoda különbség a «jámbor» Aeneashoz képest! Caesarnak minden szava istenkáromlás (579 skk.):

Sperne minas . . . pelagi . . .
. . . Italiam si caelo auctore (!) recusas, me pete! . . .

Hiszen ő az a kiválasztott, *quem numina numquam destituunt, de quo male tunc Fortuna meretur, cum post vota venit* (581 sk.), vagyis tulajdonképpen mindig a *celeritas Caesariana előtt* illenék sietnie Caesar óhajainak teljesítésében. A vihar tombolása közepette a szerencsétlen Amyclasnak kellene *azt* megvalósítania, amit Caesar — és a villám — szokott művelni: az elemek harcában utat törnie (583 *medias perrumpe procellas,* vö. 498 sk. *ipse —sc. Caesar — per hostes percussi medias alieni iuris harenas,* az idegen épeirosi parton végrehajtott hadműveletekről; l. a 8. jegyzetet is), még pedig az *ő* (Caesar) *tutela*-jában bízva (584 *tutela secure mea,* — messze elrugaszkodva a *természetes* kiindulástól, a *secura domus*-tól). A próbatétel csakis az égre és a tengerre hárul, nem Caesar hajójára (584 sk. *caeli iste fretique, non puppis nostrae labor est)*: *Caesar* hajóját a *terhe*[19] (vagyis Caesar személye) oltalmazza (585 sk. *hanc Caesarea pressam a fluctu defendet onus)*. Csak ekkor hangzik el a bűvös szó *(Caesar)*, megint csak egészen másképp, mint Aeneas neve Vergiliusnál (Aen. I 92 skk.):

. . . Aeneae[20] *solvuntur frigore membra,*
ingemit et duplicis tendens ad sidera palmas
talia voce refert . . .

Természetes, hogy a *pius* Aeneas ima-gesztusa az *impius* Caesar (vagy az *impius* Hannibal: Silius It. XVII 260 skk.) megjelenítésében *nem* szerepel.[21]

A tulajdonképpeni viharleírás (594 skk.) csak itt (Caesar istenkáromló beszéde, 593: *non plura locuto . . .*, mint Vergiliusnál Aeneas csüggedt imája: *talia iactanti . . . után)* kezdődik. Most azután sor kerülhet az «eposzi vihar» minden kellékének felvonultatására: tombolnak a szelek, heggyé tornyosodó hullámok között látható lesz a tengerfenék homokja, stb.[22] Nem marad el a szelek sziklabörtönének említése sem (609), úgyhogy az olvasó természetesen megint az Aeneis I. énekének viharleírására (51 skk.) gondol. Mégis kiderül, hogy Lucanus *jobban* ismerte költő-elődjét, mintsem a mai olvasó gondolná.

[19] Ezzel hasonlítsuk össze Pompeius viselkedését a pharsalosi csata előtt (VII 125 skk.): *ut victus violento navita coro dat regimen ventis, ignavumque arte relicta puppis onus trahitur;* majd utána, menekülés közben (VIII 39): *exiguam vector pavidus correpsit in alnum.*

[20] Ehhez a helyhez *V. Pöschl* (Die Dichtkunst Virgils². Wien 1964, 57) *Sainte-Beuve* megfigyelését idézi: «Aeneas majdhogynem önkívületi állapotban mutatkozik be.» Az *Aeneae* névalak hanghatásához vö. Ovid., Met. X 215 sk. (az *AI-* mint *funesta littera)*. Ami a sor második felét illeti, a haldokló Turnus a végén (Aen. XII 951) azzal a formulával búcsúzik az élettől, amellyel itt Aeneas bemutatkozik: *solvuntur frigore membra.*

[21] Vö. *E. Burck:* i. m. 18.

[22] Vö. *W.-H. Friedrich:* i. h. 79 skk.

Itt ugyanis egyebek között annak a gondolatnak hihetetlenül kicifrázott körülírásáról van szó, hogy[23] «akármelyik szél egymagában is képes lett volna a tengernek megszokott ágyából való kiszorítására, de ebben megakadályozta ellenfelének ellenállása.» A rész-tengereket (az Égei- és a Tyrrhén-, valamint az Ióniai tengert és az Adriát) határaikon túl söpörték volna az egymással birkózó szelek (621 skk.), a tenger *egésze* mégis a helyén maradt.[24] Lucanus itt az Aeneis X. énekének egyik hasonlatát (356 skk.) bővítette ki, ill. próbálta túllicitálni:

> *. . . magno discordes aethere venti*
> *proelia ceu tollunt animis et viribus aequis:*
> *non ipsi inter se, non nubila, non mare cedit,*
> *anceps pugna diu, stant obnixa omnia contra.*

A hasonlat kitűnően érzékelteti a küzdő felek erőviszonyainak kiegyenlítettségét; az már más kérdés, hogy helyesen járt-e el Lucanus, amikor a vergiliusi hasonlatból elbeszélést formált (és «képzelőerőnket egy röviden, vakítóan felvillantott ötlet materializálásával túlfeszítette»). Talán az lehetett a szándéka, hogy a hasonlat kozmikus kitágításával a maga módján mintegy a *plus quam civilia bella* «világrengető» eseményeit érzékeltesse.[25]

Néhány vihar-motívum epikus változatait W.-H. Friedrich[26] tanulságosan vetette egybe, így pl. az Aeneis Charybdis-leírását (III 564 skk.) Ovidius Ceyx-epizódjának viharával (Met. XI 503 skk.), majd Lucanus idevágó soraival (V 638 skk. *quantum Leucadio placidus de vertice pontus despicitur, tantum . . . videre . . . fluctibus e summis praeceps mare . . .)*, vagy másik két vergiliusi helyet (I 105 sk. és III 557) megint csak a Ceyx-epizóddal (Met. XI 499 skk.), illetőleg Lucanus túlzásával (V 642 skk.):

> *nubila tanguntur velis et terra carina:*
> *nam pelagus, qua parte sedet, non celat harenas*
> *exhaustum in cumulos, omnisque in fluctibus unda est, —*

«újabb *non plus ultra:* . . . az egész tenger csupa hullámhegy.» Ezek az egybevetések önmagukban is tanulságosak, de egy szóval sem térnek ki a főhős személyére, aki a kozmikussá fokozott vihar tetőpontján is hű marad önmagához és a veszedelmeket végre *méltónak* ismeri el a caesari végzethez (653 sk. *credit iam digna pericula Caesar fatis esse suis).* Ekkor — a vihar tetőpontján! — mondja el *harmadik* beszédét, még kevésbé «magánemberként», mint Amyclas kunyhójában (539 *indocilis privata loqui),* vagy az istenkáromló *Καίσαρα φέρεις* -jelenetben (578 skk.). Ez a harmadik szózat is

[23] Uo. 80.

[24] Tulajdonképpen ez menti meg Caesart is: amikor a kozmikus *concordia* felfordultával szinte már a világmendenség forog veszélyben (634 skk. *extimuit natura chaos; rupisse videntur concordes elementa moras, rursusque redire nox manes mixtura deis),* a tenger *discordia*-ja siet segítségére (646 skk.): *discordia ponti succurrit miseris, fluctusque evertere puppim non valet in fluctum: victum latus unda repellens erigit, atque omni surgit ratis ardua vento.*

[25] Vö. *E. Burck:* i. m. 24: a Silius Italicusnál megfigyelhető fokozás Lucanus technikájára emlékeztet, aki a polgárháború veszedelmeit az egész világra kivetíti és ezáltal a pharsalosi döntésnek világtörténelmi, sőt kozmikus jelentőséget tulajdonít.

[26] I. h. 81 skk.

az istenek gúnyolásával kezdődik (654 skk. *tantusne evertere . . . me superis labor est, parva quem puppe sedentem tam magno petiere mari?)*: meg nem rettenve (658 *intrepidus)* fogadja kezükből a halált, — mint Horatius *igaz* embere (C. III 3,1 skk.), akit sem az igaztalan tömeg vagy zsarnok, sem természeti erők *(neque Auster . . ., nec fulminantis magna manus Iovis)* nem rendíthetnek meg, és akit még a világ összeomlásakor is *inpavidum ferient ruinae* (8). De míg Horatius a *iustus vir* rettenthetetlenségét ünnepli, Lucanus Caesarját az öntudatosan hangoztatott fenntartás *(si . . . bellis negamur)* már megint eszeveszett *ἐμβρόντητος*-nak jellemzi.[27]

Az ezután következendő ön-dicsőítésben (659 skk.) újabb árulkodó kétértelműség rejlik:

> *. . . Licet ingentes abruperit actus*
> *festinata dies fatis, sat magna peregi:*
> *Arctoas domui gentes, inimica subegi*
> *arma metu, vidit Magnum mihi Roma secundum,*
> *iussa plebe tuli fasces per bella negatos;*
> *nulla meis aberit titulis Romana potestas . . .*

Önkéntelenül is Dido búcsújára gondolunk (Aen. IV 653 skk.):

> *Vixi et quem dederat cursum Fortuna, peregi,*
> *et nunc magna mei sub terras ibit imago.*
> *Urbem praeclaram statui, mea moenia vidi . . .,*

amelynek *hangja* a római elogiumokra emlékeztet bennünket.[28] Csak a lucanusi Caesar-enkómionba szándékoltan *hamis* hangok ne vegyülnének! De ott találjuk a megfélemlítést (a rossz csengésű *metu subigere* ráadásul még ismétlődik is a végén: *dum metuar semper . . .*),[29] ott találjuk Pompeiust, mint Róma *második* emberét, és nem utolsó sorban a mérgezetten célba találó *iussa plebe* kifejezést a törvényes és normális *iubente populo* helyett; de nem szándéktalan a diktátori teljhatalom említése *(nulla aberit potestas)* sem.

W.-H. Friedrich külön kitérésben tárgyalja[30] a lucanusi viharleírás záróelemét, a «tizedik hullámot», mint amely szembetűnően mutatja a költő igyekezetét, csak hogy «az örökölt motívumokból szószerint a végsőt is kihozza». A homérosi előzmények felsorakoztatása után részletesen elemzi a *δεκακυμία* római példáit Ovidiustól (Met. XI 529 sk.; Trist. I 2,49)[31] Senecáig (Agam. 502), de említi a későbbieket is (Val. Flacc. II 54; Sil. It. XIV 182).

[27] *E. Burck* szerint (i. m. 24) Hannibalnak Silius Italicus előadásában megmutatkozó elrugaszkodása (masslose Überheblichkeit) «közeli rokona a lucanusi Caesar vad dacolásának, amellyel a tengeri vihar során az istenek ellen támad.»

[28] Vö. *Fr. Altheim:* Röm. Rel.-gesch. III. Berlin—Leipzig 1923. 94 sk., *Ed. Fränkel* találó megfigyeléseivel és több vergiliusi példával.

[29] Mint a sűrűn idézett tragikus versben (Cic., De off. I 28, 97): *oderint, dum metuant.* Ezzel kapcsolatban jegyezte meg Seneca (De ira I 20, 4): *Sullano scias saeculo scriptam.*

[30] I. h. 84.

[31] Ehhez l. *G. Luck* Tristia-kommentárját *ad loc.*

Megállapítja, hogy Lucanus itt is «megfordítja az előjeleket», amennyiben az ő tizedik hulláma nem semmisíti meg, hanem éppen ellenkezőleg: megmenti Caesart (672 skk.):

> *Haec fatum decimus — dictu mirabile — fluctus*
> *invalida cum puppe levat nec rursus ab alto*
> *aggere deiecit pelagi, sed pertulit unda,*
> *scruposisque angusta vacant ubi litora saxis,*
> *imposuit terrae . . .*

Olyan helyre vetődött ki, mint Odysseus (Od. V 443 *λεῖος πετράων*), bár nem Athéné, nem is Inó Leukothea segítette partra, és természetesen megint csak nem jutott eszébe az, ami Odysseusnak (445 skk.), hogy ti. a vészben magánál és szerencséjénél nagyobb hatalomhoz folyamodjék. Nem kevésbé jellemző azonban a túl hosszan részletezett viharjelenet rövid lezárása sem, amelyre W.-H. Friedrich ugyancsak nem tért ki:

> *. . . Pariter tot regna, tot urbes*
> *Fortunamque suam t a c t a t e l l u r e recepit, —*

egyszerre visszaszerzett mindent, mihelyt az anyaföldet érintette, visszaszerezte legfőbb erejét: Fortunáját. Mint ahogy az epizód kezdőjelenetében, Amyclas kunyhójában nem bizonyult jámbor Philémónnak, Aeneasnak, vagy az Euander hajlékába betérő Herculesnek, itt meg kifejezetten Hercules Cacus-szerű ellenfelének, a sztoikus hős ellentétének, a Földanya *monstrum* szülöttének, Antaeusnak mutatkozik, vö. IV 645 *auxilium tactae parentis* (és előbb is: 599; 604 sk. és 615), és így indul Pompeius ellen a szabadság megdöntésére.

Szokványos összefoglalás helyett reméljük, hogy a lucanusi «Übersturm»-jelenet javasolt értelmezése a lucanusi «Überdichtung» alaposabb megértéséhez is hozzájárulhat.[32]

[32] Ebben az összefüggésben alkalomadtán még majd visszatérünk a Germanicus hajóhadát sújtó tengeri vihar tacitusi ábrázolására is: Ann. II 23—24.

A MŰFORDÍTÁS KÉRDÉSEI

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

A MŰFORDÍTÁS MINT IRODALOM

(AZ ÓKORI KLASSZIKUSOK FORDÍTÁSÁNAK MAI HELYZETÉHEZ)*

«A műfordítás a népek lelkének egyik érintkezés-módja, . . . de e célt csakis a formahű fordítás szolgálhatja. Az utóbbi pontot irodalmunkban még mindig vitatják. Vitathatóságát nagy mértékben támogatja Baksay kitűnő Homér-fordításának sikere; pedig ez a mű kétségkívül oly értelemben kitűnő, mint Pope Homérje: kitűnő mű, anélkül, hogy a jó fordítás szolgálatát tenné. 'Különös, — írja Radó Antal — hogy az alakhű fordítás merev követelésével még ma is találkozunk irodalmunkban, még pedig nem, mint az ember hinné, klasszikus filológusok részéről, mert hiszen ezek . . . az antik versformát igenis elejthetőnek mondották, hanem költők részéről' . . . Az én véleményem szerint ez nem különös, hanem egészen természetes. A költők ragaszkodnak a formahűséghez, mert ők értenek ehhez a dologhoz; ők ismerik a forma fontosságát . . . A filológusoknak az adattartalom elsőrangú fontosságú a költői műben is; s az adattartalom, azt hiszik, hívebben visszaadható a kevésbé formahű fordításban. Érthető tehát, ha a költők . . . mindig a formahű fordítás szószólói voltak . . . Az ellenkező véleménynek természetes képviselői a filológusok s a legkiválóbb talán Wilamowitz-Moellendorff érdekes tanulmányában «Was ist Übersetzen». Ő abból indul ki, hogy egyes formák más-más nyelvben más-más használatúak és hatásúak . . . eszerint a formákat is le kell fordítani, mint a szavakat: azaz olyan formát kell keresni, mely az új nyelven körülbelül hasonló hangulatú és hatású, mint az eredeti nyelvben az eredeti forma. . . . Wilamowitz tévedése abban rejlik, hogy a forma használatát azonosítja hangulatával. A homérosi hexameter pl. kétségkívül hasonló használatú volt a magyar alexandrinnal, mégis egészen más hangulatú, s épen e formahangulat különbsége . . . az, amit a műfordítónak át kell ültetnie, ha nem egyszerűen egy magyar költeményt akar alkotni a görög anyagból, hanem a görögnek szellemét magyarul kifejezni.»

Ezeket a sorokat Babits írta «Irodalmi problémák» című kötetében, 1917-ben. Aki fenntartással fogadta őket, a fiatal Kerényi Károly volt, az Egyetemes Philologiai Közlöny 1918. évi kötetében megjelent glosszájában: «Babits a forma túlbecsüléséből származó meggyőződésének tulajdonít általános érvényességet: alapot azonban — és remélhetőleg elismerést — a gyakorlatban csak az ád a tételének, ha a magyar nyelv és irodalom históriailag valóban úgy alakult ki, ahogy ő maga jellemzi, — érdemes idézni: 'irodalmunk az egyetlen az európai irodalmak közül, amelyben a világirodalom formai eredményei összegyűjthetők és áttekinthetők lennének valamely kiváló nyelvművész vagy nagystílű műfordító által'»

Háromnegyed évszázaddal korábban, 1843-ban Toldy Ferenc vitaindító előadást tartott «A műfordítás elveiről» a Kisfaludy Társaságban. Az előadás elsősorban Goethével polemizál, akinek fordítás-módját szorosnak vagy rabinak nevezi, és így foglalja össze: «A lehetségig híven visszaadni a dolgot lényeges és esedékes minden részeiben, képeivel, vonatkozásaival és sajátos kifejezésével, habár amazok nem szükségesek, s ezek általán nem érthetők, vagy legalább nem szükségesek; a formát hasonlag szorosan az eredeti szerint, ennek minden szépségei, gyarlóságai s hibáival.» Toldy ezzel szemben a «lehetségig alakhű» fordítás mellett tör lándzsát, amelynél azonban az eredeti versmérték megőrzését hangsúlyozottan nem tartja szükségesnek. Előadását — mint bevezetőben elmondja — a magyar műfordítás-irodalom válságos helyzete váltotta ki: «Felvevén azt, melly fontos, nyelvre és a nemzet míveltségére melly hatásos részét teszik a műfordítások minden újabb irodalomnak; felvevén, hogy a költészet és míveltség e nevezetes factorai mind a kettőnek nagy kárára mennyire elhagyattak az újabb időkben, s pedig az elsőnek nemcsak kül, de belterjére nézve is; észrevevén azt, hogy jeleseink, kik önkeblökben is istent viselnek [ti.

* Az Ókortudományi Társaság 1977. márc. 18-iki ülésén elhangzott előadás.

a költők], alkalmasint a köztünk tekintetre kapott német fordítási tan béklyói által rezzentettek vissza a munka e nemétől: a kérdés jelentessége érezhető leszen; s ha sikerülhet a hozzá értők nyilatkozásai által a grammaticusi zsarnokló szempont helyébe a szabadabb művészit és nemzetit jogaiba igtatni, a kérdés illy értelmű feloldásától méltán várhatunk gyümölcsöző eredményeket.»

Nemcsak a gondolat, a fogalmazás is ismerősen hangzik azoknak, akik — hogy most százhúsz évet előre ugorjunk — figyelemmel kísérték az új teljes kétnyelvű Horatius körül tizenöt éve fellángolt vitát. Csak a «grammaticus zsarnokló szempont» helyébe Vas István fogalmazásában a «filológusok rémuralma» lépett. Ebben a vitában a költők, Vas és Rónay György, a műfordítás költői szabadságát védték az elsősorban Devecseri által képviselt elvvel, az abszolút formahűséggel szemben. Ha Vas István úgy érezte, hogy az utóbbi követelmény elterjedése «a klasszika-filológusok ... veszedelmes ellentámadásának» eredménye, ezzel sajnos teljesen érdemtelenül emelte magas piedesztálra mai ókortudományunkat. Az igazság az, hogy az Antik Tanulmányoknak abban a félvi kötetében, amely Vas István tanulmányaival egyidőben megjelent, a következő közleményeket olvashattuk (kihagyás nélkül sorolva a tartalomjegyzéket): A délosi rabszolgapiac és a kalózkodás; Fenékvár ókori neve; A milieu-elmélet a kaisareai Prokopiosnál; Bizánc és a türkök kapcsolatainak kezdetei; A tűzoltás kifejezései az óegyiptomi szertartásokban; A homérosi praepositiók kérdéséhez; Három óeurópai folyónévről; Marcus Antonius és az Ops templomában őrzött közpénzek; Kereskedelmi tőke és földbirtok kapcsolata Savariában; Egy Origenés-hely problematikájához, és végül: Korongos edényapplikációk Pannoniában.

A felsorolás természetesen véletlenszerű: más füzetek tartalmából esetleg nem tűnnék ki ilyen nyilvánvalóan az, amit a tartalomjegyzék felolvasása bizonyítani szeretett volna. Azt, hogy ennek a párbajnak, amely — mint fentebb kitűnt — a magyar irodalomban legalább másfél százados hagyományú, de mint tudjuk, jóval korábban elkezdődött, van egy különös sajátossága: a szembenálló felek valahogy mindig másra tüzelnek, mint akire céloznak, a tisztás szélén álló fák egyikére, olykor a saját segédjükre a velük szembenálló ellenfél helyett. Toldy Goethe ellen harcolt a költészet védelmében, Babits a műfordítás irodalmi műfajának elismertetéséért a klasszika-filológusok ellen; Vas a fordítást mint élő költészetet a filológus-rezervátumból akarta kiszabadítani, de az igazság az, hogy ezen a rezervátumon belül édes-kevés szó esett — és azóta talán még kevesebb esik — élő költészetről.

Ez a látszólagos célvesztés aligha véletlen, még kevésbé magyarázható a hozzászólók értetlenségével vagy tudatlanságával. Azt hiszem, inkább arról lehet szó, hogy mindegyikük lényegében másról akart beszélni, mint amiről leírt szavainak többsége szól. A műfordítást mindhárman, Toldy, Babits és Vas egyaránt külön műfajnak tekintették — ez fogalmazásukból félreérthetetlenül kiderül —, de természetesen olyan műfajnak, amely szerves része koruk élő irodalmának. Amikor a műfordításról vitáztak, végső soron kimondatlanul vagy alig kimondva a maguk korának magyar irodalmáról beszéltek. Toldy előadása végén, visszatérve kiindulási pontjához, felhívja a figyelmet arra, hogy «mióta költészetünk önállóbb menetelt vett, egy pár lyrai s legfelebb még néhány drámai művet kivéve, idegen classicus munkát művészi fordításban nem vettünk» — szerinte nyilván a divatba jött szoros fordítás elvétől elriasztva, de nem kell bővebben fejtegetni, hogy az igazi okot a mondat eleje adja meg: «mióta költészetünk önállóbb menetelt vett»; a fordítás-központú korszakot Arany és Petőfi korszaka váltotta fel, a fordítás feladata jó időre lekerült a magyar irodalom legfőbb tennivalóinak napirendjéről. Mint irodalmunk egészét érintő alapkérdés csak akkor merült fel újból, mikor a magyar költészet Ady megjelenése idején új hangokat keresett, mert úgy érezte, hogy az Arany-epigonok költői hangskálájával és hangszíneivel nem tudja új mondanivalóját elmondani. S keresték már, az első világháború éveiben, a közelgő klasszicizmus szilárd talajt ígérő illúzióját is. A minden eredeti, új és friss hang, szó, zenei forma, kifejezési lehetőség magyarul kipróbálásához így járult a szigorú formahűség elve, mint lehetséges — ha nem is szükséges — kiegészítője. (A húszas évek elejének magyar avantgarde költészete nem ismerte a formahű fordítás ilyen problémáját.) Az, hogy az elmaradás a költői nyelv modern és a magyar költészet mondanivalójának kifejezésére alkalmas lehetőségeitől megint aggasztó méretű, az ötvenes évek végétől vált egész költészetünkben nyilvánvalóvá — hogy az eddigiekhez hasonlóan a fő vonulatokat tekintsük, ne a mindig akadó kivételeket. A Horatius-vita kétségtelenül ennek egyik tükröződése. Babits valójában Szabolcska Mihály ellen védekezett tanulmányában, Vas és Rónay egy még elevenen kísértő kényszerű mű-klasszicizmus ellen — más kérdés, hogy hármuk közül ki minek a nevében.

Minket ezúttal a kérdés az antik fordítások szempontjából érdekel. Toldy tanulmánya az antik-fordítások egy hirtelen mélypontjának jelzőcsengője — már láttuk, hogy

akkor egy egészséges fordulat jelzője. A fiatal Arany Philoktétés-próbálkozása után sokáig nem érezte aktuálisnak a feladatot, az költők helyett «fordítók» kezére került. Majd később, a láz múltán, tért vissza újra, ezúttal Aristophanéshez, közben skót balladák hangját próbálta, felröppentette a Bariné-óda távolról sem mintaképnek szánt kísérleti rakétáját és Remete Aeneis-fordításának kapcsán egy eleven irodalmunkban sajnos elég kevéssé visszhangzó műfordítás-elméletet is kifejtett. A görög és római irodalom hazai irodalmi recepciójának igazi tragédiája azonban nem a folytonosság megszakadása volt, hanem az, hogy az antik-fordítást a magyar irodalom századelejei megújulásakor és az azt követő csaknem négy évtizedben elsősorban Csengery képviselte, akinek Catullusa még Arany életében jelent meg, (akkor, mikor maga Arany formahű Horatius-fordításokat próbált) s fordításainak költői anyaga mindvégig a megkésett és idejét múlt, hivatalosan Adyval, a Nyugatosokkal, hát még az avantgarde költőkkel szemben mindhalálig védelmezett Arany-epigon költészeté volt, Szabolcskáé vagy legföljebb Vargha Gyuláé. Azoké, akikkel Babits szembeszállt, tanulmányában már a közelgő Csengery-féle dalformás Horatius kritikáját is megírva. (Kerényit, a filológust a magyar nyelv korlátlan formai lehetőségeiről vallott, tudományosan nyilvánvalóan tarthatatlan illúzió riaszthatta el a cikktől, de ez nem csökkentette Kerényi, az olvasó lelkesedését az Oidipus-fordítások vagy a Babits-cikk szellemében készült és általa is inspirált új Catullus iránt.) Babits 1917-es álláspontja, a maga és részben a magyar költészet akkori problémáinak és helyzetének kifejezője — egy-két apróbb kísérlettől és persze a maga fordításaitól eltekintve — csak két évtizeddel később kezdett új impulzusok hatására jelentősebb antik-fordító tevékenységben realizálódni, az Officina első kétnyelvű köteteiben, majd elsősorban Devecseri fordításaiban. Mikor azonban Devecseri fordítói elveinek teljes kiérleléséhez jutott és méltán *az* antik-fordító lett irodalmunkban, az a fordítási alapelv, amely, mint láttuk, a korai Babitsból eredt szervesen, s az ő elveinek volt — a történelem törvényszerűsége szerint — bizonyos fokú dogmatikus abszolutizálása, már nem volt elsőrendű segítője azoknak az új kifejezésformáknak, amelyeket a magyar költészet húsz évvel ezelőtt keresett és ma is keres.

A műfordításnak, mint a többi műfajnak is, a világirodalomban és minden nemzet, illetve nyelv irodalmában megvan a maga története; ez azonban csak az illető irodalom szerves egységében válik értelmessé. Csak így tekintve lehet eldönteni, hogy adott irodalomtörténeti pillanatokban ilyen vagy olyan módszerrel kell-e fordítani, ezt-e vagy azt, egyéni vállalkozásként-e vagy közösen. Mindezeknek normája az eleven, élő irodalom. A szolgai fordítás, ahogy Goethe és Toldy értette, lehet szükséges izgatószer és termékenyen inspiráló *éppen azért, mert szolgai*, és az illető irodalmat erőnek erejével addig nem próbált lehetőségekre tanítja, mert *nem-eredeti* jellegével kérkedik. De lehet bénító is, ha megdermedt és értelmét vesztett gyakorlat továbbvívője, vagy az eredeti költői készség hiányának pótléka. Csakis ezért; mert az, hogy a tökéletes formai vagy tartalmi hűség követelménye *akadálya* volna a fordítás költőiségének, olyan akadálya, amelyet valamirevaló költő elegánsan megkerül — ez olyasmi, mintha egy sakkozó valamelyik zseniális kombinációjának megvalósítására túl akarná tenni magát a szabályok rémuralmától diktált olyasféle megkötéseken, hogy a futó csak ferdén léphet. Józan tanács itt csak egy lehetséges: ne sakkozzon.

De az olyan fordítás, amelynek jelentősége főként vagy teljesen inspiráló hatásában áll, a leginkább elavulásra ítélt, s hatása ritkán jut túl a költők és irodalmárok körén. A fennmaradás, az eleven és széleskörű hatás elsősorban nem attól függ, milyen alapelvek szerint készült a fordítás, hanem a költői megvalósulás szintjétől. Természetesen a fordítást itt is *mint fordítást* tekintve, mert nincs szó a határok elmosódásáról fordítás és eredeti mű között, s nem lehet elfeledni, hogy a műfordítás olyan műfaja az irodalomnak, amelyre éppen az jellemző, hogy nem leplezi olvasója előtt: más nyelv közegében született — ezt emeli ki Goethe és a fordításról írva Kosztolányi, erre figyelmeztet bevezetőben idézett sorai végén Babits, megkülönböztetve a műfordítást az idegen vers anyagából alkotott magyar költeménytől. Hogy azonban — a műfordítás műfaj-elvét nem feledve — a költői megvalósulás szintje a fő kérdés, a Horatius-vita során is kitűnt: sem az abszolút formai és tartalmi hűség hívei nem estek kísértésbe, hogy feláldozzák Arany Aristophanését, sem a filológus-rémuralomtól tartók nem gondoltak arra, hogy a szabadság oltárán Devecseri Homérosát is fel kellene áldozni.

A fentiek értelmében azonban a Horatius-vita elvi eredményei mind élő negatív tanulságokként jelennek meg előttünk, ha a görög és római klasszikusok magyar fordításának *mai* helyzetét nézzük. Az utóbbi évek görög és latin versfordításainak termése egészében azért vígasztalan, mert — a negyven éven felüliekhez tartozó két-három közismert kivételtől eltekintve — nincs olyan antik-fordítónk, aki számára a görög vagy római költői fordítása valamilyen módon saját költői munkásságának volna szerves része, ahogy

— csak találomra említve néhány példát — Nemes Nagy Ágnesnek Victor Hugo, Rába Györgynek Leopardi, Vasnak Eliot, Eörsinek Corso és Ferlinghetti fordítása. Ez azonban a szűkebb problémakör, amely szerves része az őt körülvevő tágasabbnak: úgy látszik, jelenleg nincs a magyar irodalomnak olyan fontosabb aktuális formai vagy tartalmi kérdése, amelynek megoldásához görög vagy latin fordítással lehetne közelíteni, ahogy nincs olyan új költője sem, aki ilyen kérdéseket antik fordítás formájában tudna vagy akarna felvetni. A próza-fordítással talán még rosszabb a helyzet, itt századunkban nagy elődökre sem lehet hivatkozni. Nagy kárára íróknak, irodalomnak és az ókori szerzőknek egyaránt. Ma elgondolni is alig tudjuk, mi volna a prózafordítás mércéje, s főként, hogy mit nyert volna az új magyar próza, ha például Kosztolányi találkozik fordítóként Tacitussal, Füst Milán Thukydidéssel, Örkény Lukianossal.

Ha elfogadjuk azt, hogy a műfordítás elsősorban nem mint a görög és római klasszikusok ismeretének mércéje, hanem mint a magyar irodalom egy műfaja érdemel figyelmet, semmi ok a fenti helyzeten kétségbeesni, vagy szégyenkezve szépíteni próbálni. A klaszszikusok nem avulnak el, csak időnként visszahúzódnak, és sorukra várnak. Ha itt az ideje, Sallustius segít az új magyar prózát megteremteni, Horatius a magyar költészet Berzsenyi-hangját megtalálni, Sophoklés egyengeti az utat a Jónás Könyvéhez. Így lesznek műfajukból adódó szerepük szerint az élő irodalom vérévé a fordítások, s ez legfőbb, bár mint fentebb kitűnt, távolról sem egyetlen rendeltetésük. De ha a fordításnak pusztán vagy elsősorban — szándékosan brosúra-nyelven fogalmazva — «világirodalmi tájékozottságunk szélesítése», «remekművek magyarnyelvű megismertetése» a kitűzött célja, könnyen egy pszeudo-termelés selejtdarabjává válik. A világirodalom magyar bemutatásának, megszólaltatásának teljességre törekvő programja önmaga ellen dolgozik, ha ez a megszólaltatás nem lesz — bármi áron is — élő magyar irodalom. Ez ma és nálunk különösen aktuális kérdés, az eredetiben olvasás ritkulása, az igények ismeretes növekedése és a kielégítésükre létesített szervek lelkes igyekezete folytán. Mindez szinte szükségszerűen olyan, jelentős részben közepes vagy még alacsonyabb szintű tömegprodukcióhoz vezetett, amely csak látszólag szolgálja a magyar irodalmi műveltség kiszélesedéséről kialakított praekoncepció megvalósítását, és amely — mint nemrégiben egy költőnk rámutatott — a műfordítás szó devalválódását is elkerülhetetlenül magával vonta: ma a *mű*-ben inkább a mesterségest, mint a művészit érezzük, a fordító munkájában inkább a mesterséget, mint a művészetet, s ahogy Arany szükségesnek tartotta, hogy a fordítástól megkülönböztetendő írói tevékenységre a műfordítás szót használja, úgy válik lassanként szimptómatikus szokássá a műfordítással *szemben* a versfordítás elnevezés használata (természetesen olyan tágabb értelemben, hogy a művészi prózát is magába foglalja). Ha valami, elsősorban *a középszerűség uralma* az, ami fenyeget, költészetet és klasszika-filológiát vagy általában tudományt egyaránt, az ellene való küzdelem során kellene a kettőnek egymásban szövetségesre találni. Hogy ez legalábbis ellenkező részről már mennyire tudatos, arra jó példa volt az Írószövetség műfordítói szakosztályának tegnapi ülése, ahol a prózafordítás gondjairól szólva lényegében egyetértettek abban, hogy kettőre kell igazán ügyelni: hogy a műfordítás ügye ne kerüljön az írók, és ne a tudósok kezére. Azt hiszem, hogy — mint a Vas Istváné — ez is olyan dícséret, amelyet jó volna ókortudományunknak valóban kiérdemelni.

SZEPESSY TIBOR

GONDOLATOK A GÖRÖG ÉS LATIN PRÓZA FORDÍTÁSÁRÓL

Legyen szabad tudottan eretnekgyanús mondandóimat egy közhellyel kezdenem. Vagyis inkább egy közhelyszámba menő ellentét-párral. Untig emlegetjük, az okai is közismertek, hogy a latin és görög szerzőket eredetiben olvasók tábora néhány tucat — de ne legyek olyan pesszimista — néhány száz főre olvadt; ezzel párhuzamosan viszont, úgyszintén ismerős okokból, óriásira nőtt a kereslet az antik művek fordításai iránt. A fordítás-kötetek néha napok alatt fogynak el, mint legutóbb is Seneca leveleinek gyűjteménye, melynek egy elfekvő példányára jómagam, Pesten hiába keresvén, a pozsonyi magyar könyvesboltban tettem szert; raktáron jobbadán csak a második, harmadik, esetleg sokadik kiadások találhatók. Ezeket a — különben szívünket melengető — igényeket kellene egy felettébb, hogy ne mondjam, tragikusan megszűkült és túlterhelt szakmai bázisnak kielégítenie. Igen, de hogyan? Miféle rejtett erőtartalékokból? Itt a nagy kérdés.

Első pillantásra úgy látszik, hogy az ellentmondás feloldhatatlan. Az igények nőttek, a potenciális fordítók száma vészesen fogy: már most sincsenek, s ha így megy tovább, még kevésbé lesznek elegen. Tény, hogy közelben-távolban legfeljebb mutatóba akad, aki energiái javarészét, mint Révay vagy Devecseri, szinte hivatásszerűen a fordítás szolgálatába állítaná; tény, hogy legtöbben csak beugrásként, huzamos kiadói instálásra vállalnak fordítói feladatokat, egyéb munkák mellett, vonakodva, már-már kelletlenül. Persze a felkértek húzódozása némileg érthető. Zömmel egyetemen vagy kutatói beosztásban dolgoznak: tőlük elsősorban tudományos eredményeket, disszertációt vár környezetük. És ki ad fordításra, lett légyen bármilyen kitűnő, kandidátusi fokozatot, ki tekint egy fordítást, legyünk őszinték, komoly tudományos teljesítménynek? Akárhogyan is, a szövegben való elmélyedésre, a fordítás kiérlelésére ilyen körülmények között vajmi kevésszer jut idő, nem csoda hát, hogy a fordítások átlagszínvonala, tisztelet a kivételeknek, ritkán haladja meg a középszert. Maradna még a külső segítség nem egészen dőre, csak nagyon halvány reménye. Élvonalbeli költőink az antik költészet nem egy remekművét szólaltatták meg magyarul, s az ő segítségükre nyilván továbbra is számíthatunk, igaz, erősen csökkent mértékben, hiszen elmúltak már azok a régi szép idők, mikor a magyar poéta, óvatosságból akár, vagy kényszerből, olyan ráérősen időzött a műfordítás békésen semleges tájain. Bezzeg a próza egét még halvány reménysugár sem világítja be: jeles prózaíróink eddigelé nemigen adták a fejüket antik prózai művek fordítására, s cseppet sem valószínű, hogy ez a helyzet a közeljövőben gyökeresen megváltoznék.

De nem csupán a fordítók krónikus hiányáról: másról, többről van szó; arról, hogy ráadásul riasztóan megnőtt a fordítók felelőssége is. Ha valamelyik kiadónknál napvilágot lát egy nem csapnivalóan rossz, csak éppen íztelen-szagtalan fordítás (ami, sajna, korántsem tartozik a lehetetlenségek közé), hatása, nem kell hozzá különös jóstehetség, jóval kárhozatosabb lesz ma, mint lett volna hajdanán. Az olvasóközönség zöme ugyanis, mely nem támaszkodhat többé, eleven kontrollként, még gimnáziumi szintű görög és latin ismeretekre sem, gyanútlanul az eredeti hű tükörképének veszi a fordítást, s annak gyarlóságait a mit sem vétett szerző nyakába varrja; nem a fordítóról, hanem az illető antik íróról alakít ki, esetleg évtizedekre, elítélő, netán lesújtó véleményt, sőt, közvéleményt. Ezt pedig hiába próbálja majd helyreigazítani a tömegtájékoztatási fórumnak amúgysem számító Antik Tanulmányok. Egyszóval a fordítótól összehasonlíthatatlanul több függ ma, mint régen, s minél jelesebb auktort ültet át, annál inkább; sommásan szólva, az antik irodalom népszerűsége elsősorban a fordítókon áll vagy bukik. Pontosabban fordításaik esztétikai színvonalán, amin — a tartalmi hűségen túl — a formai-stiláris hűséget értem.

Esztétikai színvonal dolgában kétségkívül a görög és latin prózából készült fordítások hagynak a legtöbb kívánnivalót maguk után. Bizonyára azért is, mert antik prózai művek fordítására vállalkozott a legkevesebb hivatásos író; az igazi okot azonban magam részéről nem itt, hanem máshol keresném. Egy, szűkebb köreinket is jellemző, szóbanírásban ugyan kifejezésre sohasem juttatott, de azért nem kevésbé eleven, és nem kevésbé káros hiedelemben, melyet, goromba őszinteséggel, ha tetszik, polémikusan sarkítva, úgy foglalhatnék össze, hogy «verses fordításhoz kivételes adottságok kellenek, próza átültetésére viszont bárki alkalmas, ha görögül és latinul megtanult». Mindjárt ellene vethetném, hogy a fordító, a próza fordítója sem kivétel, mindenekelőtt saját anyanyelvét köteles jól ismerni és avatottan használni tudni. Ez azonban közhely, hadd lépjek eggyel tovább. Miféle rejtett eredőkből alakult ki az említett «hiedelem»? Első és talán legfontosabb eredője nyilván az az elképzelés, miszerint az antik prózát könnyebb fordítani, mint a verset. Látszatra valóban könnyebb. Itt nincs szabott metrika, nincs cezúra-rendszer, nem sorakoznak nehezen leküzdhető akadályként a vers fordításának alapfokon is ismert kötöttségei. De vajon az antik prózának nincsenek tiszteletben tartandó szabályai? Vannak bizony, szigorúbbak is, mint a modern szépprózában! Hiszen, hogy egyébre ne utaljak, az antik próza jelentős része többé-kevésbé a rétorika hatása alatt állt, márpedig a retorikus stílusnak megvolt a maga külön esztétikája, a maga külön szabályrendszere: a metrikus klauzulák, az atticista és az azianista irányzat eltérő stiláris követelményei és a többi. Más szóval a görög és latin próza, látszólagos kötetlensége ellenére, bizonyos értelemben szintén kötött beszéd, fordítása tehát, ami a nehézséget illeti, nem sokban különbözik a versétől. Vagy talán a szó igazi értelmében fordításnak tekinthető, teszem azt, Cicero valamelyik beszédének olyan átültetése, mely megelégszik a tartalmi hűséggel, de ügyet sem vet a jellegzetes cicerói periódusok visszaadására? Egyáltalán: kimerülhet-e a fordítás a mondanivaló hiánytalan reprodukálásában? Világos, hogy nem! Pedig, ad absurdum vive a dolgot, a «közhiedelem» és a belőle fakadó gyakorlat mintha öntudatlanul is ezt vallaná: próza fordításához elég a görög és latin nyelv ismerete, következésképp elég, ha a szöveg mondanivalóját híven tolmácsolni tudjuk. A tartalmi hűség ilyetén

abszolutizálása azonban másfelől a fordítás céljának, funkciójának tökéletes félreértését is jelenti. Azt, hogy valójában nem tartjuk szem előtt, nem tisztáztuk, kihez szól, kinek a kezébe kerül a lefordított prózai mű. Ha puskának szánjuk, egyetemi hallgatók asztalára, vagy mankónak, hogy a társadalomtudományok más ágainak latinul-görögül nem tudó képviselői is elbiceghessenek vele, akkor minden rendben, nem szóltam semmit; de alig hiszem, hogy a fordításokkal ez volna a célunk. A tudós igenis olvassa eredetiben az auktorokat, s az egyetemi hallgató se fordítást biflázva készüljön a szövegolvasó órákra. A fordítás, úgy gondolom, az antik irodalom és kultúra iránt érdeklődő laikusok számára készül; a laikus pedig nem csupán okulni, tudását, ismereteit gyarapítani fordul a magyarul megszólaló antik szerzőkhöz. Többre vágyik: olvasói élményre; vagyis a művek szépségét, stiláris-esztétikai ízeit is igényli. S még ha nem igényelné, akkor is elemi érdek, hogy ezt is megkapja; különben mi hitesse el vele, hogy az antik próza csakugyan szerves része az egyetemes irodalomnak? Hogy valóban világirodalmi rangú, ma is olvasni érdemes műveket hagyott ránk? Kimondom hát, megint sarkított fogalmazásban, a magam verdiktjét: hic et nunc nem az aggályos tartalmi pontosság, hanem a fordítás formai-stiláris hűsége a perdöntő; amaz csak parafrázist ad, fordítássá emez minősít.

Talán fölösleges, de sietősen hozzáfűzöm: nem akarom kijátszani egymás ellen a kettőt. Végtére, bár a prózai fordításról is elmondható, hogy megalkuvás, vagy, hogy tánc gúzsba kötve, azért a kettő még jól megférhet egymás mellett, sőt, egymást feltételezve; ahogyan Devecseri mondta egyszer, az égben minden kifejezésnek, mondatnak és műnek megvan a tökéletes fordítása, csak utána kell menni. Azt is tudom, hogy szövege válogatja: noha a szaktudomány és a szépirodalom határai, tudjuk, az antikvitásban máshol húzódtak, mint manapság, egy matematikai traktátus fordításánál esetleg elég a puszta tartalmi hűség is — egyszóval, félreértés ne essék, nem orv közmetikázásra bujtogatok. Jól tudom továbbá, hogy a két szempont a valóságban sosem válik el olyan élesen, mint az elmondottak látni engedték. Igazságtalan volnék, ha úgy képzelném és azt állítanám, hogy prózafordítóink még kísérletet sem tettek fordított szövegeik formai-stiláris minőségeinek visszaadására. Más kérdés, milyen eredménnyel. A tény ugyanis tény marad: a görög és latin prózaírókból készült fordításoknak mégiscsak ez az Achilles-sarka, ez az a pont, ahol legtöbb a behoznivalónk. A tartalmi hűség ügye amúgyis jól, vagy legalábbis jobban áll, hiszen intézményesen gondoskodtak róla: ennek őre volna a hivatalból kijelölt kontrollszerkesztő. Ennek és nem többnek: mert, ha nem ismerem is pontosan az ide vágó rendelkezéseket, immár két évtizedes tapasztalatból mondhatom, hogy a kontrollszerkesztők rendszerint beérik a fordítói bakik elhárításával. Az esztétikai színvonal viszont az istenek kegyelmétől, no meg a fordító és a belső lektor maszek lelkiismeretességétől és stiláris felkészültségétől függ.

Eddig a szimptómák. Most valami gyógyszert volna kötelességem javasolni. Kezdjem mindjárt a legszégyentelenebbel, amiért fentről könnyen megkaphatnám a dörgedelmet, hogy sus docet Minervam. Röviden szólva, arra gondolok, hogy a műfordítást felettébb időszerű volna az egyetemi görög-latin szak tanrendben szereplő, rendszeresen oktatott tárgyai közé iktatni. Hogy hány éven keresztül, heti hány órában, kötelezően vagy szabadon választható kollégiumként, az most mellékes; lényeg az, hogy tanítani kellene. Több legyet ütnénk vele egy csapásra. Egyfelől a műfordítói utánpótlást, a rejtett erőtartalékokat talán ott, az egyetemi hallgatók soraiban kereshetjük legelébb. Én mindenesetre jámborul remélem, hogy a bölcsész-karra, latin szakra is, jelentkeznek még irodalmi érdeklődésű fiatalok, netán néhány verses vagy prózai kísérlettel a tarsolyukban. Ezek az irodalmi ambíciók ritkán lombosodnak ugyan írói életművé — ámbár az elmúlt harminc év folyamán nem is egy hajdani görög-latin szakos tanárjelöltből lett költő —, de a prózai-költői próbálkozások szerény-szemérmes búvópatakjait kár volna haszontalanul kiszáradni hagyni. Egyrészüket kellő irányítással bizonyára be lehetne fogni a műfordítás amúgyis apadóban levő csatornájába. Megérné a fáradságot. Másfelől a kezdő műfordítók így nem lennének arra kárhoztatva, hogy magukra hagyatottan, autodidakta módon és némiképp az olvasóközönség kontójára tanulják meg a mesterség alapelemeit. Megtanulhatnák egyetemi hallgató korukban, a publikálás felelőssége és rizikója nélkül, egymáson is csiszolva és — csiszolódva. Nemcsak a vers, hanem a próza fordításának alaelemeit is. Mert a próza fordítása is mesterség: túl az irodalmi érzéken, képzettséget és gyakorlatot igényel — hiszen épp ezt szerettem volna bizonyítani korábban.

Mentségemre szolgáljon, hogy javaslatom valóságban is kibontakozó kezdeményezéseknek biztosítana intézményes keretet. A pesti egyetem latin tanszékén ugyanis — talán nem árulok el titkot — egyetemi hallgatók egy kis csoportja tanári vezetéssel fordította le Aurelius Victor történeti művét. Ígéretes kezdeményezés. Még ígéretesebbé teszi az, hogy az Európa Kiadó már fel is vette velük a kapcsolatot. És voltaképp erre van szükség: a fordítói és a kiadói bázis minél szorosabb együttműködésére, összhangjára.

Az idő — és az intézmények — malmai persze lassan őrölnek. Bizonyos lépéseket azonban, saját jól felfogott érdekünkben, a magunk szakállára is megtehetünk. A kontrollszerkesztő ügyelhet arra, hogy ne csak a tartalmi hűséget kérje számon a fordítótól; s a fordító is jobban szem előtt tarthatja, hogy könnyelműen pengetnie a prózai műfordítás lantját sem szabad.

KARSAY ORSOLYA

FILOLÓGIA ÉS/VAGY MŰKRITIKA*

Lakatos István rámutatott arra, hogy a filológia, összetett analízisének eredményei révén, segédeszközül szolgálhat a műfordítás számára. Ha ráadásul filológus és költő egyszemélyben találkozik, a filológus-bélyeget is vállaló műves alaposság meghozza eredményét a fordításban, a filológia nem legyűri, hanem felemeli a születő művet.

Azzal, hogy a filológia bábáskodik a műfordítás fölött, még nem fejezte be körülötte a dolgát: a műfordításokat rendszeres és színvonalas kritikának kellene követnie. Műfordításirodalmunk fejlődésének egyik legfontosabb feltétele az irodalmi igényű kritika kialakítása, és ebben nagy mulasztások pótlása, az eddigieknél sokkal intenzívebb munka vár a klasszikus filológusokra. A feladat kettős: egyrészt az eddigieknél elmélyültebben, a mű szerves egészével összehangoltabban kellene a műfordításnak azokat a speciális szakmai részmozzanatait vizsgálni, amelyekhez egyedül a klasszika filológia ért; másrészt a műfordításokat műalkotásként, olyan öntörvényű irodalmi műként kellene elemezni, amelynek esztétikai jelentősége azonos a mai magyar irodalmi műveknél. Ha *filológia és műkritika* nem áll dialektikus, egymást kölcsönösen feltételező és kiegészítő viszonyban, ha filológia *és* műkritika helyett csak *a kettő közül valamelyik*, rendszerint a filológia, a másik rovására előtérbe kerül, az értékelés nem tud alkotó módon visszahatni magára a műfordításra.

Az antik fordítások bírálata az Antik Tanulmányoknak, az egyetlen magyar nyelvű szakfolyóiratnak tartozó kötelessége. Noha 1962-ben két elméleti munka jelölte ki a lap és a Klasszika Filológiai Bizottság feladatait a kritika-irodalom fejlesztésében, a következő két év mindössze egy-egy, majd három évfolyam egyetlenegy műfordításkritikát sem hozott. Az utolsó tíz év statisztikailag kedvezőbb képet mutat, de a klasszikusok örvendetesen szaporodó új kiadásaival nem tud lépést tartani. Sokukról egyáltalán nem, vagy csak tíz év eltolódással, már a második-harmadik kiadás kapcsán jelenik meg méltatás. Más lapok — Filológiai Közlöny, Nagyvilág, Élet és Irodalom, Új Írás, Tiszatáj stb. — csak alkalomszerűen írnak antikfordításokról és akkor is inkább az eredeti mű jelentőségével foglalkoznak — triviálisan. Mégis inkább itt, a rezervátumon kívül merülnek fel olyan szempontok, amelyek összekapcsolják az antikfordítás ügyét a magyar műfordítás általános problémáival pl. a teljes magyar Horatius körül kavargó vitában, melyről az Antik Tanulmányok egyetlen szóval sem vett tudomást.

Megfigyelhetők-e az antik műfordítás értékelésében kiforrott kritikai módszerek, önálló esztétikai nézetek? Műfordításkritikáink jó része még filológiai észrevételeket sem tesz, hanem beéri olyan frázisokkal és látatlanban is osztogatható epitheton ornansokkal, hogy a fordítás magyaros, gördülékeny, netán jeles fordítói érzék jellemzi, vagy az elemzés csúcspontján megállapítja, hogy a *torques* szó nem láncot, hanem huzalokból csavart vagy öntött nyakperecet jelöl. Történeti műveknél az is gyakori, hogy a fordítás milyenségéről szó sem esik.

Azok a kritikák, amelyek véletlenszerű megjegyzéseknél, általános kijelentéseknél többre tartanak igényt, deskriptív jellegűek. A fordítás leírásával, történeti elhelyezésével,

* Dolgozatom az Ókortudományi Társaság 1977. márciusi, «Műfordítás-problémák" című felolvasóülésének egyik előadása volt. Lakatos István idézett előadása ugyanekkor hangzott el. Kritikánk helyzetének felméréséhez mindazokat az antikfordításismertetéseket figyelembevettem, amelyek 1955—1977. között az Antik Tanulmányok, a Nagyvilág, a Tiszatáj, az Élet és Irodalom, az Új Írás és a Filológiai Közlöny hasábjain megjelentek. Noha sokszor szó szerint idézek a kritikákból az idézett helyeket az egyszerűség kedvéért nem teszem idézőjelbe és nem látom el bibliográfiai szerelékkel. Erre az előadás műfaja lehetőséget ad. Levy hivatkozott munkája: Jiri Levy, Die literarische Übersetzung. Frankfurt/Main 1972.

a fordító személyének egyes aspektusaival foglalkoznak rendszerint úgy, hogy a fordítás folyamatának valamelyik mozzanatát egyoldalúan túlhangsúlyozzák. A műfordításnak ugyanis — J. Levy fordításelméleti munkái alapján — három mozzanata határolható el: az író és az olvasó közé beékelődő fordító az író anyanyelvén bekódolt üzenetet először dekódolja, majd interpretálja, végül saját anyanyelvén újrakódolja.

Műfordításkritikáink főleg a fordítói folyamat első mozzanatát vizsgálják, a dekódolás = megértés szakaszát, amelyben a szöveg szószerinti feldolgozása, a fordítás szakszerű, *filológiai* előkészítése történik. A recenzensek — és ezen már az sem segít, ha mentegetőznek, hogy a filologizálás bűnébe süppednek, filológus kicsinyeskedésbe esnek — felsorolják a félreértett helyeket, félrefordításokat, félrehallásokat, szépséghibákat, bakikat, lexikai pontatlanságokat, vitatható vagy kifogásolható megoldásokat, egyenetlenségeket, tévedéseket, értelmezési bizonytalanságokat, zavarokat, gondatlanságokat, nem a legszerencsésebb választásokat és pongyolaságokat, vagy — bár kisebb mértékben — dícsérik a fordító nyelvismeretét (a magyart is), a szöveghűségét, telitalálatait, trouvaille-ait, általában: a nyelvi félreértése hiányát; megállapítják, hogy a szöveghűség ma már alapkövetelmény, s úgy vélik, ezzel és a fordítás alapjául szolgáló kiadásra vonatkozó megjegyzéseikkel eleget tettek kritikusi feladatuknak.

Kevesebben vannak azok a recenzensek, akik a szószerinti, szótárszerű megértés kisipari gyakorlatán túl stilisztikai értékeket is felismernek a fordításban, egy petroniusi stílusparódia kapcsán pl. irónikus vagy tragikus mellékzöngékre is ráéreznek. Annak kimutatására, hogy stilisztikai és tartalmi értékek révén a teljes művészi egész megértése és visszaadása sikerült-e a fordítónak, csak nagyon szélsőséges esetekben kerül sor, vagy ha ez egyáltalán nem sikerült, mert pl. a fordító nem ismerte föl eredetijének poétikai stílustörvényeit, hanem kitért a megfelelő magyar stílus kialakításának feladata elől, és csak szavakat fordított, mintha ezek a szavak nem vettek volna részt az eredeti organikusságában; vagy ha ez művészi fokon sikerült, mert pl. a fordító megtalálta anyanyelvének a menandrosi, ízes nyelvvel legrokonabb rétegeit.

A fordítói munka második szakaszára, az interpretációra vonatkozó kritikai megjegyzések történeti és filológiai művek kapcsán gyakoriak, melyeknél egy esetleges szabad versfordításhoz képest nyilvánvalóbb, hogy a pusztán nyelvi fordítás nem elég: a fordítónak ismernie kell a szöveg mögött levő valóságot, azt a világot vagy gondolatrendszert, melyet az eredeti ábrázol. Interpretációs problémaként elsősorban a megfelelő magyar szaknyelv kifejlesztésének szükségessége merül fel, mivel a különböző tudományos, történeti szakkifejezéseknek, méltóságneveknek, katonai rangoknak, sőt a tulajdonneveknek sincs megfelelő magyar terminológiája. De a kritikusoknak, túl a terminológiai problémákon, azt kellene vizsgálniuk, hogy a mű objektív értelme és a fordító interpretációs álláspontja fedi-e egymást, pl. lehet-e egy történetírót egy úgynevezett «filológiai hűségű» fordítói koncepcióból megközelíteni, lehet-e «értelmező jellegű», intellektuális szemszögből a szöveget «logizálni» s így terjedelmét kétszeresére növelni. Ehhez a deskriptív kritika nem nyújt elegendő támpontot.

A fordítói munka harmadik fázisa az újrakódolás, a szöveg átültetése, első fokon ugyancsak kedvenc vadászterülete a filológusoknak. Mivel a magyar és a latin, illetve a görög nyelvrendszer távol áll egymástól, könnyű fellelni a magyar szövegben az eredeti nyelv nyomait: a szervetlen konstrukciókat, magyartalanságokat, fölösleges szóismétléseket, vagyis az ún. fordítói alázatot, amely túlzottan tapad az eredetihez. Ugyancsak könnyű felismerni az ellentétes fordítói törekvést, amely igyekszik elszakadni az eredeti stílussajátosságaitól: ez a szöveghez nem ragadó, színvonalasnak tartott fordítás tulajdonképpen a túlfűszerezett, ún. fordítói stílust eredményezi.

Nehezebb érzékelni a fordítás stílusának azt a feszültségét, amely abból származik, hogy a gondolat nem azon a nyelven fejeződik ki, amelyikben létrejött. Megfigyelhető a kritikusi érzékenység az itt-ott túlzottan alkalmazott archaizmusok vagy a túlközelített modernizmusok veszélyeire. Egyes kritikusok — a rezervátumon kívül — pozitívan értékelik Devecserinek azt az elvét, hogy a műfordításnak tartalmaznia kell az eredeti szöveg asszociatív elemeit, és a magyar költői nyelv gazdagításának tekintik Devecseri tükörszavait, calque-jait. Mások Lakatos merész szóalkotásai, sajátos szórendjei kapcsán mutatnak rá a két nyelv közötti feszültségre és megkérdőjelezik, meddig mehet el a magyar költői nyelv a latin szórend követésében, vergiliusinak hatnak-e még magyarul a szokatlan szószerkezetek.

A legbonyolultabb, legösszetettebb feladatot az értékelés számára a fordító önálló nyelvalkotó munkájának megítélése jelenti, mert itt kellene a műfordítások esztétikai értékét, művészi tökéletességét a mai irodalmi művek elé állított követelményekkel azonos mércén felmutatni. Nem véletlen hát, hogy a kritika, különösen ha filológiai és nem esztétikai beállítottságú, ezen a téren tud legkevesebbet mondani. Azon túl, hogy a műfordító

kongeniális-e eredetijével, milyen mértékben használt föl előző fordításokat, elvégezte-e művén az utolsó simításokat, a formateremtő erő kritériuma szinte egyetlen formai elemre, a versformára korlátozódik. Amint az Horatius körül világossá vált, egyesek (a filológusok) az abszolút metrumhűség mellett törnek pálcát, mások (részben a rezervátumon kívül a magyar fordítói hagyományra hivatkozva) megengedik a hangsúlyos és az időmértékes elv egymásbajátszását, egy harmadik csoport pedig (a műfordítás műfaji jellegét szem előtt tartva, a mai irodalmi gyakorlat nevében) a metrumhű-szóhű fordítást csak a sok lehetőség közül egynek tekinti.

A filológusok rémuralma azonban csak a versfordítás kritikájára terjed ki, a prózafordításéra nem. Csak újabban kezd rámutatni a kritika arra, hogy a fordításnak érzékeltetnie kellene az antik szépprózа egyes stílusrétegeit, erős retorizáltságát, nagyfokú zeneiségét, s hogy a prózafordítás is művészi tehetséget igénylő munka.

A kritikának versfordításnál is, prózafordításnál is tisztáznia kellene a filológia illetékességi körét. A filológiának nem az a feladata, hogy előírja, melyik fordítói módszer célravezető, hanem hogy felhívja a fordító figyelmét az antik formanyelv bizonyos sajátosságaira, pl. a homerosi és a kallimachosi hexameter különbségére vagy a metrikus klauzula törvényszerűségeire. A kritikának be kell látnia, hogy a fordítás értékét nem a módszer szabja meg, hanem az a mód, ahogy a műfordító élni tud vele.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

MARÓTI EGON

KATONASZÖKEVÉNYEK VAGY SZÖKÖTT RABSZOLGÁK?

(SPARTACUS SEREGE ÖSSZETÉTELÉNEK KÉRDÉSÉHEZ)

A polgári kutatásban a legutóbbi időben jelentkezik az a tendencia, amely igyekszik kétségbevonni, elvitatni azt, hogy a Spartacus-felkelés rabszolga megmozdulás volt. Érvként elsősorban az a tétel szerepel, hogy a szökött, felkelő rabszolgákhoz tömegesen csatlakoztak egyrészt szabad itáliai parasztok, másrészt római katonaszökevények. Az előbbi álláspont ma már végleg meghaladottnak, megcáfoltnak tekinthető.[2] Az utóbbi állítás alátámasztására lényegében egy Sallustius-töredéknek, valamint Appianos egy szavának önkényes értelmezése szolgál.

A kérdés tisztázának, lezárásának előmozdítása érdekében vizsgáljuk meg először a két idevágó szöveghelyet, majd vegyük szemügyre az eseményekről legrészletesebben nyilatkozó két kortárs szerzőnek, Sallustiusnak és Cicerónak a felkelőkre vonatkozó megjelölését, szóhasználatát.

1. Sallustius a *Historiae* III. könyve 96. (M.) *fragmentum*ának elején (A) elmondja, hogy P. Varinius *praetor*[3] seregében járvány tört ki, az előzőleg a rabszolgák elől megfutamodott katonák egy része a szigorú parancs ellenére sem tért vissza a hadijelvényekhez, a hátramaradottak pedig szégyenletes módon megtagadták a katonai szolgálatot: . . . *dum haec aguntur a fugitivis, aegra parte militum autumni gravitate neque ex postrema fuga, cum severo edicto iuberentur ullis ad signa redeuntibus et qui reliqui erant, per summa flagitia detractantibus militiam* . . .

Az idézett részletből kiviláglik egyrészt az, hogy Sallustius a rabszolgákat jelöli a *fugitivi* szóval, másrészt az is kétségtelen, hogy semmi alapja sincs annak az állításnak, miszerint a szétszéledt római katonák átálltak volna a rabszolgálhoz.[4] Alátámasztja megállapításunkat az ugyancsak terjedelmes 98. *fragmentum*nak a következő részlete is: . . . *nactus idoneum ex captivis ducem* (B). Ti., ha valóban, dél-itáliai katonák álltak volna át a felkelő rabszolgákhoz, akkor Spartacusnak nem lett volna arra szüksége, hogy foglyaik közül szerezzen vezetőt, útikalauzt Lucania felé vonulásukhoz.[5]

A másik érv az Appianosnál olvasható *αὐτόμολοι* megjelölés. Appianos a felkelés ismertetése során egyhelyütt (*b. c.* I 547) megjegyzi, hogy egyetlen város sem támogatta a felkelőket, hiszen *θεράποντες ἦσαν καὶ αὐτόμολοι καὶ σύγηλυδες*. A *θεράποντες* és *αὐτόμολοι* szavak felfoghatók hendiadys jellegű kapcsolatnak, tehát «szökött rabszolgák» értelemben is,[6] illetőleg külön megjelöléseknek, mégpedig a latin *servi* és *fugitivi* fordításaiként,

[1] L. különösen *Z. Rubinsohn:* Was the bellum Spartacium a servile insurrection? RFIC 99 (1971) 290—299. *M. A. Levi:* La tradizione sul bellum servile di Spartaco. Actes du colloque 1971 sur l'esclavage. Paris 1973, 171—4.

[2] Vö. *Maróti E.:* A Spartacus-felkelés: rabszolgaháború. AntTan 24 (1977) 18—24. = Der Spartacusaufstand — ein Sklavenkrieg. Előadás a Blagoevgradban (1977 szept. 20—24.) megtartott Spartacus-Symposionon.

[3] L. *T. R. S. Broughton:* MRR II 110. és 119. l. a 73. ill. 72. évhez. Vö. *F. Münzer:* Spartacus. In: PW-RE III A (1929) 1530—31.

[4] Amint arra már *W. Drumann* is figyelemztetett: Geschichte Roms . . . IV. Koenigsberg 1838, 76. l. 84. j. Vö. *Drumann-Groebe:* Geschichte Roms . . . IV. Leipzig 1908, 89. l. 7. j. Vö. *Münzer*, i. h. 1531.

[5] Vö. *fg.* 99.: *Unus constitit in agro Lucano gnarus loci, nomine Publipor.* — A helyhez legutóbb l. *E. Ruoff-Väänenen:* Studies on the Italian fora. Hist. Einzelschr. 32. Wiesbaden 1978, 55—57.

[6] Így *Hahn István* kétnyelvű Appianos-kiadásában: Görög és római írók 12. Bp. 1967, 243. — Vö. b. c. I 540: *ἀποδιδράσκοντας οἰκέτας*.

megfelelőiként. A *σύγηλυδες* felfogható az egész rabszolgaseregre vonatkozó megbélyegző «csőcselék, söpredék» minősítésnek, illetve a rabszolgasereghez csatlakozott *libertinus* és szabad jogállású személyek megjelölésének. Ezek közé tartozhatnak azok a mezőgazdasági napszámosok *(ἐλευθέροι ἐκ τῶν ἀγρῶν)*,[7] akiket maga Appianos említ *(b.c.* I 540.; vö. Plut. *Crass.* 9,4); illetőleg a minden nagyobbszabású társadalmi megmozduláshoz — legalább is kezdetben — szükségszerűen hozzácsapódó kétes elemek.[8]

Az *αὐτόμολοι* megjelölést Z. Rubinsohn[9] és M. A. Levi[10] római katonaszökevényeknek értelmezi. A szövegösszefüggés és az *αὐτόμολοι* szó egy közvetlenül megelőző előfordulása alapján azonban nyilvánvaló, hogy a megjelölés nem római katonaszökevényekre hanem szökevény rabszolgákra vonatkozik. Appianos előzően elmondja, hogy a két *consul* felett aratott első győzelme után, mikor serege már 120 ezerre nőtt, Spartacus Róma ellen indult. Elégetett minden fölösleges felszerelést, leölette az összes foglyot és az igás állatokat, hogy serege könnyebben mozoghasson. S bár több szökevény kívánt csatlakozni hozzá, senkit sem fogadott be: *αὐτομόλων τε πολλῶν αὐτῷ προσιόντων οὐδένα προσίετο* (b. c. I 545).

A Krixos temetésén a római foglyokra kényszerített bajvívás,[11] meg az imént említett vérengzés[12] után eleve valószínűtlen, hogy római katonák jelentkezni mertek volna legyőzőiknél, s a rabszolgák tárt karokkal fogadták volna őket. Ennél a meggondolásnál lényegesebb azonban az az indoklás, amit Spartacus intézkedésével kapcsolatban maga Appianos ad meg, nevezetesen az, hogy meg akarta könnyíteni amúgy is roppant mértékben felduzzadt seregének a mozgási lehetőségét. Márpedig jólkiképzett római legionáriusok jelenléte éppenséggel hogy előmozdította volna csapatainak hadmozdulatait, kiképzését. (Gondoljunk csak arra, hogy egy ilyen lehetőséget még a pontosi uralkodó, VI. Mithridatés sem szalasztott el!) Az *αὐτόμολοι* megjelölés tehát nem más, mint a latinnyelvű források *fugitivi* szavának fordítása, megfelelője: a *fugitivi* azonban mindig szökevény rabszolgákat jelöl, nem pedig katonaszökevényeket.[13] Helyesen látja tehát Westermann Spartacus intézkedésében a fellázadt rabszolgák nagy tömegének a bizonyságát.[14] E. Gabba viszont, kommentáros szövegkiadásában[15] az *αὐτομόλων τε πολλῶν* . . . szövegrészlettel kapcsolatban Gellius *consul* seregének fegyelmezetlenségére és Plutarchosnak erre vonatkozó közlésére utal. Plutarchos *(Cato min.* 8,1) valóban megállapítja, hogy Gellius seregében nem volt jó a hadvezetés, s megemlíti a háborúban résztvevők elpuhultságát *(μαλακίαν)* és fényűzését *(τρυφήν)*: a katonák szökéséről, vagy éppen átállásáról azonban itt sem olvasható a leghalványabb utalás sem.

Rubinsohn Itália szabad lakosságának a Spartacus-felkelésben játszott szerepére vonatkozó elméletének az alátámasztására hivatkozik Appianosnak még egy közlésére.[16]

[7] L. J. *Burian:* Listy Filologičke 80 (1957) 197—203. (L. különösen a 36. jegyzetet.) *Sz. L. Utcsenko*, in: *A. V. Misulin:* Szpartak. Moszkva 1950, 7—10. = Spartacus. Berlin 1952, 8—10. uő.: Ciceron i jego vremja. Moszkva 1972, 101—4. *P. Oliva:* Acta Ant. Hung. 8 (1960) 317. *E. M. Stajerman:* Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in d. röm. Republik. Wiesbaden 1969, 363—4. *M. Doi:* A historical meaning of Spartacus' uprising. Tokyo 1977, 12.

[8] Vö. *M. Grant:* Die gladiatoren. Stuttgart 1968, 18. *M. Doi*, i. m. 12—13.

[9] I. h. 294.: «deserters».

[10] I. h. 173.: «desertori».

[11] App. i. h. Oros. V 24, 3., vö. Cic. *har. resp.* 26.

[12] A közlésnek nem mond ellent az a — feltehetően Liviusra visszamenő — tudósítás, miszerint a felkelés leverése után 3000 római foglyot találtak életben Spartacus táborában (Oros. V 24, 7): ezek nyilván később kerültek a rabszolgák kezébe, és feltehetően túszként tartották őrizetben őket.

[13] Vö. *ThlL* VI 1494—5. p. (I A l), s. v. *fugitivi;* a katonaszökevények meghatározásához l. uo. V 690. p., s. v. *desertor*, továbbá az A II 1. pontban felsorakoztatott szöveghelyeket. — A *fugitivus* definíciójához l. Ulp. *D.* 21,1,17 pr. és uo. 1—8. 11. 13—15., a *desertor, transfuga* fogalmához l. különösen *D.* 49,16,3. A *desertor* és a *servus fugitivus* szembeállításához l. *D.* 49,16,4,14. A *proditores, transfugae* ill. *desertores* mibenlétére, büntetésükre vonatkozóan l. *E. Costa:* Crimini e pene da Romolo a Giustiniano. Bologna 1921, 186—7. ill. 188—9. L. még a 2. jegyzetben említett dolgozat 3.4. pontját.

[14] *W. L. Westermann:* Sklaverei. In: PW-RE Suppl. VI (1935) 960. ill. The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia 1955, 66.

[15] Appiani Bellorum civilium liber primus. Firenze 1958, 323. p. — *M. Doi*, i. m. 9. l. 10. j. ezzel kapcsolatban bizonytalanul foglal állást.

[16] Flor. II 8,1. szövegállapotának problémájához l. a 2. jegyzetben említett dolgozat 16. jegyzetét.

Eszerint Mithridatés azért táplált reményeket Róma-elleni inváziós terve[17] sikerét illetően, mert bízott abban, hogy Hannibalhoz hasonlóan maga mellé tudja állítani Itália népeit, akik gyűlölték a rómaiaikat, hosszas háborút viseltek ellenük, s még Spartacust, egy semmirekellő gladiátort is támogattak ellenük (*Mithr.* 109,519520). — Ez a közlés nyilvánvalóan téves és túlzó. Talán fölösleges arra utalni, hogy Appianos művében — a szerzőnek Marx[18] által is nagyraértékelt, reális «az anyagi alapokig lehatoló» történetszemlélete ellenére, — milyen sok a tárgyi tévedés, pontatlanság és túlzás. Témánkkal kapcsolatban elég utalni pl. a két Lucullus-fivér felcserélésére, ami a személycserén túlmenően az adott történeti helyzetben való bizonytalan mozgásra is utal. (Maga Rubinsohn is számontartja a szerzőnek azokat a kronológiai tévedéseit, zavaros közléseit,[19] amelyek nem illenek bele a maga gondolatmenetébe.) Jellemző, hogy a részletkérdésekre vonatkozó számadatok közül általában Appianos közli a legmagasabbakat, így pl. a rabszolgasereg létszámára (I 545), vagy éppen a Crassus által megtizedelésre ítélt és kivégzett katonák számára vonatkozóan (I 550), amikor is egyetlen *cohors* megtizedelése helyett elfogadja 2 ill. 10 *legio*, tehát összesen mintegy 4 ezer ember (I 551) lemészárlását !

2. Friedrich Münzer szerint[20] a Spartacus-elleni háborút a rómaiak kezdetben a gladiátorokról nevezték el, később pedig többnyire az ellenség többségét alkotó *fugitivi*-ről.[21] — Annyiban igaza van Münzernek, hogy a *fugitivi* megjelölés alatt rabszolgákat ért.[22] Egy lényeges vonatkozásban azonban kiigazításra szorul megállapítása, nevezetesen abban, hogy római szerzők kezdettől fogva, már kortársak is gyakran nevezik a felkelő rabszolgákat *fugivi*-nek, az ellenük folytatott harcot pedig *bellum fugitivorum*-nak.

A felkelésről történeti összefüggésben beszámoló legkorábbi, legalább hézagosan fentmaradt tudósítás Sallustius *Historiae* c. művének III. és IV. könyvéből származik. Bármennyire is töredékes mozaik-képet ad is ez az anyag az eseményekről, mégis számos tanulsággal szolgál. A ránkmaradt töredékek átvizsgálása arra a meglepő eredményre vezet, hogy Sallustius a felkelő rabszolgákat szinte minden esetben *fugitivi*-nek nevezi. Sorravéve a két terjedelmes, már említett 96. és 98. sz. töredék idevágó eseteit, a következő megfogalmazásokkal, részletekkel találkozunk, kezdve a 96. *fg.*-ból föntebb már idézett példán: *dum haec aguntur a fugitivis* = miközben a szökevények ezeket művelik (A): *Deinde fugitivi con⟨sump⟩tis iam alimentis . . .* = Ezután a szökevények, mikor már elfogyasztották élelmüket (B); . . . *solita a fugi⟨tivis⟩ convicia* = a szökevények megszokott mocskolódásait (C); *Sed fugitiv⟩os credens lon⟨ge abesse . . .* = Bár úgy vélte, hogy a szökevények már messzire járnak (C); *milites ducit tamen ad castra fugitivorum* = Katonáit mégis a szökevények táborához vezeti (D). — A 98. *fg.*-ból: *fugitivi co⟨n⟩tra praeceptum ducis* = a szökevények vezérük tilalma ellenére (B); *duplica⟨to iam fugitiv⟩orum nume⟨ro⟩* = miután a szökevények száma már megkétszereződött (D); *gnari ex ⟨fuga finiti⟩morum fugi⟨tivos ad se a⟩dventare* = megértették szomszédaik meneküléséből, hogy a szökevények feléjük közelednek (D). — Érdekes, hogy a *servus* megjelölés a fenti sorozattal szemben a megmaradt töredékek szövegében csak egyetlen esetben fordul elő, mégpedig a rabszolgasereghez csatlakozó környékbeli szökött rabszolgákra vonatkozóan: *multique ex loco servi, quos ingenium socios dabat* = számos helybéli rabszolga, akit szövetségesükké (társukká) tett érzületük/jellemük (C). Ezen kívül két helyen szerepel a *servilis* jelző: *servili indole* . . . (A), ill. *servili ignenio* (C).

Tény, hogy vitatott, milyen összefüggésbe illeszkedik a 98. *fg.* Ha elfogadnánk, hogy a felkelés kezdeti szakaszára vonatkozik, akkor a *fugitivi* alatt érthetnénk a Capuából megszökött gladiátorokat is.[23] Kétségtelennek látszik azonban, hogy egyes részletek

[17] Vö. *Maróti E.:* A kalózok szerepe a Mithridatési háborúk idején. Acta Univ. Debrecen. Ser. Hist. 2 (1963) 9. = Die Rolle der Seeräuber in der Zeit der Mithradatiischen Kriege. Ricerche storiche ed economiche in memoria di Corrado Barbagallo. Napoli 1970 I 488. — *Havas L.:* Mithridate et son plan d'attaque contre l'Italie. ACUD 4 (1968) 13.

[18] *K. Marx—F. Engels:* Válogatott levelek. Bp. 1950, 141 (1861 II 27-ről).

[19] I. h. 293. 294. — Összegezve l. *E. Gabba:* Appiano e la storia delle guerre civili. Firenze 1956, 105. A korábbi római történelemre vonatkozóan l. *G. Giannelli:* L'Italia antica e la Republica romana⁴. Roma 1970. passim.

[20] PW-RE III A 1529.

[21] Vö. *B. Doer:* Das Altertum 6 (1960) 224.

[22] *M. Doi:* i. m. 11. l. és 37—8. j. szerint az *ergastulum*okból megszökött-kiszabadított rabszolgákra szűkíti le a *fugitivi* megjelölést.

[23] Vö. pl. Vell. II 30,5: *fugitivi e ludo gladiatorio profugientes.* Liv. *p.* 96: *Crixum, fugitivorum ducem* — még lehetne a gladiátorokra magyarázható, de a következők (*p.* 97) már nem: *M. Crassus praetor primum cum parte fugitivorum, . . . feliciter pugnavit . . .*

már a 72. év eseményeire, nevezetesen a *consul*ok felett aratott győzelem utáni időre vonatkoznak, így pl. arra a rabszolgaseregben felmerült nézeteltérésre, hogy visszatérjenek hazájukba, vagy forduljanak vissza zsákmányszerző portyázásokra.[24] Az ezzel kapcsolatos — jelen összefüggésben közömbös — kérdéseknek a feszegetése helyett ezúttal nézzük inkább a kortárs Cicerónak immár nemcsak az eseményekre vonatkozó, hanem közvetlenül azok lezajlása után megfogalmazott nyilatkozatait, elsősorban azokat, amelyek a háborúnak éppen a legutolsó, 71. évi szakaszára vonatkoznak.

3. Cicero a Verres-elleni fiktív II *actio*[25] utolsó, V. darabjában többször használja a *bellum fugitivorum* kifejezést a Spartacus rabszolgaserege elleni háború jelölésére; így pl. *bello fugitivorum* (5); *bellum Italiae fugitivorum* (14); *Italici fugitivorum belli reliquias* (39); *ex fugitivorum bello* (42). Csak kivételesen szerepel a *servorum bellum* megjelölés (18). Spartacus ismert szicíliai átkelési kísérletével kapcsolatban a *fugitivorum copiae* kifejezést használja (5) Cicero. Hortensiusnak arra az érvére, hogy Verres mentette meg Sziciliát a rabszolgaháború kitörésétől, az az ellenvetése, hogy *nullum in Sicilia fugitivorum bellum fuisse* (uo.).

Szerepel a *fugitivi* fenyegető említése a Catilina-féle összeesküvéssel kapcsolatban is. Így pl. *fugitvo alicui aut gladiatori concedi necesse est (in Cat.* II 19); *conflato . . . gladiatorum ac fugiti orum tumultu (p. Sulla* 15). A gladiátorok és a *fugitivi* egymás mellett szerepeltetése világosan mutatja, hogy itt sem azonos kategóriát jelentenek. A *fugitivi* szó használata a *servi* helyett nyilvánvalóan megbélyegző célzatú, lévén a *fugitivus* egyben kvázi büntetőjogi kategória is: későbbi megfogalmazás szerint «*Servus fugitivus sui furtum facere . . . manifestum est . . .*»[26] — Hogy mennyire megbélyegző célzattal használhatták a *fugitivus* megjelölést *servus* helyett, azt a legszemléletesebben egy olyan példával illusztrálhatjuk, amikor szó sem volt rabszolgák szökéséről, ellenkezőleg — felforgató célzattal — készenlétben, őrizetben tartott rabszolgákra vonatkozik: *in toga cand. fg.* 11. (Schoell): *saltibus . . . pastores retinet, ex quibus ait se, cum velit subito fugitivorum bellum excitaturum.*

SCHEIBER SÁNDOR

EGY TALMUDI AGGÁDA UTÓÉLETE A REFORMÁCIÓBAN

Rába, III. századi babiloni amóra bírósága előtt játszódott le az eset. Egy ember pénzt adott kölcsön. Adósa nem akart fizetni. Rába előtt azt erősítgette, hogy már visszafizette tartozását. Esküre kötelezték. Ekkor vette botját, üregébe rejtette a pénzt s ezzel jött a törvényszékre. Ott a hitelező kezébe nyomta a botját és megesküdött, hogy átadta neki mindazt, ami nála volt. A hitelező dühében összetörte a botot, a pénz a földre szóródott s így kitűnt, hogy igazságosan esküdött (Nedárim 25a; Peszikta Rabbati. Ed. M. Friedmann, 113a).

Hasonlóképpen általában a rabszolgálra vonatkozik Plin. *n.h.* XV 125: *de fugitivis et Spartaco laurea coronatus incessit* (ti. Crassus). (De: Plut. *Crass*, 11,11: *ἐπὶ δουλικῷ πολέμῳ*). Épp így Oros. V 24,6: *ut fugitivorum pugnam iniit.* Egyértelmű Cicero, *de imp. Pomp.* 30: *Italia, quae cum cum servi.i bello . . . premeretur; p. Sest.* 67: *etiam servitia virtute victoriaque domuisset* (ti. Pompeius); Caes. *b. G.* I 40,5: *nuper in Italia servii tumultu.* — Együtt a két szó Ammian. XIV. 11,33: *Eunus . . . servos ductavit in Sicilia fugitivos.*

[24] Vö. a 2. jegyzetben id. dolgozat 3.5. pontját.

[25] Vö. *Maróti E.: De suppliciis.* A Spartacus-felkelés sziciliai összefüggéseinek kérdéséhez. AntTan 8 (1961) 161. = *De suppliciis.* Zur Frage der sizilianischen Zusammenhänge des Spartacus-Aufstandes. Acta Ant. Hung. 9 (1961) 41.

[26] *CJ* 6,1,1., vö. *D.* 47,2,61 (60): *Ancilla fugitiva quemadmodum sui furtum facere intellegitur . . .* — A *fugitivus*okat üldözték; vö. pl. *D.* 11,4,1,2. 3. 48,15,2,1. 2. Ha elfogták őket, visszaadták gazdájuknak megbüntetésre; vö. pl. *RGDA* 25. *D.* 11,3,1,1. 11,4,2. A *fugitivus* elvesztette *peculium*-a feletti rendelkezési jogát: *D.* 15,1,48. Büntetésül a szökésre utaló felirattal ellátott fém nyakörvet kellett viselnie; l. *ILS* 8726—33. — A kérdéshez vö. *F. Pringsheim: Servus fugitivus sui furtum facit.* Festschr. F. Schulz. Weimar 1951, 279—301. — Lehet, hogy a kérdéses megfogalmazás posztklasszikus tétel, azonban, mint láttuk, a rabszolgák szökése (s az arra való felbujtás, annak elősegítése stb.) korábban is büntetendő cselekmény volt.

A jelenetet megábrázolta a zsidó szépművészet is.[1]

A középkori példatárakba bekerült.[2] A népköltészet[3] és irodalom[4] toposzává vált.

Újabban kiderült, hogy a protestáns prédikátorok is felhasználták. Nathanaël Tilesius (1565—1616) diakónus volt Winzigben, udvari prédikátor Wohlauban, superintendens Militschben. Számos prédikációs kötete van. A «Historiae Passionis Analysis» című̈ben — Sigismundus Svevus «Geitzwagen»-je nyomán — úgy mondja el a történetet, mintha Frankfurt a/Oder-ben esett volna meg (Leipzig, 1622. 57—58.):[5]

«Zu Franckfort an der Oder ist für Jahren ein alter geitziger Mann gewesen welcher einem hundert floren schuldig war. Und da er ihn zahlen solte sagte er dass ers ihm gegeben hette. Da ihme aber von Gerichten aufferleget ward dass er auff folgenden Gerichtstag die Sache mit einem Eyde bethewren solte liess er ihm unter des (als ein alter Mann der sonsten stest am Steblein gieng) einen holen Stab machen verspindete die hundert floren darein kam auff bestimpten Tag für Gerichte. Und weil der ander dem er schuldig war neben ihm stund bath er ihn dass er ihme weil er den Eyd thete seinen Stab halten wolte. Darauff that er den Eyd dass er deme sein Gelt wahrhafftig in seine Hände uberantwortet hette. Der Tropff meynete das Gelt im Stabe von velchem der ander nichts wuste. Gott aber endete die List wunderbarlich. Da der alte Geitzhalss nach gethanem Eyde wil heimgehen unnd da er unten am Rathhause zur Tür hinaus tritt entgleitet ihm der Fuss dass ihme der Stab aus der Hand springt und gleich unter den Mühlwagen (der ohne gefehr fürüber fuhr) felt unnd das eine Rath drüber gehet zerbricht der Stab dass das Gelt heraus felt.»

A befejezés itt sem tragikus — akár az aggádában — inkább igazolni igyekszik a reservatio mentalissal ügyeskedőnek szavát.[6]

[1] *Scheiber Sándor:* Folklór és tárgytörténet. II. Bp., 1977. 302—303; *A. Marx:* Bibliographical Studies and Notes. Ed. *M. H. Schmelzer.* New York, 1977. 100—101.

[2] *F. C. Tubach:* Index Exemplorum. Helsinki, 1969. 261. No. 3352.

[3] *Aarne—Thompson* 961 B.

[4] *S. Thompson:* Motif-Index of Folk-Literature. IV. Copenhagen, 1957. 80. No. J 1161. 4.

[5] *E. H. Rehermann:* Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts. Göttingen, 1977. 516—517. No. 2.

[6] További irodalom: *F. M. Goebel:* Jüdische Motive im märchenhaften Erzählungsgut. Gleiwitz, 1932. 196—198; *B. Heller:* Geld im Stock. Handwörterbuch des deutschen Märchens. II. Berlin—Leipzig, 1938. 478—480; *M. Cohen:* Mipí Hám. III. Tel-Aviv, 1979. 80—81. No. 280. *H. Schwarzbaum* jegyzete: 130—131.

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

KARSAI GYÖRGY

AZ ARANYÁSÓ HANGYÁK TÖRTÉNETE

Hérodotos a 3. könyv 102—106. fejezetében közli az aranyásó hangyák sokat vitatott és máig sem teljesen tisztázott történetét.[1] Leírja, hogy az Indus felső folyásánál, Kaspatyros városában,[2] a lakott világ legszélén él egy igen harcias nép.[3] Közelükben terül el az a sivatag, ahonnan India mesés aranykincse származik. A sivatagba időről időre aranyvadász expedíciók indulnak, amelyek igen kockázatosak, mivel a kincset vérszomjas hangyák őrzik. Ezek a különleges hangyák kisebbek a kutyánál, de nagyobbak a rókánál, gyorsaságukkal semmilyen állat sem vetekedhet.[4] Az arany megszerzéséhez a kincsvadászoknak valóságos haditervet kell kidolgozniuk. Mindegyikük három tevével — két hímmel és egy nemrég ellett nősténnyel — indul útnak. A kincsvadász a nősténytevére ül és annak a hátára kerülnek majd az aranyat tartalmazó zsákok is. Ennek a beosztásnak kettős oka van: az egyik az, hogy a nőstényteve semmivel sem lassúbb futású, mint a hím — sőt, mint később állítja, gyorsabb annál — a másik pedig, hogy menekülés közben a hazafelé vezető úton jóval nagyobb kitartást tanúsít, mint amazok, mert nemrég elhagyott kicsinyeihez igyekszik vissza. Az expedícióra a reggeli órák a legalkalmasabbak, mivel Indiában ilyenkor van a legmelegebb, s a hangyák ebben az időben föld alatti búvóhelyükre húzódnak a hőség elől. A helyszínre érve a kincsvadász a magával hozott zsákokat sietve megtömi aranyat tartalmazó homokkal, majd menekül, amilyen gyorsan csak tud. Ha ugyanis a hangyák megneszelik az idegent, azonnal utána vetik magukat, s ha utolérik, nem kegyelmeznek se embernek, se állatnak. A menekülő egyenként eloldja a hímtevéket, amelyek így valószínűleg a hangyák martalékává válnak,[5] ő maga pedig ezalatt kincsével egérutat nyerhet a nősténytevén.

A történet mesei jellegére a Hérodotos-kutatók többsége már régen felfigyelt,[6] a legtöbb elemzés pedig egyértelműen indiai mesemotívumot látott mögötte. De az ind

[1] A Hérodotosnál szereplő aranyásó hangyákkal az ókortól kezdve sokan foglalkoztak (az utalásokat ld. a cikk megfelelő helyein), de önálló tanulmány kevés foglalkozik a kérdéssel: *F. Schiern:* Über den Ursprung der Sage von den goldgrabenden Ameisen. Kopenhagen und Leipzig 1873.; *B. Laufer:* Die Sage von den goldgrabenden Ameisen. T'oung Pao 1908. 429—452. l.; *R. Hennig:* Herodots «goldhütenden Greifen» und «goldgrabenden Ameisen». RhM 79 (1930) 321—332. l.

[2] A város neve előfordul Hérodotosnál más összefüggésben is: 4, 44; Dareios embereket küld az Indushoz, hogy megtudja, vajon a folyó a tengerbe ömlik-e, és: *οἱ δὲ ὁρμηθέντες ἐκ Κασπατύρου τε πόλιος καὶ τῆς Πακτυϊκῆς γῆς ἔπλωον κατὰ ποταμόν . . .* Hekataiosnál a város neve: *Κασπάπυρος· πόλις Γανδαρική.* (fr. 179.). Valószínűleg igaza van *E. Legrand*-nak abban, hogy az elnevezést az indokolja, hogy «elle a fait partie avant Darius du même gouvernement que le Gandara.» *(E. Legrand:* Hérodote. Thalie. Paris 1958. 146. l.)

[3] *Plinius* is ismeri ezt a népet: . . . *in regione septentrionalium Indorum, qui Dardae vocantur.* (Hist. nat. XI. 36.) A kérdéshez ld.: *A. H. Francke:* Two Ants Stories from the Territory of the Ancient Kingdom of Tibet. AM 1 (1924) 67 sk.; e nép nyelvének maradványait is megtalálni véli.

[4] Hérodotos 3, 102: *ἐν δὴ ὧν τῇ ἐρημίῃ ταύτῃ καὶ τῇ ψάμμῳ γίνονται μύρμηκες μεγάθεα ἔχοντες κυνῶν μὲν ἐλάσσονα, ἀλωπέκων δὲ μέζονα·* Arrianos: *Indiké.* XV. 4: *ἐπεὶ καὶ ὑπὲρ τῶν μυρμήκων λέγει Νέαρχος μύρμηκα μὲν αὐτὸς οὐκ ἰδέειν, ὁποῖον δή τινα μετεξέτεροι διέγραψαν γίνεσθαι ἐν τῇ Ἰνδῶν γῇ δοράς δὲ καὶ τούτων ἰδεῖν πολλὰς ἐς τὸ στρατόπεδον κατακομισθείσας τὸ Μακεδονικόν.* Strabón XV, 1, 44.; Plinius: *Hist. nat.* XI. 36.; Pomponius Mela: *De situ orbis.* 3, VII: «Alit formicas non minus maximas canibus» . . .

eredeti meghatározására tudomásom szerint még nem történt kísérlet; általában a Mahābhārata egy helyét idézik ez állítás bizonyítására.[7] Ott, a második könyv 1860. versében történik említés India északi adókörzetéről, ahonnan a király «hangyáktól származó aranyat», *pipilliká*-t kap. A szó azonban egyszerűen hangyát is jelent, melléknévként pedig a jelentése «hangyától származó».[8] A «hangyaarany» indiai eredetét látszik erősíteni a Hérodotos-leírta terület pontos földrajzi meghatározása is.[9] Eszerint a szóban forgó terület a Himālayától északnyugatra, az ókori Tibet földje, a mai Pakisztán. E terület aranyban való gazdagságáról a későbbi korokban is megemlékeznek az utazók.[10] A szakirodalom a területi és elnevezésbeli egyezés alapján vonja le azt a következtetést, hogy az aranyásó hangyák története egy indiai mese hérodotosi átköltése.

A bizonyítás azonban ezen a ponton aligha tekinthető befejezettnek. Az ind mesei eredet esetén szervesebb kapcsolatnak kell mutatkoznia az ind meseirodalom és a hérodotosi történet között. Ahhoz, hogy elfogadhassuk az ind mesei eredet elméletét, egy vagy több párhuzamos, vagy hasonló felépítésű mesét kellene felmutatnunk a rendelkezésünkre álló ind meseirodalomban. Természetesen reménytelen kísérlet lenne akár csak röviden is áttekinteni az egész ind meseirodalmat, ezért csak néhány általánosan érvényes megjegyzésre szorítkozom az ind mesék felépítésével kapcsolatban.[11]

Az ind mesék egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy felépítésükben, a szereplők megválasztásában, a cselekmény bonyolításában jóval közelebb állnak a novellához, mint a hagyományos értelemben vett meséhez. Csodálatos, képzeletbeli lények ritkábban fordulnak elő bennük, mint az európai meseirodalomban; ezt a kategóriát általában a démon — pontosabban a hulladémon —, vagy más elhunyt lény ártó, vagy segítő szelleme képviseli a történetekben. Szereplőik — az emberek mellett — emberi tulajdonságokkal felruházott állatok, de állati lényük teljesen háttérbe szorul az általuk megtestesített emberi magatartásformák mögött. A történetek leggyakrabban valamilyen fontos, általános érvényű tanulság levonásával végződnek.

E mesék leglényegesebb eleme éppen ez a belőlük levonható tanulság, az általános érvényű igazság. Ez érthetővé válik, ha figyelembe vesszük ezeknek a történeteknek az ókori India társadalmában játszott szerepét. E mesegyűjtemények jelentős részét elsősorban nem szórakoztatásra, gondtalan időtöltésre szánták; tankönyveknek tekintették őket,[12] s csak a modern európai szemléletmód alapján soroljuk őket a meseirodalom keretébe. Tankönyvek pedig ezek a gyűjtemények, a szónak abban az értelmében, hogy az erkölcsi tanulság, a gyakorlati mondanivaló megértése és feldolgozása volt hivatva elősegíteni a történetek tanulmányozójának szellemi gyarapodását. Ennek igazolásául álljon itt a talán leghíresebb ind mesegyűjteménynek, a Pañcatantránák kerettörténete.

A déli országrész uralkodója tanácsot kér miniszterei től, hogyan tehetné értelmessé három ostoba fiát. A tanácsadók közül végül is arra hallgat, aki a tizenkét évig

[5] Helyesen állapítja meg *E. Legrand* (i. m. 148. l.): «Ils n'ont été emmenés que pour être abandonnés comme proie aux fourmis et retarder leur poursuite; pendant qu'elles dévoreront le premier qu'on aura détaché et qui sera demeuré en arrière, l'Indien prendra de l'avance; il ne détachera le second que lorsqu'il se verra de nouveau sur le point d'être rejoint par les fourmis.» Figyelmet érdemel ezzel kapcsolatban *R. Hennig* észrevétele (i. m. 330. l.) «Was Herodot von dem Gefahren berichtet, denen die Inder ausgesetzt waren, wenn sie auszogen um das Ameisengold zu holen, hat starken Märchencharakter, denn die Ameisen sollten Menschen und Tiere umbringen, wenn diese nicht durch schleunige Flucht retteten.»

[6] Ld.: *R. Hennig:* i. m. 332. l.; *W. Aly:* Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen. Göttingen 1921. 108.

[7] Mahābhārata II, 1860: a király az északi adókörzettől «pipīllikát» kap.

[8] *Monier-Williams:* A Sanskrit-English Dictionary. Oxford 1956. 627. l.: *pipīlika-*, 'an ant; a kind of gold supposed to be collected by ants.' Ezenkívül szóösszetételekben használatos «hangya»-jelentéssel a *valmī, valmīka* szó.

[9] A területet Strabón részletesen jellemzi: XV. I, 44.; ld. még: *Ch. Lassen:* Indische Alterthumskunde. Bonn 1847. 847—849. l.; *R. Hennig:* i. m. 331. l.; *E. Legrand:* i. m. 116 sk.

[10] *M. Carry:* CR 1919. 148 sk.; *Th. Falconer:* Strabonis Geographica. Oxonii 1807. 1003. l. (jegyzet a 34. sorhoz).

[11] *A. B. Keith:* A History of Sanskrit Literature. Oxford 1928. 242—263. l.: a tanmese eredetét a Rg-Vedáig vezeti vissza.; *M. Krishnamachariar:* History of Classical Sanskrit Literature. Delhi 1974. 411—412. l. és 423—429. l.

[12] Maga az elnevezés — *tantra* — 'tankönyvet, tangyűjteményt' jelent.

tartó nyelvtanulás helyett egy hathónapos képzést ajánl, amelynek keretében a politikai tudományokra lehetne a fiúkat megtanítani.

És valóban, a megígért időre az öt könyv — Pañcatantra — áttanulmányozása meghozza a kívánt eredményt; a fiúk művelt, a politikai tudományokban jártas emberekké válnak.[13]

A történetek, amelyek az öt könyvet alkotják, tanmese jellegűek. Legtöbbjükre jellemző a szövevényes cselekményvezetés, de a cselekmény minden mozzanata ugyanannak az egy főtanulságnak a hangsúlyozását szolgálja. Vegyük például a «Barátok elválása» című gyűjtemény egyik jellemző darabját.[14] Egy veréb, egy harkály, egy légy és egy béka összefog, hogy bosszút álljon a vad elefánton, amely ormányával összetörte a veréb fészkét és elpusztította tojásait. Tervet készítenek, amelyben mindegyiküknek pontosan meghatározott szerepe van: a légy zümmögésével elbódítja az elefántot, majd mikor ez gyönyörűségében lehunyja szemét, a harkály csőrével megvakítja. Most már csak ki kell várni, amíg az elefánt megszomjazik. Ekkor a béka brekegésével megtéveszti — az elefánt azt hiszi, hogy ahol a béka brekeg, ott van a tó — és így egy szakadék szélére csalják a vak elefántot, amely lezuhan és elpusztul. Az ebből levonható tanulság:

«Elbukott a nagy nem egyszer, ha sok kicsi összeállott.
Veréb, harkály, légy és béka megölték az elefántot.»
(Schmidt József fordítása)

Ez a «mese» jól szemlélteti a hérodotosi és az ind történetkezelés különbségeit. Mind a két esetben a döntő mozzanat egy nagyon pontos terv kidolgozása, amely terv egyúttal kockázatos is, hiszen a legkisebb hiba a résztvevők életébe kerülhet. De míg Hérodosnál emberek készítenek tervet az állati ösztönök pontos felmérése alapján, addig a Pañcatantrában állatok terve valósul meg az — állatok képviselte ! — emberi reagálások, ösztönök kiszámítása alapján. És ez döntő szemléletbeli különbség: az ind mesében csak be kell helyettesíteni az állatokat a megfelelő tulajdonságú ember-alakokkal, hogy a történet tanulsága világossá váljék, míg Hérodotos aranyászó hangyákról szóló története önmagában teljes, tudósításnak szánt leírás, amely nem tanulságot akar nyújtani, hanem egy megkerülhetetlen tény magyarázatát kívánja adni. Az ind meseirodalomban vannak más típusú mesegyűjtemények is; pl. a kérdésfeltevéssel végződő, egymásba fonódó mesék láncolatai, mint amilyen a Śukasaptati, vagy a Vetālapañcaviṃśatikā, de a bennük szereplő történetek sem mutatnak tartalmi, vagy szerkezeti hasonlóságot az itt tárgyalt történettel.

Ezek után már felmerül a kérdés, vajon helyes-e a szakirodalomban elterjedt álláspont, hogy Hérodotosnál egy ind mese átvételét kell keresnünk. Miután az ind meseirodalomban való forrás-keresés negatív eredményeket hozott, próbáljunk a hérodotosi mű szerkezete felől közelíteni a kérdéshez.[15] Tisztázzuk először is, hogy mi a helye a történetnek a műben, mi szüksége volt Hérodotosnak erre a hihetetlen elemeket tartalmazó történetre, hiszen történeti munkája során a mesés- mítikus elemeket a megfelelő távolságtartással kezeli (pl. a 2. könyv 123. fejezetében, miután több hihetetlen egyiptomi történetet leír, kijelenti: «Az egyiptomiak állításait higgye el, aki akarja.»). Mi hát az oka, hogy művében éppen itt helyet adott az aranyászó hangyák történetének ?

A 3. könyv 90. fejezetétől kezdődik azoknak a népeknek a felsorolása, amelyek ezüstben, vagy aranyban róják le adójukat a perzsa udvarnak. Már maga az adózó népek listája is sok vitára adott alkalmat, mivel az itt említett népnevek sem a persepolisi, sem a bisituni perzsa feliratok neveivel nem egyeznek teljes mértékben.[16] A felsorolás sorrendjének szempontja sem világos, hiszen nem a perzsa udvartól számított távolságuk sorrendjében veszi számba e népeket, de az adómennyiségek növekvő, vagy csökkenő sora sem lehetett a főszempont a lista összeállításánál.[17] A mi szempontunkból most lényegesebb, hogy a felsorolt adómennyiségek általában elfogadható nagyságrendűek. Ez a mennyiség egyedül India esetében szembetűnően nagy: 360 talentum aranypor évente !

[13] Pañcatantra. Bevezető mese.
[14] Pañcatantra. Barátok elválása: XVI. mese.
[15] Hasonló elemző megközelítésre törekszik *W. Aly :* i. m. 108. l.
[16] *K. Abicht :* Herodotos. Leipzig 1874. 98—99. l.: «Auch die Inschriften (von Behistun, in Persepolis) führen 20 (auch 21 und 23) Länder an; doch ist diese Uebereinstimmung zufällig, da die Namen der einzelnen Länder von den Angaben Herodots abweichen.» A felsorolásról rövid, jó elemzést ad: *H. Stein :* Herodotos. Berlin 1893. 104 sk.
[17] Ld.: *E. Legrand :* i. m. 113. l.; *H. Stein :* i. m. 107. l.

Ez pedig — Hérodotos szavaival —: több, mint amennyit az összes többi terület együttvéve szállít (3,94). Hérodotos elfogadja ezt az adatot (hogy ő maga járt-e a perzsáknál, s személyesen is meggyőződhetett- e a kincs létezéséről, a mai napig vitatott kérdés),[18] de mindenesetre nem elégedett meg a tény egyszerű feljegyzésével; az események, tények okait, az összefüggéseket kutatta. Magyarázatot keresett ez esetben is, s mivel Indiába nem jutott el, perzsa értesüléseit rendszerezte. Azért használtam többes számot, mert az indiai arany eredetét magyarázó izgalmas történet csak egyike a Hérodotos által közölt lehetséges megfejtéseknek.[19] A többi kincsszerzési mód azonban már távolról sem ilyen érdekes: részint a folyók hordaléka, a folyók kiszáradt medre, részint a nap-szikkasztotta föld szolgáltatja India aranyát (3,106.). Ezen a ponton válik világossá, hogy a történetíró Hérodotos mennyire elválaszthatatlan a szépíró Hérodotostól: a magyarázatra szoruló, kézzelfogható kincs eredetét kutatva, a reális adatok mellett elfogad egy olyan történetet is, amelynek valóságtartalma kétséges ugyan, de a műben játszott szerepe igen nagy; élénkíti az egyhangú felsorolást, izgalmasságával lebilincseli az olvasót. Hérodotos tudatosan készíti elő, «adagolja» az izgalmas történetet. Ha egységnek tekintjük az «adókörzet-felsorolást», a 3. könyv 90—106. fejezetét, és ezen belül figyeljük meg a történet elhelyezését, a következő eredményt kapjuk: Hérodotos a 94., a 98., és a 102. fejezetben említi meg röviden az indek csodálatos aranykincsét. Ez az elosztás, lévén, hogy nagyjából azonos hosszúságú fejezetekről van szó, eléri célját: kb. három fejezet katalógus olvasható el türelemmel, de ha Hérodotos nem ügyelne gondosan az érdeklődés ébrentartására, ezután már valószínűleg csak az adókörzetek iránt különösen érdeklődő olvasó figyelmére számíthatna. A 94. fejezetben említi először — minden magyarázat nélkül —, hogy milyen rengeteg aranyat szállít India a perzsa udvarnak. Újabb három fejezeten keresztül ismét számok és népnevek váltják egymást. A 98. fejezetben azt írja: «Az indek a következőképpen szerzik aranyukat». De minden várakozásunk ellenére nem a megígért beszámoló következik, hanem etnográfiai — amúgy rendkívül érdekes! — felsorolás India népeiről. S csak a 102. fejezetben, az adókörzet-felsorolás végén váltja valóra ígéretét és beszéli el az aranyásó hangyák történetét, mint az indiai aranykincs első számú magyarázatát.[20] Igen valószínű, hogy tudatos szerkesztésről van itt szó; az elbeszélő — izgalmas részek és a katalógus pontosan arányított váltogatásáról. E két összetevő váltogatott használata nem Hérodotos találmánya, már Homérosnál is fellelhető, sőt, mint azt Marót Károly meggyőzően valószínűsíti,[21] már a Homéros előtti korok műveiben is szerepet játszott.

Ezek után, hogy a történet helyét és szerepét meghatároztuk a hérodotosi műben, kíséreljük meg fellelni — lehetőleg a szöveg alapján — Hérodotos forrását.[22] Ha Hérodotos saját tudósításából indulunk ki, feltűnik, hogy az aranyásó hangyák leírását megelőző fejezetekben nem jelöli meg forrását, mintegy szükségtelennek tartja megemlíteni, hogy nem saját tapasztalatai alapján beszél a különböző indiai népekről.[23] Amikor azonban az aranyásó hangyák vérengző tulajdonságairól kezd beszélni, egy fejezeten belül kétszer is megjelöli forrását: *ὡς δὴ λέγεται ὑπὸ Περσέων; ὡς Πέρσαι φησί*[24]. Ez az «ahogy a perzsák mondják» persze homályban hagyja, hogy személy szerint kikről van szó. De más esetekben is előfordul, hogy Hérodotos megjelöli hírforrását, és ilyenkor általában szavahihetőnek bizonyul; például leírja, hogy egyiptomi utazása során eljutott Tyrosba, ahol a Hé-

[18] Van, aki feltétel nélkül elfogadja *(Rawlinson, Stein, Legrand)*, mások viszont elutasítják *(Abicht, Lassen)*.

[19] *Hérodotos* 3, 106: . . . *τοῦτο δὲ χρυσὸς ἄπλετος αὐτόθι ἐστί, ὃ μὲν ὀρυσσόμενος, ὃ δὲ καταφορεύμενος ὑπὸ ποταμῶν, ὃ δὲ ὥσπερ ἐσήμηνα ἁρπαζόμενος.*

[20] Hérodotos korábban a távoli tájak és népek iránti érdeklődés igen élénk volt; ld. ezzel kapcsolatban: *Wilamowitz-Moellendorff:* Aischylos Interpretationen. Berlin 1914. 150. l. — de ez nem zárja ki az élénkítő, figyelem-ébrentartó elemek alkalmazásának lehetőségét.

[21] *Marót Károly:* Praehomérikus katalógusok. MTA I. Oszt. Közl. Budapest 1953. 377 skk.

[22] *E. Legrand:* i. m. 116 sk.; lemond a forrás kutatásáról, mert úgy véli, hogy Hérodotos ennél a résznél egyszerűen kivonatolta Hekataiost. Elméletét nem tartom megalapozottnak: a hérodotosi szöveg behatóbb vizsgálata nélkül, argumentum ex silentiora épít, amit jelen esetben semmi sem indokol.

[23] Az említett fejezetek külön elemzést igényelnek, amire jelen dolgozat keretén belül nem vállalkozhatunk. Természettudományos megállapításait már Aristotelés cáfolta: De gen. anim. II. 2. és Hist. nat. II. 1.

[24] Hérodotos 3, 105.

raklés-templom papjaival való beszélgetésből szerezte információit; e helyen hangsúlyozza beszélgető partnere funkcióját, papi mivoltát.[25] Ezúttal azonban kénytelenek vagyunk beérni ezzel a meglehetősen általános «a perzsák» megjelöléssel. Ez a forrásmegjelölés viszont még valamit jelent: távolságot teremt saját álláspontja és az előadottak között. Más megfogalmazása és persze közvetettebb formája ez annak az alkotói elv. nek, amit Hérodotos egész művében követni igyekszik, s amit így fogalmaz meg a 7. könyv 152. fejezetében: *ἐγὼ δὲ ὀφείλω λέγειν τὰ λεγόμενα, πείθεσθαί γε μὲν οὐ παντάπασι ὀφείλω, καί μοι τοῦτο τὸ ἔπος ἐχέτω ἐς πάντα τὸν λόγον* . . . Ezek alapján tételezzük fel, hogy Hérodotos a leírt történetet valóban a perzsáktól hallotta, amivel szembe kerülünk a kutatók máig elfogadott álláspontjával; a kutatók többsége az ind mesei alap feltételezésével egyúttal elveti Hérodotos forrásmegjelölő vallomását is.

Megkísérlem a következőkben azt keresni, igazolja-e valami Hérodotos forrásmegjelölését. Ehhez először tartalmi és szerkezeti szempontból kell elemezni az aranyásó hangyák történetét.

Az első kérdés: mit jelent az, hogy «hangya»? A kutatás jelentős — talán túlságosan is jelentős — teret szentelt a kérdés tisztázásának,[26] de megnyugtató válasz még nem született. Azon a biztosnak tekinthető adaton kívül, hogy Hérodotos életmódjuk miatt (ezek a hangyák is a föld alatt laknak)[27] nevezi őket ugyanazzal a névvel, mint az általunk is ismert rovarokat, a szakirodalomban mindenféle megoldás előfordul az állat azonosítására. Így vélték már párducnak, hiénának, sakálnak és mormotának is.[28] Én azoknak a véleményét osztom, akik a Belső-Ázsiában ma is honos, homokban élő mormoták egyik fajtájának látják Hérodotos hangyáit, természetesen elvetve, hogy ezek az állatok valaha is sebesen száguldó, vérengző vadállatok lehettek.

Fontosabb kérdés, hogy ezekről az állatokról — bármik is legyenek — miért terjedt el a kincsőrzés legendája. Hennig véleménye szerint ez a motívum azoknak az elijesztésre szánt történeteknek a sorába tartozik, amelyeket egy-egy terület lakói terjesztettek kincsükről, hogy a rablókat távol tartsák maguktól.[29] Ez a vélemény azzal a kiegészítéssel fogadható el, hogy nem kell a motívum mögött feltétlenül a terület lakóit keresni; bárkinek, aki kapcsolatba kerül a kinccsel, érdeke fűződhetett hasonló történetek terjesztéséhez, nem beszélve arról, hogy a veszélyek ecsetelése a megszerzett kincs értékét növeli!

Van azonban egy eleme a történetnek, amit a kutatás eddig figyelmen kívül hagyott: ez pedig a nősténytéve kiválasztásának hangsúlyozása Hérodotosnál,[30] és a neki juttatott főszerep a kincs megszerzésénél. Az első és legfontosabb indok a nősténytéve kijelölésénél a hímekéhez hasonló, sőt azt felül is múló gyorsasága (3,102; ill. 3,105.).[31] Hérodotos azonban nem elégszik meg ennyivel, hanem még egy fontos szempont figyelembe vételét tartja elengedhetetlennek a kiválasztásnál: a veszélyes vállalkozásnál előnyben részesítik azokat a nősténytevéket, amelyek nemrég ellettek.[32] Ez a feltétel először a 102. fejezetben merül fel, de ekkor még semmiféle magyarázattal nem szolgál Hérodotos, az olvasó legfeljebb csak találgathatja, miért fontos, hogy anyateve szerepeljen a csapatban. A motívum kifejtését csak a 105. fejezetben kapjuk, ami azt mutatja, hogy ugyanazzal a gyűrűs szerkesztéssel, késleltetett kifejtéssel állunk szemben, amely végigvonul Hérodotos egész India-leírásán. Gondoljunk csak az arany fel-felbukkanó említésére, többször, kiszámítottan félbehagyott meséjére.[33] Ez az alkotói módszer található meg ennek a motívumnak a kibontásában is. Az első említést (3,102) két — egészen más tartalmú — fejezet

[25] Hérodotos 2, 44.

[26] Mormotának véli az állatot *Ch. Lassen:* i. m. 849. l.; ugyanakkor rámutat arra is, hogy ez esetben természetesen szó sem lehet a vérengző tulajdonságokról. Ezzel kapcsolatban ld.: *A. H. Francke:* i. m. 69. l.; *P. Chantraine:* Arrien, l'Inde. Paris 1927. 43 sk.

[27] Hérodotos 3, 102.

[28] Arrianos: Indiké. XV. 4.; Strabón XV. I. 44.; Megasthenés élményeit is közli ezen a helyen Strabón; Pomponius Mela: i. m. VII. 2.; Ailianos: Hist. anim. III. 4.; Ktésias: Exc. Ind. 12.; griffekről beszél.

[29] *R. Hennig:* i. m. 331. l.

[30] Hérodotos 3, 102. és 3, 105.

[31] . . . *ἐπιτηδεύσας ὅκως ἀπὸ τέκνων ὡς νεωτάτων ἀποσπάσας ζεύξει.*

[32] . . . *τὰς δὲ θηλέας ἀναμιμνησκομένας τῶν ἔλιπον τέκνων ἐνδιδόναι μαλακὸν ὀυδέν.*

[33] A látszólagos következetlenség —, hogy az ígért aranyvadászat helyett etnográfiai leírás következik — szélsőséges vélemények kialakítására vezetett. Ld.: *W. How —J. Well:* A Commentary on Herodotus. Oxford 1912. 288. l.: «The passage beginning *ἔστι τῆς Ἰνδικῆς* to the end of lol is digression on the independent Indians: it reads like later addition.»

követi (3,103—104), amelyekben a távoli Indiáról közöl erősen vitatható — már Aristotelés által többször kritizált[34] — állattani és meteorológiai ismereteket. Teheti, hiszen az olvasó várja a korábban elkezdett gondolat kifejtését, s így még a természetrajz iránt kevésbé érdeklődő olvasó figyelme sem lankad a «tudományos fejezetek» alatt. Ebben a vázolt szerkezetben figyelemfelkeltő, kérdésre serkentő szerepe van annak, hogy a nősténytéve anyaságát hangsúlyozza.

A 102. fejezetben még azt is megtudtuk, hogy a nősténytéve azért fog minden erejét összeszedve menekülni, mert elhagyott kicsinyeire gondol, hozzájuk igyekszik vissza.[35] És ez a lényeg: valójában az egész aranyvadász expedíció a nősténytéve ösztöneinek helyes felmérésén áll, vagy bukik ! Ez a fajta tervfelépítés annyira különös, hogy vagy arra kell gondolnunk, hogy Hérodotos egyéni leleményével találkozunk, vagy pedig, hogy forrása már ezzel a racionalizálással adta elő a történetet. Ennek eldöntése egyértelműen lehetetlen, nem vállalkozhatunk többre, mint hogy a hérodotosi mű állattörténeteinek átvizsgálása alapján, a megállapítható párhuzamok, illetve különbségek felmutatásával egyik, vagy másik álláspontot fogadjuk el valószínűnek.

Az említett vizsgálódáshoz előljáróban tisztázni kell, hogy milyen szempontok alapján vizsgáljuk Hérodotos állattörténeteit. Mivel tartalmi egyezés vitathatatlanul nem áll fenn a többi történettel, meg kell kísérelni a motívumrendszer szerinti összehasonlítást. Az aranyásó hangyák történetének felépítésében a nősténytéve szerepeltetése látszik a legfontosabbnak, leghangsúlyosabbnak,[36] így a motívumrendszer megállapításánál is ezt az elemet igyekeztem a középpontba állítani. Így — most már elvonatkoztatva a konkrét szereplőktől — a következő összetevőket kapjuk: adott egy terv, amelynek végrehajtására ember — vagy emberek — vállalkoznak. A terv valamilyen állat ösztönéletének helyes ismeretén alapul, az egész vállalkozás sikere tehát az állat viselkedésétől függ. Az állatnak valamilyen, a hőst segítő tettet kell végrehajtania. A terv sikeres megvalósítása kézzelfogható következményekkel jár, a terv ember-szereplőinek elismerést, gazdagságot, másoktól kijáró tiszteletet eredményez. A terv egyúttal kockázatos is, mert az esetleges sikertelenség végzetes következményekkel járhat.

Ezeknek a motívumoknak a figyelembe vételével igyekeztem átvizsgálni a Hérodotosnál olvasható állattörténeteket. Olyan történetet, amelyben valamilyen tervben állat szerepel, nem is egyet találtam; például, amikor Kyros a lydekkel készül összecsapni,[3] a teherhordó tevéken küldi harcba katonáit, arra számítva, hogy az ellenség lovai megfutamodnak a tevéktől való félelmükben. A terv bevált, de a főszerep az embereké, mert mégis harcra kerül sor, amelyben viszont a teve már semmilyen szerepet nem játszik. Vagy: Zópyros,[38] a Babylónt ostromló Dareios embere rettenetes öncsonkítással és merész tervével hozzásegíti uralkodóját az ostromlott város elfoglalásához. Egy jóslatra támaszkodva lát tervei végrehajtásához: egy babylóni megjósolta, hogy akkor veszik majd be a várost, ha az öszvérek megellenek. Az ő öszvére ellett elsőként, ezért mer nekivágni a kockázatos vállalkozásnak. Tehát ez esetben is egy állat valamilyen cselekedetére épül a terv, de cselekvése a történetben a lényeges tettet megelőző mozzanatot jelent csupán, olyan alapot, amely nélkül a terv nem készülhet el, de a végrehajtás itt is kizárólag emberi munka.

Van azonban egy történet Hérodotos művében, amelyre pontosan illenek az aranyásó hangyák történetéből kielemzett jellemző vonások. Ez a történet szintén a harmadik könyvben található, és ami ennél fontosabb: perzsa történet, óperzsa novella, amint azt Szabó Árpád meggyőzően bizonyítja.[39] Ez a történet: Dareios királlyá választása. E történet szerint a mágus-ölő hét vezér egyezséget köt, hogy azé lesz közülük a főhatalom, akinek a lova a másnap reggeli lovaglásnál elsőként fog felnyeríteni. Dareios nem bízza a vak szerencsére ennek a fontos kérdésnek az eldöntését, ezért hűséges lovászától, Oibarestől kér segítséget. Oibarés meg is ígéri, hogy ha csak ezen múlik, biztosítja Dareiosnak a perzsák feletti uralmat.[40] És most figyeljük meg, mitől olyan biztos Oibarés a sikerben !

[34] Ld. a 23. jegyzetben idézett helyeket.

[35] Hérodotos 3, 102.

[36] A történetet más megközelítésből elemzi *Szabó Árpád:* Óperzsa novellák. Budapest 1948. 146 skk.

[37] Hérodotos 1, 80.

[38] Hérodotos 3, 153—160.

[39] *Szabó Árpád:* i. m. 156. l. — igen meggyőző érvelés alapján a «vazallus-történetek» közé sorolja az itt következő leírást.

[40] *φάρμακα:* 3, 85. Joggal jegyzi meg ehhez a helyhez E. *Legrand:* i. m. 136. l.: «Oibares emploie ce mot en plaisantant ou par forfanterie; il n'y aura rien de magique dans le procédé dont il usera.»

Éjszaka kivezeti Dareios kedvenc lovát — amelyre másnap reggel fel fog ülni — arra a helyre, ahol másnap a hét előkelő el fog lovagolni. Itt körüljárat vele egy kancát, majd hagyja, hogy meghágja azt.[41] Másnap pedig, mikor Dareiosék az említett helyre érnek, a ló, mivel felidéződnek benne az éjszakai események, felnyerít (3,86). Ezzel eldőlt a királyválasztás kérdése.

Ha most összevetjük a két elemzett történetet, a következő eredményre jutunk:

1. A terv itt a királyság elnyerésére, amott az arany megszerzésére irányul.

2. A terv sikere itt a mén, amott a tevekanca ösztönéletének ismeretén alapul, és ennek megfelelő viselkedését veszi számításba.

3. A ménnek itt elsőül kell felnyerítenie, amott a tevekancának gyorsabbnak kell lennie, mind a hímtevéknél, mind a vérszomjas hangyáknál; mindkét esetben valamilyen versengésben kell más állatokat felülmúlniuk.

4. Mindkét esetben emberi sorsok (Dareiosé, illetve a kincsvadászoké) múlnak nem mítikus, nem mesés, hanem valóságos állatok természetes cselekedetein.

Az egyezés tehát a főbb pontokon szembetűnő. Ennek ellenére sem lehetünk biztosak a történet perzsa eredetében. (A Dareios-történet esetében igen valószínű, hogy Hérodotos forrása nem a «hivatalos» udvari verziót ismertette; nem egyértelműen dicsekvésre méltó esemény, hogy az Achaimenidák egy lónak köszönhetik uralmukat . . . Bizonyítottnak csak annyit láthatunk, hogy az ind mesei eredet feltételezése téves, s hogy az anyag feldolgozásánál Hérodotos a perzsa történeteknél alkalmazott szerkesztést valósítja meg, ami megerősíti azt a feltételezést, hogy az aranyásó hangyák története perzsa közvetítéssel került el hozzá. Ezzel kapcsolatban hivatkozni kell B. Laufer cikkére,[42] amelyben számos tibeti és mongol helyet ismertet, amelyek mindegyike többé-kevésbé utal a kincs-őrző hangyák történetére.

Az ugyan egyelőre továbbra sem eldöntött kérdés, hogy az ősmese honnan származik — lehetséges, hogy Tibetből jutott Perzsiába — de az vitathatatlannak látszik, hogy a történet nem indiai eredetű, hogy perzsa közvetítéssel és valószínűleg a perzsa képzeletvilág által átformálva jutott el Hérodotoshoz.

[41] Hérodotos 3, 85.
[42] *B. Laufer:* i. m.

VITA

EGY SIKERTELEN NYOMOZÁS

Megjelent az első magyar nyelvű könyv az etruszkok kultúrájáról.[1] A munka három részből áll. Az első címe: Az «etruszk titok» (9—57); áttekintést ad Előázsia, az Égeitenger vidéke és Itália kultúráiról az i.e. 2. évezred végén és az 1. évezred elején, továbbá az etruszk vallás némely vonásáról és keleti párhuzamaikról. A második rész, «Barangolás Etruriában» (59—159) a szerző egy utazását írja le, amelynek során számos etruszk vagy etruszk emlékeket őrző itáliai várost meglátogatott, megnézte a múzeumokat és az építészeti maradványokat, felvilágosításokat, könyveket és fényképeket szerzett az etruszk kultúráról. A harmadik rész címe «Etruszkok az augustusi római birodalomban» (161—185), de tartalmából nem tűnik ki világosan, miért a cím? Futó áttekintés Itália és Róma története fölött Augustus koráig, egyes helyeken az etruszkok említésével. A könyvet irodalomjegyzék zárja (186—187), majd a képtáblák következnek.

Az etruszkológia, mint az ókortudomány minden ága, ma már az ókori történet szerves egészének keretében művelt tudomány; problémái számos oldalról megközelíthetők, a sokfajta forrásanyag szuverén, közvetlen ismerete aligha adatott meg bárkinek is. A legkitűnőbbek is csak néhány területen támaszkodhatnak saját kutatásaikra, másokon a többiekét ismerik meg és fogadják el megfelelő kritikával. Az egyes összefoglaló munkák értéke elsősorban abban van, hány rész-területet tud szerzőjük saját közvetlen ismeretei alapján átfogni, és milyen kritikai képességekkel ítéli meg a többit. Elsősorban ezzel a kérdéssel fordul az olvasó K. Sz. L. könyvéhez is.

A válasz nem könnyű. Vallástörténész — gondolnánk az első fejezet címei alapján. «Az ókori népek tudtak arról, hogy a tenger mélyén és a földkéreg alatt egy ... sötétséggel és tűzzel teli világ létezik; valószínűleg ez szülte meg az 'alvilág' ... képzetét» (33. lap); «a delphoi jósda már a minoszi ... Krétában ... a csodák és jóslatok erejével irányította az égei világ és Kisázsia politikai életét» (uo.); «Herkules ... egyik itáliai népnél sem volt istenként tisztelt személyiség» (65. lap; J. Bayet 1926-ban 268 lapos könyvben fejtette ki ellenvéleményét). Ez tehát nem megy. — Talán gazdaságtörténész? De a 79. lapon a «pásztor ... arat ízes takarmányt» (igaz, hogy a szerző fordítása szerint); vagy nézzük egy volterrai kisbronz értelmezését (24. táblakép): «ázsiai típusú előkelő, ... 'offerente'. A szó magyarul 'ráígérő'-t jelent. Valószínűleg kereskedő Elba szigetéről. Lehet, hogy éppen rabszolgákat ad -vesz.» De a nyugodtan álló, igénytelen kisbronz aligha bírja el ezeket a vádakat, ahogy már az 'offerente' szó sem a fenti fordítást: áldozót jelent; a szobrocska sokezred magával az etruszk szentélyek fogadalmi ajándékainak egyike, a fogadalomtevő etruszk viseletű ábrázolásával. Hát ez sem megy. — Esetleg nyelvész: dehát akkor tudnia kellene, hogy nem 10 000 szót, hanem 10 000 feliratot ismerünk etruszk nyelven (54. lap), hogy Ceri nem Cerveteri etruszk, hanem a mellette fekvő falu mai neve (84. lap), hogy a Pulena-tekercset nem lehet E. Gatti hírhedt fordításából magyarra fordítani (106. lap), hogy az etruszkok nem rovásírással írtak (110. lap), hogy az olasz könyvében olvasott 'messapico' a messapus nyelv, hogy «az etruszk nyelv egységesítése» aligha lehetett «a Volsiniiben tanácskozó (etruszk) vezetőknek egyik törekvése, gondja» (108. lap), legalábbis minden jel arra mutat, hogy ez az egységesítés se gond nem volt, se be nem következett; és talán egy nyelvész nem tartaná egészen szolídnak, hogy a tarquiniai Augurok sírjának falán ábrázolt *Phersu* nevű alak nevét perzsának értelmezze és «a perzsa küroszi nagybirodalom egyik Etruriában megjelent képviselőjét» ismerje fel benne, legalábbis kétes méltósággal képviselte a nagybirodalmat ez a freskókon

[1] *Kenediné Szántó Lívia:* Az etruszkok nyomában. Budapest, Corvina Kiadó, 1977. 187 lap, 87 kép és 84 szöveg közti rajz.

többször megjelenő, táncoló, vagy véres állatviadalt vezető maszkos figura, akinek nevét kisebb fantáziájú nyelvészek a latin *persona* szóval hozták összefüggésbe. — Nyilván irodalomtörténész: ámde a 15. lapon azt olvassuk, hogy «Hérodotosz nem járt az Appennini-félszigeten» (13. lap), szemben Aristoteléssel, aki arról tud, hogy Thurioi alapítói közt volt, s polgárjogot is kapott a délitáliai városban (A. I. Nemirovszki a Vesztnik Drevnei Isztorii 1976. évi 2. számában egyenesen odáig megy a nagy görög történetíró «feljegyzéseit forrásértékű tényként» elfogadó szerzővel szemben, hogy hajlamos Hérodotos beszámolóját az etruszkok eredetéről itáliai szájhagyományból szerzett értesülésekre visszavezetni); szűkebb értelemben vett irodalomtörténész abba is nehezen fog további érvelés nélkül belenyugodni, hogy a homérosi Apollón-himnuszt maga Homéros írta (29—32. lap), ugyanakkor hálásan, bár némi fenntartással fogadja azt az életrajzi adatot, hogy Homéros «járatos volt korának királyi udvaraiban, ismerhette a politika általános alakulását» (32. lap), s meglepetve olvas Thukydidésnek egy «Tyrrhenica. Saggi di studi etruschi» című Milánóban 1957-ben kiadott művéről (187. lap). — Hát akkor klasszika-filológus? Ez ellen tanúskodik négy Propertius-sornak érthetetlen önbizalommal a szerző által adott fordítása a 79. lapon: a négy sorból öt lett, de ki tudja, miért? az öt sornak nincs metrikája; talán csak nyomdai tévedés, hogy nem folyamatosan vannak szedve, de akkor minek az olyan magasztoskodás, mint 'vala', aztán pedig *vos tum regna fuistis* nem azt jelenti, hogy «egykor királyod vala», ahogy *murus* sem 'romok'-at, *bucina* nem dúdolást, továbbá a latinban az alany és állítmány számban egyezik, ebből kitünhetett volna, amiről fentebb említés történt, hogy nem a pásztor arat, s minthogy *arva* nem takarmány (nem is 'ízes'), nem is kell rögtön takarmányt aratnia. — Orientalista? Melyik területen? Ha nyelvész, talán nem minősítette volna «megfejthetetlennek» a pyrgii kétnyelvű felirat főniciai szövegét (84. lap), amelynek fordításáról és értelmezéséről már kötetnyi irodalom van; ha régész, nem nézi urartuinak a caerei Regolini-Galassi-sír etruszk aranyfibuláját (90. lap). — Bizonyára archaeológus! de akkor hogy lett a tarquiniai sír-lépcsőkből «valamely keleti kultusz oltárának elő- vagy oldalfala» (104. lap)? miért gondolja, hogy a tarquiniai Ara della Regina templom két szárnyas terrakotta lovát egy darabban égették ki (104. lap)? hogyhogy nem tudja a halott elégetett hamvait tartalmazó urnákat az illatszeres edénykéktől megkülönböztetni, ha csak kiöntő nyílásukat és méretüket tekinti is (81—83. kép és még többször)? mért tűnődik azon, hogy «csupán a tűz piszkálására» vagy «grillsütőnek» is használták-e egy tárgyat, amelyről a Metropolitan Múzeumban őrzött etruszk tükör ábrázolása alapján jól tudott, hogy fáklyatartó volt (155—6. lap; vö. A. Wenzel, Arch. Anz. 1925, 282—6)? vagy nem érzi, hogy valami nincs rendben, mikor arról ír, hogy a Capitoliumi Trias etruszk templomát «a megmaradt alapfalakból az i.e. 1. században . . . Vitruvius rekonstruálta»? — Művészettörténész? Aki egy athéni kismester tarquiniai vázáját (J. D. Beazley, Journ. Hell. Stud. 52, 1933, 178) annyira etruszknak nézi, hogy hivogatóul könyve címlapjára teszi? aki szerint Michelangelo Dávidja «közelebb áll a veii Apollóhoz, mint bármelyik reneszánsz alkotáshoz» (144. lap)? akit a mykénéi arany halotti maszkok «erősen emlékeztetnek» a chiusii bronz halotti álarcokra (137. lap)? aki a vörösalakos vázákat «fekete, alakos urnák»-nak nézi (121. lap)? — De prosopográfus is aligha, mert szembe kell néznünk a ténnyel, hogy «az előkelő Magneta magiszter» (105. lap) szarkofágja a Partuna nemzetséghez tartozó Velthur sírhelye volt a rávésett felirat tanúsága szerint, s csak a múlt századi érdemes helyi kutató, L. Dasti adta a szarkofágnak a «sarcofago del Magnate» — «a mágnás szarkofágja» — nevet, amelyen azóta is emlegetik; nem jobb a helyzet «Isidé»-vel sem, akinek sírját Vulciban találta meg a szerző (117. lap): itt a «Tomba d'Iside»-ről van szó, amely nevét (alaptalanul) a sírban talált, Isis-figuráknak értelmezett szobrocskákról kapta; Dolciano pedig nem «etruszk nagyherceg» (137. lap), hanem kis község Chiusi mellett. — Netán egyszerűen történész! «Akik az időszámítás előtti évszázadok pontosításában járatlanok, nem tudhatják, hogy az itáliai görög települések később születtek az etruszk városoknál» (48. lap), tehát az Itáliában «kialakult etruszk kultúra fejlődését» nem tulajdoníthatjuk nekik (uo.). Dehát csak nem jelenti ez azt, hogy az etruszk kultúra kialakulása egyidős a feltételezett keleti bevándorlók megjelenésével Itáliában a 2. évezred végén? vagy ha igen, mikor történt a szerző által emlegetett «néppé válás»? (A valóságban az *etruszk* városok éppen a Délitáliában megjelenő görög gyarmatosokkal való kapcsolatok során alakultak ki, s ekkor született meg az, amit etruszk kultúrának nevezhetünk — ezt az ischiai ásatások tanúságai ma már bizonyossá tették). Aki járatos az i.e. évszázadok «pontosításában», még azt is megjegyezné itt, hogy a szerző szerint az etruszkok csoportos bevándorlása az i.e. 8. században fejeződött be (47. lap), az első görög gyarmati település pedig 800 k. jött létre (48. lap) De történész azt is tudja, hogy olyan szavaknak, mint 'állam', vagy 'nemzet' a történettudományban meghatározott jelentésük van, ezért nem fog a halikarnassosi Dionysiosról mint «az etruszkok államalkotó tevékenysége»

eszmei megsemmisítőjéről beszélni (185. lap), mert tudja, hogy az etruszkok nem alkottak államot; így nem is lehetett Tarquinia az etruszkok «fővárosa» (91. lap), sem a bucchero keramika «nemzeti jellegű árucikkük» (131. lap). — Legalább tudománytörténész? Csakhogy Luisa Banti, a firenzei egyetem iskola-teremtő professzora nem volt angol etruszkológus, és soha nem írt könyvet a veii templom kultuszáról (80. lap), csak egy cikket a Studi Etruschi XVII. kötetében (1943); «Lehmann és Haupt kutatók» neve Carl Lehmann-Haupt-ot takarja (28. lap), «Lerici milánói régész» (102. lap) az acélgyárost; az Etrusca Disciplina kiváló kutatóját Thulin-nak hívták (a könyvben következetesen Chulin) . . . de ezt a sort már nem érdemes folytatni.

A fenti találgatások, meg kell vallani, fölösleges fáradságnak bizonyulnak, ha valaki nem a könyvvel, hanem a Kiadó előszavával kezdi a tájékozódást. Ott ugyanis világosan meg van mondva, hol nem szabad, és hol kell a szerző igazi szakterületét keresni: «Kenedi né Szántó Lívia nem hivatásos történész, és nem művészettörténész, de szenvedélyes nyomozó» — olvassuk. Tevékenysége, mint ugyanitt megtudjuk, ennek megfelelően az etruszk emlékek és az olasz etruszkológusok faggatása. Ethnológiai kutatások és különböző perek lefolyásának ismerői azonban nagyon jól tudják, hogy a faggatásnak két veszélye van, a kérdező célkitűzése szerint: vagy túl sokat vall, akit faggatnak, vagy túl keveset, aszerint, hogyan és milyen körülmények között teszik fel a kérdéseket. A szerző a vallatók és nyomozók első típusához tartozik, tegyük hozzá, hogy sokakkal együtt, akiket az etruszkok fennmaradt teljesítményeinél jobban érdekel «az etruszk titok», «az etruszk misztérium», ahogy azt számos könyv címében is hirdeti. Az etruszkológia a romantika szülötte, és ebből nehezen tud kivetkőzni. A nyelv megfejtetlensége, a történeti források hézagossága és ellentmondásossága könnyen azt a látszatot kelti, hogy a «szenvedélyes nyomozás» módszereit itt nem korlátozza egyfajta törvényesség: a tudományos módszerességé. Hogy ez a két szó már puszta kimondásával is unalmat áraszt, azt kár volna tagadni, és nem könnyű ellenállni a kísértésnek, hogy a nyomozó engedje magát szenvedélyétől elragadtatni, hogy faggatásaival a sokszor szürke valóságnál jóval izgalmasabb és főleg: számára sokkal kívánatosabb, mert prekoncipiált eredményei irányába mutató «vallomásokhoz» jusson. A prekoncipiált eredmény: hogy az etruszkok legalább részben keletről jöttek és kultúrájukban, sőt faji sajátságaikban keleti elemeket őriznek (ez nem új), s hogy az etruszkokkal való foglalkozás sajátosan magyar szempontból is érdekes, tehát bizonyos tekintetben «magyarcélú» tudomány lehet (ez már inkább). És mennyi lehetőség, ha a tudóskodás nyomasztó rémuralmától megszabadultunk! Itt van mindjárt az ikonográfia. A Villa Giulia első termében a szerző a vulcii «definen lovagló Apolló, az etruszk Aplu tengeri erőt szimbolizáló szobrát» pillantja meg —A. Hus monográfiájának (La statuaire en pierre étrusque, Paris 1961, p. 39) olvasója ásítva veszi tudomásul, hogy mindössze hippokamposon (tengeri csikón) lovagló ifjúról van szó. «Vaskohászat fényes papi segédlettel, Vázakép, i.e. IV. sz.» — olvassuk a feliratot a 126. lap két képéhez; «kovácsműhely . . . jobbra két néző, i.e. 520 k." — így a lehangoló meghatározás a bostoni váza publikációjában (CVA 1, p. 27—8). «Kettős szarkofág. Az öregedő férfi portréja határozott jellemet . . . sugároz, a feleség arcán rajongó szeretet ömlik el» — így a mély érzésű lelkesedés (121. lap); «a halott lakománál, nőalakkal, valószínűleg haláldémonnal» — így a lapos szak-magyarázat (M. Pallottino, Etruscologia, Milano 1968, 445), és a 17. kép nézője kedve szerint ítélhet. «Háta mögött augur kergeti a démont, mely a halottnak az alvilágba indulását sürgeti» — így a 73. kép borzongatóan sejtelmes értelmezése; a tudósok erre is kitalálnak valami unalmasat: a jobboldali «ifjú gesztusa valami atlétikai tevékenységre utal, . . . a felé forduló férfi . . . alighanem agónothetés (versenybíró)» (R. Bianchi Bandinelli Clusium, Le pitture delle tombe arcaiche, Róma 1939, 13.) — Boldog, aki egy letűnt kultúrában minden vonásában készen, kialakulva ismeri fel a maga embereszményét; ez történt a szerzővel a firenzei múzeum tarquiniai festett szarkofágjának láttán, amely olyan gazdagságát öntötte elé az etruszk nőről adódó információknak, hogy nem csoda, ha kettőnek nézte (146—147. lap): «Ezek a szarkofágok arról vallanak, hogy az etruszk nők nemcsak a szórakozásban voltak a férfiak egyenrangú társai, de az otthonukért, hazájukért folytatott harcokban is . . . Az etruszk amazonok . . . megszokott öltözékükben, de elkeseredetten, halálig tartó elszántsággal verekedtek.» És az élmények összegezése ugyanott: «Az etruszk művészeten keresztül odaadó, jó feleségeket, szellemes, vidám csevegőtársakat, a politikában minden bizonnyal résztvevő papnőket, temperamentumos táncosnőket és férfiakkal egyenrangúként harcoló, ebben is egészet nyújtó asszonyokat ismerhettem meg.» Mit számít ezzel szemben egy elfajzott etruszk nő, a firenzei P. Bocci földhözragadtsága, aki a szarkofágról írt mérvadó tanulmányában (Studi Etruschi 28, 1960, 111—113) az amazonharcot ábrázoló jelenetekről azt próbálja bebizonyítani, hogy bennük «egyáltalán semmi olyan új vonás nincs, amit a festő talált volna ki», hogy a képek «a görög művészetben akkor hasz-

nálatos ikonográfia nyilvánvaló hatását mutatják». Az ilyenek közt vannak azok a begyepesedett fejűek, akik valami történeti szemléletre hivatkozva kétségbe vonják még a lehetőségét is, hogy az etruszk hadseregben nők harcoltak volna, tudóskodva aggályoskodnak a «hazájukért» kifejezésen, és egyszerűen nem megy a buta fejükbe sem az, hogy a művészeti ábrázolásokon keresztül hogyan lehet odaadó, jó feleségeket, szellemes csevegőtársakat, a politikában résztvevő papnőket felismerni, sem pedig az, hogy a harcban való egyenrangúságukon kívül még miben nyújtottak egészet az etruszk asszonyok? — «Sajátos hangulatú bronzszobrocskák házastársak bensőséges kapcsolatáról tájékoztatnak. Egy ilyen kisplasztika például bemutat egy kapatos férjet, akit felesége nagy türelemmel vezetget. A betyáros mozdulat, mellyel a férfi kalapját előrebillenti, az Alföldön is megállná a helyét» (155. lap) — a házasság eszményítése itt sajátosan magyar ízek felidézésével párosulva kerül még közelebb a «Vidám etruszk és felesége» feliratú képen a magyar olvasóhoz, de jaj, a tudomány: «Hermés egy halott lelkét vezeti az Alvilágba», hangzik Pallottino értelmezése ugyanerről a képről (i. m., 455); a véleménykülönbség, ha csak árnyalatnyi is, kétségtelen, és a gyanakvóbbakban ezek után még az is fölmerül, hogy «a szamár fejbőréből készült gömbölyű kalpag (vö. Alföld, *rec.)*, melyen a szamár füleit is meghagyták díszként» (155. lap), talán nem egyéb, mint Hermés szárnyas petasosa. És a firenzei harcos, «akinek sisakja ugyancsak füles szamárbőrből készült» (155. lap)? — a mindent sivárságba borító szakembernek erre is megvan a maga száraz és érdektelen magyarázata: «sisak felkajtott állvédővel» (S. Doehringer, *in* Master Bronzes from the Classical World, Cambridge Mass., 1967, 172). Aki már idáig jutott a minden ínycsiklandó íz iránti közömbösségben, az talán a Midas-mondával való asszociációt sem tartja meggyőzőnek, sőt szkeptikus lehet aziránt is, beválik-e a szerző jövendölése: «a spinai, firenzei és marzabottói szobrocskák örök időkig őrizni fogják a szamárfüles sapkákat» (155. lap). — Az Alföld-hangulat felidézése azonban még nem a csúcs; «A számok misztikája» című rész tovább szárnyal ezen az úton (56—57. lap). Megismerjük belőle az etruszk-magyar hiedelmi kapcsolatok nem egy bizonyítékát: «A tizenkettes szám (az etruszkok «szent száma») tiszteletének érdekes nyomait találjuk Magyarországon . . . A szombathelyi gyógyszertár-múzeumban őriznek egy középkori keverőtégelyt, amely tizenkettes beosztást mutat» (talán itt a helye megemlíteni, hogy e recenzió szerzője sokáig a XII. kerületben lakott), és tovább: «közismert apró babonáinkban is fellelhetők a máj- és villámjóslás maradványai: 'Viszket a bal szemem, örömöm lesz' és így tovább. Négylevelű lóherét találni — a néphit szerint szerencsét jelent. A Volterrában feltárt alabástrom urnákon gyakran látni négylevelű lóherét. Az ehhez fűződő babona, mint a Kozmosz négy égtájának megfelelője, a Kozmosz-elmélet, a máj- és villámjóslás megszelídült maradványa.» Mit tudhat minderről egy földhözragadt olasz régész! Már nem csodálkozunk rajta, hogy a «négylevelű lóherét» négyszirmú rozettává próbálja demitizálni. «Különös, egyedi és kultikus eredetű az az urna, amelynek közepén oltáron kígyó tekereg, testével a gömbként ábrázolt világmindenséget fogva körül» — szól a magyarázat egy volterrai alabástrom urnáról (121. lap), de az ikonográfus pedantériának nincs határa: képes egy pontosan azonos ábrázolással összehasonlítva a «gömbként ábrázolt világmindenség»-ben a delphoi-beli omphalost látni! (M. Cristofani és mások, Urne volterrane I, Firenze 1975, 94.) Ezek talán még azt sem hiszik el az ábrázolásról, hogy «érdekes bizonyítéka annak, hogy készítői a földet már gömbalakúnak képzelték» (121. lap), akkor pedig mire való az egész etruszkológia? A legjobb teljesen hátat fordítani az akadékoskodóknak, és így a fentieknél még csodálatosabb távlatok is megnyílnak a nyomozó előtt: addig faggatja az emlékeket, míg be nem vallják, hogy «az éhező lüd nép egy része az elvándorlás után a szétzüllött krétai hajóhadból összeverődött tengeri erőkhöz sodródott» (15. lap), s így lett az Itáliában érkező etruszkokká — ehhez már semmi hozzátenni valója nincs a tudománynak, be kell vallania, hogy a tétel minden szava kívülesik az eszközeivel ellenőrizhető tények körén, s ugyanezért nyugszik bele — immár inkább a sok faggatástól elgyötörten —, hogy Kréta lakói azért érezték Kisázsia felől biztonságban magukat, mert maguk is kisázsiaiak voltak (30. lap), hogy Krétában a «Potnia istennőjüket megtestesítő főpapnő feltehetően Minóssal dualitásban uralkodott» (35. lap), vagy hogy az etruszkok, miután Itáliába érkeztek, «előbb még nomadizáltak, legelők után vándorolva» (47. lap) egy kicsit, mielőtt tengerparti városaikat megalapították volna. És Beőthy Zsolt turáni lovasának emléke éledez szívében, ha magyar, mikor a veii Apolló méltatását olvassa: "A lendületesen előre lépő ázsiai férfi képmása, a veii Apolló . . . Okos, megfontolt, eredményei tudatában derűs, távolba néző tekintet; az őshazába küldött üzenet: « . . . Nézzétek életünket és kövessetek!»" Ezzel a látomással szemben el kell hallgattatni az olyan fontoskodást, hogy az Apollo-alak Héraklést nézi és éppen vele készül összecsapni a keryneiai szarvasért. De itt már egyébként is összeolvad a Tiberisen átúszó Romulus és Remus víziója (65. lap) a cortonai Pythagoras-követő sírjáéval (140. lap), és az olvasó fő feladata, hogy gondolat-

ban kövesse a szerzőt részletesen leírt cortonai, majd római fürdése és alvása útján, s mikor úgy érzi, hogy vezetője az etruszkok nyomában átlépte az álom küszöbét, még utoljára lapozza fel az 51. képet, a tarquiniai Tomba dei Tori freskóinak értelmezését. A főkép Achilleus és Troilos ismert mítosza, fölötte keskeny frizen két obszcén erótikus jelenet, az egyik egy rohanó bikával szemben. És most kezdjük el faggatni a falfestményeket: «A Bikák sírjában az oltáron trónoló oroszlánok mindenesetre azt jelzik, hogy két hős . . . beszélget egymással . . . A nem nagyon illedelmes etruszk festő által ábrázolt jelenet többi része azonban nem látszik alátámasztani azt a feltevést, mely szerint a két hős éppen harcba indul egymás ellen. Inkább elképzelhető, hogy a sisakkal ékesített harcos éppen azt kiáltja: 'Gyere, látok a mezőn egy szép leányt!' És lehet, hogy a rajzok tanúsága szerint a két katona — talán többen is — megvadult emberarcú bikává változva, nekirontott a láthatóan rémült leánynak.» Hát érdemes felébredni?

Kár volna az emlékek mintegy felének hibás keltezésénél, az eredetinek hitt hamisítványoknál, a téves meghatározásoknál, következetesen rossz helyesírással írt antik vagy olasz szavaknál elidőzni. A kérdés, amelyet a könyv felvet, mindezeknél sokkal messzebb vezet. De előbb egy rövid kitérés a Kiadó előszavára. Eszerint a szerző «gondolkodásából kiűzte, kiutasította az etruszkokkal kapcsolatos korábbi hipotéziseket, illetve összevetve ezeket a frissen látottakkal-tapasztaltakkal, elvetette az elfogadhatatlannak bizonyult nézeteket, s felállította saját hipotézisét.» Ez nem igaz. A szerző nem vetette el a korábbi hipotéziseket, — mint láttuk, az elfogadhatatlanokat sem — s főként semmiféle új hipotézist nem állított fel, kivéve az említett teljesen felelőtleneket, igazolhatatlanokat. A többi mind megtalálható korábbi munkákban az etruszkok eredetéről (erről bárki könnyen meggyőződhet, ha átlapozza L. Aigner Foresti összefoglalását: Tesi, ipotesi e considerazioni sull'origine degli Etruschi, Wien 1974), ahogy a könyvben elszórt egyéb tudásanyag sem megy túl — hacsak nem tévedés — a használatos múzeumi és műemléki vezetők vagy a legnépszerűbb ismeretterjesztések anyagán. A Kiadó szerint «lehetséges, hogy Kenedinné Szántó Lívia érvelése nem mindenben helytálló» — ezzel nem igen tud mit kezdeni az olvasó. Azt jelenti ez, hogy a Kiadó biztos benne: többi könyvében az érvelések mindenben helytállóak? Ha nem, miért ez a megkülönböztető lebecsülés? Vagy maga a Kiadó is gyanakszik? És nem talált módot e gyanú eloszlatására? Szerinte a szerző «mindössze annyit akart elérni, hogy kutatásainak eredményeivel közelebb vigyen az 'etruszk titok' megfejtéséhez» és bízik benne, hogy ez sikerült neki. Lehet ennél többet is várni az etruszkokról szóló könyvtől? De milyen titokról van szó? és milyen kutatásokról? főként pedig: milyen eredményekről?

Tudomásul kell vennünk, hogy a szaktudósokat legtöbbjük korlátoltsága, nagyképűsége, tudományuk lényeges kérdései iránti közömbössége, az írásos megformálás iránti érzéketlensége, a mondanivaló hiányát adatok és szakkifejezések halmazával pótolni igyekvő olvashatatlansága diszkreditálta a történelem és művelődéstörténet iránt nem szakember-szinten érdeklődők körében. Tudomásul kell vennünk, hogy ez az ítélet nem jogtalan. De ez nem jelenti azt, hogy a tudatlanság már önmagában, minden egyéb pozitív kvalitás nélkül is fölötte áll a szaktudásnak. Azt hiszem, ennek a könyvnek ez a legfőbb elvi tanulsága, amelyet a kiadóknak is meg kellene szívlelni. Mert az első magyar könyv az etruszk kultúráról félrevezetése az olvasóknak: félrevezetése nemcsak az etruszk kultúra kérdéseiben, hanem abban is, milyen szinten állnak az etruszkokról való ismeretek Magyarországon. Paradigmatikus képviselője a mű a magyarkodást a hazai kultúra semmibevevésével összekapcsoló provincializmusnak, amely nem veszi észre, hogy a «jól képzett» őr, aki «ontja a szakszerű felvilágosítákat», nem áll magasabb szinten a Művészeti Lexikon címszavainál, és egy sokszorosított domborműves urna bolognai példányáról nem érdemes rossz fényképet közölni (61. kép), mert ugyanezt sokkal jobban lehetett volna reprodukálni a Szépművészeti Múzeum azonos formából készült példányáról.

Az impresszum szerint a könyvet régészeti szempontból lektorálta *Szabó János Győző*, Magyarország népvándorlás-korának és Dobó István életrajzának jeles kutatója; felelős szerkesztője *Pap Éva* volt, felelős kiadója a *Corvina Kiadó igazgatója*.

Szilágyi János György

AZ ÚJ MAGYAR CICERO-VÁLOGATÁS*

Töretlenül élénk fordítási irodalmunk az antikvitás iránt érdeklődő hazai olvasókat megajándékozta az első reprezentatív Cicero-válogatással is. Egyszerre jele ez erőnknek és gyengeségünknek, szellemi gazdagodásunknak és a latin nyelv ismeretében való szegényedésünknek. Az «aranykori» latin próza mesterét, a latin stílus szinte kanonikussá vált szabályainak példaképét és példatárát, a par'excellence iskolai auktort latinul illett olvasni, és nemzedékek fújták még évtizedekkel az érettségi után is könyv nélkül a «Quousque tandem abutere Catilina . . . » szerzőjének méltóságteljesen hömpölygő tirádáit és — hol őszinte, hol mesterkélt — indulattól fűtött felkiáltásait. Magyar nyelvű tolmácsolásra jórészt csak filozófiai művei és a hagyományossá vált stíluseszménytől távolabb álló, köznapi nyelven írott levelei szorultak rá. Napjainkban, amikor kevesebben értenek és olvasnak Cicero nyelvén, mint ahányan egy félévszázaddal ezelőtt azon még szabadon fogalmaztak, az antikvitás szellemi hagyatékának megóvásában jelentős tett a Cicero terjedelmes életművéből nyújtott értékes válogatásnak közkinccsé tétele; első szavunk tehát a köszönet és elismerés legyen a kötet szerkesztői és fordítói iránt; az ő érdemük az, hogy a Trencsényi-Waldapfel Imre szerkesztette első, felettébb szűk válogatás után a hazai olvasóknak módjuk van valamennyi, Cicero által művelt tárgykörből, szónoklataiból és retorika-elméleti műveiből, filozófiai alkotásaiból és magánlevelezéséből megismerni a szónok, a politikus, az ügyvéd, a filozófus és a tudatos stílusművész sok színben csillogó életművének legjavát.

De valóban a «legjavát» kapjuk-e ebben a kötetben Cicero alkotásainak? Épp oly nehéz lenne erre egyértelmű igennel válaszolni, mint amennyire felelőtlen lenne merőben más válogatást javasolni. A szónoklatok kiválasztása látszik a leginkább átgondoltnak és sikeresnek; Cicero szónoki tevékenységének mindegyik válfaja képviselve van a kötetben — a magasztaló célú beszéd ugyanúgy, mint a szenvedélyes invektíva, az emelkedett hangú «irodalmi» orációcsakúgy, mint a szorosabban vett bűnügyi szónoklat. Lehet persze, hogy a *Pro Sestio* higgadtabban és teljesebben fejezi ki Cicero politikai hitvallását, mint az aggályosabban megfogalmazott *Pro Milone;* lehet, hogy Cicero politikus-egyéniségének és érvelő-művészetének, egyben körmönfontságának bemutatására kívánatos lett volna a *De lege agraria* egyik darabjának felvétele is, de az ilyenfajta akadékoskodás nem kevésbé alapulna egyéni ízlésen, mint a szerkesztő válogatása. Legfeljebb azt lehetne nemcsak a szónoklatokkal, hanem az egész kötet összeállításával kapcsolatban kifogásolni, hogy csaknem teljes terjedelmében veszi át a csak néhány éve megjelent korábbi válogatás anyagát; ezt pazarlásnak érzem, hiszen az újraközölt Archias-beszéd és a *Cato maior* helyét más, magyarul még meg nem szólaltatott mű kaphatta volna meg a könyv változatlan terjedelme mellett.

A szónoklattani művek közül éppen az *Orator* felvétele a kétségtelenül mélyebb és talán «gyakorlatias»-nak is inkább tekinthető *De oratore*, vagy az irodalomtörténeti szempontból tanulságosabb *Brutus* helyett talán azért indokolt, mert következetesen egyetlen szempontot, az ideális, a tökéletes szónok személyiségképe megrajzolásának igényét érvényesíti és a korlátozott terjedelmű kötetbe rövidítés nélkül volt felvehető. A filozófiai művek közül csak a *De officiis I.* könyvének felvételével tudok minden fenntartás nélkül egyetérteni; a «Cato» — amely különben is harmad- vagy negyedközlés — és a «Laelius» még a cicerói filozófián belül is a hígabb műfajhoz tartoznak; a *Tusculanae disputationes* vagy annak valamelyik könyve «élőbb», kínzóbb kérdéseket vet fel. A *Levelek* kiválogatásához pedig alig lehet hozzászólni: mindegyiknek felvétele indokolható, mert valamilyen szempontból megvilágítja Cicero egyéniségét és korának roppant politikai kérdéseit — de sok más, kihagyottnak felvétele legalább ennyire indokolható lett volna: inkább *általában* sajnálatos a válogatás szűk kerete, mint hogy konkrét vitába lehetne szállni a válogatást végző szerkesztő döntéseivel.

A válogatás mindenesetre lehetővé teszi — a kísérő tanulmánnyal együtt —, hogy a mai magyar olvasó képet nyerjen Cicero fennmaradt alkotásainak évezredeket túlélő emberi jelentőségéről, a bennük megszólaló egyéniség izgalmas, sokszínű jelleméről, egy világtörténeti változásokkal terhes korszak politikai eseményeiről és harcairól, és — nem utolsó sorban — egy klasszikus stílusművész rétori művészetéről. Az, hogy a kötet ezt az

* Marcus Tullius Cicero válogatott művei, válogatta és az utószót írta Havas László, Bp. 1974, Európa. 546 lap.

összetett feladatát milyen szinten teljesíti, már az egyes fordítások jellegén és színvonalán múlik.

Cicero mai magyar fordítójának sokágú kötelezettségei vannak; nemcsak a latin szöveget kell filológiailag pontosan és ugyanakkor olvasmányosan reprodukálnia — ami csak látszatra könnyű feladat, mert még a csiszolt formájú szónoklatokban is akad jónéhány buktató, a kevésbé jólfésült levelek pedig tele vannak nehezen értelmezhető passzusokkal — hanem azt az évezredekkel későbbi olvasóhoz is közel kell juttatnia. Értenie kell — és meg kell értetnie — a Cicerónál felhalmozott rengeteg jogi és politikai reáliát fel kell ismernie és egyben felismertetnie — Cicero sokszor burkolt tendenciáját, szavainak nyílt és rejtett hangsúlyait, a tréfás túlzásokat, az írott szavak mögött az egykor elhangzott beszéd ironikus felhangjait, az egykori hallgatók és olvasók számára még maguktól értetődő, de a mai olvasó számára már idegen utalásokat, rejtett célzásokat és tőrdöféseket; és mindezen túl úgy kell Cicerót tolmácsolnia, hogy az olvasó felismerje benne minden idők egyik legnagyobb és legtudatosabb szónokát, akit nem ok nélkül tartottak évszázadok rétorai mintaképnek, a szónoki művészet kánonának. Szöveghűen bár, de laposan és döcögve egyetlen szerzőt sem szabad fordítani; antik szerzőt — a köztünk feszülő évezredek miatt — különösen nem; de talán legkevésbé Cicerót, akinek nagysága nem annyira mondanivalójának belső értékében rejlik, mint inkább szuggesztív megformálásában. Bízvást lemondhatunk a cicerói prózaritmus érzékeltetéséről: ezt követelményként felállítani maximalizmus lenne és talán öncélú erőfeszítést is követelne a fordítótól. Viszont a cicerói körmondatok nemcsak retorikai alkotások, hanem a gondolatmenet tagolásának is az antik író által megszabott egységei. A rövidebb, egyszerűbb mondatokat kedvelő magyaros stíluseszmény érvényesítése érdekében történő kisebb egységekre osztás (amire a fordításokban nem egy példa akad, — persze az eredeti értelem meghamisítása *nélkül*) Cicero egyik sajátos és éppen reá jellemző hatáskeltési módszerének érzékelésétől fosztja meg magyar olvasóit. A Trencsényi-Waldapfel Imre említett bevezető tanulmányába beillesztett néhány fordítás-részlet (a teljes Archias-beszéd fordítása mellett) meggyőző és követésre — utánzásra méltó példa arra, miként lehet Cicero mondatait az eredeti mondatszerkezetekhez ragaszkodva, s ugyanakkor mégis világos, szép magyarsággal fordítani.

Mindezeket a szempontokat figyelembe véve is megállapítható, hogy a fordítók — nemcsak a nagy tapasztalattal rendelkezők, hanem a fiatalabbak is, akik közül érdemes kiemelni a legnagyobb terhet magára vállaló Havas László személyét — nemcsak jó és derekas, hanem helyenként kiemelkedő munkát végeztek. Az első Catilinaria és a második Philippica magyar megszólaltatásában is érzékelteti Cicero szónoki nagyságát. A recenzens természetesen, végig szemelgetve az egész kötetet, a kifogástalan, sőt szerencsés megoldások mellett gyakran lel olyanokat is, amelyekkel nem tud egyetérteni, ahol a szöveg értelmezését nem tartja kielégítőnek, vagy éppen «*fateamur enim quod est*» vallván Ciceróval, azt hibásnak kell minősítenie. A recenzió műfaja késztet arra, hogy a továbbiakban — a kötet sorrendjében haladva ezekre a kevésbé szerencsés megoldásokra fordítsuk figyelmünket.

Caecilius ellen

7 1. . . Könyörögtek és rimánkodtak, hogy ne tagadjam meg kérésük teljesítését, hiszen senkihez sem folyamodnak szívesen, amíg ép és egészséges vagyok; (a latinban: *ne illos supplices aspernarer, quos me incolumi nemini supplices esse oporteret*). Találóbb lenne magyarul kb. így: « . . . ne vessem meg azoknak a könyörgését, akiknek — amíg én épségben vagyok — nem lenne szabad olyan helyzetben lenni, hogy bárkihez is könyörögni legyenek kénytelenek».

A 3. fejezetben: « . . . az enyhe ítéletek miatt szükséges, hogy egy másik rend is részt vegyen a bíráskodásban» nem pontosan felel meg a latin szövegnek: *iudiciorum levitate ordo quoque alius ad res iudicandas postulatur*. Ez tehát nem Cicero követelése, hanem *mások* «tartják szükségesnek» egy másik rend, a lovagok részvételét. Számomra az is kétséges, hogy ebben a mondatban a *quoque* a közvetlenül utána következő *alius*-ra vonatkozik-e, és nem az állítmányra, a *postulatur* igére utal-e. Ez utóbbi esetben a mondat értelme az lenne: «az enyhe ítéletek miatt még azt is követelik, hogy egy másik rendre bízzák az ítélkezést». Ugyanis ezt az utóbbi követelést említi Cicero ugyanezen pedig későbbi tárgyalásán (In Verrem I. 16, 49): « . . . omnes homines . . . *alium omnino ordinem* ad res iudicandas quaerendum arbitrabuntur» — tehát nem a senatorok mellett, hanem *helyettük* követelnek más rendbéli (lovagrendi) bírákat. Ez az apró kiigazítás elvi jelentőségű Cicero akkori politikai állásfoglalásának értékelése szempontjából. Meglehetősen — nálunk

pedig különösképpen — elterjedt az a felfogás, hogy Cicero főként pályájának első szakaszában, és éppen a Verres-pör kapcsán a lovagrendi álláspontot képviseli, és ennek a rendnek szempontjából ostorozza, leplezi le a senatori rangú helytartók zsarolásait — s ezen keresztül a senatus egész kormányzati rendszerét (vö. pl. Trencsényi-Waldapfel I. bevezető tanulmányában a 28 skk. lapokat, ill. ebben a kiadásban a 458 sk. lapok fejtegetéseit). Ebben van igazság — de alighanem csak részigazság. Cicero vigyáz arra, ne rontsa el viszonyát a senatusszal és ne nehezítse védenceinek helyzetét sem a senatus elleni támadásokkal. Az egész kontextus arra vall: Cicero jóakaratúan, mint a senatusi államvezetés híve, inti ezt a tiszteletreméltó rendet arra, hogy saját érdekét veszélyezteti méltatlanná vált tagjai bűneinek palástolásával. Nem ő, hanem «mások» mondják majd, hogy a senatusi bíróságok nem állanak feladatuk magaslatán: meg kell őket szüntetni. Amikor a közelmúlt némely elnéző ítéletével szemben a régi bíróságok erélyére és erkölcsi komolyságára *(vis atque gravitas)* hivatkozik, ezek a kifejezések maguk is jelzik, hogy nem a gracchusi lovagrendi, hanem az «egykori» senatusi bíróságok tevékenységét tekinti mintaképnek. Cicero már ekkor egyengette majdani beilleszkedését a nobilitas körébe — hiszen a senatusnak a beszéd elhangzásakor már tagja volt.

A 8. fej.-ben az «Azt hiszem . . . » kezdetű mondat érzésem szerint nem adja vissza tökéletesen Cicero kettős szójátékának (mihi Siculorum causam *receptam*, populi Romani *susceptam* esse arbitror, ut mihi non unus homo *improbus* opprimendus sit . . . sed omnino *improbitas)* . . . » finomságát és mélyebb értelmét: «a sziciliaiak ügyének képviseletére kaptam megbízást, de a római nép ügyét vállaltam magamra; nemcsak egyetlen gazemberrel kell leszámolnom — amint a sziciliaiak kérik — hanem magával a gazemberséggel: mert ezt követeli már régóta Róma népe.»

Pro lege Manilia

A fordítás első mondatában a «frequens conspectus vester» nem annyira «gyakori együttlét», hanem «népes (vagy tömeges) jelenlét», «conspectus vestrae frequentiae». A «dicsőség lépcsője» nem a «legkiválóbbak előtt nyílt meg többnyire», hanem inkább: «mindig nyitva állt a legkülönbek előtt» (semper optimo cuique patuit). Mithridates bűne nem az, hogy nem feledte a régi háborút (4. fej.) — inkább az, hogy *nem akarta feledtetni;* a fordítás persze nyelvtanilag kifogástalan, de Cicero mondanivalójának lényegét néhány kisebb stiláris módosítás jobban érzékeltette volna. Hasonló kisebb — pl. szórendbeli — változtatások a Catilinariák fordításában is javasolhatók lennének Cicero mondanivalójának könnyebb megértetése végett, pl. az 5. fej.-ben: «istentelen merényletedet barátaim védő csapatával akadályoztam meg, nem pedig az állami erők mozgósításával» — így világosabb lesz, hogy a hangsúly itt nem azon van, Cicero Catilina tervét megakadályozta — hanem azon, hogy ehhez nem vett igénybe állami erőket.

Milo védelmében

A 3. fej.-ben Cicero Milo vádlóinak szavait gúnyos és szenvedélyes hangon cáfolja: 'Isten elleni vétek — mondják — a nap világát látnia annak, aki megvallja, hogy embert ölt', De hát hol az a város, hol azok a gyengeelméjűek, akik e tételt védelmezik? — így Cicero. A mondanivaló lényege — egyben Cicero álláspontja a politikailag motívált gyilkosságokkal kapcsolatban — ebből a fogalmazásból nem derül ki. A latin szöveg szerint: «*In qua tandem urbe hoc homines stultissimi disputant*?» Szószerint: De hát mely városban erősítgetik ezt ezek az ostobák? Ti. éppen Rómában, amelynek «haladó hagyományai» közé tartozik a politikailag bűnös elemek magánkezdeményezésre és bírói eljárás nélkül történő megölése! Tehát a vitatott jogi tétel («mindenki, aki embert öl, halállal lakoljon») más városokra lehet érvényes — csak Rómára nem, és éppen itt érvelnek vele Milo ostoba vádlói. Cicerónak gyakran visszatérő gondolata az, hogy a közérdek (értsd: az arisztokratikus állam érdeke) védelmében *privatus*oknak is joguk van saját kezdeményezésükre, bírói eljárás nélkül is, végezni a *res publica* ellenségeivel. Arra, hogy minden emberölés ipso facto halálos bűn: éppen Rómában nem illik hivatkozni. — Ugyanebben a caputban, ugyancsak a ciceroi érvelés világosabbá tétele érdekében a Tizenkéttáblás törvényekre való hivatkozásban a záró szakaszt úgy fordítanám: « . . . és nappal is az esetben, ha fegyverrel védekezik . . . »

A — hangsúlyozom — nyelvtani szempontból legtöbbször gáncstalan — fordítási megoldások között a jobb érthetőség érdekében módosításra lehetne javasolni a beszéd 5. caputjának néhány megoldását is. «A senatus államellenesnek minősítette a véres össze-

tűzést, melyben P. Clodiust megölték»; a latin *caedes* nem a két fél összetűzésére vonatkozik ebben az esetben, hanem arra a *véres tettre*, amelynek Clodius áldozatául esett. Az «államellenes» jelző is vagy bővebb kifejtést érdemelne, (pl. «államellenes bűntett»-nek minősítette), vagy magyarázatot igényelne. Arról van szó, hogy Pompeius éppen Clodius meggyilkolására hivatkozva, egy új *«de vi»* törvényt fogadtatott el (vö. ehhez G. Rotondi: Leges publicae populi Romani vonatkozó passzusát 410 l.), és az ítélkezést egy külön e célra szervezett vizsgálóbizottság, *quaestio* hatáskörébe utalta. Cicero azt helyteleníti, hogy ezt a «közbűntényes» emberölést politikai síkra terelték, és hogy *különleges* vizsgálóbizottságot hoztak létre ennek érdekében; tehát pl. nem «ezt a vizsgálatot» vagy «az új vizsgálati módszert» kifogásolja Cicero, hanem — taktikai érdekből csupán elvi fenntartásait hangoztatva — az új, különleges, és a bűntény politikai súlyát kiemelő *bíróság* megszervezését. A latin *quaestio* kettős értelmét: «vizsgálat» és «vizsgálóbizottság» ill. «bíróság» (mert a vizsgálatot lefolytató testület hozta a döntést is) a fordításban sem lenne szabad egybemosnia. A 7. fejezetben a 93. lap közepén az «— éppen úgy, mintha . . . » kezdetű szerkezet a latin *proinde quasi* fordulatnak viszont az iróniáját nem tolmácsolja eléggé: «mintha bizony a törvények a tetteknek csak az eredményét . . . vennék figyelembe !». Másutt a közjogi kategóriák mosódnak el, amikor pl. a 8. fejezet elején a latin *municipia . . . coloniae* mint *nagyvárosok . . . kisvárosok* jelennek meg magyarul. A 9. fejezetben ugyancsak homályos marad a magyar olvasó számára a *contulit se ad eius competitores . . .* kezdetű mondat. Világosabb lenne a helyzet, ha kb. így fordítanánk: Csatlakozott Milo *ellenjelöltjeihez*, de azzal a feltétellel, hogy az egész *választási küzdelmet* önhatalmúlag ő irányítja».

A *Pro Marcello* fordításában is akadnak jobbítható megoldások. Az 5. caputban a *Hominem sum secutus privato officio . . .* nem Cicero tanácsaira vonatkozik, mint a fordítás sejtetné, hanem azt akarja érzékeltetni, hogy Cicero Pompeiust emberi kapcsolataik miatt, *személyes lekötelezettsége alapján, nem politikai elkötelezettségből* (privato officio, non publico) követte. Ugyanebben a fejezetben a szövegösszefüggés alapján *a cum pacis auctores conservandos statim censuerit, ceteris fuit iratior* nem a polgárháború kezdeti időszakára, hanem a pharsalusi győzelem utáni helyzetre vonatkozik, amikor is *tüstént* úgy döntött (censuerit), hogy megóvja azokat, akik *korábban* a béke hívei voltak, és csak a többiekre (ti. a «háborús úszítókra») neheztelt — ez magyarázza a Cicero és M. Marcellus sorsa közötti eltérést. A fejezet végén a *declarat se maluisse non dimicare quam vincere* is a háború végére, nem folyamatára utal. Caesarnak ekkori (a győzelem utáni) magatartása tette világossá, hogy *már eleve inkább szeretett volna (maluisse* inf. perf.) egyáltalán nem harcolni, mint harcban győzni.

Különösen nehéz helyzet elé állítja a fordítót a *Levelek* értelmezése; ismert tény, hogy nyelvük pongyola a gondosan cizellált beszédekhez és más irodalmi alkotásokhoz képest, a bizonytalan kéziratos hagyomány pedig további nehézségeket támaszt — többek között a különféle olvasatok közötti döntés kényszerét rója a fordítóra. A levelek zömét fordító és a válogatást eszközlő Havas László igen jó munkát végzett; alapul a legújabb Oxford-kiadás (H. Shackleton-Bailey) szövegét vette (kár, hogy a kötet sehol sem közli a fordítás alapjául szolgáló kiadásokat — ez a Levelek esetében lett volna a legfontosabb, mert Shackleton-Bailey gyakran tér el a nálunk legelterjedtebb H. Müller féle régi Teubner kiadás megoldásaitól). Minden nehézségen még így sem tudott egészen úrrá lenni — ezt és az interpretáció különféle lehetőségeit is illusztrálja az alábbi néhány észrevétel, amelyek mind ugyanazon levélre (ad Att. X. 8, a fordításban 433 skk. lapok) vonatkoznak.

A levél ie. 49 május elején kelt: Pompeius már elhagyta Itáliát, Caesar első sikereit aratja Hispaniában, de még semmi sem dőlt el véglegesen: sem a köztársaság sorsa, sem Cicero egyik vagy másik félhez való csatlakozása. Atticus óvatosságot javasol — ki kell várni a harcok kimenetelét és a győzteshez csatlakozni. Ciceronak más a nézete: «id ego contra puto; istum enim victorem magis relinquendum puto quam victum et dubitantem magis quam fidentem suis rebus. Nam caedem video, si vicerit et impetum in privatorum pecunias . . . » A magyar fordítás: « . . . akkor kell elhagynunk Caesart, amikor még diadalait aratja s nem, amikor már legyőzték; és inkább akkor, amikor még bizonytalan, s nem amikor már biztos a dolgában . . . » — nyelvtanilag gáncstalan és stiláris szempontból is a kézenfekvő megoldást választja, amikor a két *magis*-t egymással párhuzamos funkcióval ruházva fel, mindkét esetben a *relinquendum puto*-ra vonatkoztatja. Mégis vannak aggályaim: mert a mondat logikája válik kérdésessé: végül is mikor «illik» Caesarral szakítani? Amikor még *győz* vagy amikor még *bizonytalan?* Ha vele, mint győztessel, szakítani kell — miért nem lenne szabad vele ugyanezt tenni akkor, amikor «már biztos a dolgában», ami pedig éppen a győztes magatartására jellemző? A kérdéses mondatnak tehát más értelmezését javaslom, éspedig úgy, hogy a második *magis* a közvetlenül utána következő *fidentem*re utaljon. Továbbá: a *«még* diadalait aratja»

szerkezetben pedig a «még» — a levél keltekor anakronisztikus: Rómában a levél keltekor semmit sem tudnak a hispaniai harcok kimeneteléről. Cicero álláspontja az: a Caesarhoz —a nobilitas és a vagyonosok ellenségéhez — való viszony nem opportunizmus, hanem tisztesség kérdése. Ezért: «Vele, ha győz, még inkább kell [majd] szakítani mint amikor vereségeket szenved és inkább kétkedik, mintsem bízhatnék saját ügyében»; mert győzelme esetén mutatja majd ki igazán a foga fehérét: tömeggyilkosságok, vagyonelkobzások stb. stb. következnek be, vö. a következő mondatot. Így a mondat logikailag következetessé válik; a *victus* participium persze csak a hispaniai harcokra vonatkozik, amelyek során Caesar netáni (kezdeti) veresége sem jelenti végleges alulmaradását: inkább csak kételyeket ébreszthet benne ügyének alakulását illetően.

Egy másik jellegű nehézség adódik a következő mondat fordításában: «*Quippe qui florentissimus et novus . . . ipsi illi egenti ac perditae multitudini in odium acerbissimum venerit, qui duarum rerum simulationem tam cito amiserit, mansuetudinis in Metello, divitiarum in aerario*». A magyar szövegben: « . . . amikor csak oly rövid ideig tudta megjátszani mindkét dolgot: a Metellus-ügy kapcsán szelídségét, a kincstár kirablásával gazdagságát». Világosabb lenne ilyesfajta fordítás: „ . . . hiszen oly gyorsan elvesztette mindkét látszatot: a szelídség tettetését Metellus ügyének kapcsán és gazdagságáét a kincstár kirablásakor». Ti. Caesar az ismert alkalommal népszerűségének mindkét tényezőjére rácáfolt: Metellust halállal fenyegette — tehát «mansuetudo»-ja merő tettetés; s a kincstárt kirabolta — tehát még csak nem is gazdag. Mit várhat hát tőle az az «egens et perdita multitudo», amely az addigi *simulatio* alapján nemeslelkű és dúsgazdag, tehát egyben bőkezű urat látott benne?

Fenti kritikai megjegyzéseim a fordítások egyes megoldásaival kapcsolatban csupán azt a célt szolgálták, hogy konkrét szövegszerű példákkal szemléltessék az antik szövegek fordítóival szemben támasztható összetett igényeket: nemcsak az adott «szöveget» kell szem előtt tartaniuk, hanem érezni és érzékeltetni kell, sokszor egyszerű stiláris eszközökkel, a szavak gondos kiválasztásával, a szórenddel, az antik terminusok megfelelő magyarításával (vagy éppen az eredeti terminusok meghagyásával) azt a szituációt is, amelyben az eredeti szövegek keletkeztek, és nem kevésbé írójuknak szándékát, szavainak rejtett hangsúlyát is. Ez végső soron csak megközelíthető, teljesen el nem érhető feladat — és ezért hálás a szerepe a recenzensnek, aki a sok jó fordítási megoldás közepette mindig fog találni olyanokat, ahol véleménye szerint további pontosításra, javításra lett volna még lehetőség.

A kötetet Havas László záró tanulmánya fejezi be. Nehéz feladat volt Trencsényi-Waldapfel Imre emlékezetesen magas színvonalú és szuggesztíven művészi stílusú Cicero-tanulmánya után egy újabb és teljesebb Cicero-képet megrajzolni. Havas László a kései köztársasági kor társadalmára vonatkozó újabb kutatási eredmények (talán leginkább Cl. Nicolet újszerű szemlélete) érvényesítésével, saját — leginkább a Catilina-mozgalom hátterét újszerűen megvilágító — eredményeinek részleges bevonásával, továbbá a cicerói életmű filozófiai hátterének (vagy inkább: «háttereinek») feltárásával akart és tudott továbblépni az eddigi eredményekhez képest. Látszólagos odavetettségében is messzire mutató megállapítása pl. az, hogy a lovagrend a senatori rendnek inkább «vele együttműködő» társa volt a hatalom gyakorlásában, mintsem vele vetélkedő «ellensége» (vö. 453 l.). Ez a megállapítás azután erősen befolyásolja Cicero politikai tevékenységének értékelését is, amelyet korábban túlságosan is egyoldalúan a lovagrendhez való kötődésének, a lovagrendi érdekek szolgálatának szemszögéből láttak. Ebből kiindulva talán mód lett volna még egyértelműbben elhatárolni magát a «lovagrendi Cicero» egyoldalú koncepciójától, pl. a 456, 459 stb. lapokon. Némi ellentmondást is érzek a 456 lap megállapítása («Régi szövetségese, a lovagrend [az ie. 62 utáni években] fokozatosan kezdte elveszteni politikai súlyát») és a 459 lapon található azon megállapítás között, hogy « . . . ie. 63 után megbomlik a renddel való kapcsolata». Ha ezekben az években a lovagrend «kezdi elveszteni politikai súlyát» — amit egyébként nem látok a szó pregnáns értelmében igazoltnak, hiszen pl. Asia provincia visszahódítása előnyös volt a lovagok hangadó csoportja számára — akkor Cicero számára nem volt káros a *hanyatló* renddel való kapcsolat lazulása — ami ugyancsak elég laza fogalom, hiszen pl. a későbbi Pro Murena és Pro Plancio beszédek a lovagrendhez való kapcsolódásának, sőt «homo novus»-i öntudatának nevezetes emlékei. Cicero politikai pályafutásának és főként politikai-ideológiai *tudatosságának*, elvi szempontból való sajátos (sokszor, valljuk meg, fölöttébb furcsa) következetességének, s emellett alapvető elveihez való hűségének érzékeltetése az eddigi értékelésekhez akkor adott volna hozzá lényeges újat, ha világosabban állította volna a középpontba a politikai *stratégia* és politikai *taktika* közötti különbségeket, a kényszerű ellentmondásokat Cicero pályájában. Hiszen Cicero a világtörténet valamennyi politikusa között egyedülálló tisztánlátással és őszinteséggel különböztette meg saját tevékenységében az elvi

következetességet a módszerek kiválasztásában tanúsítandó rugalmasságtól — mint ezt a Pro Plancio beszédében (39, 94) ki is nyilatkoztatta (vö. Trencsényi W. I. bevezető tanulmányában 45 l.). Talán ennek a kérdéskörnek háttérbe szorítása (amelynek kellő kifejtése pedig sokban járult volna hozzá Cicero jobb megértéséhez — bár korántsem a vele és nézeteivel való rokonszenv felkeltéséhez) kelti a legerősebb hiányérzetet a színvonalas és sok részletében eredeti szempontokat is érvényesítő zárszó olvasóiban.

De elég, talán már sok is a kifogásokból. Végső szavunk legyen ismét a köszöneté a szerkesztő és a fordítók iránt, akik «pro virili parte» értékes munkát végeztek annak érdekében, hogy az ókori szellemi élet egyik nagy egyéniségét, az antik humanizmus egyik legkiválóbb képviselőjét közel hozzák a mai magyar olvasókhoz.

HAHN ISTVÁN

KÖNYVSZEMLE

M. TORELLI: ELOGIA TARQUINIENSIA. (Studi e Materiali di Etruscologia e Antichità Italiche XV). Firenze, Sansoni 1975. 210 lap, 42 tábla.

A perugiai egyetem professzorának régóta várt és hirdetett könyve jóval többet ad, mint amennyit a címe ígér, nemcsak anyagában, hanem célkitűzéseiben és problematikájában is. Kiindulási pontja a tarquiniai «Ara della Regina» néven ismert templom — nyilván az etruszk város kultusz-központja — körül az elmúlt négy évtizedben talált latin nyelvű feliratok első teljes publikációja. Bevezetőben magának a templomnak a topográfiájára vonatkozólag tisztáz néhány kérdést, jórészt a maga 1969-es ásatásainak eredményeként. A legfontosabb ezek közül a templom északi oldalán végigvonuló felvonulási út rekonstruálása; nyilvánvalóan a város közepétől vezetett a templom elé, hasonlóan a Vulciban és Veiiben és megtalált felvonulási úthoz, funkcióját pedig — bár erről T. nem beszél — alighanem az athéni Panathénaia-út mintájára kell elképzelni, sőt az is valószínű, hogy kiépítését közvetlenül görög mintaképek ösztönözték: nem a legrégibb, VI. századi templomhoz készült, hanem az i.e. IV. századi nagy átépítés során képezték ki.

Ennek az útnak az oldalán, a templom alapzatán, oldalfala mellett két összefüggő helységben találták a legtöbb töredékét annak a három elogiumnak, amely a kötet felét kitevő első fejezet tárgya. Az i.sz. I. század közepe után írt feliratok a Spurinna-család három tagjának közös talapzaton álló életnagyságú szobra alatt álltak. T. újabb töredékekkel és új olvasatokkal tette teljesebbé a szövegeket, amelyeket részletes történelmi kommentárban értelmez. A középső feliratból csak jelentéktelen töredékek maradtak meg, a másik kettőből viszont elég ahhoz, hogy az V—IV. századi etruszk és római történelem egy darabját lehessen általuk megvilágítani, illetve hitelesíteni. Az első elogium Velthur Spurinnáé, a már akkor nagymúltú tarquiniai arisztokrata-család hírnevének megalapítójáé; T. merész, de komoly megfontolást érdemlő feltevése szerint az ő sírhelye volt a Tomba dell'Orco első, legrégibb, az i.e. IV. sz. első negyedére keltezhető sírkamrája, amelynek freskói az ábrázolt alakok melletti feliratok tanúsága szerint «a szimbolikus lakomán egybegyűlt egész *gens* felmagasztalását» ábrázolják, a középpontban a főalak, Velthur Spurinna apoteózisával. Ha ez a feltevés helytálló, ezzel eldől a felirat előkerülése óta sokat vitatott kérdés, mikori és miféle történeti eseményre céloz az elogium, amikor arról beszél, hogy Velthur Spurinna Sziciliába vezetett sereget és az első volt az etruszkok közül, aki katonákkal átkelt a tengeren. A Tomba dell'Orco datálása alapján csak a Thukydidésnél is említett etruszk részvételről lehet szó az athéniek oldalán a 415/4-ben Syrakusai elleni tengeri csatában (Thuk. VI, 88; VII, 57), amelynek vezetője Velthur Spurinna, minthogy Thukydidés kifejezetten több etruszk város együttes vállalkozásáról beszél, *praetor populorum Etruriae* minőségében lehetett.

Alighanem fiatalabb fia volt az az Aulus Spurinna, akinek tetteiről a harmadik elogium beszámol. Ennek kommentárja a kötet kiemelkedő része. T. szuggesztív érveléssel fogja egységbe Aulus Spurinna életének a fennmaradt töredékekből szerinte kiolvasható három mozzanatát: Orgolniust, Caere királyát elűzte; a rabszolgaháborútól zaklatott Arretiumot felszabadította és kilenc latin várost elfoglalt. (Egyelőre nem látszik bizonyítottnak, hogy Rómát is közéjük kell sorolni, mint T. teszi). A részben Liviusnál (VII. 12—22) és Diodórosnál (XVI. 31—45) is fennmaradt események etruszk oldalról kapnak a feliraton megvilágítást: az etruszk városok szövetsége Tarquinia vezetésével igyekezett a szövetségen belüli politikai egységet megteremteni (ezért a királyság megdöntése Caerében), a tag-városok belső rendjét megszilárdítani és esetleges disszidens törekvéseknek elejét venni (ezért az arretiumi beavatkozás), s mindennek végső céljaként a fenyegető Róma és szövetségesei ellen hadjáratot vezetni, Falerii támogatásával, amire szintén céloz az elogium szövege. A hadjárat 311-ben Tarquinia és Róma fegyverszüneténak megújításával végképp kudarcba fulladt, s ezzel vége lett Tarquinia évszázados hegemóniájának is az etruszk városok között. T. valószínű feltevése szerint az elogiumokkal kísért szobrok ennek a nagy századnak egyetlen családhoz fűződő dicsőségét idézik fel ezen az emléken

(tehát nem volt több a fennmaradt három feliratnál), s az emlékművet a Plinius egyik leveléből (III. 1.) ismert Vestricius Spurinna senator, a múltba néző romanizált etruszk arisztokrácia késői képviselője kezdeményezte. Problematikusabbak T. talán túlságosan messzemenő feltevései az elogiumok forrásairól; bár hitelességüket az említett római történeti hagyomány is igazolja, túlzottnak látszik végső eredetüket «a nemzetség keretében keletkezett és annak használatára készült pontos írott dokumentumok»-ban keresni (94); másfelől ha teljesen meggyőző is annak a bizonyítása, hogy az elogiumok *közvetlen* forrása ennek az etruszk gentilicius hagyománynak latin irodalmi kompilációja volt, egyetlen döntő érv sem támogatja T. feltevését, hogy ez Verrius Flaccus elveszett *Rerum Etruscarum libri* című munkája lett volna. (96)

A könyv második fejezete az *ordo LX haruspicum* tarquiniai eredetű magistereinek időrendi sorrendbe szedett feliratait fennmaradt töredékeket közli és magyarázza. Négy haruspexre és hivatali működésük főbb eseményeinek felsorolására vonatkoznak a megmaradt részek, nyilvánvalóan a hivatalos Fasti kivonatai, és T. meggyőző feltevése szerint az ismeretlen épület falát borító feliratok abból az alkalomból készültek, hogy Claudius 47-ben újjászervezte a kollégiumot. A késő köztársaságkor óta működő római kollégium ismert tagjainak jegyzékéből kitűnik, hogy az i.sz. 1. sz. végéig valamennyi Etruriából származott, a későbbiekben viszont, a II—III. századi dokumentumok bizonysága szerint, nem volt többé etruszk eredetű tagja a testületnek. A feliratok értelmezése értékes tanulságokat nyújt a testület szervezetére és szerepére vonatkozólag is.

A továbbiakban közzétett több mint 70 latin felirat legnagyobb része az Ara della Regina templom körzetéből, a többi ismeretlen tarquiniai lelőhelyről származik. Kevés kivétellel a korai császárkorból valók; van köztük olyan, amely elogium töredéke lehet, mások fogadalmi tárgyúak, a császárkultuszra, tarquiniai senatorok, lovagok, katonák, magistratusok és magánemberek életére vonatkoznak, vagy töredékességük miatt értelmezhetetlenek.

A záró fejezet (185—197) kísérlet arra, hogy mindezeknek a korábban jórészt kiadatlan vagy hiányosan közölt írott dokumentoknak a római Tarquinia politikai, társadalmi és kulturális életére vonatkozó tanulságait levonja. Két mozzanat kap itt éles megvilágítást. Az első a régi tarquiniai nemesi családok eltűnése, illetve felszívódása a római kormányzó rétegbe az i.e. I. század folyamán, s helyükben új, latin gentiliciumot viselő családok megjelenése, amelyek a megmaradt helyi nemesi családokkal nemcsak politikai síkon olvadnak össze, hanem azoknak régi kulturális hagyományait és azokat ápoló lokálpatriotizmusát is vállalják. A másik mozzanat a Rómából kiinduló, Augustustól és utódaitól támogatott ős-kultusz, amelynek találkozása az új városi vezetőréteg múltdédelgető (és részben múlt-teremtő) öntudatával a fő indítéka lehetett az 1. század közepén a tarquiniai múlt nagy alakjainak emlékét felmagasztaló elogiumos emlékszobrok felállításának és a tarquiniai eredetű haruspexek új megörökítésének, mintegy emlékeztetőül Róma számára, milyen része van nagyságában Tarquiniának, sőt arra is — ami most már, a hatalom kérdésének tárgytalanná válása után politikailag közömbös téma volt —, hogy milyen méltó ellenfelei voltak egykor a város által vezetett etruszkok. Mindez a Rómával és a császársággal való teljes érdekközösség szellemében történt, mindenféle szeparatista hátsógondolat nélkül.

T. Tarquinia teljes ismert névanyagából arra következtet, hogy az etruszkok eltűnése az i.e. I. században nem korlátozódik a nemességre, hanem pl. Caerével ellentétben az i.e. I. sz. és az i.sz. 1. sz. közepe közti időben az etruszk elem olyan mértékben zsugorodott össze a városban, amit nem lehet spontán költözési folyamattal magyarázni, hanem kolonizáció eredménye lehetett. Ez feltűnően szembeállítja a tarquiniai helyzetet Közép- és Északetruria többi részének lassú, folyamatos romanizálódásával. A gondolat figyelemre méltó, de tény-alapjai további igazolásra szorulnak. J. Kaimio ugyanis egy tanulmányában, amelyet T. könyve írásakor még nem ismerhetett (The Ousting of Etruscan by Latin in Etruria, a «Studies in the Romanization of Etruria» címen az Acta Inst. Romani Finlandiae V. köteteként 1975-ben Rómában megjelent gyűjteményes munkában, 196—200), ugyanennek a névanyagnak a vizsgálatából gyökeresen ellentétes eredményre jut: «általában elmondhatjuk, hogy a tarquiniai névanyag békés romanizációra mutat, amelynek során az etruszk családok folytatták életüket a római városban».

A nyitva maradt vagy egyelőre túlságosan kiélezettnek látszó kérdések azonban nem homályosítják el a könyv jelentőségét: az etruszkológia, régészet, epigrafika, filológia és egyetemes ókori történet módszertani és technikai kérdéseiben egyformán a forrásokig visszanyúló biztonsággal az elveszett etruszk történetírás egy darabjat tárta fel, az itáliai történelem egy korszakának etruszk nézőpontú rekonstrukcióját dolgozta ki. Etruria és Róma koracsászárkori összefonódásának és a birodalmi ideológia kialakulásának új aspektusait mutatta meg. SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

BEITRÄGE ZUR ENTSTEHUNG DES STAATES Berlin Akademie-Verlag 1973. 254 l. Hrsg. v. *J. HERRMANN—I. SELLNOW.*

A kötet célkitűzését a J. Herrmann által írt előszó fejti ki. Ez megállapítja, hogy jelenünkben az állam kialakulása és fejlődése törvényszerűségeinek vizsgálata olyan feladat, melyet a forradalmi világmozgalom tűzött a történészek elé. Ennek megfelelően a kötet szerzői azt tekintették fő céljuknak, hogy a más és más földrajzi területeken, különböző korokban kialakuló osztálytársadalmak történetét vizsgálják, különös figyelemmel az állam genezisére, szervezetére és jelentőségére.

W. Sellnow (Marx, Engels und Lenin zu dem Problem der Staatsentstehung) Marx, Engels és Lenin jól ismert megállapításait csoportosítva felállítja azokat a kritériumokat, melyek az állam kialakulásának folyamatát törvényszerűen meghatározzák. Ez az egész kötet szempontjából azért is helyénvaló, mert a többi szerző ugyanezeket a kritériumokat tárja fel saját területének kutatása révén.

B. Brentjes (Zu einigen Schlußfolgerungen aus den Lehren von Karl Marx und Friedrich Engels zur Entstehung des Staates im Alten Orient) tanulmányának eredményei a következők: A katonai demokrácia fázisát belső fejlődésében és sajátosságaiban, a helyi körülmények figyelembe vételével kell tanulmányozni. A munkamegosztás, elnyomás, osztálymegoszlás vagy akár a rabszolgaság kialakulása önmagában meg nem bizonyítják az állam meglétét. Csak akkor beszélhetünk az állam létezéséről, ha bizonyítékunk van az állampolgárok területi alapon történő felosztására és arra, hogy kialakult a nyílt erőszak intézménye, amely többé nem esik egybe a harci erővé szervezett népességgel. Ha az állam a nemzetségi társadalmon belül létrejött osztályellentétekből fejlődött ki, mint Athénban vagy a sumer városokban, kialakulása lépésről lépésre, a társadalmilag megfelelő formában ment végbe. Ha azonban az egyiptomi, kínai, hettita vagy a germán példát vesszük, ahol az elnyomók fegyveres kényszere szerveződött *állammá*, azt tapasztaljuk, hogy az ilyen, masszív hódítás következtében kialakult államiság gyorsabban megszilárdul ugyan, viszont a stagnálás felé tendál.

H. Klengel (Einige Erwägungen zur Staatsentstehung in Mesopotamien) kifejti, hogy a mezopotámiai államalakulás időbeli kezdeteit igen nehéz meghatározni. Nemcsak a források elégtelensége jelent problémát, hanem az is, hogy külön kell vizsgálni Mezopotámia egyes vidékeit, kiváltképp az öntözéses és az esőzéses földművelés alá eső területek eltérő társadalmi fejlődését. Klengel a mezopotámiai államok teljes kifejlődését az i.e. III. évezred első felére teszi.

Th. Thilo (Zum Problem der Staatsentstehung in China) a társadalmi és termelési viszonyok elemzése során arra a következtetésre jut, hogy a Shang-kor valóban minőségi ugrást jelentett az ősközösségből az osztálytársadlomba, a bürokratikusan szervezett territoriális állam azonban csak később érte el teljes kifejlődését.

W. Ruben (Über den Beginn des altindischen Staates) meghatározza az indiai állam genezisének egyes periodusait, magát az első India területén kialakult államot pedig az i.e. 3000 körüli évekre, a chalkolitikum időszakára teszi. Felveti annak lehetőségét, hogy ez az állam a Sumerben kialakulttal genetikai kapcsolatban állt, és ahhoz hasonló karakterű volt.

H. Kreissig (Die Bedeutung der sogenannten Richterzeit für die Staatsentstehung bei den Hebräern) Otto Eißfeldt nézetével szemben kiemeli, hogy a héberek szomszédaikkal folytatott háborúi egyedül nem játszottak döntő szerepet az állam kialakulásában. Csak a differenciált tulajdonon alapuló belső osztályképződmények tették a héber állam létrejöttét szükségessé. Kreissig a héber és az attól független kanaani városi fejlődést dialektikus egységben elemzi, és vizsgálja azokat az ószövetségi adatokat, melyek a bírák korában a kis- és nagybirtokosok ellentétére vonatkoznak.

H. Geiss (Die Herausbildung des Staates in der minoischen Periode — Möglichkeiten und Tendenzen) a krétai társadalmi fejlődést áttekintve arra a következtetésre jut, hogy a nemzetségi társadalomból a palotauralom formájában megszerveződött királyság felé történő átmenet az i.e. III. évezred végére tehető. Az i.e. II. évezred elején már az osztálytársadalom kezdett kikristályosodni, s így az állam kialakulásának folyamata is ekkor vett nagyobb lendületet.

H. Geiss és G. Bockisch közös munkája (Beginn und Entwicklung der mykenischen Staaten) megállapítja, hogy az i.e. III. évezred közepén már kibontakoztak az osztálytársadalom csírái. A II. korai helladikus periódusban azonban, az i.e. III. évezred vége felé, e kibontakozási folyamat félbeszakadt az összes települést érintő pusztítások miatt. Az acháj törzsek honfoglalása a középhelladikus fázisban, i.e. 2000 és 1600 között ment végbe. Letelepedésüket követően megindult nemzetségi szervezetük bomlása, az államalkotásig a korai- és középmykénéi fázisban jutottak el. A késő mykénéi várakkal fog-

lalkozó befejező rész legérdekesebb fejtegetései a földtulajdon különböző formáit érintik.

G. Bockisch (Die Entstehung des Staates der Lakedaimonier) forráskritikailag vizsgálja a Lykurgosszal és általában a spártai állammal foglalkozó ókori forrásokat és megállapítja, hogy az állam fejlődését a Lykurgosnak tulajdonított alkotmány életbelépése zárta le. Végül elemzi az államapparátus egyes elemeinek kialakulását és szerepét.

Afrikai példák, elsősorban a zuluk tanulmányozása révén állapítja meg az ősközösségi társadalomból az osztálytársadalomba történő átmenet stádiumait I. Sellnow (Zur Rolle der Volksmassen im Prozeß der Staatsentstehung. Ein Beitrag auf der Grundlage ethnographischen Materials.). B. Krüger (Auflösungserscheinungen gentilgesellschaftlicher Produktionsverhältnisse bei den germanischen Stämmen in den Jahrhunderten um die Zeitwende) ókori források és a régészeti anyag alapján megállapítja, hogy a germánoknál a nemzetségi rend felbomlására leginkább a következő tények hatottak: a szántóföld elkülönítése a közös tulajdontól, a fő termelési eszközök tulajdonviszonyának megváltozása,a rabszolgák kizsákmányolása s a mindezek nyomán kifejlődő társadalmi különbségek.

A többi tanulmány a korai feudális államok történetéből meríti tárgyát. Ezeknek csak a címeit soroljuk fel: J. Herrmann: Allod und Feudum als Grundlagen des west- und mitteleuropäischen Feudalismus und der feudalen Staatsbildung, Sz.Sz. Sirinszkij: Objektive Gesetzmäßigkeiten und subjektiver Faktor bei der Entstehung des altrussischen Staates, B. Widera: Die Entstehung des russischen Staates Kiewer Rus.

A zárótanulmány I. Sellnow munkája (Bürgerliche Theorien über Staat und Staatsentstehung). A szerző még egyszer meghatározza a kötet végcélját: tanulmányozni az állam kialakulásának problémáját és ezáltal adalékot szolgáltatni a marxista államelmélet történeti megalapozásához. E cél elérése érdekében adja múlt és jelen polgári államelméleteinek lényegretörő, frappáns bírálatát.

A kötet felépítése véleményünk szerint igen jó. Két elvi cikk vezeti be, s egy ugyancsak elvi jelentőségű dolgozat zárja le. Az elvi tanulmányokban felvetett tudományos és módszertani kérdések jól érvényesülnek a részkutatások eredményeit ismertető munkákban. De nem hallgathatjuk el hiányérzetünket sem, amely magának a kötet anyagát adó konferenciának tematikai egyoldalúságából adódik. Hiányzik az egyiptomi állam kialakulásának feldolgozása, holott gazdag, differenciált és kronológiailag jól rétegezhető régészeti anyag áll rendelkezésre.

Ugyancsak hiányzik az athéni állam kialakulásának vizsgálata, holott ez mutatja legjobban a polis szervezet és a demokrácia létrejöttének, folyamatát. Hiányoljuk a római állam kialakulásának elemzését is.

Az egyiptomi, athéni és római államalakulás vizsgálata azért is fontos lett volna, mert éppen ezek alapján mutatható ki a különböző jellegű földtulajdonviszonyoknak az államszerveződés különböző útjaira gyakorolt hatása. E hiányosságok ellenére is e tanulmánykötet nagy haszonnal szolgálja a marxista történettudomány ügyét.

KERTÉSZ ISTVÁN

H. HIERCHE: LES ÉPODES D'HORACE. Art et signification. Bruxelles 1974, 212 l. (Collection Latomus, 136.)

Tekintettel a horatiusi epódoszköltészet viszonylagos elhanyagoltságára, «művészetének és jelentőségének» vizsgálata eleve érdemlegesnek látszik. H. azt vizsgálja, hogy az epódoszok könyve szerkesztői gond eredménye-e. Az egyes darabok elrendezésének elsősorban *metrikai* elve nyilvánvaló és sohasem volt titok; de beszélhetünk-e *tartalmi* indiciumokról? H. szerint nemcsak a metrikai szerkezetek változatossága szándékolt, hanem a 9. epódosz központi helye is. A 8 + 1 + 8-as csoportosításban képzelendő költemények számszerű elrendezési elvét tartalmi szempontból is bizonyítani óhajtaná: az egyes darabok mondanivalóját a fenti elrendezésből adódó kölcsönös kapcsolatok világítanák meg.

H. ötlete figyelmet érdemel. Némely megfigyelése és rész-interpretációja is alkalmas arra, hogy az olvasó fantáziáját megmozgassa, de olvasás közben egyre sűrűsödnek a kérdőjelek, és a végén csalódottan tesszük le a könyvet. Aggályaink akkor kezdődnek, mikor a 11 skk. lapokon szolid szövegértelmezés helyett zűrzavaros számmisztikát kapunk. H. a 9. epódoszból indul ki: «morális és fizikai (?) szempontból» ahhoz igazodnék az egész könyv. Ezt (12. l.) ábrán szemlélhetjük: felül középen a 9-es, alatta balról 5 és 1, jobbról 13 és 17, majd a második ábrán balról 8-tól le 1-ig, ill. jobbról 10-től le 17-ig; a darabok

«együvétartozását» vagy X-alakban, vagy a vízszintes átlók kalauzolásával olvashatjuk le. Ebből tény annyi, hogy az 5—17 közt húzható vonal a két Canidia-verset, a 8—12 közötti pedig az aischrologiákat köti össze, de már pl. a 6—10 közöttit aligha vonatkoztathatjuk azonos személyre. Az 1. ábrán az 1—13 közti szaggatott vonal feltehetőleg H. kétkedését jelzi, de ugyanezt az «összefüggést» a 2. ábrán már folyamatos vonal «bizonyítja». Így kerül össze a 7 és 11, vagy a 3 és 15, ugyanannyi joggal, mint a további «meglepő kapcsolatok» (rapports surprenants). A szerző azonban óvatos fenntartással is él («*si* cette structure est valable . . . »), csak éppen nem folytatja, és a *másik* lehetőséget («c'est l'examen des textes qui confirmera *ou écartera* ces hypothèses») a továbbiak során egyszerűen mellőzi. Klasszikus művek szerkesztésében hellyel-közzel megfigyelhetők bizonyos számviszonyok, és a számmisztika szerepét sem tagadjuk; H. is dícséretes tárgyilagossággal sorolja fel az idevágó tanulmányokat (P. Maury, G. Stégen, J. Perret . . .), így pl. nem titkolja, hogy az efféle spekulációk könnyen tévútra csábíthatják az embert (16), egyre biztosabban előadott hipotézisei mégsem egyebek fantáziaterméknél. A 9. epódosz központi jelentőségének erőltetésével H. is annyira ment, mint néhány évvel ezelőtt W. Ludwig, aki a 38 + 20 + 30 költeményből álló óda-corpust önkényesen átcsoportosította 38 + 12 + 38-ra, hogy az így «szabályossá» tett gyűjtemény *sphragis*-át a II 6. és 7. ódában *(Septimi, Gadis aditure . . . ; O saepe mecum . . .)* jelölje ki, — teljességgel alaptalanul és fölöslegesen.[1]

Ilyen prekoncepciókra építeni annyi, mintha homokra építenénk. Ilyen alapon az első, a kilencedik és a tizenhetedik epódoszból (és «környezetükből») kiindulva bajosan ítélhetjük meg helyesen az egész gyűjteményt, kiváltképp ha a további fejtegetések is ennyire a felületen mozognak. Szemléltetésül néhány példa: a H. szerint a 13.-kal együtt vizsgálandó *Ibis Liburnis* . . . -ról azt olvassuk (21), hogy a 31 késótavaszán írott kezdődarab «a megpróbáltatások és a szomorúság évei után» keletkezett, és hogy Horatius «pendant quinze ans» mindenhová elkísérte barátját. (Mikortól meddig tizenöt éven át?) A sűrűn tárgyalt ujpythagoreizmussal kapcsolatban nem hisszük, hogy az idézett szatírarasor (II 4,2 sk. *qualia vincent Pythagoran Anytique reum doctumque Platona)* «egyenes támadás» volna a «mozgalom» ellen, és kíváncsiak volnánk, miféle «diktátorok» voltak az ujpythagoreusok nyílt politikai ellenfelei (30 sk.). Irigylésreméltónak mondhatjuk a költőt, amiért Sallustius «Sertorius»-át olvashatta. (33 sk., többször is *így !) Cotyt(t)o* neve következetesen *Kottyto*-ként szerepel. A 43. lapon utalás történik egy bizonyos G. *Pascoli*-ra; a jegyzetben E. Turolla és Ed. Fraenkel írásai vannak idézve; a szerző esetleg csak másodkézből ismerné *G. Pasquali* nevét?

Most következzék néhány ízelítő H. «bizonyításaiból»: «La 14e épode répond . . . à un reproche de Mécène. Le ton etc. la rapprochent plus de la 3e épode que de la 11e. *En fait* (?), elle est liée dans notre construction à la 2e ép.» (44; vagyis a *Mollis inertia* . . . hiába emlékeztet inkább a fokhagymás étel tréfás elátkozására, mint a Pettius-költeményre, a 12. lapon szereplő ábrán átlósan a 2.-kal van szemben, tehát akár megy, akár nem megy, a *Beatus ille* . . . -vel rokonítandó.) Ugyanígy a «szép» *Nox erat, et caelo* . . . (15) az imént említett (fokhagymás) 3.-kal egybevetve válik igazán értelmessé: «Que fait Horace? Sa colère ne sera ni plus lourde ni plus chaude contre l'infidèle et son nouvel amant qu'elle ne l'est contre Mécène pour un plat mal digéré. La puanteur de l'ail (a fokhagyma bűze) privera M. des baisers de la *puella*, comme l'argent et le pythagorisme priveront Horace des étreintes de N. ! On souffre un peu, parce qu'on est homme; après, on rit parce qu'on est epicurien.» (46.) Hasonlóképpen kellene magyaráznunk az *Altera iam teritur* . . . -t (16) «pendant»-jából, a 4. *Lupis et agnis* . . . -ból (47), és a megrázó *Quo, quo scelesti* . . . (7) hiába áll közel a 16.-hoz *(Altera iam teritur* . . . *)*, amelyből Klingner és Kerényi annak idején az *egész* Horatius-portrét kibontakoztatta, H. a Pettius-költeménnyel házasítaná össze (49): «le seul lien possible (!) étant 7/11». Mindezt a «Structure intellectuelle» c. fejezetben.

Kár, hogy a sok finom megfigyelést tartogató «Structures métriques» fejezetre sem építhetünk. A metrikai eszmefuttatás során H. a «középső» (Ep. 11—16) részben a könyvnek mintegy a zárókövét fedezi fel (89), az olvasót «a szonáta-formára emlékeztető, tudós ritmikai kompozíción belül» (91). Sajnos, ugyanígy nem hagyatkozhatunk az epódoszok nyelvét és stílusát tárgyaló IV. fejezetre sem. Az itt uralkodó zűrzavart és felületességet szemléltesse két példa. A 95. lapon — kilenc soron belül — egy állításnak az ellenkezőjén csodálkozhatunk el: «Terentiusnál Chremes nevét megtaláljuk az Andriában . . . Ha kirekesztjük az Andriát, amelyben a Chremes-név *nem* szerepel . . . », a köv. lapon pedig

[1] *W. Ludwig:* Zu Hor. C. II 1—12. Hermes 95 (1957) 336 skk.; vö. *G. Williams:* Horace. Greece & Rome, New Surveys in the Classics 6. 1972. 35.

utalás történik az I 10. szatíra 40. sorára, «où Chr. . . . fait penser à l'Andrienne.» Vagy a 109. lapon megtudjuk, hogy Horatius az epódoszokban gyakran él az anaphora alakzatával; a 119.-en: «*deus, deus* répété n'est pas caractéristique des Épodes», 121: ugyanezt, a *iam* megismétlését Hor. «válogatás nélkül (indifféremment) alkalmazza lírai műveiben és a szatírákban», 148: «nem jellemző az epódoszokra . . . , majdnem minden epódoszban megtaláljuk.» Ha ezek után világosan akarunk látni, D. Bo lelkiismeretes összeállításaiban (Hor. III 142 skk. és 397 skk.) eligazodhatunk.

Így aztán az V. fejezettől (La poésie des épodes), majd a «konklúziótól» sem remélhetjük, hogy a horatiusi epódoszköltészet titkaiba mélyebben pillanthatunk be, mint eddig. A rengeteg «párhuzam» szinte mind csak a felületen mozog; a 16. ep. «irónikus» magyarázata (145) vagy Cicero költészete, mint a római «irodalmi forradalom» hexameterének mintaképe (170) nyugodtan elmaradhatott volna; az epódoszok és ódák (legfeljebb: néhány óda !) egyidejűségének kérdése nem olyan egyszerű, mint ahogy H. gondolja (176). Nem-francia olvasó számára nagyon tanulságos a régebbi francia szakirodalom bevonása, de sejtésünk szerint a franciák közül is csak a XVI. század szakértői lehetnek tisztában pl. Théodore Marcile kivoltával; itt-ott — *ut late splendeat*, — hozzáférhetetlen régi orosz munkák is idézve vannak; H. szerint Fr. Klingner «Recensio der Horazhandschriften»-je (1935 !) képviseli a kutatás mai állását (5,2); annak megítélését, hogy «Tanulmányainak» (Studien zur griech. und röm. Lit.) tanulmányozása H. vizsgálódásaiban is olyan «nélkülözhetetlen» volt-e, mint ahogy bibliográfiájában (177) kijelenti, az olvasóra bízzuk.

Megállapíthatjuk, hogy a «Konklúzió» három pontja közül (174) a *második* («un certain rapport de masse» a 366, 178, ill. 81 soros csoportok: 1—10, 11—16 és 17 között), valamint a *harmadik* («Hor. finom átmenetekkel ügyel az egységre») bizonyos, legfeljebb nem éppen új, míg az *első* pont («un ensemble de liaisons binaires dominées par l'épode 9») bizonyítatlan és bizonyíthatatlan maradt. Hierche akkor léphetett volna tovább, ha kutatásait a «legfelületesebbnek» jelzett «nívóra» összpontosítja, vagyis az epódoszok közti «finom átmeneteket» nyomozza. Az epódoszok költőjének Vergiliusszal kimutatható «közvetlen versengését» (compétition directe) számon tartja ugyan, — ez persze a szatírák költőjére is áll, vö. az eklogák és az első szatíragyűjtemény darabjainak azonos számát, — csak éppen az epódoszok első csoportjának számáról se feledkezzünk meg. Ezen az alapon — mindenféle számmisztika nélkül — többet lehetne kitapogatni az epódoszok kiadói elrendezéséről.

BORZSÁK ISTVÁN

A. KOLLAUTZ—HISAYUKI MIYAKAWA: GESCHICHTE UND KULTUR EINES VÖLKERWANDERUNGSZEITLICHEN NOMADENVOLKES. DIE JOU—JAN DER MONGOLEI UND DIE AWAREN IN MITTELEUROPA. I. Teil. Die Geschichte. II. Teil. Die Kultur. Klagenfurt 1970, Geschichtsverein für Kärnten. In Kommission bei Rudolf Habelt Verlag Bonn.

Értesülésem szerint a mű harmadik kötete, az avar történelem görög forrásainak fordítása és kommentárja készülőben van, s minthogy éppen ez a rész állana a saját utolsó évtizedbeli kutatásaimhoz a legközelebb, ennek megjelenésére vártam idáig az ismertetéssel. További várakozásnak azonban nem volna helye.

Bár sem a bevezetés, sem a tartalomjegyzék nem határolja el pontosan, hogy mi az, ami a japán társszerző H. Miyakawa tollából került ki, az első kötet 23—147, 291—298 oldalai látszanak az ő munkájának. Minthogy eme részek kilencven százalékban sinológiai vonatkozásúak (a kínai forrásokból ismert jou-jan népről szólnak), s minthogy ezen a szakterületen nem érezhetem magam kompetensnek, következő rövid ismertetésem a munka többi — egészében A. Kollautz írásaként kezelhető — fejezetéről szól.

Kollautz a prágai Károly-egyetemen készített doktori disszertációjával[1] egy életre szólóan elkötelezte magát az eurázsiai steppe s Közép- és Dél-Európa avar korának kutatójául. Párját ritkító kitartásának, fáradhatatlanságának köszönhetjük, hogy gazdag bibliográfiai tájékoztató áll rendelkezésünkre egy százfelé ágazó, szinte áttekinthetetlen-

[1] Quellenbuch zur Geschichte der Awaren. Inaugural Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Deutschen Karlsuniversität in Prag. Vorgelegt von *A. Kollautz* aus Potsdam. 1944. (A gépírásos értekezés fotomásolatát a prágai egyetemi könyvtártól kaptam meg.)

nek tűnő tudományterületről. Hiszen az avarság sorsa a kínai fal tájékától Nagy Károly birodalmáig terjedő óriási földdarabon pergett s számtalan különböző nyelvű és kultúrájú népével érintkezett: Kollautz szorgalma és munkabírása kellett ahhoz, hogy Csallány Dezsőnek az anyaggyűjtését kiegészítve olyan szakirodalomáttekintést nyújtson, mint amilyennel 1965-ben megajándékozta az érdekelt szakembereket.[2] Most ismertetés alatt álló művének első és legnagyobb érdeme az, hogy újabb félévtized tudományos termésének a regisztrálásával egészíti ki korábbi bibliográfiáját. Ugyanakkor a régebbi szakirodalom számbavételét is továbbfejleszti: egyéb pótlások mellett főleg különböző szláv nyelveken írt s kevésbé ismert közlemények összeszedésével nyújt értékes új hozzájárulást az avarságkutatás historiográfiájához. S a kifejezetten bibliográfiai célkitűzésű fejezeteken kívül több részletprobléma megbeszélésénél is az odavágó szanaszétszórt publikációk imponálóan széleskörű értékesítésével tűnik ki a szerző.

Míg szakirodalmi tájékoztatás vonatkozásában minden méltányosan támasztható igényt kielégít a könyv, addig egyéb tekintetben azt kell mondanunk: a címoldal többet ígér, mint amit a műtől ténylegesen megkapunk. Az első kötettől a «Die Geschichte» részcím és a 329 oldalnyi terjedelem láttán az avar história rendszeres feldolgozását várná az ember. Valójában azonban csak Hérakleios koráig (610—641) olvashatunk többékevésbé folyamatos elbeszélést. Ami azután Nagy Károlyig (vagy ha úgy tetszik, Árpád érkezéséig) az avarsággal történt, annak módszeres ismertetése nincs meg a kötetben. Hasonló a helyzet a «Die Kultur» megjelölésű második résszel is. Itt a XVIII + 443 lapból mindössze 163 az, ami a tágan értelmezett avar kultúrtörténet egy-egy oldalát igyekszik több-kevesebb rendszerességgel bemutatni («Herrschafts- und Wirtschaftsformen. Lebensweise und Kultur», «Viehzucht und Ackerbau», «Gewerbe und Handel», «Die Bronzegüsse . . . », «Der Handel mit dem Westen», «Begräbnis und Totenbräuche»). E kötetnek több mint a felét «exkurzusok» töltik meg s ezek egy részét még laza szálak is alig fűzik a «Kultur» témaköréhez. A valóságban a munka címlapján valami ilyesminek kellene állania: Studien zur Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes.

Ami már most az előttünk fekvő egyes «tanulmányokat» illeti, azok a napjainkban sokat hangoztatott komplexitás jegyében fogantak. Filológiai vizsgálódások, nyelvészi etimologizálások, régészeti megfigyelések, képzőművészeti összefüggések, néprajzi tények, vallástörténeti adatok, gazdaság- és társadalomtudományi megfontolások, itt-ott természettudományos (antropológiai, paleobotanikai, paleozoológiai) megállapítások s kutatástörténeti összeállítások tarka kavalkádja vonul el az olvasó szeme előtt. Az anyaggazdagság s az ennek alapjául szolgáló feljebb már méltatott bibliográfiai tájékozottság őszinte tiszteletet ébreszt. Ugyanakkor a szigorúbb tudományos módszeresség érvényesülését többször kell hiányolnunk.

A metodikus eljárás szem elől tévesztésének nem egyszer előforduló formája, hogy a logika szabályai szerint legfeljebb hipotézisként kezelhető megállapítások szilárd tényként épülnek be a könyv gondolatmenetébe, amely így csak esetenkénti óvatos ellenőrzés után fogadható el további kutató munka alapjául vagy építőkövéül. Lássunk egy jellemző példát megjegyzésünk illusztrálására. «Baian muß der Besitz der dalmatinischen Küste wichtig genug gewesen sein, um bereits 578 mit den Kutrigur-Hunnen über die Save zu setzen, womit er die Reihe seiner Dalmatien geltenden Feldzüge begann», olvassuk minden feltételezésre utaló megjegyzés nélkül ténymegállapításként Kollautznál (I 239—240). Kijelentéséhez lábjegyzetben két forrást idéz a szerző. Az egyik Menandros Protektór egy passzusa (Excerpta de legationibus, ed. C. de Boor p. 471, 25 ss.), a másik Iohannes Ephesinus szir egyháztörténetéből a ránk maradt harmadik rész egy caputja (VI 30) E. W. Brooks fordításában (p. 255). Egyik kútfőben sem olvasható a kutrigur népnév. Egyik kútfőben sem történik említés Dalmáciáról, még kevésbé a dalmát tengerpartról. Száva-híd építéséről szól ugyan a két idézett forrás, ám nem a Dalmáciába való betörés eszközének, hanem Sirmium blokádja előkészítésének állítja be a hídverést a kontextus. Így Kollautz idézett mondatának java, különösen a kutrigurokról szóló kijelentése olyan hipotézis, amit apodiktikusan tényként az olvasó elé tárni ellenkezik a módszeres megalapozottság követelményével. Ráadásul a kérdéses Menandros-helyen elbeszélteket a kutatók többsége jó okkal 579-re szokta datálni (csak p. 472,25—28 pillant vissza egy általában 578-hoz

[2] Bibliographie der historischen und archäologischen Veröffentlichungen zur Awarenzeit Mitteleuropas und des Fernen Ostens mit Berichtigungen und Ergänzungen zu der von Dezső Csallány in den «Archäologischen Denkmälern der Awarenzeit in Mitteleuropa», Budapest 1956, angeführten Literatur. Von *A. Kollautz*, Klagenfurt 1965 (Kärtner Museumsschriften XXXVIII = Beilage zur Carinthia I. 155. Jg. 1965).

kapcsolt eseményre). A könyv idézett mondatában tehát az évszám is indokolásra szorulna. Végül a *bereits* és a *begann* szavak azt jelzik, hogy az 578-as Dalmácia elleni vállalkozás az első ilyen lett volna Baján részéről. Ám ez a beállítás sem több meg nem indokolt feltevésnél. Módszeresen eljárva meg kellene mondani, miért nem tekinti hitelt érdemlőnek a szerző azt a forráshelyet (Men. Prot.: Exc. de leg. p. 458,26—28), amely szerint már vagy egy évtizeddel 578 előtt elárasztotta kutrigur segédcsapataival Dalmáciát az avar kagán.

Összegezve az elmondottakat: a megbeszélt mű hála kitűnő bibliográfiájának és elismerésre méltó anyaggazdagságának hasznos és nélkülözhetetlen segédeszköz mindenki számára, aki az avarsággal tudományosan foglalkozik; megállapításai azonban óvatosan, módszeres ellenőrzéssel kezelendők.

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

HÍREK

LÉNÁRD SÁNDOR DÍJ

Az Ókortudományi Társaság vezetősége úgy döntött, hogy az 1976. évi közgyűlésen másodszor kiírt Lénard Sándor-díjat 1978-ban nem adja ki

A kitűzött három pályatétel köre a következő volt:

a) Császárkori latinnyelvű irodalom a Hadrianus-kor utáni időben,
b) Latin metrika,
c) A római dráma története.

Egyik tárgykörből sem nyújtottak be a díj elnyerésére dolgozatot, és nem is jelent meg az elmúlt két évben olyan munka, amely a díjat megérdemelte volna.

Ez sajnálatos módon bizonyítja, mennyire a magyar ókortudomány legfontosabb tennivalóira próbálta a Lénard-díj tételeinek kitűzése a kutatók figyelmét irányítani. Minthogy ezek a tennivalók a pályázat tanúsága szerint továbbra is fennállnak, a vezetőség úgy döntött, hogy a díjat újra *a fenti három tételre* tűzi ki.

Pályázni lehet 1978. január 1. után készült vagy megjelent munkával. A pályamunkák terjedelme kötetlen. A pályázaton 40 éven aluli kutatók vehetnek részt. A pályamunkákat egy példányban kell az Ókortudományi Társaság főtitkárának vagy valamelyik titkárának benyújtani. A benyújtás határideje 1979. december 31. A pályázat eredményét a Társaság 1980. évi közgyűlésén hirdetik ki, s ugyanakkor kerül sor a díj átadására is. A pályadíj 5000 (ötezer) forint.

Budapest, 1978. április 21.

Szilágyi János György s. k.
az Ókortudományi Társaság főtitkára

Harmatta János s. k.
Az Ókortudományi Társaság elnöke

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

Karsai György: Az aranyásó hangyák története 99

VITA

Egy sikertelen nyomozás
Kenedíné Szántó Lívia: Az etruszkok nyomában. (Ism. *Szilágyi János György)* 106

Az új magyar Cicero-válogatás
Marcus Tullius Cicero: Válogatott művei. Vál. Havas László. (Ism. *Hahn István)* . 111

KÖNYVSZEMLE

M. Torelli: Elogia Tarquiniensia. (Ism. *Szilágyi János György)* 117
Beiträge zur Entstehung des Staates. Hrsg. v. J. Herrmann—J. Sellnow. (Ism. *Kertész István)* 119
H. Hierche: Les épodes d'Horace. (Ism. *Borzsák István)* 120
A. Kollautz—Hisayuki Miyakawa: Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa. I—II. (Ism. *Szádeczky-Kardoss Samu)* 122

HÍREK

Harmatta János—Szilágyi János György: Lénárd Sándor díj 125

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 30,— Ft
Kötetenként előfizetve: 60,— Ft

INDEX: 26029
ISSN0003—567 X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAI KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

Ókori történeti chrestomathia. I. Ókori keleti történeti chrestomathia. Szerk. *Harmatta János*. Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 412 l.

Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába. Bp. 1966. Tankönyvkiadó. 163 l.

2. MONOGRÁFIÁK:

Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Hrsg. von *J. Harmatta*. Budapest 1968. Akadémiai Kiadó. 405 l.

I. Trencsényi-Waldapfel: Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike. Budapest 1969. Akadémiai Kiadó. 522 l.

Gy. Moravcsik: Byzantium and the Magyars. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 147.

Maróti Egon: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 104 l. (Apollo Könyvtár 1).

Ritoók Zsigmond: A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l. (Apollo Könyvtár 2).

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

M. Porcius Cato: A földművelésről. Fordította és a jegyzeteket írta: *Kun József*. A bevezető tanulmányt írta: *Maróti Egon*. (Görög és latin írók 11.) Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 321 l.

Appianos: A római polgárháborúk. I—II. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Hahn István*. (Görög és latin írók. 12—13.) Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 504 + 584 l.

M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József*, a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon*. (Görög és latin írók 14.) Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.

Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. (Görög és latin írók 15.) Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 119 l.

4. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

1. Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 39 l.

2. Euripidés: Iphigeneia a taurusok között. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.

3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Ford. *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.

8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

5. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, J. Horváth, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit *J. Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l.

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXV. KÖTET 2. SZÁM

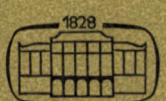

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1978

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY,

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 60,– Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Harmatta János: Mítosz, szimbólum, társadalom 129
Szilágyi János György: Antik vázák hamisítványai 140
Borzsák István: Egy hérodotosi nép irodalmi sorsa 164
Ferenczy Endre: Cliensek és rabszolgák a korai köztársaságban 173
Tóth Endre: Cirpi. Pannonia kora-Flavius-kori hadtörténetéhez 181
Voigt Vilmos: Völuspá — rétegek és megközelítések 192
Boronkai Iván: Vitéz János latinsága — latin szempontból 206

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Hoffmann Zsuzsanna: A plautusi *votum*-paródiához 216
Lőrincz Barnabás: C. Gabinius Barbarus Pompeianus, Moesia Superior helytartója 219
Borzsák István: A Corvin-könyvtár Curtius-kódexeiről 221

SZEMÉLYI HÍR

Szilágyi János György hatvan éves. *(Harmatta János)* 223

HARMATTA JÁNOS

MÍTOSZ, SZIMBÓLUM, TÁRSADALOM

A SAS-SZIMBÓLUM ÉS -MITOSZ TÁRSADALMI FUNKCIÓJÁHOZ

IOANNI GEORGIO SZILÁGYI
SEXAGENARIO

I

Éppen tíz éve került napvilágra egy ezüst tárgyakból álló fontos kincslelet Nor-Arešben, annak a dombnak a lábánál, amelyen Erebuni várát építették. A lelet gyors közzétételét, pontos leírását, kitűnő elemzését és történeti összefüggéseinek lehetséges megvilágítását B. N. Arakeliannak köszönhetjük.[1] A kincs jelenleg 3 rhytonból és 1 edényből áll, 1 tárgy elveszett. A 3 rhyton közül elsősorban a lovas-protomében végződő keltheti fel érdeklődésünket. B. N. Arakelian meggyőzően mutatott rá arra, hogy a lovas öltözete, kalapja, díszes szakálla és jellegzetes *akinakes*-e amellett szól, hogy nem egyszerű harcos, hanem egy magasrangú achaimenida tisztségviselő ábrázolásával van dolgunk.[2] A lovas öltözetének méd-armeniai formáiból és méd kalapjából Arakelian arra is következtet, hogy az Erebuni-i rhyton lovasalakja Armenia egyik achaimenida helytartóját ábrázolhatja, aki a méd arisztokráciának lehetett tagja, amely — mint ismeretes — jelentős szerepet játszott az Achaimenida Birodalomban.

Valóban, elég összehasonlítani az Erebuni-i lovast a méd előkelők és testőrök Persepolisban található ábrázolásaival,[3] hogy meggyőződjünk e megállapítások helyességéről. Sőt, e magyarázat alátámasztására még néhány további megfigyelést is hozzáfűzhetünk az előbbiekhez. Először is azt jegyezhetjük meg, hogy a helytartó nyilvánvalóan azért viseli a rövid kaftánból és nadrágból álló méd öltözetet (illetőleg a művész azért ábrázolta így), mert lovon ül. A hosszú, bő redőjű, perzsa viselet nem volt alkalmas a lovaglásra. Ebből az következik, hogy az öltözet önmagában véve nem ad világos és egyértelmű utalást a lovas ethnikai származására vonatkozólag.

Vannak azután szembeötlő különbségek is az Erebuni-i helytartó és a Persepolis-i méd előkelők ruházata között. Míg Persepolisban a méd előkelők és tisztségviselők ruházatán nem lehet díszítőmintákat látni, addig az Erebuni-i helytartó kaftánját a művész gazdagon díszítette részben cikkcakk motívummal, részben pontokkal kitöltött szalagmintákkal. Ez a díszítés nyilvánvalóan lényeges eleme volt a helytartó öltözetének, mert a művész ezt világosan ábrázolta, holott ugyanakkor a ló kantárszijjazatának és az *akina-*

[1] *B. N. Arakelian:* Клад серебряных изделий из Эребуни. CA 1971/1. 143—157.

[2] *B. N. Arakelian:* id. m. 146—148 és Очерки по истории искусства древней Армении (VI. в. до н. э. — III. в. н. э.). Jerevan 1976. 42—43. A „lovas-protomé» megjelölés nem egészen helyes, amennyiben mind a lovasnak, mind a lónak teljes alakját ábrázolta az ötvösmester.

[3] Ld. *W. Hinz:* Altiranische Funde und Forschungen. Berlin 1969. 37. t. (méd testőrök).

kes-nek a díszítését nem tüntette fel, pedig ezeket minden bizonnyal gazdag díszítőminták borították.[4]

Az Erebuni-i helytartó kaftánjának díszítéséhez Persepolisban az egyetlen párhuzamot az arabok öltözetén lehet megfigyelni, amely cikkcakk mintás paszománnyal van beszegve.[5] Ezt az arabokat ábrázoló domborművet a késő-achaimenida korban készítették. Ebből az következik, hogy két olyan lehetőséggel számolhatunk, amelyek nem zárják ki egymást: 1) a ruházat díszítése a késő-achaimenida viselet s ennek megfelelően a késő-achaimenida művészet sajátossága vagy irányzata vagy/és 2) a ruházat díszítése az Erebuni-i lovas magas társadalmi rangjának a jele. Az első értelmezési lehetőségnek az a jelentősége, hogy segítségével a rhyton készítését az i. e. V. század végére vagy az i. e. IV. század első felére tehetjük. A ruházat díszítésének megjelenése a késő-achaimenida korban és ennek tükröződése az ábrázoló művészetben ugyanakkor nem zárja ki azt a feltevést sem, hogy a gazdagon díszített kaftán viselőjének magas társadalmi helyzetét tükrözi.

A helytartó öltözetének másik szembeötlő sajátossága a kalap (süveg). Ez ugyanolyan alakú, mint a Persepolisban ábrázolt méd előkelők kalapja, sőt még azt is feltehetjük, hogy a rajta hátul látható hurok ugyanolyan szalag tartására szolgált, mint amilyet Persepolisban látunk a méd előkelők kalapjáról hátul lelógni. Meglepő azonban, hogy a helytartó kalapját mindkét oldalán egy-egy sas-griff díszíti. A sas-griffeket pikkelyes testtel és kitárt szárnyakkal ábrázolták és szembenéznek egymással. Ennek a díszítésnek Persepolisban nem találjuk párhuzamát, ott a méd előkelők kalapját sohasem díszítették. A kalap vagy süveg ilyen díszítése ugyanakkor közös jellemvonása a párthus és sāsānida kornak, amikor a szikla-domborművek és a pecsétlő kövek tanúbizonysága szerint általánosan elterjedt szokás volt, hogy az előkelők kalapját vagy süvegét nemzetségi vagy családi jelvényeikkel, tamgájukkal díszítették. Szemmelláthatólag ugyanezzel a jelenséggel állunk szemben az Erebuni-i helytartó esetében is. Így a Nor-Areš-i rhyton lehet az iráni arisztokrácia e jellegzetes viseleti szokásának első tanúbizonysága. Minthogy Persepolisban I. Dareios és Xerxes előkelőinek ábrázolásain még nem található meg a nemzetségi vagy családi jel (tamga) a kalapon (süvegen), fel kell tennünk, hogy ez a szokás csak az i. e. V. század vége felé terjedt el a perzsa és a méd arisztokrácia körében.

II

Ebben az összefüggésben az a fontos kérdés merül fel, hogy a két sas-griffet ábrázoló embléma kapcsolatba hozható-e az óperzsa vagy egyáltalán az óiráni arisztokrácia valamelyik nemzetségével vagy családjával. E kérdés megoldására — szerencsére — rendelkezésünkre áll bizonyos forrásanyag. A kitárt szárnyakkal ábrázolt sas-griff az achaimenida nagykirályoknak volt a királyi emblémája, legalább is az i. e. V. század végétől kezdve. E tény igazolására idézhetjük Xenophon világos tanúbizonyságát, aki az *Anabasis*-ban (I. 10,12) a következő tudósítást adja: *καὶ τὸ βασίλειον σημεῖον ὁρᾶν ἔφασαν αἰετόν τινα χρυσοῦν ἐπὶ πέλτῃ ἀνατεταμένον*. Ezt a leírását a *Kyrupaideia*-ban (VII. 1, 4) is megerősíti a következő módon: *ἦν δέ αὐτῷ* [sc. *Κύρῳ*] *τὸ σημεῖον*

[4] Ld. pl. *W. Hinz:* id. m. 38. t. t., ahol a kantár szijjának gazdag diszítését a szobrász pontosan ábrázolta.

[5] Ld. *W. Hinz:* id. m. 50a. t.

ἀετὸς χρυσοῦς ἐπὶ δόρατος μακροῦ ἀνατεταμένος. καὶ νῦν δ' ἔτι τοῦτο τὸ σημεῖον τῷ Περσῶν βασιλεῖ διαμένει. Xenophon tudósítása nyilvánvalóan saját kora perzsa szokásait tükrözi. Egyáltalán nem biztos tehát, hogy a perzsa királyoknak ez az emblémája már Nagy Kyros idejében is létezett. Ellenkezőleg, sokkal valószínűbb, hogy az óperzsa királyi udvar szertartásai és a királyi jelvények köre fokozatosan gazdagabbá váltak s így a sas-griff mint királyi embléma csak e fejlődés során jelent meg. Másrészt viszont az arany sasnak mint királyi jelvénynek a használata egészen az achaimenida kornak a végéig igazolható. Curtius Rufus leírása szerint III. Dareiosnak a kocsiját is arany sas díszítette: *utrumque currus (sc. regis) latus deorum simulacra ex auro argentoque expressa decorabant: distinguebant internitentes gemmae iugum, ex quo eminebant duo aurea simulacra cubitalia avorum, alterum Nini, alterum Beli. inter haec aquilam auream pennas extendenti similem sacraverant* (III. 3, 16).

Mindenesetre kétségtelen tanúbizonyságunk van arra, hogy a kitárt szárnyú arany sas-griff már az i. e. V. század végétől az Achaimenidák királyi emblémája volt, amelyet hadijelvényként is használtak. E tényből szükségszerűen az következik, hogy az Erebuni-i rhytonon ábrázolt helytartó az achaimenida nagykirályok családjához tartozott. Valóban, a görög források tanúsága szerint az Óperzsa Birodalomban általános gyakorlat volt, hogy a nagykirály egyik vejét nevezte ki Armenia helytartójává. Xerxes seregében veje Artochmes volt, aki az armeniai csapatokat vezette (Herodotos VII. 73) azaz, aki Armenia helytartója volt ebben az időben. Később, Xenophon korában Armenia helytartója ismét II. Artaxerxes veje, Orontas vagy Aroandas, a kor egyik legjelentősebb történeti személyisége volt.

I. e. 400 és i. e. 350 között Orontas jelentős szerepet játszott nemcsak Armenia, hanem Kis-Ázsia és Syria eseményeiben is. Mint Armenia helytartója részt vett már i. e. 401-ben a tízezer görög elleni hadműveletekben. Később, 382 körül ő lett a parancsnoka az Euagoras (Salamis királya Kyproson) ellen küldött expedíciós hadseregnek. Euagoras megadása után i. e. 378-ban részt vett a kadusiosok elleni sikertelen hadjáratban. Balsikere miatt törölték a «király barátai» listájáról és talán valamivel később elmozdították Armenia helytartóságából is és Mysia alhelytartójává tették meg. Mivel elmozdítása miatt elégedetlen volt, i. e. 363-ban fellázadt a nagykirály ellen és a többi lázadó helytartó őt ismerte el fejének. Ebben az időben függetlenségének jeléül arany statereket veretett. I. e. 362-ben seregével Syriába vonult, ahol haderejét Tachos egyiptomi fáraó csapataival kellett volna egyesítenie, hogy együtt törjenek be Babyloniába. Tachos bukása után i. e. 359 körül azonban sikerült kibékülnie apósával, II. Artaxerxesszel és visszanyerte régi armeniai helytartóságát, sőt hatalmát még ki is terjesztették az Égéi-tenger pertvidékének általános felügyeletére. De néhány év múlva ismét fellázadt és váltakozó sikerrel harcolt Autophradates, a II. Artaxerxeshez hű helytartó ellen Kis-Ázsiában. Mint lázadó sikerrel tartotta magát legalább i. e. 349-ig, amikor az athéniek polgárjoggal és arany koszorúval tisztelték meg azért a kedvező kereskedelmi szerződésért, amelyet városukkal kötött.[6]

Fentebb vázolt pályafutása alapján minden okunk megvan azt hinni, hogy éppen Orontas volt Armeniának az a helytartója, akit az Erebuni-i

[6] Orontas/Aroandas történeti szereplésére ld. *A. T. Olmstead:* History of the Persian Empire. Chicago 1948. 399—401, 415, 420, 428—429, 435 a forrásanyaggal és további irodalommal.

rhytonon lóháton ábrázoltak. Mint II. Artaxerxes veje s így mint az Achaimenidák családjának saját független királyság megteremtésére törekvő tagja jogot formálhatott arra, hogy kalapján a királyi emblémát viselje, mint ahogy később nyíltan is fellázadt a nagykirály ellen. A görög világgal fennálló kapcsolatai jól magyarázzák azokat a görög művészeti elemeket, amelyeket B. N. Arakelian helyesen ismert fel a Nor-Areš-i kincsleletben.[7] Figyelembe véve Orontas hosszantartó és fontos történeti szerepét Armeniában, valószínűnek tarthatjuk, hogy az Erebuni-i lovasábrázolásos rhyton helyi azaz armeniai műhelyben készült.

III

Orontas vagy Aroandas helytartó azonban nemcsak jelentős történeti személyiség volt, hanem királyi dinasztiák ősének is tekinthető. Nemrud-Dağ-i feliratában I. Antiochos, Kommagene királya ősei között Aroandast és Artasurast (OGIS 390, 391) is felsorolja. Minthogy a történeti források szerint Orontas/Aroandas apja Artasyras volt, aligha lehet kételkedni Orontas/Aroandas, Armenia helytartója, II. Artaxerxes veje éa Aroandas, I. Antiochos, Kommagene királya őse azonosságában.

I. Antiochos Nemrud-Dağban az őseit ábrázoló domborműveket készíttetett, amelyek közül egyik csaknem teljesen épen maradt ránk.[8] Már a régebbi kutatás felismerte, hogy ez a dombormű «a Persian king or a member of the Persian royal house in the traditional Persian royal dress performing an act of worship. In the right hand he holds a patera, in the left the sacred bundle of twigs — the *baresman*. The royal garb consists of the stiff tiara adorned with golden stars, the diadem also adorned with golden plaques, the golden torc on the neck, the caftan richly embroidered, open in front, held together across the breast by a knotted strap fastened to two golden brooches, the shirt (covered by the caftan), the breeches, and the shoes again richly adorned with gold embroideries and plaques».[9] Ebben az összefüggésben most különösen a két kerek boglár érdemel figyelmet. Ezek kerek keretből állnak, amelyekbe sasgriffek alakját helyezték el. A sasokat homloknézetben, kitárt szárnyakkal, egymással szembenézve ábrázolták. Van egy másik, töredékesen fennmaradt dombormű is, amely I. Antiochos egy másik ősét ábrázolta.[10] Ennek mellén a kaftánt szintén ugyanolyan két kerek boglár tartja össze, amelyek kerete két egymással szembenéző kitárt szárnyú sast foglal magába homloknézetben. Ennek a királynak a tiaráján a diadémát is kitárt szárnyú sasok díszítik.

Így itt Nemrud-Dağon I. Antiochos őseinek öltözetén ugyanazt a királyi emblémát látjuk viszont, mint az Erebuni-i helytartónál, azaz Orontasnál, aki az őse volt ennek a kommagenei királyi dinasztiának is. Hogy a két egymással szembenéző, kitárt szárnyú, homloknézetben ábrázolt sas-griff valóban az óperzsa királyi embléma volt, arra elég idézni Curtius Rufus egyik helyét (III. 3, 17), ahol III. Dareios kaftánját a következőképpen írja le: *cultus regis inter omnia luxuria notabatur: purpureae tunicae medium album intextum erat,*

[7] *B. N. Arakelian:* CA 1971/1. 149.

[8] Ld. *F. Sarre:* Die Kunst des Alten Persien. Berlin 1925, 57. t. és *J. M. Rosenfield:* The Dynastic Arts of the Kushans. Berkeley—Los Angeles 1967. 152. kép.

[9] *M. Rostovtzeff:* The Social and Economic History of the Hellenistic World. II. Oxford 1951. 850.

[10] *J. M. Rosenfield:* id. m. 153. kép.

pallam auro distinctam aurei accipitres, velut rostris inter se concurrerent, adornabant, ex zona aurea muliebriter cinctus acinacem suspenderat, cui ex gemma vagina erat. E leírás tanúbizonysága minden kétséget eloszlathat a Nemrud-Dağ-i két sas-griff társadalmi jelentősége felől. Az Orontidák dinasztiája az i. e. V. század végétől az i. e. I. század első feléig megtartotta az achaimenida királyi emblémát dinasztikus jelvényeként, amely híven tükrözte történeti hagyománytudatát.

A Nemrud-Dağon Eski Kâhtaban végzett újabb ásatások s az ott talált hosszú felirat bebizonyították, hogy e helység régi neve Arsameia volt, s hogy a régi várost Arsames király, I. Antiochos kommagenei király őse alapította. Éppen ezért igen valószínű, hogy Antiochosnak a Nemrud-Dağ-i domborműveken ábrázolt ősei közül az egyiket Arsamesszel, a város alapítójával kell azonosítanunk. Arsames király nem ismeretlen a történeti forrásokban sem. Polyainosnak a tudósítása szerint (IV. 17) II. Antiochos Hierax II. Seleukos elől Mezopotámián keresztül barátjához Arsameshez menekült, aki i. e. 288-ban Armenia királya volt. Arsames király pénzt is veretett *basileōs Arsamou* felirattal.[12]

Antiochos Hierax menekülésének útvonalából arra lehet következtetni, hogy ő Sopheneba menekült Arsameshez. Így lehetségesnek tarthatjuk, hogy Armenia kettéosztása két királyságra, nevezetesen Armeniára és Sophenére, már valamivel korábban megtörtént. Ebben az összefüggésben felvetődik a kérdés, hogy a tulajdonképpeni Armenia uralkodó dinasztiája ugyanazokhoz az Orontidákhoz tartozott-e, mint Sophene és Kommagene királyai. A fentiek alapján erre igennel kellene válaszolnunk, mert mind az Erebuni-i helytartó Orontas, mind pedig Sophene és Kommagene királyainak őse, Aroandas, Artasyrasnak volt a fia. Azonban Strabon tudósítása (XI. 14,15) olyan hagyományt őrzött meg, amely szerint az armeniai Orontidák őse Hydarnes volt, annak a hét perzsa előkelőnek egyike, akik segítettek Dareiosnak megölni Gaumātát, a mágust: *. . .κατεῖχον τὴν Ἀρμενίαν Πέρσαι καὶ Μακεδόνες, μετὰ ταῦτα οἱ τὴν Συρίαν ἔχοντες καὶ τὴν Μηδίαν· τελευταῖος δ' ὑπῆρξεν Ὀρόντης ἀπόγονος Ὑδάρνου, τῶν ἑπτὰ Περσῶν ἑνός· εἶθ' ὑπὸ τῶν Ἀντιόχου τοῦ μεγάλου στρατηγῶν τοῦ πρὸς Ῥωμαίους πολεμήσαντος διῃρέθη δίχα, Ἀρταξίου τε καὶ Ζαριάδριος· καὶ ἦρχον οὗτοι, τοῦ βασιλέως ἐπιτρέψαντος· ἡττηθέντος δ' ἐκείνου, προσθέμενοι Ῥωμαίοις καθ' αὑτοὺς ἐτάττοντο, βασιλεῖς προσαγορευθέντες.* Strabonnak ez az állítása valószínűleg forrásának tévedésén alapszik, mert egyébként nincs semmi támpontunk arra vonatkozólag, hogy Hydarnes leszármazottai az achaimenida Armenia életében valamilyen szerepet játszottak volna s II. Artaxerxes uralkodása alatt a családot csaknem teljesen kiirtották. Legfeljebb arra gondolhatunk, hogy e forrás az Orontidákat anyai ágon vezette Hydarnesre vissza.[13] Orontasnak, Artasyras fiának felesége, Rodogyne ugyanis II. Artaxerxesnek és Stateirának volt a leánya, utóbbi viszont Hydarnesnek a lánya volt, aki talán unokája lehetett annak a Hydarnesnek, aki I. Dareios segítőtársa volt Gaumāta ellen. Mindenesetre valamikor az utolsó Orontas után,[14] aki szemmelláthatólag még egyedüli helytartója volt Armeniának i. e. 316-ban, és Arsames előtt az Oron-

[11] *F. K. Dörner:* Kommagene, das Land — ubi ferrum nascitur. AnzÖAW 102 (1965) 2.

[12] V. ö. *R. Grousset:* Histoire de l'Armenie des origines à 1071. Paris 1971. 80.

[13] Így gondolja *G. Sarkisian* (szóbeli közlés, Jereván, 1978 szept. 18-án).

[14] Ld. erről *R. Grousset:* id. m. 79.

tidák valószínűleg két dinasztiára szakadtak, amelyek közül az egyik a tulajdonképpeni Armeniában, a másik Sopheneben uralkodott.

Nincs kizárva az sem, hogy még Artaxias és Zariadres is ugyanennek a dinasztiának a leszármazottai voltak. Arameus nyelvű feliratain ugyanis Artaxšasi, Zariyāδr fia az *rwndkn* = **(A)rvandakān* 'Orontida' gentiliciumot viseli. Ezt aligha tekinthetjük pusztán uralma legitim voltának igazolására tett kísérletnek.[15] E korban ugyanis általánosan elterjedt gyakorlat volt a hellénisztikus uralkodók körében, hogy a helyi dinasztiák leszármazottait tegyék meg (helyesebben ismerjék el) helytartóknak vagy vazallus királyoknak.

IV

A sas-szimbólumnak az uralkodói ideológiában játszott szerepe szempontjából érdemes megfigyelni, hogy a két sas motívuma visszatér II. Tigranes pénzein is.[16] Ezeken a király tiaráját olyan embléma díszíti, amely egy rozetta formájában ábrázolt nap-szimbólumból és kétoldalt elhelyezett két sasból áll. A sasok teste elfordul a nap-szimbólumtól, de fejük szembenéz egymással. Itt nyilvánvalóan új ikonográfiai megfogalmazással állunk szemben, amely Tigranes új királyi ideológiáját tükrözi. Az embléma bizonyos elemei, így a nap-szimbólum a sémi és iráni Mezopotámiából származhatnak és Tigranes érdeklődését és tájékozódását tükrözhetik a párthusok, illetőleg a nabataeusok és a palmyraiak felé. A nabataeus és a palmyrai területeken a sas szoros kapcsolatban állt a nappal és a Viharistennek, Baʿalšamīnnak s a Napistennek, Dusaresnek volt alárendelve.[17] Így Tigranes emblémájának eléggé pontos párhuzama került elő egy domborművön Hatrában az i. sz. I—II. századból.[18] Ezen a Napisten sugárkoronába foglalt feje mellett kétoldalt kitárt szárnyú sasok állnak. Ugyanennek az emblémának jóval régebbi változata található egy ezüstlemezen, amelyet arameus felirata alapján talán az i. e. III. századba helyezhetünk.[19] Ez az ezüstlemez valószínűleg egy fából készült kenőcstégely díszítésére szolgált, amelyet egy bizonyos Hōmbandak készített és ajánlott fel Gaddi = Xvarnah istennek a saját, testvére és nagybátyjai lelkiüdvéért. A lemezre bekarcolt jelenet egy tűzoltárt mutat két egymással szembenéző sas között. Itt a tűzoltár a királyi hatalom szimbólumaként ismert Varhraγn-tüzet képviselheti.

Hasonló kapcsolat figyelhető meg a tűzoltár (vagy pontosabban a Varhraγn-tűz) és a két sas-griff között Surkh Kotalban, a Kuṣāṇa királyok dinasztikus szentélyében, amelyet a Sāsānidák Baktria elfoglalása után tűzszentéllyé alakítottak át. Itt a két sas a tűzoltár felső részét tartja (az i. sz. III. századból).[20] A két sas-griff megjelenhet más összefüggésben is, de ideoló-

[15] Ahogy *G. Tiratsian* gondolja: Новонайденная надпись Арташеса I царя Армении. ВДИ 1959/1. 90.

[16] *K. V. Trever:* Очерки по истории культуры древней Армении. Moszkva—Leningrad 1953. 58/1. kép.

[17] *B. Hruška:* Der Mythenadler Anzu in Literatur und Vorstellung des alten Mesopotamien. Budapest 1975. 17.

[18] *K. V. Trever:* id. m. 5 /2. kép.

[19] *A. Dupont-Sommer:* Une plaquette d'argent à inscription araméenne. Iranica Antiqua 4 (1964) 119—132.

[20] *J. M. Rosenfield:* The Dynastic Arts of the Kushans. 117. kép.

giai funkciója ugyanaz: mindenkor a királyi hatalmat, gazdagságot és ragyogást szimbolizálja. Így Xvāsaknak, Susa helytartójának domborműve[21] a két sas-griffet mint a párthus királyok trónjának hordozóit mutatja és egy sāsānida király két griffen nyugvó hasonló trónja látható a British Museum egy ezüst tálján, amely az i. sz. VI. vagy VII. századból származik.[22]

De ezenkívül e motívumnak a használata folytatódott a sāsānida uralkodók királyi öltözetén és királyi (hadi)jelvényén. Ismerünk két arany csatot (az egyiket Londonban a British Museumban, a másikat New Yorkban a Metropolitan Museum of Art-ban őrzik),[23] amelyek igen hasonlók azokhoz a boglárokhoz, amelyeket Nemrud-Dağon I. Antiochos kommagenei király őseinek kaftánján ábrázoltak a domborműveken. A két csat köralakú keretből áll, amelyekbe sas-griffek alakjai vannak beleforrasztva. A sas-griffeket homloknézetben, kitárt szárnyakkal ábrázolták, egyik a fejét jobbra, a másik balra fordítja és mindkettő egy-egy kőszáli kecskét tart a karmaiban. E sajátosságuk azt bizonyítja, hogy párosan használták őket, úgyhogy a két sas szembe nézett egymással. A két csat rekeszes technikával készült zöldesszürke paszta berakással. Készítésük e vonása alapján az arany csatokat az i. sz. V—VI. századra keltezhetjük. Ismerve a csatok jelentőségét a késő-sāsānida rangszimbolikában, aligha kételkedhetünk abban, hogy e darabok egykor valamelyik sāsānida uralkodó kaftánját díszítették.

Másrészt egy i. sz. 600 körüli időből származó perzsa selyemanyagon (amelyet a II. világháború előtt Berlinben a Kunstgewerbe Museumban és Nürnbergben a Germanisches Museumban őriztek)[24] egy oroszlánvadászatra kivonult sāsānida király kettős heraldikus ábrázolása jelenik meg. A két királyalakot a selyemszövet szárnyas lovakon ülve mutatja, egyik kezükben egy oroszlánkölyköt tartanak, másik kezükkel a közöttük álló királyi (hadi)jelvényt ragadják meg. A királyi jelvény az életfát ábrázolja, mindkét oldalán egy-egy ággal, amelyekre egy-egy ovális keret támaszkodik s ezekben két egymással szembenéző, kitárt szárnyú sas látható homloknézetben.

Az óperzsa és sāsānida királyi emblémának még későbbi leszármazottja került napvilágra Magyarországon. Rakamaznál egy honfoglaláskori (i. sz. X. századi) sírban két ezüst korongot találtak a halott mellén.[25] Ezek egy-egy sas-

[21] *R. Ghirshman:* Un bas-relief d'Artaban V avec inscription en pehlvi arsacide. Monuments Piot 1950. 97—107. XI. t.

[22] *O. M. Dalton:* The Treasure of the Oxus.[2] London 1926. 62—63 és XXXVIII. t.

[23] *M. Rostovtzeff:* The Social and Economic History of the Hellenistic World. II. Oxford 1951. 850 és XCIV/3. t.

[24] *F. Sarre:* Die Kunst des Alten Persien. Berlin 1925. 99. t., v.ö. 50: « . . . der auf einem Flügelpferd reitende König hält ein erbeutetes Löwenjunges mit der einen Hand, mit der anderen einen Jagdfalken . . .». Ehhez a következőket jegyezzük meg: 1) A király nem fogja, nem is tartja a sólymot vagy sast. 2) A madár kiterjesztett szárnyakkal lebeg az ovális keretben. 3) Mit keresne a sólyom oroszlánvadászaton? 4) *Sarre* megfeledkezik a két királyalak közti állványról vagy fáról, amelyen a két egymás felé néző sas-ábrázolás látható.

[25] *D. Csallány:* Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. Acta Arch. Hung. 10 (1959) 281—325. A Rakamaz—Gyepföld-i leletről 310 sk., 2., 3., 4/1—2. kép. V. ö. továbbá *D. Csallány:* Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. Acta Arch. Hung. 22 (1970) 261 skk. XXXV/1—2. t. A korongok viseleti funkciója vitatott, de ez az ábrázolás jelentéstartalma szempontjából nem is lényeges. Kevéssé valószínű, hogy copfcsatnak használták volna őket, mert ehhez túlságosan nagyok. Az a tény, hogy több esetben a halott mellén kerültek elő, arra mutat, hogy a felsőruhát fogták össze, ahogy ez Nemrud-Dağban megfigyelhető.

griffet ábrázolnak koralakú keretben, kitárt szárnyakkal, mindkét sas két-két kacsát vagy libát tart karmaiban. Szembetűnő vonása a rakamazi korongoknak, hogy a sas-griffek csőrükkel valamiféle növényt vagy növényi termést tartanak, illetőleg esznek. Az is feltűnő, hogy a rakamazi korongokon a sasok nem egymással szembenéznek, hanem mind a kettő balfelé fordítja fejét. Ez a jelenség azonban kétségtelenül másodlagos jellegű. Meg lehet ugyanis állapítani, hogy a két korong nem egyidőben készült. Az egyik erősen kopott, a másik alig használt.[26] Ez utóbbi minden bizonnyal a régi darab után készült, mert annak egyes részleteit félreérti vagy eltorzítja. Így pl. az új darabon a növény nem a sas csőrében, hanem a mögött látható. Az eredeti korong-pár egyik tagja nyilvánvalóan tönkrement vagy elveszett és a hiányzó korongot a megmaradtról készített másolattal pótolták. Az eredeti korongpáron a két sas bizonyára szembenézett egymással.

V

Megállapíthatjuk, hogy az Achaimenida Birodalom bukása után az óperzsa királyi embléma új ikonográfiai változatainak egész sora jelenik meg az egykor az Achaimenidák uralma alatt állt területeken. Ennek a jelenségnek valószínűleg az a magyarázata, hogy a térségben új királyságok jöttek létre s ennek következményeképpen az egykori óperzsa királyi ideológia tovább fejlődött, módosult, különböző változatai keletkeztek. Így erre a pontra eljutva érdemes most időben visszafelé tekintenünk s ekkor két fontos kérdéssel állunk szemben: 1) Mi volt a sas-griff motívum eredete az Óperzsa Birodalom területén? — 2) Mi volt e művészeti motívum mitológiai-ideológiai háttere?

A mitikus sas ideája létezett már az ókori Mezopotámiában régen az Óperzsa Birodalom létrejötte előtt. E mitikus madár neve a babilóniban *Anzu* volt és aránylag gazdag irodalmi forrásanyag maradt fenn róla.[27] Érdemes megfigyelni, hogy a sumerok és babilóniaiak Anzu hazáját messze északon a hegyekben képzelték. Az egyik mítosz-változat szerint Anzu fészkét magasan a hegységben építi, ahol már nincsenek *ḫašur*-ciprusok, úgyhogy fészke a földön fekszik.[28] A másik változatban a mitikus madár Enki isten «sas fáján» él, amely Innin karneol hegyének csúcsán nő.[29] Mindkét elképzelés a Mezopotámiától északra fekvő nagy hegységekre utal, azaz Urarṭu, a későbbi Armenia területére. Valószínűleg éppen az ezekben a magas hegységekben élő kőszáli sas (Aquila Chrysaetus L.), ez az óriás madár, amely egy kőszáli kecskét is el bír ragadni, volt az a természeti realitás, amely indítékot adott az Anzuról szóló mezopotámiai mitosz keletkezésére.

Babyloniában Anzu alakját hadijelvényként használták és a királyi hatalom szimbólumává vált.[30] Aligha lehet kétséges, hogy az urarṭuiaknak is megvoltak a saját mitikus képzeteik a sas-griffről. IV. Rusa és IV. Sarduri Teišebainiben talált pecséteinek tanúbizonysága szerint — amelyek az élet fáját két oldalt két, egymással szembenéző, griffszerű lénnyel ábrázolják — az urar-

[26] V. ö. *D. Csallány:* Acta Arch. Hung. 10 (1959) 312.

[27] *B. Hruška:* Der Mythenadler Anzu in Literatur und Vorstellung des alten Mesopotamien. Budapest 1975.

[28] *B. Hruška:* id. m.

[29] *B. Hruška:* id. m.

[30] *B. Hruška:* id. m. 17, 71.

ţuiak már ismerték a sas-griffek és az élet fájának kapcsolatát ideológiailag kidolgozó mitologémát.[31]

Jól ismert az az elmélet, hogy az irániak, médek és perzsák, királyi ideológiáját jelentősen befolyásolták az urarţui és babiloni képzetek. Ilyen hatások talán még távolabbra, az indekig is elérhettek. Mindenesetre azonban a két sas-griff és az élet fája mítoszának keletkezése valószínűleg korábbi e népeknek a későbbi iráni és ind területeken történt megtelepedésénél. Az Avesta szerint (12. Yašt 17) a «sas fája» *(avąm vanąm yąm saēnahe)* azaz az élet fája — e név azonnal Enki isten «sas fájá»-ra emlékeztethet bennünket — a Vouru.kaša tó közepében áll. A Šāh-nāmében megőrzött másik mítosz-változat közelebb áll az urarţui és a mezopotámiai képzetekhez. E szerint van egy hegység, Alburz nevű, közel a naphoz, a halandóktól távol, ahol a Simurg madár építi fészkét, mivel a hely lakatlan.[32]

Indiában az életfáján élő két sas mítosza már a Ṛg-vedában ismeretes rejtvény formájában (I. 164, 20—22). A rejtvény szövege a következő:

20 *dvā́ suparṇā́ sayújā sákhāyā samā́ṇā́m vṛkṣám pári ṣasvajāte*
táyor anyáḥ píppalaṃ svādv átty ánaśnann anyó abhí cākaśīti
21 *yátrā suparṇā́ amṛ́tasya bhāgám ánimeṣaṃ vidáthābhisváranti*
inó víśvasya bhúvanasya gopā́ḥ sá mā dhīráḥ pā́kam átrā́ viveśa
22 *yásmin vṛkṣé madhvádaḥ suparṇā́ niviśánte súvate cā́dhi víśve*
tásyéd āhuḥ píppalaṃ svādv ágre tán nón naśad yáḥ pitáraṃ ná véda

20 Két sas, barátok, társak, ugyanazt a fát tartják átfogva, közülük az egyik eszi az édes fügét, a másik éhesen nézi.
21 Ahol a sasok a halhatatlanság ételének osztályrészét, a kiosztásokat, szemüket le nem hunyva ujjongva köszöntik, ott (van) az egész világ erős ura. Ő, a bölcs itt engem, a tudatlant, áthatott.
22 Amelyik fán a mézevő sasok mind építik fészküket és szaporodnak, annak csúcsán az édes füge; azt nem nyeri el, aki nem ismeri az atyát.[33]

A rejtvény általános értelme a következő lehet: a két sas a nappalt és az éjszakát képviseli — társak, akik együtt ülnek az élet fáján, amely a halhatatlanság táplálékát adja nekik. Az étlenül ülő sas az éjszaka, a gyümölcsöt evő a nappal. A mindenség őre a nap, amely a világ életére ügyel.

VI

Itt már szerves egységben találjuk a mítosz valamennyi lényeges elemét: az élet fáját, a rajta élő két sast és az egész világot őrző napot. A védikus rajtvény természetesen feltételezi egy ugyanezen alkotóelemekből álló mítosz létezését. De ha ezt a mítoszt a régi indo-iráni törzsek már az i. e. II. évezredben

[31] *F. Hančar:* Das urartäische Lebensbaummotiv, eine neue Bedeutungstradition? Iranica Antiqua 6 (1966) 92—108, kül. 99, XXI/1—3. t.

[32] Ld. erről *K. V. Trever:* Сэнмурв-паскудж собака-птица. Leningrad 1937. 21.

[33] E védikus himnusz-részlettel foglalkozó irodalomból ld. *P. Thieme:* Untersuchungen zur Wortkunde und Auslegung des Rigveda. Halle/Saale 1949. 55—73 («Das Rärsel vom Baum»), aki az életfa és a sasok mitoszát (s ennek kapcsolatát a *soma/haoma*-val s más részleteit is) az indo-iráni korba vezeti vissza, 70 sk. V. ö. továbbá *O. Friš:* Indo-Iranica. 73 skk. («Two Birds on the World-Tree»).

ismerték, akkor felmerül az a kérdés, miért jelent meg mint királyi embléma csak 8—10 évszázaddal később az achaimenida művészetben.

A mítosz mint az orális irodalom egyik archaikus műfaja a társadalmi és az intellektuális élet különböző szintjein jelenhet meg. Részévé válhat vallásos eszméknek vagy az állami és királyi ideológiának vagy átalakulhat az orális irodalom más műfajaivé és felbukkanhat népmese, eposz, kultikus himnusz vagy akár rejtvény formájában vagy beágyazódhat ilyen orális műfajokba. Minden esetben a társadalmi gondolkodás és az intellektuális élet különböző szemiotikai rendszereihez tartozik és megjelenési formája, sorsa különböző. Mint népmese nélkülözheti az állandó formát, míg a vallásos műfajokban és az epikus költészetben alakja és szerkezete megszilárdulhat. Művészeti ábrázolásai tükrözhetik valamennyi társadalmi és intellektuális funkcióját és függnek is azoktól. Egy mítoszt a képzőművészet eszközeivel ábrázolni — mindenkor annyit jelent, mint — akár az írott irodalomban — rögzített formát és félig független létezést kölcsönözni neki, minthogy egyszer megfogalmazott anyagi formája révén ismételten újabb és újabb szemiotikai rendszerekbe illeszkedhet bele.

Ebből az következik, hogy a mítosz különböző megjelenési formái sohasem magától értetődők. Ellenkezőleg, ezek a formák bonyolult társadalmi és intellektuális feltételektől függnek. Nehezen lehetne kétségbe vonni, hogy a két sas védikus mítoszának világképe már világosan tükrözi az uralkodói hatalom és halhatatlanság közötti szoros kapcsolatot, amely később az Óperzsa Birodalom, majd a régi Armenia királyi ideológiájában előttünk megjelenik. Így azt gondolhatnánk, hogy az óperzsa királyi ideológia ezt a régi indo-iráni mítoszt használta fel, amikor az Achaimenidák királyi emblémáját megalkotta. Azonban ezt a természetszerűnek látszó feltevést a forrásanyag tévedésnek bizonyítja.

Curtius Rufus tudósítása (III. 3, 16) szerint III. Dareios kocsiját őseinek Ninusnak és Belusnak a képei díszítették, amelyek közé a kitárt szárnyú arany sast ábrázoló emblémát helyezték el. Ez a tény azt bizonyítja, hogy II. Artaxerxestől kezdve, aki félig babiloni származású volt s aki alatt az arany sas embléma először feltűnik, az óperzsa királyi ideológia bizonyos változásokon ment keresztül és a korábbinál jobban alkalmazkodott a babiloni képzetekhez. Az Achaimenidák családfáját kibővítették Ninusszal és Belusszal és a babiloni királyi jelvényt, amely Anzu sast ábrázolta kitárt szárnyakkal, elfogadták az óperzsa nagykirály emblémájaként. A régi iráni mítosz bizonyára szerepet játszott az embléma ikonográfiai újrafogalmazásában. Anzu oroszlánfejét mellőzték s a királyi embléma használatának hosszú korszakaiban az iráni mítosznak egyre több és több eleme jelent meg ikonográfiájában, mint az egymással szembenéző két sas, a két sas az élet fáján, a két sas a nappal vagy a halhatatlanság ételét evő sas. De ez másfél évezredet átfogó hosszú történeti korszak folyamán ment végbe. E folyamat hátterében az intellektuális művelődés megoszlása állt a különböző társadalmi rétegek, osztályok, csoportok, mint köznép, arisztokrácia, papság, király,és a társadalmi élet különböző szférái, az állam, vallás, irodalom és művészet között.

A magas kultúra felszíne alatt azonban megszakítatlanul hömpölygött a népi szájhagyomány folyama, amely időrol-időre hatást gyakorolt az irodalomra és képzőművészetre, a vallásra, sőt a királyi ideológiára is. Így érthető, ha megtaláljuk az élet fájának gyümölcsét evő sasokról szóló mítoszt a tádzsik foklórban még napjainkban is. Az egyik tádzsik népmese elbeszélése szerint a

király egyik kertjében áll az élet fája, amelynek csúcsát a földről a szem nem tudja megpillantani. A fa minden éjjel gyümölcsöt érlel, de a Simurg-sas mindig megeszi s a király csak akkor tud boldog lenni, ha megszerzi a gyümölcsöt és a madarat, azaz a királyi hatalmat és az örök életet.[34] Egy perzsa mesében viszont a sas mint virágot trillázó csodamadár jelenik meg. Ha a madár egyet trillázik, egy virág hull ki a csőréből, s ha ezt a halálos beteg szívére teszik, azt is meggyógyítja. A csodamadár a Qāf hegységben (középperzsa *Kapkōh* 'Kaukázus') uralkodó Tarse Bānū (középperzsa *Tarsāg Bānūg* 'Keresztény Úrnő') birtokában van, tőle kell a mesehősnek, a király-apját meggyógyítani akaró királyfinak azt megszerezni.[35] Lehet, hogy a rakamazi ezüstkorong csőrében valamilyen virágot tartó madara a sas-mítosznak már ezt a változatát tükrözi. Földrajzi szempontból mindenesetre ez a változat állhatott legközelebb a honfoglalás előtti magyarsághoz, amely e motívumot a IX. században a post-sāsānida művészetből vehette át annak számos más elemével együtt.

Erebuni óperzsa helytartójától és a távoli múltnak a királyi hatalomra és a halhatatlanságra vonatkozó ideáitól visszatértünk ismét a jelenbe. A sas-mítosz és -szimbólum változatos megjelenési formáit a társadalmi élet és tudat különböző szintjein nyomon követő vándorlásunk korokon és népeken keresztül talán azt is bizonyította, hogy e régi művészeti alkotások és a mögöttük álló szimbólumrendszerek értékesen gazdagítani tudják mai kultúránkat, történeti tudatunkat és intellektuális életünket is.

[34] Märchen aus Turkestan und Tibet. Hrsg. v. *G. Jungbauer*. Jena 1923. («Die Märchen der Weltliteratur»). 41 skk. («Prinz Hassan Pascha»). A madár neve e mesében *Anka-kuś*, a perzsa *Simurg* arab megfelelője.

[35] Märchen aus Iran. Hrsg. v. *A. Christensen*. Jena 1939. 44 skk. («Der Vogel Blumentriller».).

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

ANTIK VÁZÁK HAMISÍTVÁNYAI

σοφώτατον χρόνος· ἀνευρίσκει γὰρ πάντα

Thalés (Diog. Laert. 1,35)

Elsősorban az újkori művészetek két nagy kutatójának, Hans Tietzének és Max Friedländernek az érdeme, hogy a műtárgy-hamisítás problémája a műkereskedői-műgyűjtői-antikvárius gyakorlati érdeklődés területéről a művészettörténet, ízléstörténet, művelődéstörténet, művészetpszichológia és művészetszociológia érdeklődési körébe emelkedett.[1] A tárgy fontosságának és kutatási perspektíváinak megvilágítása azonban mindeddig nem ösztönzött senkit arra, hogy megkísérelje a hamisítások és hamisítványok történetének megírásán túlmenve[2] magának a műtárgy-hamisításnak mint a művelődéstörténet egy komplex jelenségének a történetét is felvázolni. Voltak és vannak kutatók, akik — kétségtelenül nem ok nélkül — gyakorlati okokra hivatkozva hárítják el a hamisítvány-kutatás eredményeinek részletes közzétételét: a hamisítványok leleplezésének módszerei és történeti változásai a hamisítók kezébe adnának új fegyvereket.[3] Ennél súlyosabb ok azonban a fenti értelemben felfogott feladatnak meghatározásából adódó nehézsége. Minden hamisító — a megjelölést itt a legtágabb értelmében, minden elítélő hangsúly nélkül használva —, közvetlenül (pl. ha munkáját komolyan vagy játékosan művészi feladatnak értelmezi) vagy közvetve (pl. ha csalás szándékával potenciális vevőinek igényéhez igyekszik igazodni), a maga, illetve kora uralkodó, vagy legalábbis valamilyen bázissal rendelkező ízlésirányának határai közt és szándékai szerint látja és láttatja elődeit, bármilyen szándékkal dolgozik is, akár irónikus-kritikus igénnyel, akár a «lennie kellett» szent meggyőződésével, akár üzleti számításból. Ez az akarva-akaratlanul szerves összefüggés a készítésük korával a fő oka a megtévesztésre szánt hamisítványok egykorú sikerének (az alábbi hat váza közül is ötöt minden valószínűség szerint készítése korában

[1] *M. J. Friedländer:* Echt und Unecht. Berlin 1929. 19—33; ua. Von Kunst und Kennerschaft. Oxford—Zürich 1946. 235—243; H. Tietze: The Psychology and Aesthetics of Forgery in Art. Metropolitan Museum Studies 5 (1934) 1—19.

[2] Ebben a nemben a legjobb munka *O. Kurz* könyve: Falsi e falsari. Venezia 1961; a legolvasmányosabb *F. Arnau* magyarul is megjelent műve: Kunst der Fälscher, Fälscher der Kunst. Düsseldorf 1959. Az antik-hamisítványokról a legújabb ismeretterjesztő szintű összefoglalás *E. Paul:* Die falsche Göttin. Geschichte der Antikenfälschung. Leipzig 1962 és *D. Mustilli* rövid áttekintése: EAA III (Roma 1961) 576—589. A régebbi szakirodalom teljes jegyzékét adja *R. G. Reisner:* Fakes and Forgeries in the Fine Arts. New York 1950; az újabb irodalom (az elmúlt három évtizedben sűrűn rendezett kiállítások katalógusai is) *B. Schälickétől* összeállított jegyzéke a «Fälschung und Forschung» c. kiállítás-katalógusban, Essen 1976. 203—207. Magyarul l. *H. Takács Mariann—Szilágyi J. Gy.:* Műhelytitkok, hamisítványok (Vezető a Szépművészeti Múzeum kiállításához). Budapest 1967.

[3] *A. Greifenhagen:* Gnomon 36 (1964) 715

vásároltak) és szinte automatikus lelepleződésének a létrejöttüket követő generációkban,[4] amelyek a közvetlen elődeikkel vívott harcban nőttek fel, és különösen érzékenyek azoknak vélt vagy valódi gyengéi iránt. Ez teszi a hamisítás történetét ma már általánosan elismert módon az egyes korok művészettörténetének (és az irodalmi hamisítványok esetében természetesen irodalomtörténetének) szerves részévé.

De ez csak az egyik oldala jelentőségüknek. Jorge Luis Borges írt Kafka-tanulmányában, részben T. S. Eliothoz kapcsolódva, arról, hogy minden művészet nem pusztán megkeresi, hanem egyenesen *megteremti* a maga elődeit, vagyis munkássága módosítja, másképp láttatja, új vonásokkal gazdagítja a múlt művészetéről alkotott képünket is.[5] Mert ez a kép soha nem lehet objektív a szó abszolút értelmében, és talán nem is volna jó, ha ebben az értelemben az lehetne: ha eljutnánk vagy eljuthatnánk elmúlt korok műveinek olyan szemléletéhez, amely teljesen független tőlünk vagy a magunk korától. Ez a miénken térben és/vagy időben kívülálló kultúrák megismerését alapjában értelmetlen időtöltéssé degradálná. Valójában azonban egy elmúlt kor műveinek bármilyen fajta és bármilyen szintű felidézése — akár mint művészi előképé, de akár hamisítás vagy fényképfelvétel formájában is[6] —, minthogy szükségképpen a felidéző, illetve közönsége szemével nézi a felidézett művet és korát, szükségképpen belelátja, pontosabban felfedezi benne azt, amit a maga egyedi, csak rá jellemző látásmódjának értelmezésére és igazolására fel szeretne benne fedezni. Ezért a hamisítás, a kat'exochén elődteremtés (akár «jó», akár «rossz» szándékkal) története nemcsak a hamisítvány mesterének és korának tükre és kritikája, hanem az eredeti művekhez való viszony változásainak története is, és mint ilyen, a mintául vett kifejezésformák vagy művek megismerésének sokoldalú lehetőségeiről és azok realizálódásáról is beszél. Szinte minden érdekesebb hamisítvány — és ebben áll sajátos szerepük az elődteremtés történetében — új oldalról mutatja meg, és felismerése után új utakat tár fel annak megértésére, mi egy korban, egy stílusirányban, egy mesterben, egy műben az utánozható és mi az utánozhatatlan — természetesen nem feledve, hogy ez az ítélet megintcsak a hamisítvány felismerőjének, illetve korának helyzete által formált, éltetett és korlátozott ítélete lesz, vagyis megintcsak nem a teljes igazságot, hanem annak csak egy részét fogja tartalmazni mind a hamisítványról, mind annak mintaképeiről. A hamisítás történetírójának tehát, ha leszámolt is az abszolút objektivitás abszurd követelményével, a jelenségek minél teljesebb megértéséhez meg kell kísérelnie egyformán beleélnie magát az eredeti és a hamisítvány korának szellemi atmoszférájába, egyforma érzékenységgel kell a mintául vett művel, korral vagy stílussal és a hamisítványéval szembenállnia, — miközben természetesen egy harmadik kornak, a magáénak az embere, és tárgyának aktuális tanulságait kutatja. Ezért végeérhetetlen a tárgy, minél kevésbé korlátozzuk a hamisítással való foglalkozást pusztán a hamisítvány — meghatározása szerint, mint még látni fogjuk, amúgyis fölöttébb problematikus — hamisítvány-voltának felismerésére, minél inkább fölébe kerekedik ennek a feladatnak egy másik: a hamisítás szellemi atmoszféráját, születési körülményeit, kreatív aspektusait, nem-gyakorlati motívumait feltárni, s ezzel szerves össze-

[4] *Tietze:* i.m. 14; *Friedländer:* Von Kunst u. Kennerschaft. 238.

[5] Vö. ehhez az antik művészet szemszögéből *E. Langlotz:* Antike Kunst in heutiger Sicht. Frankfurt 1973. 30—31, 56.

[6] Vö. *Tietze:* i.m. 10 és 10. jegyzet.

függésben a hamisítás tárgyául vett műről és köréről a hamisítvány által feltételezett és leleplezésével túlhaladott képet egy új, hozzánk szóló képpel helyettesíteni, sőt, ha szükséges, magáról a hamisítás jelenségéről is új fogalmakban gondolkodni. Másfelől azonban éppen ez a tárgy legfőbb csábító ereje is: nem pusztán és nem is elsősorban a mérkőzés a szakemberre mint olyanra váró feladattal, hanem a mérkőzés magunkban azzal, ami egy meghaladott korszakot őriz bennünk, és a hamisítványok mulandó, mert *csak* korukhoz kötött értékeinek és érvényének felismerésével és elkülönítésével a nem-mulandóktól, ha vannak ilyenek, egy-egy lépés annak a tisztázása felé, mi az, amit mi a magunk korában és légkörében régi korok művészetének vonásaiból képesek vagyunk mint hozzánk szólót felismerni, mint annak az elődjét, amit korunk művészetén keresztül mi mondunk ki és hallunk meg, illetve szeretnénk kimondani vagy meghallani.

Az alábbiak a beláthatatlan terület kis részének, az antik-hamisítás történetének néhány pontját kívánják a budapesti Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményének hat váza-hamisítványa példáján megvilágítani, mintegy bevezetésül egy soliloquiumhoz a hamisítás mai aspektusairól.

1. A Goethe-korból (egyúttal palinódia)

Hans Tietze ismert megállapítása szerint a legtöbb hamisítvány varázsának életkora nagyjából egy generáció.[7] Ha ez nemcsak a készítés, hanem az első közlés időpontjára is vonatkozhat, éppen elérkezett az ideje visszatérni egy amphorára, amelyet első archaeológiai tárgyú cikkemben 1949-ben közöltem.[8] *(1—2. kép)* A 22,4 cm magas amphora (leltári száma T. 684) a formának az athéni keramikában jól ismert változatát képviseli, az ún. «nolai» amphorák egy fajtájához tartozik,[9] amelynek jellemzője a viszonylag kis méret, a budapesti vázán is látható echinus-alakú száj és korong alakú talp; a forma nagyjából az i. e. 490—430 közti időben volt használatban. A budapesti példány hármas osztású füle inkább a korai, a festetlen oldalú talpkorong inkább a késői példányokra jellemző,[10] de ez a megkülönböztetés nem abszolút érvényű. Gyakoriak a forma feketemázas, teljesen díszítetlen példányai.[11] Ezek közé tartozott a budapesti váza is, mert figurális és ornamentális díszítése teljes egészében modernnek bizonyult. A hamisításnak azzal a rendkívül igényes technikájával készült, amellyel főként vörösalakos vázaképeket produkáltak feketemázas vázákon: a vörös színűnek szánt részekről egész vékonyan lekaparták a fekete mázt, míg az agyag színéig jutottak, és a felületnek így kelet-

[7] *Kurz:* i.m. (fent 2. jegyz.) 347—348

[8] Az O. Szépművészeti Múzeum Közleményei 3 (1949) 1—6, 32—35; a cikk által érthetően megtévesztve több ikonográfiai jegyzékbe is felvették, így *F. Brommer:* Vasenlisten zur griechischen Heldensage. Marburg 1956. 7, Nr. 80 és 22, Nr. 10 (a 3. kiadástól kezdve közlésem alapján kimaradt a jegyzékből); *D.* v. *Bothmer:* Amazons in Greek Art. Oxford 1957. 49, no. III. 118.

[9] A formáról, a többi többé-kevésbé közelálló athéni amphora-változattól való pontos megkülönböztetéssel, *Beazley:* VA, 37; vö. *Beazley:* VP, 6—7, 4. jegyzet és *ua.:* The Berlin Painter. Melbourne 1964. 8.

[10] *Beazley:* VA, i. h.

[11] Pl. CVA Oxford 1, pl. 48, 23; CVA Altenburg 2, pl. 80,1; CVA Norway 1, pl. 51,3.

kezett bemélyedését olykor finom mészkitöltéssel tüntették el, ezt azután az agyag vörös színére festették.[12]

A fekete máz eredetisége a vázának arról a feltűnő vonásáról is elterelte a gyanút, hogy a test feketealakos festését az eredeti csoportban szokatlan módon a nyak vörösalakos technikájú palmettadísze kíséri.[13] A gyanú felmerülése után azonban az első restaurátori vizsgálat során világossá vált, hogy a felületnek csak fekete részei eredetiek. Végül a tripus-rablás jelenetét a budapesti vázaképpel azonos módon ábrázoló bécsi lékythos *(3. kép)* autopszia alapján való megismerése azt is nyilvánvalóvá tette, hogy nem két közeli rokon ábrázolásról van szó, hanem a budapesti amphora A. oldali képének készítője a bécsi lékythos ábrázolását másolta le a lehető legnagyobb pontossággal. Jelentősebb változtatásra csak azért kényszerült, mert az amphora képmezője szűkebb volt, mint a lékythos díszítésre alkalmas felülete. Ezért kellett a tripus fölső szélének gyűrű alakú fogóját Apollón hóna alá csúsztatni, az oltárt pedig eredeti középső helyéről elmozdítva Apollón lába elé helyezni;[14] Athéna dárdájának eltűnése viszont már pusztán elnézés lehetett.

A bécsi lékythos a Gela-festő műve,[15] aki különösen kedvelte a tripus-rablás témáját, és számos változatát fogalmazta meg.[16] Az oltár az égő lánggal jellegzetes motívuma vázaképeinek,[17] és a tripus-harc jelenetében is többször ábrázolja.[18]

A bécsi váza, mint a Gela-festő ismert lelőhelyű műveinek túlnyomó része, Délitáliából vagy Sziciliából származik. Ismeretének legkorábbi nyoma Johann Heinrich Wilhelm Tischbeinnek, Goethe barátjának és híres portréja mesterének egy rajza, amelyet antik vázaképekről készült rézmetszetei gyűjteményének kiadatlanul maradt V. kötete tartalmazott; ennek Reinachnál közölt reprodukciója révén vált általánosan ismeretessé.[19] Ebben a kötetben Tischbein nem Hamilton gyűjteményének vázáit reprodukálta, mint a korábbiakban, hanem részben a maga, részben a Franz Anton v. Lamberg gróf tulaj-

[12] Vö. *H. Luschey:* Mitt. d. Inst. 5 (1952) 76—79. A debreceni Déri Múzeum őriz egy hasonló technikával, i.e. 480—460 körüli attikai lékythos felhasználásával készült vörösalakos vázaképet *(4. kép)*; lelt. sz. II. 8; m.: 21,3 cm; Déri F.: A debreceni Déri Múzeum gyűjteményeinek leírása. Debrecen 1922. 62, 8. sz. Eredeti megjelenési formáját a Szépművészeti Múzeum egy lékythosa mutatja be (lelt. sz.: 79 1. A; m.: 19,5 cm) *(5. kép)*. Egy feketealakos skyphos: *N. Kunisch in:* «Fälschung und Forschung» (fent 2. jegyz.) 30—31, Nr. 23.

[13] Az utánzott csoportról, amelynek vázaképei távolról sem egységes stílusúak, vö. *S. B. Luce:* AJA 20 (1916) 439—459; *F. Hoeber:* Monatshefte f. Kunstwiss. 1918, 42—46; *A. Rumpf:* Chalkidische Vasen. Berlin—Leipzig 1927. 120.

[14] A kép: *Haspels:* ABL, pl. 24, 1

[15] *Haspels:* i.m. Appendix VIII, 16; vö. a vázáról *H. Heydemann:* JdI 1 (1886) 310 és *S. B. Luce:* AJA (1930) 327, no. 100, a korábbi irodalommal.

[16] *Haspels:* i.m. 84; *D. v. Bothmer, in* Festschrift f. F. Brommer. Mainz 1977. 53. — A tripus-rablás ábrázolásairól *Luce:* AJA 34 (1930) 313—333; *Brommer:* Vasenlisten, 1973[3] 38—46 és *u.a.:* Denkmäler zur gr. Heldensage. I. Marburg 1971. 37—40; *R. Flacelière—P. Devambez:* Héraclès, images et récits. Paris 1966. 93—95; *Bothmer:* i.h. 51—63.

[17] «The painter's well-known altar»: *J. M. Hemelrijk;* BABesch 4 (1974) 136, vö. cikkében a 12., 47. és 49. képet (az utóbbin látható vázát *Beazley* attribuálta a Gela-festőnek).

[18] *Bothmer:* i.m. 53.

[19] *Reinach:* Rép. vas. II[2] 342; Tischbein művének V. kötetéről uo. 334 és korábban *Heydemann:* i. m. (fent 15. jegyz.) 308—313, a következőkhöz kül. a 308. lapon; vö. *W. Sörrensen:* Joh. Heinr. Wilhelm Tischbein. Sein Leben und seine Kunst. Berlin—Stuttgart 1910. 91—92.

donában levő darabokat, amelyek ugyancsak mind délitáliai és szicíliai lelőhelyekről származtak. A Lamberg-gyűjtemény 1815-ben a bécsi Kunsthistorisches Museum-ba került; katalógusa szerint a lékythos is innen jutott a múzeumba, nem lehetetlen azonban, hogy Tischbein volt a korábbi tulajdonosa.[20] A budapesti váza képe nem Tischbein metszetéről, hanem az eredetiről készült, mert Tischbeinnel szemben, akinek számára a körvonalak tisztasága és a rajz világos áttekinthetősége volt a fontos, gondosan igyekezett az alakok és ruhák belső részleteinek gazdagságát is visszaadni.

A B. oldal amazónharc-jelenetének pontos megfelelője nem ismeretes.[21] Lehet, hogy a kompozíció az A. oldalához hasonlóan antik váza képét másolta, amely ma ismeretlen helyen lappang, vagy elpusztult, de lehet a téma ismert ábrázolásain alapuló rögtönzött változat is: a görög vázaképekből kiinduló szabad komponálás kedvelt tárgya volt a XIX. század elejei művészeti oktatásnak.[22] A nyakdíszítés motívumának mintaképe viszont a bécsi lékythos válldísze lehetett.

A budapesti amphora képeinek készítési idejét két időhatár között kell keresni. A szilárdabb a terminus ante quem: 1842-ben Fejérváry Gábor, az 1868-ban jórészt Párizsban elárverezett Fejérváry—Pulszky gyűjtemény alapítója J. Buchner és W. Böhm bécsi festőművészekkel akvarel-sorozatot készíttetett műtárgyairól, s ebben az amphora képe is szerepel.[23] A terminus post quem nyilvánvalóan a görög vázák gyűjtésének hirtelen fellendülése a XVIII. század végén, a Goethe-kor Winckelmann nyomán kisarjadt klasszicizmusának egyik megnyilvánulása. Erre volt jellemző az is, hogy az érdeklődés középpontjában elsősorban az ábrázolások tárgya, főként a klasszikus mitológia állt.[24] Az ábrázolást hordozó objektum iránti jellegzetes közömbösséget Tischbeinnek csak a vázák képeit reprodukáló, formájukat mellőző albumai éppúgy tükrözik, mint a lékythos-ábrázolást amphorára átvivő hamisító eljárása — bár a vázaforma cseréjének más indítéka is lehetett, a hamisítás leleplezésének megnehezítése, mint később is sok esetben.

Hogy a budapesti váza mestere még Itáliában látta-e a bécsi lékythost, vagy már Bécsben, további támpontok nélkül nem lehet eldönteni. Annyi azonban bizonyos, hogy az antik vázafestők rajzművészetében és az antik keramika

[20] Vö. *Sacken-Kenner:* Sammlung des k.k. Münz- u. Antiken-Cabinetes Wien 1866. 17 (a lékythosról 166, Nr. 102). A katalógus szerint a váza a Lamberg-gyűjteményből került Bécsbe, de a gyűjtemény Laborde-tól készített reprodukciói között nem szerepel (*Reinach:* i.m. 164—250), pedig azoknak II. kötete 1824-ben, a gyűjtemény Bécsbe kerülése után jelent meg. Minthogy a Tischbein művének V. kötetében reprodukált vázák közül nemcsak a Lamberg-gyűjteményből, hanem a Tischbeinéből származók is kerültek Bécsbe, talán elírás történt a katalógusban.

[21] *Bothmer:* i.m. (fent 8. jegyz.), 48—51, részletesen tárgyalja a fennmaradt ábrázolásokat, de a leeresztett buzogánnyal harcoló Héraklés alakjának egyetlen párhuzama (pl. 39,4) sem lelőhelye (Athén), sem rajza alapján nem lehetett az amphora képének mintája.

[22] Vö. most *A. Greifenhagen:* RM 85 (1978) 81; *ua.:* Gr. Vasen auf Bildern des 19. Jh. SB Heidelberg, Phil.-hist. Kl. Jg. 1978, 4. Abh. Heidelberg 1978. 24.

[23] A Liber Antiquitatis című album a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Könyvtárában van; az amphoráról készült akvarel reprodukciója: Szépműv. Múz. Közl. 3(1949) 2.

[24] Vö. *Kurz:* i.m. (fent 2. jegyz.), 251; *R. M. Cook:* Greek painted pottery. London 1972². 290—291. Magával Winckelmannal kapcsolatban l. *N. Himmelmann:* Winckelmanns Hermeneutik. Abh. Mainz, Jg. 1971. Nr. 12, 14 sköv. A cél Hamiltonnál is ugyanaz volt, mint Tischbeinnél: mintákat adni, amelyeken egy új képzőművész-nemzedék felnevelkedhet (vö. *Greifenhagen:* Gnomon 36 [1964] 714; *Cook:* i.h.).

technikájában kitünően jártas, jól iskolázott — esetleg éppen Tischbein igazgatósága alatt a nápolyi akadémián tanult — s az antik mitológiát ábrázoló vázafestmények mintakép-értékét nemcsak tudó, hanem értő mester is volt, aki a budapesti amphorában — különösen, ha az amazónharc-jelenet tényleg az ő kompozíciója — az antik-hamisítás egyik mesterművét hagyta ránk. A Gela-festő késöarchaikus formanyelvét a XVIII. század végi—XIX. század elejei klasszicizmus nyelvére fordította le,[25] ahogy ezt leginkább az arcok vonásainak némi egyszerűsítése, a kompozíció tisztaságát számára zavaró borostyánágak elhagyása a képmezőből s mindenekelőtt az eredeti jelenet feszültségének megszelídítése tanúsítja. De az eredeti művekkel szemtől szemben élt és dolgozott, s jóval többet érzett és mentett át művébe az archaikus és koraklasszikus görög művészetből, mint a Wedgwood műhelyében Flaxman, a sèvres-i műhelyben Lagrenée irányításával készült, az augustusi klasszicizmust mintául vevő, másod-klasszicizáló ízlésben fogant egykoru vázák. Éppen e másod-klasszicizmus falának áttörése és mögötte a klasszikus görög művészet megpillantása — bármilyen szűk horizontú pillantással is — volt ennek a kornak legnagyobb, ha nem is tudatos, vagy általánosan elterjedt felfedezése az antikvitásról.

2. Nápolyi századvég

Egészen más korba és szellemi környezetbe vezet két másik váza. A Délnosztalgiának egyre tömegesebb méretű turisztikává realizálódása a múlt század utolsó tizedeiben antik ajándék- és emléktárgyak iránti igényt teremtett főként az európai polgárságnak olyan rétegeiben, amelyeknek lelkesedése Itália antik emlékei iránt gyakran nem állt arányban ízlésével és műveltségével,[26] s amelyet a historizmus hulláma ellenállás nélkül ragadott magával. Ez a máig élő, az antik kultúrák más területeit is érintő jelenség hozta és hozza létre a megtévesztés szándéka nélkül másolatnak vagy utánzó feldolgozásnak készült, gyakran a modern műhely vagy mester szignatúrájával is ellátott tárgyak mellett[27] a mindenkori átlagízlés kiszolgálására szánt, mechanikus úton reprodukált vagy többé kevésbé szabadon komponált antik-utánzatokat is. Egy nápolyi műhelyükre, amely a múlt század utolsó negyedében és talán még a mi századunk elején is működött, először D. M. Bailey hívta fel a figyelmet, majd E. Paul foglalkozott részletesen készítményeivel, technikáival, keltezésével és helyével a legújabb kor ízléstörténetében.[28]

[25] A hamisításról mint műfordításról *Kurz:* i.m. (fent. 2. jegyz.) 351 és alább.

[26] A hamisításról, mint a kereslet és kínálat közti ellentét kiegyenlítéséről *Tietze;* i.m. (fent. 1. jegyz.), 4.

[27] A hires tarquiniai mesterről, Angelo Scappiniről *G. Karo*: AM 45 (1920) 156; vö. *D. A. Amyx:* California Studies in Class. Ant. 1 (1968) 14,3. jegyz. és *D. v. Bothmer;* uo. 3 (1970) 42. A múlt században a historizmus szellemében készült szignált antikmásolatok és -utánzatok közül néhány reprodukálva a *H. Jeddling* és munkatársai által kiadott katalógusban: Hohe Kunst zwischen Biedermeier und Jugendstil: Historismus in Hamburg und Norddeutschland. Museum f. Kunst u. Gewerbe, Hamburg 1977, Nr. 368—9, 385—6; stb., valamint az alább a 41. jegyzetben idézett berlini katalógusban, 1—34. sz.

[28] *D. M. Bailey:* Antiquity 33 (1959) 218—219; *E. Paul:* Klio 49 (1967) 329—339; *Paul* pusztán stíluskritériumok alapján a múlt század harmadik negyedére keltezi a műhelyt, ez azonban indokolatlanul korainak tűnik.

A Szépművészeti Múzeum egy kosfej alakú rhytonja *(6—7. kép)* és egy reliefdíszes tálkája *(8—9. kép)* ebből a műhelyből származik,[29] amelynek többi tárgytípusából is biztosan jónéhány példány akad még múzeumokban és gyűjteményekben.[30] Mindkét váza a műhelyre jellemző okker színű agyagból készült, amelyet sötétszürke festés borít; ez a tányérról minden nehézség nélkül eltávolítható volt, ellentétben a reliefekhez tapadó rozsdaszínű mesterséges patinával. A műhely sorozat-produkcióra rendezkedett be. Negatív formából készítették a vázákat, amelyek között ezért egy-egy típusnak pontosan vagy csaknem pontosan azonos példányai vannak. A kosfej-rhyton Paulnál felsorolt három példányán kívül még legalább öt van, amely ugyanabból a negatív formapárból készült: a budapesti mellett egy Catanzaroban, egy a Milwaukee Art Centerben, egy Haifában, egy pedig angol magángyűjteményben.[31] Az utóbbinak publikálása során H. Hoffmann azt az ugyancsak hamis ezüstrhytont is bemutatta, amelyről alighanem valamennyi terrakotta példány matricáját leformázták.[32] Az antik görög állatfejes terrakotta rhytonok nyakrésze korongon készült, csak az állatfejhez használtak negatív formát; a fenti darabokat teljes egészükben matricából préselték. A budapesti példányon két helyen is megmaradtak a negatív formák varrat-nyomai.

Ugyancsak matricából készült a reliefdíszes tál is, peremén szőlőindával, belül tíz delfin alakkal keretezett szárnyas Gorgófővel. A két keretező motívum pontosan azonos egy Paulnál publikált prágai tálkáéval,[33] a Gorgó-fejes változatra azonban nem említ példát. A budapesti tálkáéval azonos formából készült, tehát méretében is azonos vele a Bryn Mawr College E. Riegel Memorial Museumának P-1767 sz. darabja, *(10. kép)*, továbbá a siracusai Museo Nazionale 24298 sz. tálkája, amely állítólag Selinusból származik.[34] A delfinek között nincs teljesen azonos, tehát nem külön formából préselték őket az edényre, hanem a tálak egész díszítése egyetlen formatálból készült. A delfin-motívum triviális a hellénisztikus relief-keramikában, a perem szőlőindája koracsászárkori klasszicizáló fémdomborművekre emlékeztet;[35] a Gorgófő a két lefelé hajló szárnnyal a homlokán és az álla alatt összecsavarodó kigyókkal a «Medusa Rondanini» típus[36] késői változata. A haj festőien szétbomló, részletező kidol-

[29] A rhyton magángyűjteményből került 1965-ben a múzeumba; lelt. sz. 65.92.A; h.: 18,4 cm. A tálka az 1914-ben elhunyt Wartha Vince kerámika-kutató, műegyetemi professzor gyűjteményéből származik, aki valószínűleg Itáliában vásárolta; lelt. sz. 50. 268; m.: 2,3 cm; átm.: 12,9 cm.

[30] Egy kettősfej alakú edény Seattle-ben, Art Museum Cs. 20.20. Az askos-csoporthoz *S. Boriskovskaya;* Soobscs. Gosz. Ermitazsa 39 (1974) 39—42.

[31] Catanzaro, Museo Provinciale, vö. *A. Oliver*: Erasmus 19 (1967) 732, utalással illusztrációjára a múzeum Guida illustrativa-jában (1956, 37); Milwaukee: Art Quarterly 29 (1966) 173; angol magángyűjtemény: *H. Hoffmann:* Tarentine Rhyta. Mainz 1966, 133—134 és pl. 62,6; *ua.:* Studies A. D. Trendall. Sydney 1979. 95.

[32] *Hoffmann:* i.m. 133 és pl. 62,5; *ua.:* Studies Trendall 95, ennek az eredetijét egy nápolyi agyagvázában ismerte fel.

[33] *Paul:* i.m. (fent 28. jegyz.) 345, Abb. 9.

[34] A Bryn Mawr College példányának fényképéért *K. M. Phillips* professzornak tartozom köszönettel. A siracusai példányról a leltárkönyvben *Paolo Orsi* bejegyzése olvasható: «di fabbrica italiota (campana?)», majd: «prov. Selinunte (sic!)», — vagyis mind a készítési, mind a lelőhelyet problematikusnak tartotta.

[35] Vö. az egyik vicarelloi amphora nyakdiszét, *D. E. Strong:* Greek and Roman Gold and Silver Plate. London 1966. pl. 39B.

[36] *E. Buschor:* Medusa Rondanini. Stuttgart 1958. A szárnyas Gorgó-fej ennél jóval korábban megjelenik, jelenlegi tudásunk szerint a legkorábban a 6. század végi etruszk művészetben, vö. *Szilágyi J. Gy.:* CVA Hongrie 1, *ad* pl. 15, 3—4.

gozása leginkább a Tazza Farnese Gorgó-fejét idézi, bár az arc nyugodtabb, szelídebb vonásai megkülönböztetik tőle. Mindenesetre figyelmet érdemel a bal arcra hulló fürtök motívumának egyezése. A Tazza Farnese azonban párhuzamainak legutóbbi gondos vizsgálata után is[37] változatlanul meglehetősen egyedülálló az antik művészetben. A történeti értelmezés igyekezetétől sugallt elfogultság nélkül nézve leginkább a későhellénisztikus eklektikus klasszicizmus képviselőjének látszik, de pontos keltezése az i. e. I. sz. eleje és az i. sz. I. század közepe közti időszakon belül egyelőre aligha lehetséges.[38] Ennél még későbbi korból, de mindenesetre a császárkor első feléből valók a budapesti tálka Gorogó-fejének egyéb, többé kevésbé közeli párhuzamai.

Mindez csak új vonásokkal gazdagítja, nem változtatja meg a nápolyi műhelyről Paul munkája nyomán kialakult képet. Azok számára dolgozott, akik a századvég újbarokk-historizáló-eklektikus ízlésének színszűrőjén át nézték az antik művészetet, azok számára, akinek ízlése az Art Nouveau és a Jugendstil ösztönzője volt, mind pozitív, mind negatív, tagadásra ingerlő értelemben. Ez az ízlés új virágkorát élte a két világháború között, és nemcsak a nápolyi műhely produktumainak kelendősége tanúsítja, hogy mindmáig elpusztíthatatlannak bizonyult. Kiszolgálói között az antik-hamisítás területén éppúgy, mint az antikvitás-kép sajátos formálása terén még sokáig Nápolyé volt az egyik vezető szerep, ahol az antik relief-keramika hamisításának a fenti műhely működése idején már messze visszanyuló hagyománya volt,[39] és ahol a helyi kisplasztikában túlzsúfolt genre-jelenetek és az ókori klasszikus művészetből másolt motívumok ötvöződésének mélyen gyökerező hagyománya elevenen élt a XIX. században.[40]

Tévedés volna ugyanis ennek a produkciónak csak a negatív vonásait hangsúlyozni. A historizmust ma már aligha fogja bárki is a kor saját formai mondanivalójának hiányaként értelmezni, s pozitívumát sem pusztán a biedermeier trónfosztásában vagy a szecesszió talajának előkészítésében kell látni.[41] Ami ezúttal közelebbről érdekel benne: a klasszikus formák tiszta körvonalai elmosódtak itt, a historizmus — ne feledjük: csak egy a kor irányai közül — az

[37] *F. L. Bastet:* BABesch 37 (1962) 6—10. A *Bastet*-től kevés figyelemre méltatott «calesi» reliefkeramikában is megvannak a budapesti fej hajkezelésének előzményei, vö. most *M.—O. Jentel:* Les gutti et les askoi à reliefs étrusques et apuliens. Leyde 1976, 154—155 és 201.

[38] *Buschor:* i.m. 24 («hybrides Nachbarock»); *A. Adriani:* Divagazioni intorno ad una coppa paesistica del Museo di Alessandria. Roma 1959. 68, n. 110 és 72, n. 170; *Bastet:* i.m. 1 sk.; *H. Möbius:* Alexandria und Rom. SB Bayr. Akad. d. Wiss., Abh. N. F. Heft 59. München 1964. 31—33; *H.—P. Bühler:* Antike Gefässe aus Edelstein. Mainz 1973. 41—43 és ehhez *C. Gasparri:* ArchCl 27 (1975) 360—361; *D. Burr Thompson, in:* Das ptolemäische Ägypten. Mainz 1978. 113—122.

[39] Vö. *A. Greifenhagen:* Beiträge zur antiken Reliefkeramik. JdI 3. Erg.-Heft. Berlin 1963. 15—20; *H. Hoffmann:* i.m. 127—131. Egy századvégi nápolyi műhelyről, amelyben klasszikus nagybronzok utánzatai készültek, *A. Furtwängler:* Neuere Fälschungen von Antiken. Berlin—Leipzig 1899. 25.

[40] Vö. pl. *M. Picone:* Presepi a San Martino. Napoli 1964. Fig. 11—12 és ehhez a művészethez *F. Mancini in:* Il presepe Cucinello. Mostra di «Pastori» restaurati. Napoli, Museo di San Martino 1966. 26—27.

[41] A historizmus mint művészettörténeti korszak, illetve irányzat irodalmát l. a 27. jegyzetben idézett hamburgi katalógusban, 509—513, továbbá egy 1963-ban tartott vita anyagát: Historismus und bildende Kunst (Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts, Band 1). München 1965, valamint *B. Mundt:* Historismus. Kunsthandwerk und Industrie im Zeitalter der Weltausstellungen, Kataloge des Kunstgewerbemuseums Berlin 7. Berlin 1973. Einführung.

egyetlen-normatív antik-eszménnyel leszámolva különösen érzékeny volt művészettörténeti értékek relativitása iránt is; innen különböző korok egybelátásának, egybefoglalásának felületesen eklekticizmusként megbélyegzett tendenciája. De ez a historizmus nemcsak a bevezetőben említett réteg csöppet sem lelkesítő igényeinek szolgája volt, hanem közben a hellénisztikus művészet, a pergamoni monumentalitás és csúfság esztétikai értékeinek felfedezője is, és belőle nőtt ki szervesen a későantik művészet megértésének igénye, egyik fő forrása volt Wickhoff és Riegl munkásságának, amellyel lezárult a normatív művészetszemlélet és művészettörténetírás korszaka.

3. A vonal rehabilitálása

Félrevezető volna a nápolyi műhellyel kapcsolatban általános korízlésről beszélni. Készítményei egy különböző korszakainak egymásra vetítéséből kialakított, soha nem létezett, de eredeti részletek másolataival vagy utánzataival hitelesített antik művészetet prezentáltak az ókort hasonló módon néző vevőiknek. Ugyanebben az időben, csak teljesen más szellemi szférákban lendült fel az antik vázák hamisításának egy másik ága: a fehéralapos attikai edényeké. Az utánzás és hamisítás itt velejárója volt egy újonnan felfedezett antik műfaj szerencsés, de természetesen nem véletlen találkozásának a maga kifejezésformáinak új lehetőségeit kereső modern művészettel. A század utolsó negyedének elején újraéledt a század korábbi évtizedeiben a festészettel szemben másodrendűvé süllyedt rajzművészet, megfelelően annak, hogy a festészetben is megnövekedett a vonal jelentősége.[42] Az orientális, főként a japán rajzművészet linearizmusának bűvöletében éltek már a késői impresszionisták is, s itt megintcsak egyszerűen rátaláltak arra, amit kerestek. A síkművészetek egyik legkényesebb eszközének, a kontúrvonalnak érett nagyjövőjű rehabilitációja. A görög fehéralapos vázarajzok a fény-árnyék hatások teljes mellőzésével, a térhatás minimumra korlátozásával, a színeknek szinte csak a vonal által körülírt formák kitöltésére szoritkozó alkalmazásával éppen azt adták, amit az új művészet keresett, és ami a mitológiai ábrázolások kompozícióiért és tartalmáért lelkesedő klasszicizmust, majd a mítosz-jelenetek szimbolikáját kutató romantikát hidegen hagyta. Most azonban a lékythosoknak mitológiai vonatkozásokat csak ritkán érintő képtémái megkönnyítették az utat grafikus kvalitásaik értékeléséhez. Mindez 1870 táján kezdődött el,[43] s az addig alig ismert és figyelemre alig méltatott vázacsoport hirtelen az érdeklődés reflektorfényébe került. Witte 1866-ban még csak néhány darabról tud elszórtan a nagy gyűjteményekben, 1870-ben Otto Benndorf a «Griechische und sizilische Vasenbilder» — az antik vázák sokáig mérvadó reprodukció-gyűjteménye — egy teljes kötetét szenteli nekik, Dumont 1874-ben már mintegy hatszázra becsüli az ismert darabok számát, 1883-ban pedig megjelenik róluk az első könyv, E. Pottier monográfiája,[44] amelyet azután az új görögországi leletek révén mind nagyobb mennyiségben megismert darabok szenvedélyes gyűjtése és a század-

[42] Vö. ehhez *H. Tietze:* Toulouse Lautrec. New York é.n. (1949 k.) 42.
[43] Vö. *Rumpf:* MuZ 8; *Cook:* i.m. (fent. 24. jegyz.) 299.
[44] Études sur les lécythes blancs attiques à représentations funéraires. Paris 1883. A korábbi kutatások történetéről u.o. a 3—4. lapon és *Cook:* i.m. 323—324.

fordulótól az első világháborúig terjedő időben lázas feldolgozása követ.[45] A tudományos feldolgozás szinte együtt haladt az élő művészet ráérzésével. A fehéralapos vázák művészete — ha kimondatlanul is — elsősorban Degas és főleg Toulouse Lautrec rajzművészetének múltba nyúló értelmezése és értékelése volt, és ez természetesen egyszerre jelentette mindkettő igazolását: Toulouse Lautrec művészete a maga múltját teremtette meg, a fehéralapos vázarajzok művészi mondanivalójuk aktualitását bizonyították.

A húszas évek végén kezdődött egészen más indítékokból a fehéralapos vázarajzok második reneszánsza. A klasszikus harmónia nosztalgikus felidézésének rövid korszaka volt ez Európa-szerte; programját az irodalomban elsősorban Gide és Valéry fogalmazta meg, a rajzművészetben talán Picasso Ovidius-illusztrációinak sorozata a legjellemzőbb képviselője.[46] Ennek a reneszánsznak egyik legérdekesebb dokumentuma és a fehéralapos vázarajzok helyének mintegy kanonikus meghatározója a kor mérvadó művészi ízlésében Christian Zervos «L'art en Grèce» című képalbuma, amelyet 1935-ben, három évvel nagy Picasso-monográfiája első kötetének megjelenése után adott ki. A kötet fő célja a bevezetés szerint «a szem és a kéz nevelése», összeállítója a görög táj és a görög művészet legfőbb tanulságát «a rajznak abban az extrém tisztaságában» látja, «amit a szemnek nyújt». A kiválasztott és válogatásukkal programot adó képek közül huszonhárom ábrázol fehéralapos vázarajzot, szemben például a Parthenón szobrainak és a vörösalakos vázafestészetnek szánt két-két képpel. Az érdeklődés megújulása a tudományban is tükröződött,[47] s a művészi és tudományos újra felfedezésnek természetes, egészséges velejárója volt a fehéralapos vázák gyűjtésének fellendülése. Ez szükségképpen rájuk irányította a műkereskedők és a kereslet megnövekedésével a hamisítók figyelmét is.

Már a Campana-gyűjteményben voltak eredeti vázákra festett hamis fehéralapos rajzok,[48] de a hamisítás nagy fellendülése a fentiek alapján érthető módon a múlt század utolsó harmadában kezdődött,[49] és új lendületet vett a két világháború közötti időben. Bár a fehéralapos vázák művészete viszonylag helyhez kötött volt, vagyis kevés került elő belőlük Görögországon kívüli lelőhelyekről,[50] ez távolról sem jelenti azt, hogy a hamisító műhelyeket is elsősorban Görögországban kell keresni: eredeti példányok a világ minden nagyobb gyűjte-

[45] Ennek útjelzőiként elég *R. C. Bosanquet* cikkeire (JHS 16, [1896] 164 sköv.; uo. 19 [1899] 169 sköv.), valamint *A. Murray* 1896-ban kiadott könyvére, *A. Fairbanks* kétkötetes katalógusára (1907—1914) és *W. Riezlernek* e korszakot lezáró, 1914-ben megjelent nagy monográfiájára utalni.

[46] Picassonál már az 1917-es itáliai útját követő években feltűnik a vonalnak ez az újraértékelése, elég csak De Falla és Sztravinszkij potréjára utalni; vö. *Körner É.:* Picasso. Budapest 1964². 25. Az irodalmi programokról: A klasszicizmus (szerk. Rónay Gy.). Budapest 1963, 269—283 és nálunk Babits 1925-ös cikke (Új klasszicizmus felé): Élet és Irodalom. Budapest é.n., 170—176.

[47] Először 1925-ben *Buschor*, majd 1936-ban *Philippart*, 1938-ban pedig *Beazley* foglalkozott behatóan a fehérlapos vázarajzokkal.

[48] Mon. Piot 22 (1916) 47—49, pl. IV—V; vö. *Beazley:* Attic White Lekythoi, 7, 1. jegyz.

[49] *Furtwängler:* i.m. (fent 39. jegyz.), 32—36; *Rumpf:* i.m. 14; *Kurz:* i.m. (fent 2. jegyz), 253; *N. Kunisch* a «Fälschung und Forschung» c. kötetben (fent 2. jegyz.), 33—34.

[50] L. erről legutóbb *F. Felten:* Thanatos- u. Kleophonmaler. München 1971. 53—59; *D. C. Kurtz:* Athenian White Lekythoi. Oxford 1975. 136—143. Egy töredék Babylónból: *O. Deubner:* Das Babylon der Spätzeit. Berlin 1957. 53—54 és Taf. 47, 199.

ményébe eljutottak. A technikát túlnyomórészt lékythosokon alkalmazták, de főleg az V. század közepe előtt, elvétve azonban még később is díszítettek más formájú edényeket is fehéralapos rajzzal.[51] Beazley utalt rá, hogy ennek legalább az esetek egy részében sajátos oka volt: az alabastronokon és pyxiseken a fehér alapszín az alabástrom, illetve a márvány anyagát utánozta. Alighanem ez adhatta az ötletet a tojás alakú edénykék, az óonok fehéralapos díszítésére is.

Az óonok a halottkultusz tárgyai voltak;[52] ezt az ismert leletkörülmények egyértelműen igazolják.[53] A forma előzménye már a VIII. században feltűnik; a leggyakoribbak az óonok az attikai feketealakos keramikában, vörösalakos díszítéssel már rendkívül ritkák.[54] Előfordulnak viszont figurális díszítés nélkül is, esetleg fehér fedőréteggel bevonva.[55] Alighanem ilyen példány kerülhetett annak a hamisítónak a kezébe, aki a Szépművészeti Múzeum két óonját fehéralapos figurális festéssel díszítette. Jól kivehető ugyanis, hogy a fehér réteg alatt, amelyen a festés van, egy másik, eredetinek tűnő és az agyagra jobban tapadó fehér fedőréteg is volt. A két darab a harmincas években Görögországból került Alföldi András gyűjteményébe, és 1949 óta van a Szépművészeti Múzeumban.[56] Maguknak az edényeknek eredetiségéhez nem fér kétség; az óonok mindkét csúcsán átfúrt típusához tartoznak,[57] és attikai agyagból készültek. A rajzok hamisítvány voltáról azonban nemcsak az az önmagába keveset mondó tény tanúskodik, hogy eddig egyetlen fehéralapos rajzzal díszített óont sem ismerünk.[58] A rajzok szándékos töredékessége magában is árulkodó, de közelebbi vizsgálatuk ennél messzebb vezet. Az első óonnak a *11—14.* képen látható alakjai ugyanis Onésimos müncheni kylixe[59] két külső jelenetének *(15. kép)* kivonatos másolatai: az A. oldal két bal oldali alakja, a diszkoszvető és a szembenéző gerelyvető után a B. oldal alakjainak sorát megnyitó

[51] Beazley, Attic White Lekythoi, 4—5; teljes feldolgozásuk: J. R. Mertens: Attic White-Ground. Its Development on Shapes Other than Lekythoi. New York 1977.

[52] Alapvető *M. P. Nilsson:* Das Ei im Totenkult der Alten. Arch. f. Religionswiss. 11 (1908) 530 sköv. (= Opuscula selecta, 1. Lund 1951, 3—20); vö. *H. Palmer:* The North Cemetery (Corinth XIII). Princeton 1964, 84 és 112. jegyz.; *Sparkes-Talcott:* Black and Plain Pottery (The Athenian Agora XII). Princeton 1970, 181; *D. C. Kurtz—J. Boardman:* Greek Burial Customs. London 1971, 77. Ábrázolásuk vázaképeken és értelmezése: *K. Schauenburg;* JdI 68 (1953) 63 sköv. és 138. jegyz. (további irodalom).

[53] *K. Kübler:* Kerameikos VII. 1. Berlin 1976, 197; további leletekről a Kerameikosban uo., 93. jegyz.; más attikai sírleletekről *H. Metzger, in:* Coll. Stathatos III. Strasbourg 1963, 160 és l. jegyz.

[54] *Nilsson:* i.m. 6—8; *Payne:* NC, 232 és 1. jegyz.; *A Greifenhagen:* AA 1935, 487—488; *Schauenburg:* i.m. (fent 52. jegyz.) 67, 154. jegyz. (további irodalommal); *H. Metzger:* i.m. 160—179 *(Beazley* is csak ezt a két vörösalakos példányt említi: ARV 1256—7 és Para. 470); néhány újabban közölt feketealakos díszítésű példány: AA 1964, 448, Abb. 34; *Beazley:* ABV 658, 140 és Para. 315; vö. az előző jegyzetet is.

[55] *Sparkes-Talcott:* i.m. (fent 52. jegyz.) 330, no. 1343, pl. 44; *U. Knigge:* Kerameikos IX. Berlin 1976. 122, Grab 135 (gyereksír 470 k.), Nr. 8 és Taf. 39; Párizs, Louvre CA 611 (a csúcsán alul-fölül vörös levelekből álló rozetta).

[56] Az atléta-jelenetekkel díszített darab lelt. száma 50.332, m.: 7,3 cm; a másik lelt. száma 50.331, m.: 6,8 cm. Mindkettőt közölte *Oroszlán, Z. in: Oroszlán-Dobrovits,* Antik kiállítás. Vezető. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 1947, 26—27, 1. és 8. sz., 7. tábla; vö. *Szilágyi—Castiglione:* Griechisch-römische Sammlung. Führer. Budapest 1957, 30. Először — előszóban — *dr. Sümeghy Vera* hívta fel a figyelmemet az atléta-jelenetek számára gyanúsnak tűnő mozzanataira.

[57] Vö. *Metzger:* i.m. (fent 53. jegyz.), 160, 2. jegyz.

[58] Egy hamisítványról a berlini múzeumban *Nilsson:* i.m. 6, 20. jegyz.

[59] *Beazley:* ARV 322, 28 és Para. 359.

atléta következik, majd a színteret jelző,[60] a csészén a két jelenetet lezáró ión oszlopok egyike, a fennmaradó helyet pedig, a vázafelületnek mintegy harmadát a falon lógó diszkosztartó[61] ábrázolása tölti ki. Ezt az óon díszítője félreértette, és a zsák csomója alá két strigilist rajzolt, amelyeket értelmetlen átlós vonalakkal kötött össze. Az oszlop előtti atléta fejéről elhagyta a sapkát,[62] egyébként nem változtatott szándékosan a mintául vett alakokon, de az oszlop előtti atléta bal felsőkarja és kézfeje durván elrajzolt, a szembenéző gerelyvető hasának belső rajza pedig értelmetlen. A másoló az eredeti rajz számos részletét egyszerűsítette, így elhagyta a szembenéző gerelyvető lábizmainak, az oszlop előtti atléta bordájának belső rajzát és az ión oszlopfő díszítését. Hogy nem az eredeti váza, hanem a róla készült, 1878-ban közölt és számos helyen reprodukált rajz[63] után dolgozott, azt a szembenéző atléta hajában levő szalag visszaadása mutatja a legjobban. Számos javítás (főleg az oszlop előtti atléta körvonalain) és egyes vonalak vastag utánhúzása is arról tanúskodik, hogy az óon rajza megfeszített erőlködéssel készült másolat, amelynek készítője nem mérte fel kellőképpen a vállalt feladat nehézségét. A kéznek épp az a biztonsága és könnyűsége, a rajzolásnak az a spontán frissesége, a vonal kifejező értékében való gyönyörködésnek az az atmoszférája hiányzik itt, ami a fehéralapos vázarajzok fő vonzóerejét adja.

Ez nem annyira az óon díszítőjének ügyetlenségén múlt, mint azon, hogy rossz utat választott: a szigorúan pontosnak szánt másolásnál szükségképpen vesznek el az eredetinek közvetlenségéből, mesterének kötetlenségéből eredő kvalitásai.[64] Ezt bizonyítja a másik óon, *(16—18. kép)* amelyen díszítője — kétségtelenül azonos az atléta-jelenetek festőjével — szabadabban bánt antik mintáival. A háromalakos jelenetet nyilvánvalóan elsősorban a klasszikus kor sírművészete, a domborműves sírsztélék és a fehéralapos lékythosok jelenetei inspirálhatták,[65] de egészében a kompozíciót aligha találta készen a festő antik emléken. Ebből a szempontból lényegtelenek az olyan részletek, mint a támlás szék egyedülálló formája,[66] az ülő nőalak chitonja alsó részének valamilyen félreértésből adódó díszítése, a ruhátlan — tehát az utánzott korban ilyen jelenetben csak fiúnak elképzelhető — középső alak nemiszervének jelöletlensége, az ülő nőalak mögött felakasztott szalag rajzának értelmetlenségei. Hasonló esetek a másik, antik minta után rajzolt óon-képen is előfordultak. Ezúttal azonban a jelenet egészének értelmezése problematikus.

Mindhárom alak azonos kéztartásban jelenik meg; ez a gesztus az archaikus korra visszanyuló ábrázolási konvenció szerint elsősorban arra szolgált,

[60] *E. Norman Gardiner:* Athletics of the Ancient World. Oxford 1955 (1930) 82 és fig. 45; *J. Jüthner:* Die athletischen Leibesübungen der Griechen I. Sitz.-Ber. Wien 249, 1. 1965. 160.

[61] Vö. *Caskey—Beazley:* Vases in Boston. I, 19.

[62] Erről l. *F. Eckstein:* RM 63 (1956) 90—95.

[63] Arch. Zeitung 1878, Taf. 11, és erről a *Beazley*nél (ARV, i.h.) említetteken kívül *Daremberg—Saglio* II, fig. 3678; *Reinach:* Rép. vases I. 422; JHS 27 (1907) 264, fig. 12 (részletek); *Gardiner:* i.m., fig. 121—122 (részletek).

[64] *Friedländer:* Echt und Unecht (fent 1. jegyz.) 25—26.

[65] Hogy a két műfaj ábrázolásainak összefüggése olykor a mester azonosságáig mehetett, arról l. *S. Karusu:* AM 71 (1956) 133—135. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy a két alapjában különböző rendeltetésű emlékcsoport ábrázolásai között ne lettek volna egyes ikonográfiai motívumokban lényeges különbségek.

[66] A két keresztrúd egyetlen ismert párhuzama egy athéni pyxis *(Beazley:* ARV 832, 37; *Richter:* Furniture, 28 és fig. 121); a lábak formája is szokatlan ennél a széktípusnál, a rojt pedig, amely a szék lapjáról lelóg, teljesen értelmetlen.

hogy a két kéz ne fedje egymást, és csak ritkán van megállapítható konkrét jelentés-tartalma.[67] Jól motivált és gyakori olyan esetekben, mikor az alak egyik vagy mindkét kezében tart valamit,[68] ahogy itt az ülő nőalak, de teljesen motiválatlan a másik két, mereven egyforma tartású, üres kezű alaknál, akiknek gesztusát talán áldozati jelenetek sugallták. Az ülő nőalak egyik kezében dobozt tart, ami nem szokatlan motívum a sírművészetben;[69] ugyanígy gyakori az ülővel szembenálló másik nőalak is, akinek kéztartása vagy a kezében tartott tárgyak azonban az eredeti reliefeken vagy vázarajzokon mindig valamilyen meghatározott kapcsolatot fejeznek ki az ülő alakkal.[70] A középső ruhátlan fiú gyakran jelenik meg hasonló helyzetben vázaképeken, és sztéléken is előfordul, kezében aryballossal, strigilissel vagy gazdájának gymnasion-beli életére utaló más tárggyal.[71] Két nőalak között azonban olyan esetben, mikor az ülő nő semmiképpen sem lehet istenség és nem lehet szó mítológiai jelenetről, akár ruhátlan fiú, akár ruhátlan lány nehezen képzelhető el. Azokban a ritka esetekben, mikor ülő nőalak előtt ruhátlan ifjú, vagy akár ruhás lány van ábrázolva, mindig aktív és erősen motivált, az ülő alakkal való kapcsolatot közvetlen gesztusokkal kifejező szerepe van a jelenetben már a szigorú stílus idején is, amelynek kifejezésmódját az óon festője követte.[72]

Nyilvánvaló ugyanis, hogy a rajz, amely ezúttal az edény felületének csaknem a felét üresen hagyta, nagyjából az előbbivel egykorú, 470 körüli vázaképek stílusát utánozza gondosan, a vonalaknak a fehéralapos vázákon ekkoriban divatba jött barnás színét is megőrizve, de nem gondolva azzal, hogy a két jelenetet alul lezáró nyelvmintasor fogalmazása és az egyes nyelvminták különállása jóval későbbi időre mutat.[73] Bár elrajzolások és korrektúrák, főként a középső alakon, itt is előfordulnak, a klasszikus kori ikonográfiai minták nyomán szabadabban komponált, nem pedig egyetlen rajzot aggályos igyekezettel másoló kép sokkal sikerültebb a másiknál, vonalai érzékletesebbek, mint az atléta-jeleneteken.

Nem könnyű válaszolni arra a kérdésre, hol és mikor készülhetett a két vázarajz. A vásárlás helye és ideje önmagában nem sokat jelent. Az atléta-ábrázolások mintaképének müncheni őrzési helye azonban hasonlóképpen közömbös, ha azt keressük, hol készült a másolat, mert mint kitűnt, az óon rajzának reprodukció volt az alapja. Nem jelent sokat az attikai agyag és a vázakeredetisége sem, mert a fehér festésű, még díszítetlen kis vázákat könnyen tüntethették el lelőhelyükről, és vihették el bárhová. Mégis több érv szól amellett,

[67] Vö. *G. Neumann:* Gesten u. Gebärden in d. gr. Kunst. Berlin 1965. 10 és Abb. 1, 18—19 és Abb. 7; etc.

[68] Pl. *U. Hausmann:* Gr. Weihreliefs. Berlin 1960. fig. 4 (a pitsai festett fatábla áldozói), vagy fig. 11 (a chrysaphai relief alakjai), és számos esetben sírsztéléken vagy fehéralapos lékythosokon is. Üres kézzel pl. *Kurtz:* i.m. (fent 50. jegyz.), pl. 22,2.

[69] Pl. *H. Diepolder:* Att. Grabreliefs, Taf. 21; *Riezler:* Weissgrundige att. Lekythen, Taf. 9; stb.

[70] A típusnak mintegy alapképlete *Riezler:* i.m., Taf. 10 vagy Hégésó sztéléje.

[71] Pl. a budapesti sztélén: *Diepolder:* i. m., Taf. 49,2.

[72] Elég az ikariai reliefre és az ún. Leukothea-reliefre utalni, l. *N. M. Kontoleon:* Aspects de la Grèce préclassique. Paris 1970. 7—20 (az ikonográfiai probléma tárgyalásával) és pl. 4—6; *E. Berger:* Das Basler Arztrelief. Basel 1970, 124—128; *H. Hiller:* Ionische Grabreliefs der 1. Hälfte des 5. Jh. Tübingen 1975. 134 és Taf. 16. Jellemző későbbi példák: *A. Conze:* Att. Grabreliefs. Taf. 26—27.

[73] Vö. pl. az Eretria-festő athéni epinetronát (*Arias—Shefton—Hirmer:* A History of Greek Vase Painting, fig. 203), amelynek Aphrodité-Erós párja is szóba jöhet, mint az óon képének inspirálója.

hogy a két hamisítvány a fehéralapos vázák divatjának két nagy hulláma közül a másodikban készülhetett. Az új fedőréteg túlságosan érzékeny, könnyen elválik az eredeti felülettől; aligha bírt volna ki szakszerű konzerválás híján négy-öt évtizedet, különösen ha egy-két kézen keresztül kellett volna mennie. Görög, alighanem Athénban dolgozó mesterre mutat az attikai művészet ismerete, például a képek alatti mintasor alkalmazása, amely a két ismert eredeti vörösalakos óonon szinte kanonikusan megjelenik — mindkettő Athénban bukkant fel, legkésőbb a negyvenes évek elején. Így valószínű, hogy a két rajz a harmincas években vásárlási helyén készült, tanúsítva, hogy az új divat által támasztott érdeklődés az athéni váza-hamisítókat itáliai társaikkal versengő színvonalú teljesítményekre ösztönözte. S elképzelhető, hogy szerepe volt keletkezésükben a hamisítás legetikusabb fajtájának is: a tanítványként való versenyre kelésnek a megcsodált régi mesterekkel.

4. Szörnyek a láthatáron

Feltűnő, hogy a korinthosi vázafestészet művészi értékét milyen későn fedezték fel, és hogy tudományos kutatása, bár szintén viszonylag lassan bontakozott ki,[74] nemcsak megelőzte az élő művészet és a műgyűjtés feléje fordulását, hanem jelentős mértékben ösztönzője is volt, — ami megint csak úgy volt lehetséges, hogy ez az ösztönzés az alkalmas történeti pillanatban érkezett. A múlt századi közömbösség[75] fő oka nyilván a figurális jelenetek ritkasága és az állatfrízek első pillantásra riasztó egyhangúsága lehetett. Ez a közömbösség, az a tény, hogy sokáig nem váltak alkotórészeivé az eleven művészeti kultúrának, magyarázza talán a szokatlanul nagy, mintegy nyolc évtizedes időközt hamisításuk első virágkora és a hamisítványok tudományos leleplezésének kezdete között.

A korinthosi vázák hamisításának első nagy hulláma ugyanis jóval megelőzte művészi értékük felismerését; egyébként pontosan helyhez és időhöz köthető: fő műhelye Tarquiniában működött a múlt század nyolcvanas éveitől kezdve.[76] Bár ezeknek a vázáknak korinthosi eredete tudományos körökben akkor már jórészt elfogadott volt,[77] a tarquiniai műhelyben mint etruszkokat másolták és hamisították az etruszk sírokban előkerült példányokat. Egykorú terjedésük fő oka is alighanem az etruszk művészet iránti érdeklődés volt. A fentiek alapján érthető azonban, hogy az igényesebb vevőkre számító hamisítók olykor attikai vagy más görög műhelyekben készült figurális vázaképek másolataival próbálták változatosabbá tenni az így a vázák aljára szoruló korinthosi állatfrízeket. A hamisítványok felismerését kétségtelenül az is akadályozta, hogy legalább az 1880-as évek óta tudtak a görög műhelyekben készült vázák egykorú etruszk utánzatairól is,[78] ezeknek megkülönböztető sajátosságai azonban még sokáig igen bizonytalan körvonalúak maradtak. Ezért gyakori volt, de máig előfordul, hogy a korinthosi produkcióban ismeretlen

[74] *Cook:* i.m. (fent 24. jegyz.), 307—309.

[75] Méreteiről jellemző képet ad a *S. Reinach*tól először 1899-ben hiadott Répertoire des vases grecs et étrusques átlapozása.

[76] A továbbiakhoz l. *Amyx* és *Bothmer:* i.m. (fent 27. jegyz.). Egyéb múlt század végi hamisítványokról l. alább a 78. jegyzetet.

[77] *Cook:* i.m., 307.

[78] *Amyx:* i.m. 14—15.

korinthizáló díszítésű vázákat hamisítvány helyett etruszk utánzatnak minősítik.[79] Így a korinthosi vázák hamisítása és a hamisítványok recepciója, főleg korai szakaszában, elsősorban a legújabbkori *etruscheria* történetéhez tartozik.[80]

Alapvető változást hoztak a korinthosi vázák értékelésében századunk harmincas évei. Az európai kultúrában az első világháború végétől alakulóban levő jelenségek a politikai atmoszféra hatása alatt éles körvonalakat kaptak. Ami a képzőművészetet illeti, mind inkább nyilvánvalóvá vált a kifejezési formáiban hagyományos utakon haladó irányzatok alárendelődése — gyakran szándéktalanul is — a valósággal való őszinte szembenézés szellemi kifejezésformáit elfojtani igyekvő, antihumanisztikus célok érdekében a biztonság légkörének látszatát tápláló államhatalmaknak és tudatos vagy akaratlan támogatóiknak. Másfelől a kor valóságának feltárására és leleplezésére törekvő művészet ugyanennek az atmoszférának hatása alatt egyre égetőbb szükségét érezte új kifejezési formák keresése mellett olyan szimbólumok felfedezésének vagy kialakításának is, amelyeknek képi megjelenése mindenki előtt érthető, és amelyek így alkalmasak rá, hogy nézőik számára a művésztől remélt világossággal és kifejező erővel fogalmazzák meg a bennük formátlanul élő tiltakozást a fenyegető rettenet ellen. Példaként megint elsősorban Picassora kell utalni: a húszas évek végétől állatalakokból és szörnyekből (ló, bika, Minotaurusz) kialakított szimbólum-rendszerére,[81] amelynek közlő jellegét és szerepét az 1937-ben készült Guernica-képpel kapcsolatban maga fogalmazta meg pontosan.[82]

[79] Például a Fogg Art Museum egy hamis oinochoéja (CVA USA 1, pl. 1,1; *Rumpf:* MuZ Taf. 14,2), amelyre nem adódott más magyarázat, mint az, hogy «italo-korinthosinak látszik, bár Athénben vásárolták» (*R. J. Hopper:* BSA 44 [1949] 235). Ugyancsak hamisítvány *J. L. Benson:* Die Geschichte der korinthischen Vasen. Basel 1953. Taf. 11; a róla elnevezett «Arlesheimgruppe» Benson szerint «külön irányzat a korinthosi vázafestészetben, közel a délitáliai stílushoz» (i.m. 56); az ide sorolt párizsi váza (Cab. Méd. 85) a vulcii Hercle-festő eredeti műve, a csoport harmadik darabját nem tudtam azonosítani; a hamis aryballos egyes, Korinthosban ismeretlen vonásai azzal magyarázhatók, hogy a festés etruszko-korinthosi váza nyomán készült. — A *J.—P. Thuillier* cikkében (Mélanges 86 [1974] 50—53, fig. 2—6) publikált váza antik, a díszítés azonban modern és nyilvánvalóan *Campanari*nak a cikkben az 1. képen reprodukált rajza után készült, amely egy bekarcolt díszítésű bucchero-edény jeleneteit ábrázolja. — Egy legutóbb közölt amphorát (*A. Hus:* Les siècles d'or de l'histoire étrusque. Bruxelles 1976. pl. 45,b) a hamisító nyilván korinthosinak szánt, az «etruszko-korinthosi» meghatározást a hibrid vázarajzzal szembeni tanácstalanság sugallhatta. — Ritka a kifejezetten etruszko-korinthosi utánzat, mint a Cork-i University College egy kylixe (lelt. sz. 1259; A. *W. Johnston:* A Catal. of Greek vases in Ireland. Proc. of the Royal Irish Acad., Vol. 73, Sect. c, 9, 1973, 467; a váza fényképéért a gyűjtemény vezetőségének tartozom hálás köszönettel), amely a vulcii Fehér Folt-festő vázái nyomán készült. — Toscanában egyébként az utóbbi időben mind nagyobb tömegben készülnek korinthizáló hamisítványok. Egyik festőjük jellegzetes művei a viterboi Uffizio Scavi elkobzott anyagában láthatók, egy másiknak három gondosan festett vázája nemrégiben került hamburgi magángyűjteménybe. Az újabban Itáliában készült korinthizáló vázahamisítványokat többnyire az különbözteti meg a Görögországban készültektől, hogy korinthosi és etruszko-korinthosi elemek keverednek rajtuk, a görögországi mesterek előtt viszont csak korinthosi példák állnak. Felbukkantak azonban az elmúlt években itáliai műkereskedelemben tiszta korinthosi stílusú hamisítványok is, köztük a protokorinthosi bagoly alakú edények két mesteri utánzata.

[80] Ennek kitűnő történeti vázlatát adta *M. Pallottino:* Il problema delle falsificazioni d'arte etrusca di fronte alla critica, *in* Atti dell'Accademia Nazionale di San Luca. Roma 1961.

[81] *Körner:* i.m. (fent 46. jegyz.), 32—33.

[82] Idézi *H. Barr Jr.:* Picasso, Fifty Years of his Art. New York. 1946. 202.

A múlt-teremtés munkája során fordult a figyelem többek közt a középkori művészet ikonográfiája felé is.[83] Zervost 1935-ben még inkább ez kötötte le, és nem figyelt fel a korinthosi vázafestészetre, de közölte a 7. századi orientalizáló vázafestészet más központjainak néhány darabját. Az idő azonban megérett arra, hogy a korinthosi vázák állatfrízei is szimbólum-értéket kapjanak, pontosabban visszakapják szimbólum-értéküket modern nézőik szemében, hogy felismerjék bennük annak a megfogalmazását, aminek kimondására rettegve vártak: a békésen legelő szarvasok vagy kőszáli kecskék mögött lépdelő, olykor egyik mancsukkal már rájuk csapó ragadozók, az emberformájúság határait széttörő szörnyalakok frízeiben az emberi lét halálos bizonytalanságának, megnevezni alig tudott démoni erőkkel szembeni kiszolgáltatottságának, minden véres szörnyűség szüntelenül a levegőben rezgő lehetőségének vizuális megjelenítését.

Úgy látszik, annak a felismerését, hogy a görög orientalizáló keramikaműhelyek állatfrízei közül a korinthosiaknak vannak meg leginkább a kívánt asszociáció-kiváltó kvalitásai, elsősorban új, monumentális monográfikus feldolgozásuk könnyítette meg. 1931-ben jelent meg H. Payne könyve, a Necrocorinthia, a korinthosi vázafestészet első teljes és máig mérvadó feldolgozása, benne az állat- és szörnyalakokat tárgyaló gazdag fejezettel (67—91. lap), tábláin a korinthosi állatfrízek világának bemutatásával. A könyv az idők teljességében érkezett. Érthető, hogy hamarosan nemcsak a korinthosi vázák iránti tudományos és műgyűjtő érdeklődés fellendülése követte, hanem hamisításuk új hulláma is.[84]

Ennek egyik tanúja a Szépművészeti Múzeum kis fedeles pyxise *(19—22. kép)*.[85] Az edény és fedele *(23—24. kép)* különböző anyagból készült, az előbbi sárgás, az utóbbi zöldes színű. Az, hogy a festés a töredékes részeken is átmegy, magában is gyanút keltő, de nem érdemes ezt további részletekkel indokolni, mert a váza festőjét D. A. Amyx egy cikkében már bemutatta és jellemezte.[86] Munkásságának kezdetét az 1935 körüli időre, működését Athénbe helyezte. Mindezt megerősíti a budapesti váza, amelyet előző tulajdonosa Athénben vásárolt az 1930-as években. A vázán először K. Schefold ismerte föl ennek a rendkívül tevékeny hamisítónak a kezét,[87] akitől Amyx 1964-ben már mintegy negyven darabot tartott számon.[88] A váza fedele, mint a műhely legtöbb darabja, antik, csak a festése modern, maga az edény azonban minden

[83] L. *Zervos* említett könyvében a 319—335. képet; az egész kérdéshez *W. Hoffmann:* Grundlagen der modernen Kunst. Eine Einführung in ihre symbolische Formen. Stuttgart 1966; magyar ford. 1974, főleg 67 sköv.

[84] Az eset nem egyedülálló: így követte *Eckhel* «Doctrina nummorum»-ának megjelenését az antik pénzek hamisításának fellendülése (vö. *D. Mustilli:* EAA III, Roma 1960, 585), vagy *Inghirami*, *Micali* és mások rajzpublikációit a váza-hamisítások (vö. *Bothmer*, a 27. jegyzetben i.m., 36—39).

[85] Lelt. sz. 77.16.1—2.A. Az edény m.: 5,3 cm, átm.: 6,7 cm; a fedél m.: 2,19 cm, átm.: 4,62 cm. *Oroszlán, Z.*, i.m. (fent 56. jegyz.), 27, E.6 és 7. tábla.

[86] Brooklyn Museum Bulletin 21,2 (1960) 9—13; tőle származik a «Shoe Lane Painter» elnevezés, a festőnek az athéni Pandrosos-utca régiségboltjaiban található műveiről. *J. L. Bensonnak Amyx* cikkében ígért bővebb tanulmánya a hamisítóról tudomásom szerint nem jelent meg. Vö. *W. G. Moon*, AJA 81 (1977) 385. A stockholmi Nemzeti Múzeum őriz egy korinthosi oinochoét (lelt. sz. 33 126), amelynek típusa pontosan azonos az Amyxnél bemutatott vázáéval; hasán egy sáv az eredeti mázból már le van csiszolva a hamis fríz számára, amelyet azonban nem festettek meg.

[87] *J. L. Benson* levélbeli közlése 1951. nov. 22-én.

[88] Levélbeli közlése szerint (1964. szept. 10).

valószínűség szerint egyidős festett díszítésével, bár a hamisító kvalitásaihoz méltó ügyességgel utánozta a VI. század első felének korinthosi keramikájában elterjedt konkáv oldalú pyxis-formát. Az állatok és a térkitöltő motívumok típusa jól ismert a festőnek Amyxtől elemzett többi vázájáról; megismétlődik a vázán a fríznek az a feltűnően nem-korinthosi és a kompozíció feszültségét lazító vonása is, hogy az állatok egy irányban haladnak, nem tagolódnak csoportokra.[89] Feltűnő csak a fedél bagoly-alakjának kiesése a korinthosi stílusból, és még sokkal inkább az edény központi figurája, a Gorgó-fejes ruhátlan férfialak.[90] Nehéz volna a festőről, aki ennyi beleérzéssel és szaktudással utánozta a korinthosi vázákat, azt feltételezni, hogy nem ismerte a Gorgó mítoszát. Könnyebben elképzelhető, hogy a férfi-Gorgó kreálásánál talán éppen szaktudása ragadta el. Payne említett munkájának egyik fejezetében az archaikus korinthosi márványszobrászat egyik fő művével, a korfui oromcsoporttal is foglalkozik.[91] A középső, a kompozíció fölött uralkodó monumentális Gorgó-figurától jobbra megjelenő ifjúalak, Chrysaór jellemzésében ezt írja: «frontális ábrázolása talán a Medusával való kapcsolatát hangsúlyozza, és biztosan ez az oka, hogy Gorgó-szemei, Gorgó-orra és a Gorgóéhoz hasonló szája van... Chrysaór kétségtelenül örökölt valamit Medusától.»[92] A festő biztosan ismerte és tanulmányozta Payne könyvét; nem lehetetlen, hogy férfi-Gorgójával Chrysaórt akarta Payne jellemzésének alapján vizuálisan új életre kelteni,[93] s benne élve a korinthosi állatfrízek szellemében, új formával színesítette kép-világukat. Mindenesetre közelebb került légkörük megértéséhez a maga útján, mint a jelenségeknek szinte csak regisztrálását és rendszerezését feladatának tartó Payne. A korai görög ábrázolások állat- és szörnyvilágának értelmezése a tudományban csak jóval később, a második világháború után kezdődött meg,[94] amikor ennek a világnak nem szűnő aktualitása művészi forrás értéküket is feltárta,[95] ugyanakkor mélyebb megértése a hamisításuk tárgyi problémái iránti érzékenységet is kifejlesztette.

5. *Meditáció*

Ezen a ponton az antik művészet történésze elégedetten hagyja abba a munkát, azzal a tudattal, hogy megoldotta a hamisítványokkal kapcsolatban rá tartozó feladatot. A múzeum, gyűjtemény vagy műkereskedés, amelynek a

[89] *Amyx*, a 86. jegyzetben i.m., 9.

[90] *Amyx*, uo., 12, utal rá, hogy máshol is előfordul a hamisító művein; ismétlődésére egy svájci magángyűjteményben őrzött aryballoson *J. L. Benson* hívta fel a figyelmemet (fent 87. jegyz.).

[91] NC 240 sköv., kül. 242; *G. Rodenwaldt:* Altdorische Bildwerke in Korfu. Berlin 1938. Taf. 11.

[92] «it is, perhaps, to emphasise his connexion with Medusa that he is represented frontally; it is certainly for this reason that he is given a gorgon's eyes and nose, and something like a gorgon's mouth . . . Chrysaor certainly inherited something from Medusa» (242).

[93] A Gorgó-fejet viselő férfialakok fennmaradt ábrázolásai aligha szolgálhattak mintául (vö. *C. Weickert, in* Stud. Robinson I. St. Louis 1951. 523; a Phobos-értelmezést semmi nem támogatja).

[94] Elsősorban *K. Schefold* tanulmányában: Das Dämonische in der griechischen Kunst, *in;* Hermeneia. Festschr. O. Regenbogen. Heidelberg 1952, 28—39, majd részletesen könyvében: Griechische Kunst als religiöses Phänomen. Hamburg 1959. főleg 29—43. Vö. most gazdag anyaggal, de némiképpen egyoldalú értelmezésekkel *P. Müller:* Löwen und Mischwesen in der archaischen griechischen Kunst. Zürich 1978.

[95] Így *Zervos* új könyvében: La civilisation hellénique I. Paris 1969. 45—46, 114.

vizsgált tárgyak birtokában voltak, szegényebb lett néhány ókorinak hitt darabbal, de hitele ugyanennyivel megnövekedett; elkerülte azt, hogy nézőit vagy vásárlóit szándéktalanul félrevezesse. A legnagyobb gyűjtemények az utóbbi évtizedekben szinte önmarcangoló nyíltsággal tárják a világ elé egy-egy világhírű darabjuk hamisítvány voltát;[96] olykor inkább esnek az ellenkező túlzásba,[97] mint hogy a legkisebb gyanút is eloszlatatlanul hagyják darabjaik hitelessége felől. A leleplezésben a műértő ízlésének diadalát, a kutató — ha ő volt a leleplező — nem pusztán és nem is elsősorban a maga érdemét, hanem tudománya módszereinek megbízhatóságát ünnepli, vagy egyszerűen regisztrálja, ha szerényebb természetű. Úgy érzi, hogy a szüntelen küzdelemben a hamisítók és tettenérőik között csatát nyert, s ennek akkor is megvan a jelentősége, ha tudja, hogy a végső győzelemre egyik oldalon sincs remény. Ez a harc jellegéből folyik: a két ellenfél minden győzelmével vagy minden új pozíciója kiépítésével a másiknak ad új fegyvereket. Így dolgoznak akaratlanul is örökké egymásért: a tudomány a hamisítók, a hamisítók a tudomány módszereinek tökéletesedéséért. Furtwängler 1899-ben úgy gondolta, hogy antik fekete- és vörösalakos vázákat nem lehet hitelt érdemlően hamisítani az antik máz utánozhatatlansága miatt.[98] 1942-ben sikerült az antik «máz» előállításának titkát megfejteni,[99] és ettől kezdve a görög vázák hamisítványainak felismeréséhez a korábban abszolút értékűnek vélt[100] kritérium helyett másokat kellett és kell felfedezni, a korábbinál nagyobb figyelmet kell fordítani a vázaforma, a festő-stílus, az ornamentika és egyéb elemek megfigyelésére. Ludwig Curtius új stíluskritikai és ikonográfiai érvek birtokában a szeretve tisztelt mester, Furtwängler monumentális gemma-monográfiájának megjelenése után fél századdal kimutatta, hogy az egyik tábláján reprodukált valamennyi darab hamisítvány.[101] Két példa a sok helyett.

A kutató azonban mégis úgy érzi, óvakodnia kell attól, hogy túlbecsülje egy tárgy «nem-eredeti» voltának bebizonyításával elért diadalát; tudja, hogy tudományának elszakosodása, tárgyától való elidegenedése során a hamisítványok puszta leleplezése gyakran a művekről való lényeges mondanivaló hiányának vált álcázásává,[102] igyekszik nem összetéveszteni a módszereinek tökéletessége fölött érzett narcisztikus elégedettséget tudománya vagy tudományos teljesítménye létjogosultságának igazolásával. Márcsak azért sem, mert számos példa tanította meg arra, hogy a tudományos teljesítménynek éppúgy bírája

[96] Jellemző példa erre a Metropolitan Museum hamis etruszk terrakottaszobrainak esete: a múzeum itáliai expedíciót szervezett a tények felderítésére, és ennek, valamint a technikai vizsgálatok egész sorának eredményeit, amelyek a szobrok hamisítvány voltát bizonyították, külön kötetben tette közzé (*D. v. Bothmer—J. V. Noble:* An Inquiry Into the Forgery of the Etruscan Terracotta Warriors in the Metropolitan Museum of Art. Metr. Mus. Papers, No. 11,1961).

[97] L. a Metropolitan Museum koraklasszikus görög bronz lószobrának kiállítással egybekötött látványos leleplezését, majd rehabilitálását (*J. V. Noble:* Metropolitan Museum of Art Bulletin 26, 1967—68, 253—256, és vele szemben *C. Blümel:* Arch. Anz. 1969, 208—216; vö. *N. Kunisch, in* «Fälschung und Forschung», 20—24).

[98] *Furtwängler:* i.m. (fent 39. jegyz.), 32.

[99] *C. Weickert:* Arch. Anz. 1942, 512—528.

[100] A fentebb elsőként tárgyalt amphora esete mutatja, hogy eredeti mázú hamisítványt is tudtak csinálni.

[101] Arch. Anz. 1944—45, 1—24.

[102] «Wenn nichts Positives geboten werden kann, ist die Negation mitunter auch der billigste Weg 'interessant' zu sein.» (*P. Metz, in:* Festschrift K. Oettinger, Erlangen 1967, 475)

az Idő, mint a hamisítóénak. Ezt ebben a vonatkozásban az eredetinek nézett és később hamisnak bizonyult darabok eseténél még jobban mutatja a fordítottja: amikor például egy reneszánsz utánzatnak tartott szoborról kitűnik, hogy antik,[103] vagy — alacsonyabb szférákba szállva le — egy terrakotta-szoborról, amelyet korábban stílusának és kivitelezési technikájának furcsaságai alapján modern hamisítványnak gondoltak, később részben új leletek, részben a nyersebb fogalmazás iránt fogékonyabb korízlés hatására világossá válik, hogy ókori műhelyben készült.[104] *(25. kép)*

A művészettörténész tehát nem felejti ugyan, hogy a hamisítvány üldözése *per definitionem* feladata, mégsem szívesen áll meg a puszta leleplezésnél, hanem éppen történész voltában szem előtt tartja a hamisítvány és a hamisítás pozitív történeti jelentőségét is: létével és felismerésre ítéltségével — bármilyen akaratlanul is — jellemzője, és ha kell, leleplezője annak az értékrendnek, amely létrehívta és létjogosultságot adott neki. Ez éppúgy áll a graecofil etruszkokra, akik számára érdemes volt helyben «hamisítani» a tömegesen importált görög vázákat,[105] mint a görög művészetbe értetlenül belészerelmesedett római előkelőkre, akik szellemi kisebbrendűségi érzésük elaltatására újgazdag mohósággal és ízlés-hiánnyal készíttettek maguknak hamisítványokat klasszikus görög művekről, a reneszánsznak az antikokat öntudatosan versenyre hívó szobor-hamisítóira és mecénásaikra, vagy a neogótika gótikus hamisítványok áradatát provokáló híveire. A hamisításnak erre az aspektusára figyelve, történésze igyekszik meghallani és megérteni vallomásának szinte legfontosabb részét, hogy megbélyegzi azt, ami készítésekor perc-életű, csak-aktuális volt a maga korának, mesterének vagy közönségének művészetében, illetve művészetszemléletében, és kiemeli, ami maradandó, amibe az élet még belefogózhat, vagyis egy mester, egy korszak, egy ízlésirány formába és nem szavakba foglalt kritikája: így látjátok ti, vagy így szeretnétek látni.

Miért, hogy a tudományától rárótt feladatai e körültekintő teljesítésének tudata sem teszi teljesen elégedetté a kutatót, ha tudományának emberi mondanivalójáig akar eljutni? Alighanem azért, mert úgy érzi,nem szabad lemondania egy tudománya jól szabályozott medréből kilépő lehetőségről, arról, hogy a hamisítás és a hamisítvány fogalmát, beleértve ezeknek kutatását és sajátmagát is, mint a hamisítványok tanulmányozóját, a maga korának szemszögéből is értelmezze, és megnézze, nincsen-e ennek a feladatnak — amely természetesen mindig femerül — különleges jelentősége éppen most: «egy korban, melynek mérlege hamis / s megcsal holnap, mert megcsalt tegnap is».

Úgy tűnik, az érzékenység eredeti és hamisítvány megkülönböztetése iránt és az igyekezet a kettő közti határok áthághatatlannak bizonyítására a legutóbbi félszázadban neurotikus formákat öltött. Mint láttuk, a hamisítással

[103] *J. Pope-Hennessy:* Michelangelo's Cupid. The End of a Chapter. Burlington Magazine 98 (1956) és Essays on Italian Sculpture. London—New York 1968, 111—120; egyéb példák: *K. Fittschen:* Festschr. F. Brommer. Mainz 1977, 97—9 és 22. jegyz.

[104] A 25. képen bemutatott fej a Szépművészeti Múzeumban (lelt. sz.: 50.1323; m.: 42,5 cm) évtizedekig hamisítványként volt számontartva; *W. Johannowsky* ásatásai nyomán (vö. *A. de Franciscis;* EAA VII. Roma 1966, 638—640, a korábbi irodalommal) bizonyossá vált, hogy a teanoi vagy calvii műhelyben az i.e. IV. század első felében készült Dioskur-fej.

[105] A klasszikus példa a párizsi Musée Rodin vörösalakos kylixe (*N. Plaoutine:* JHS 57 [1937] 22—37); egyéb példákról is *B. B. Shefton:* Wiss. Zeitschr. d. Univ. Rostock 16 (1967) 529—536.

való tudományos foglalkozás is lényegében a legutóbbi évtizedek műve, de hogy napjainkhoz közeledve egyre gyorsabb ütemben fokozódik az érdeklődés a kérdés iránt, azt a szakirodalom ijesztő méretű növekedésénél is jobban mutatja a mintegy tizenöt hamisítvány-kiállítás, amelyet az elmúlt negyedszázadban rendeztek a világ nagy múzeumaiban.

Amivel ezt magyarázni szokták: a műgyűjtés, a műkereskedelem és a múzeumok iránti érdeklődés terjedése — maga is magyarázatra szorul. Úgy látszik, hogy a hamisitvány-kérdésben egy fontos pontján lehet megragadni korunk európai hagyományú művészeti kultúrájának polarizálódását. Az egyik oldalon a század eleje óta felmerülő és mind jobban erősödő törekvés áll a történeti stílusokkal való leszámolásra és szembefordulásra, s a következetes előrehaladás mind tökéletesebb tagadásuk, a művészi kifejezés formáinak és értelmének teljes megújítása felé, abban a meggyőződésben, hogy a történeti stílusok *mint olyanok* jelenleg az élő művészet számára folytathatatlan formai hagyományt képviselnek. Távolról sem jelenti ez az elmúlt korok művészi teljesítményeinek semmibe vevését, csak a rabságukból való szabadulást. Alkotó művészi megközelítésük így nem függ feltétlenül történeti megértésüktől: a művész olykor komolyan vagy irónikusan tetszése szerint bármely kor művészi kifejezésformáinak jelmezét felölti, a formai megértést gyakran tudatosan szegezi szembe a történetivel, s a maga sokféle mondanivalója számára nem egyszer mintegy *objet trouvé* vagy *ready made* módjára használ fel régi korok vagy más kultúrák bármelyikéből kiemelt műveket és motívumokat. A hamisítás egyenesen mint szándékaihoz illő eszköz, vagy kaland érdekelheti, az «eredeti vagy hamisítvány» alternatíva itt elvesztette hagyományos értelmét.

Kétségtelen azonban, hogy ma jóval általánosabb a kor legelevenebb művészi mondanivalójáért küzdő művészetet értetlenül fogadók görcsös kapaszkodása a történeti stílusok teljességébe, igénye valamennyi bárhol és bármikor létezett művészi forma megismerésére és megértésére. Ezek a művészettel, és szükségképpen nemcsak a maival, hanem a régebbi korokéval való eleven kapcsolatot is történeti megértésével vagy legalább történeti elhelyezésével próbálják pótolni; egy mű hozzájuk szóló mondanivalóját mindenekelőtt egy történeti korba való besorolásában, egy körnek, iskolának, legfőképpen egy mesternek tulajdonításában remélik megtalálni. A 20. század kultúrájának ezen a pólusán kap óriásivá nagyított és egyoldalúan eltorzított szerepet az «eredeti vagy hamisítvány» kérdése, ott, ahol a hamisítványok leleplezésétől és az eredetivel való szembesítésétől várják — reménytelenül — annak megértését, minek kellene tetszenie egy képben vagy szoborban. Mély szorongással eltelve, mert érzik védtelenségüket a hamisítványokkal szemben, hiszen szembefordultak az Idővel, vagy legalábbis elfordultak tőle, azért vált ennyire fontossá számukra megtudni egy műről, ki, mikor, hol és milyen szándékkal készítette. Aki az Időben él, az elsősorban magukkal a művekkel igyekszik szemtől szembenézni, számolva azzal, hogy némák, ha nincs itt és most mondanivalójuk számára, és beszélnek, ha van. Ezt a beszédet megérteni az egyetlen élő formája a művészettel való találkozásnak; aki nem képes rá, a legmegbízhatóbb természettudományos módszerekkel végrehajtott hitelesítés sem fogja közelebb vinni egy mű megértéséhez.[106]

[106] *Metz:* i.m. (fent 102. jegyz.), 477; vö. a hires «Auge oder Lampe» vitát *D. v. Bothmer* és *F. Brommer* között: Arch. Anz. 1963, 439—450; 1964, 615—627; 1965, 552—553.

Ezért kellett a hamisítvány-kutatásnak egy ponton zsákutcába jutnia. A történelembe fogódzás vágya a szigorú történeti «hitelességet» emelte a legmagasabb rangra, tette a múzeum-kultúra, a műgyűjtés és a műélvezés alapjává. A hamisítvány és «eredeti» közti alapvető értékkülönbség létezését, és a hamisítvány abszolút megbélyegzésének jogosultságát próbálták és próbálják sokféle érvvel megvédeni a szakma becsületét féltő szakemberek, gyűjtemények, gyűjtők és műkereskedők. Hol a hamisító etikai magatartásában (vagyis a hamisítás szándékában), hol alkotáslélektani helyzetében (vagyis mintáihoz kötöttségében) keresik az elhatárolhatóság alapját, hol a hamisítvány történeti-társadalmi szerepében (téves történelemfelfogást és közizlést terjeszt) vagy eredeti és nem-eredeti mű anyagi értékének különbségében.[107] Az alternatíva abszolút érvényét már az is kétségessé teszi, hogy a fenntartását hirdető szemlélet szükségképpen előbb-utóbb eredeti vagy csaknem-eredeti értéket tulajdonít régi korok majd minden művének.[108] De a vagy-vagy valamennyi érve megtámadhatónak bizonyult éppen azért, mert a hamisítvány objektív, abszolút meghatározásához akart elvezetni; azoknak a kezéből csúszott ki a megfoghatósága, akik számára létezése és felismerhetősége a művészethez való viszonyuk alapja volt, akár mint nézőknek, akár mint kutatóknak. Egy nemrégiben megjelent tekintélyes összefoglalás szerzője a hamisítás történetének megírását megvalósíthatatlan feladatnak érzi, mert a legtöbb hamisítványnál nem bizonyítható a szándékos hamisítás jogilag egyedül mérvadó ténye, és kérdés, hogy valaha is bizonyítható lesz-e,[109] s egy helyütt maga Tietze mondta ki, hogy «a határvonalat hamisítvány és alkotó invenció közt nem mindig lehet biztosan megvonni.»[110] Nyilvánvalóan azért, mert egyfelől a hamisítás és a hamisítványok létezését nem lehet tagadni, másfelől azonban hamisítvány voltában egyetlen szellemi produktumnak sem merülnek ki abszolút tulajdonságai,[111] mindig van benne egyfajta alkotó mozzanat is, csak *valamihez viszonyítva* hamisítvány. Ezt a valamit szokták a fenti korlátolt értelemben eredetinek nevezni.

A hamisnak azonban nem az eredeti az egyetlen adekvát ellentétpárja, hanem ugyanúgy a valódi, az igazi is. Úgy tűnik, éppen ennek a kettőnek, eredetiségnek és valódiságnak, igaziságnak a viszonya lett soha azelőtt meg nem élt mértékben kiélezetté a 20. század kultúrájában, vált ijesztően, a hamisítás-probléma újrafogalmazására kényszerítő módon kérdésessé: lehet-e olyan határvonalat húzni, amelynek egyik oldalán az eredeti és valódi, vele szemben

[107] *Tietze:* i.m. ,16; *Friedländer:* Von Kunst u. Kennerschaft, 236; *Metz:* i.m., 472; *T. P. F. Hoving:* Metropolitan Museum of Art Bull. 26 (1967—68) 246; *P. Bloch:* Zeitschr. f. Ästhetik u. allgemeine Kunstwissenschaft 23 (1978) 72—75; *P. Bloch* és *N. Kunisch in:* «Fälschung und Forschung» (fent 2. jegyz.), 11 és 19—20; etc.

[108] Melyik múzeum vagy gyűjtemény nem tartaná büszkeségének egy athéni vázakép etruszk utánzatát (mint pl. CVA Paris, Petit Palais, pl. 3, 1 és pl. 4, 3—6), egy későantik márványszarkofág 12. századi átdolgozását (ezekről vö. *M. Harrison Caviness in:* Intuition und Kunstwissenschaft, Festschrift f. Hans Schwarzenski. Berlin 1973. 213—218), vagy egy 12. századi Angyali üdvözlet-ábrázolás quattrocento-másolatát (*Hoving*, az előző jegyzetben i. m., 244)? A rajzművészetben különösen kiélezett másolat/hamisítvány problémáról *E. Panofsky:* Zeitsch. f. Bildende Kunst 61 (1927) 236—40.

[109] *P. Bloch:* Reallex. zur Deutschen Kunstgesch. VI. München 1973. 1411—1412 (s. v. Fälschung).

[110] I. m. (fent l. jegyz.), 1.

[111] Vö. (nem egészen pontos fogalmazásban) Encyclopedia of World Art 5, 333 sköv. (idézi *K. Döhmer:* Zeitschr. f. Ästhetik u. allgemeine Kunstwissenschaft 23 [1978] 77) és *Metz:* i.m. (fent 102. jegyz.), 472.

1. kép. Athéni feketemázas amphora hamis diszítéssel, A. oldal Budapest, Szépművészeti Múzeum

2. kép. Az 1. kép amphorájának B. oldala

3. kép. Athéni feketalakos lékythos. Wien, Kunsthistorische Museum

4. kép. Athéni feketemázas lékythos hamis ábrázolással. Debrecen, Déri Múzeum

5. kép. Athéni feketemázas lékythos. Budapest, Szépművészeti Múzeum

6. kép. Kosfej alakú rhyton hamisítványa. Budapest, Szépművészeti Múzeum

7. kép. A 6. kép rhytonja elölnézetből

8. kép. Reliefdíszes tálka, antik-hamisítvány. Budapest, Szépművészeti Múzeum

9. kép. A 8. kép tálkája oldalnézetből

10. kép. Reliefdíszes tálka, antik-hamisítvány. E. Riegel Memorial Museum, Bryn Mawr College

11. kép. Athéni fehéralapos óon hamis rajzzal. Budapest, Szépművészeti Múzeum

12. kép. A 11. kép óonának másik nézete

13. kép. A 11. kép óonának másik nézete

14. kép. A 11. kép óonának másik nézete

15. kép. Onésimos vörösalakos kylixének külső diszítése (rajz). München, Museum antiker Kleinkunst

16. kép. Athéni fehéralapos óon hamis rajzzal. Budapest, Szépművészeti Múzeum

17. kép. A 16. kép óonának másik nézete

18. kép. A 16. kép óonának másik nézete

19. kép. Korinthosi pyxis hamisítványa. Budapest, Szépművészeti Múzeum

20. kép. A 19. kép pyxisének másik nézete

21. kép. A 19. kép pyxisének másik nézete

22. kép. A 19. kép pyxisének másik nézete

23. kép. Korinthosi pyxisfedél hamis díszítéssel. Budapest, Szépművészeti Múzeum

24. kép. A 23. kép pyxis-fedele fölülnézetből.

25. kép. Terrakotta Dioskur-fej délitáliai műhelyből. Budapest, Szépművészeti Múzeum

pedig a másikon a hamis és nem-valódi áll. Az ál-művészet számtalan formája virágzott ki és özönlött szét ebben a században, a piac mechanizmusának engedelmeskedő szub-művészettől a magas művészet külsőségeit megőrző vagy kínos erőfeszítéssel és gonddal utánzó, tudatos megtévesztésre szánt, felsőbb rendelésre vagy buzgalomból készült művészetig, Szántó Mária délamerikai exportra sorozatban festett félmeztelen hegedülő cigánylányaitól a «Füttyös kalauznő»-ig, hogy csak az ötvenes évek elejének magyar művészetéből vegyünk két példát. Ezeknek eredetiségét a «hamis vagy eredeti» alternatíva szempontjából nem lehet kétségbe vonni, de a kérdés az, valódibbak, igazibbak-e, mint például az ugyanakkor régi mesterek képeiről áhitattal készült másolatok? A példák a képzőművészeti produkciónak még csak a legalsó szintjeit érintik, paradigmatikus érvényük azonban a művészeteknek, sőt a szellemi, és továbbmenve a társadalmi életnek hatalmas területeire is kiterjed.

Kétségtelen, hogy a hamisítás mindenfelől zuhogó áradata elleni védekezés az egyik fő ösztönzője a történelemhez menekülésnek. Ez mint ösztönös reakció, érthető, mint a tehetetlenség bevallása, tudomásul vehető, de gyűlöletes, mint belenyugvás valami változhatatlannak elismert helyzetbe. A jövő alakításáért magát felelősnek valló modern művészet több módon vette fel ez ellen a harcot. A művészet hagyományos formáinak és stílusainak említett tagadása elválaszthatatlan a hagyományos művészet-fogalom és művészetfunkció revíziójától. Ezzel pedig szükségképpen együttjár a hamisítás-fogalom újraértékelése,[112] a küzdelem az ellen, hogy a művész egyéni teljesítménye, a műtárgy utánozhatatlan egyedisége abszolút értékmérő legyen. Fontos, de ambivalens eszközei ennek az eredetiség régi mércéjét illuzórikusakká tevő új sokszorosító eljárások.[113] Még fontosabb az alkotó művész és a befogadó közönség hagyományos szembeállításának feloldása. Az első lépés ehhez annak a tudatosítása, hogy a nézés (ugyanúgy, mint az olvasás vagy hallgatás) alkotó tevékenység, amely szubjektíven túllép a hamis/nem-hamis alternatíván, mert a néző vagy olvasó szemében valódiságot adhat annak, ami készítőjének — egyébként a megítélés szempontjából távolról sem döntő — szándéka szerint hamisítvány volt, és hamisnak bélyegezheti jogilag megtámadhatatlan eredetiségű művek tömegét.

A már említett Borges egy novellájában egy 20. századi francia író, Pierre Ménard képzelt emlékét idézi fel. Ménard életének java részét a Don Quijote megírására fordította. Nem egy másik Don Quijotét, hanem magát a Don Quijotét akarta megírni. Haláláig az első rész harmincnyolc fejezetével készült el. Szakadatlan héroikus munkájának eredménye a Cervantesével szó szerint egyező szöveg lett. De az olvasó számára reveláció-szerűen nyilvánvaló a két mű szellemének, tartalmának, stílusának alapvető különbsége; csak az utóbbiról beszélve: egy világ választja el Cervantes könnyen folyó, korának élő nyelvén írt prózáját Ménard archaikus és kissé affektált stílusától. A francia író átvirrasztott éjszakái nem voltak hiábavalóak. «Ménard — így végződik a novella — talán szándéka ellenére új módszerrel gazdagította a művek olvasásának tétova és kezdetleges művészetét: ez a módszer a szándékos anakroniz-

[112] *Döhmer:* i.m., 88.

[113] Vö. erről *W. Benjamin* hires tanulmányát (a magyar fordítás a «Kommentár és prófécia» címen 1969-ben kiadott kötet 301—334. lapjain alig használható) és ehhez *Hauser A.* fontos megjegyzéseit: A művészettörténet filozófiája, ford. Tandori D., Budapest 1978, 274.

mus és a hibás attribució volt. A módszer alkalmazásának lehetőségei végtelenek; képessé tesz, hogy úgy menjünk végig az Odysseián, mintha későbbi volna az Aeneisnél, és Madame Henri Bachelier könyvét, A Kentaur kertjét úgy olvassuk, mintha Madame Henri Bachelier írta volna. Ez a módszer a legjámborabb műveket is csupa izgalommá teszi. Vagy nem újítja meg eléggé az *Imitatio Christi* vékonyka szellemi mondanivalóját, ha úgy olvassuk, mintha Louis Ferdinand Céline vagy James Joyce írta volna?»

Winckelmann legkínosabb melléfogásaként szokták számontartani, hogy G. B. Casanovának, a másirányú tevékenységéről híres memoár-író festő-testvérének «Jupiter és Ganymedes» képét néhány mással együtt eredetinek nézte, és reprodukálta a Geschichte der Kunst des Altertums első kiadásában.[114] Aligha kétséges, hogy Winckelmann itt a szubjektív olvasat boldogító kettős csapdájába esett. Nemcsak a kora szellemében klasszikusnak képzelt stílus tévesztette meg, hanem a tárgy is, amely a görög művészet iránti személyes vonzalmának legérzékenyebb húrját pendítette meg a fiatal férfitest szépségének mitikus felmagasztalásával.

Vannak azonban a modern művészetben a hamisítvány-görcs feloldásának más útjai is. Mind jobban erősödik a tendencia olyan művészet teremtésére, amely nem hamisítható, amelyre az alkotó és az alkotás (műtárgy) hagyományos, a jogvédő irodák és a műkereskedelem hatáskörébe eső fogalma nem alkalmazható, és amelyben nemcsak szubjektíven szűnik meg művész és néző szerepének hagyományos elkülönülése. Ilyen többek között az embernek (művésznek és közönségének) vagy környezetének műtárggyá emelése, vagy a művészet hagyományos értelemben vett műtárgyakban való megvalósíthatóságát másodlagos szempontnak tekintő koncept-művészet, ilyen a művészet és nem-művészet közti választóvonalat tudatosan eltörlő fluxus vagy az egyszeri voltában soha pontosan meg nem ismételhető cselekményt összművészetté emelő «happening». A hamisítás hagyományos fogalma teljesen értelmét veszti olyan művekkel kapcsolatban, mint például az amerikai Allan Kaprow jégtéglákból emelt, elolvadó építményei, a német Georg Vostell politikai allegóriának szánt akció-műve egy autó és egy villamos összeütköztetésével, vagy Tinguely híres önpusztító gépe, az «Üdvözlet New Yorknak».[115] Ezeknek bármilyen célú vagy szándékú utánzása akarva-akaratlanul új, «eredeti» művé válik, ha másképp nem, éppen az utánzás megtörténte miatt.

A művészet mint nem-művészet, az anti-művészet mint a művészet újfajta létjogosultságáért vívott küzdelem állomása — ez annak a lehetőségét tárja fel, hogy a hamisítás *mint hamisítás* váljék a művészi kifejezés eszközévé. A hamisítás az anti-művészet egyik klasszikus lehetősége, — miért ne lehetne megragadni mint kifejezési formát éppen annak a demonstrálására, hogy szüntelenül hamisított világban élünk. Ennek példái nálunk Pauer Gyula «Pszeudo»-művei és azoknak programmját megfogalmazó manifesztuma — a művészet és egész létszínhelye manipuláltságának vádiratai.[116]

[114] *Th. Pelzel:* The Art Bulletin 54 (1972) 301—315, a következőkre kül. 307.

[115] Két úttörő munka *M. Kirby:* Happenings. New York—London 1965 és *A. Kaprow:* Assemblages, Environments, Happenings. New York 1966; jó összefoglalás *A. Henri:* Environments and Happenings. London 1974.

[116] Német fordításban néhány illusztrációval a *K. Groh* által kiadott dokumentumgyűjteményben: Aktuelle Kunst in Osteuropa. Oldenburg 1972, a kötet legvégén.

A «hamisítvány helyett eredeti» követelményétől a «hamisítvány vagy eredeti» töprengésén át a «hamisítvány és egyben eredeti» dialektikáján is túllépve így jutunk el a «hamisítvány mint eredeti» nézőpontjához, amely pillanatnyilag talán a legnagyobb távlatokat nyitja: egy korban, amelyben alapjaiban rendült meg a valódiságban vetett hit és bizalom, hirtelen fényárral világítani be a hamist és valódit egybemosó homályba, olyan kínzó és tisztázást követelő, a személyes lét legrejtettebb szögleteibe is behatoló fényességgel, amely előtt nem lehet a szemet behunyni. És ennél többet talán nem is tehet a művészet.

BORZSÁK ISTVÁN

EGY HÉRODOTOSI NÉP IRODALMI SORSA*

Előadásom címének megfelelően, egy ókori nép *irodalmi* sorsának alakulását követjük nyomon évszázadokon, sőt évezredeken keresztül. A régészeti hagyaték vagy a szkíta (thrák) ethnogenezis kérdéseibe bocsátkozni eleve nem szándékunk; mindössze azt kíséreljük meg bemutatni, hogy mi haszonnal járhat egy jelentéktelen északi peremnép irodalmi említéseinek filológiai vizsgálata.[1]

Az *agathyrsos*okról lesz szó, a szkíta törzsek legnyugatibb ágáról, akik Hérodotos szkíta *logos*ában (IV 104, mikor a szomszédos szkíta törzsek — a taurosok, agathyrsosok, neurosok, androphagosok, gelónosok, budinosok és a sauromaták — királyai kénytelenek szembenézni a Dareios részéről fenyegető perzsa veszedelemmel) ezt olvassuk: «Az agathyrsosok igen elpuhult nép *(ἁβρότατοι ἀνδρῶν)*, és rengeteg aranyholmit viselnek *(χρυσοφόροι τὰ μάλιστα)*. Asszonyközösségben élnek, hogy testvérei és rokonai lévén egymásnak valamennyien, ne irígykedjenek egymásra, ne is gyűlölködjenek *(ἵνα κασίγνητοί τε ἀλλήλων ἔωσι καὶ οἰκήϊοι ἐόντες πάντες μήτε φθόνῳ, μήτε ἔχθεϊ χρέωνται ἐς ἀλλήλους)*. Egyéb szokásaikban a thrákokhoz hasonlók.» *(τὰ δ' ἄλλα νόμαια Θρήϊξι προσκεχωρήκασιν.)*

Érthető, hogy a Fekete-tengerparti görög települések lakói tudtak az Erdélyben élő agathyrsosok gazdagságáról. A hallomásból ismert népről könnyen gondolhatták, hogy annyi arany birtokában elkényesedett, elpuhult. A *ἁβρότατοι* megjelölés persze az arany ékszerekre stb. is vonatkoztatható és akkor annyit jelent, mint *ἁβρότατα ἐσταλμένοι* (vö. Lukianos, Dial. mort. 14, 2; Xen., Kyrup. VIII 8, 15). Ami az agathyrsosok asszonyközösségét illeti, valószínűleg az északi peremnépek leírásaiban Homéros óta szokásos eszményítéssel van dolgunk. A *ἁβρότατοι* szót így is értelmezhetjük: távoli, a görögség gondjaitól mentes és — mint a testvéri egyetértésre utaló kiegészítésből kitűnik, — zavartalan társadalmi békére, *igazságosságra* törekvő nép. Egyrészről tehát a mesés hyperboreusok[2] (l. pl. Pomp. Mela III 5, 37 *festo semper otio laeti)* vagy az eredetileg Hypereiában, azaz *valahol fent* (Északon, Kronos birodalmában?)

* A nesebari Eiréné-konferencián (1978. okt. 5-én) elhangzott előadás.

[1] Az agathyrsosokra vonatkozó adatok jó részét már hajdani disszertációmban összegyűjtöttem: Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken. Bp. 1936; vö. *Harmatta J.:* Forrástanulmányok Hérodotos Skythikájához. Bp. 1941; *M. Plezia:* Hekataios über die Völker am Norden des skythischen Schwarzmeergebietes. Eos 50 (1959—60) 27 skk. 1. (további irodalommal).

[2] Vö. *Daebritz:* RE «Hyperboreer» 274 skk.; *H. Treidler:* RE «Kronion pelagos» 354.

képzelt phaiaxok[3] vonásait fedezhetjük fel bennük (vö. Lukianos, De salt. 13 *ἁβρούς τε ὄντας καὶ ἐν πάσῃ εὐδαιμονίᾳ διατρίβοντας*, itt említhetjük esetleg Nysát, a gyermek Dionysos dajkáinak — *Νῦσαι* — Thrakiával is azonosítható mesés országát),[4] másrészről Platón eszményi államára is gondolhatunk, ahol (Pol. V 461 d—e) a *κοινωνία γυναικῶν τε καὶ παίδων* folytán minden idősebb férfit apának, minden fiatalabbat fiúnak, minden hasonló korút testvérnek neveznek.[5] Ugyanezt találjuk Ephorosnál (frg. 42 Jac. = Strab. VII c. 302) és Poseidóniosnál (Strab. VII c. 300) a homérosi *Abioi*, vagy a damaskosi Nikolaosnál (frg. 104 Jac.) a *Galaktophagoi* népéről: *εἰσὶ δὲ καὶ δικαιότατοι κοινὰ ἔχοντες τά τε κτήματα καὶ τὰς γυναῖκας* . . . Értelmezésünk mellett szól az is, hogy Hérodotos a szomszédos getákat hasonló (idealizáló) jellemzéssel (IV 93) *ἀνδρηιότατοι καὶ δικαιότατοι*-nak említi. Idegen népeknek ez a meghökkentő eszményítése tér vissza majd — egyebek közt — Tacitus Germaniájában a *Chauci* törzsével kapcsolatban (c. 35), sőt még később is.

Az *ἐπίκοινος μῖξις* különleges szokására az antik néprajz kezdettől fogva felfigyelt.[6] Ezt a megfigyelést aztán vagy eszményítették (mint pl. a platóni államelméletben), vagy elvetendő, «állati» szokásnak minősítették (mint pl. Hérodotos *más* népekkel kapcsolatban: III 101 vagy IV 180), vagy pedig drasztikus módon vígjátéki elemként hasznosították (l. pl. Arist., Ekkl. 610 skk.). Egyáltalán: a vígjátékírók örömest kaptak olyasmin, amit a történetírás atyja idegen népek különös szokásaként említésre méltónak talált, mert közönségük figyelmében és tetszésének nyilvánításában biztosak voltak. Így hasznosította például Aristophanés (Acharn. 92 skk.) komikus ötletként «a király szemének» (*βασιλέως ὀφθαλμός*) a perzsa birodalomban szokásos címét, ill. intézményét (Aisch., Pers. 979 sk.; Hérod. I 114; Xen., Kyrup. VIII 2, 10 skk.; Plut., Artox. 12); ugyanígy a nagykirályi rezidenciának évszakok szerint történő áttelepítését (*ibid.* 81 sk., vö. Xen., Anab. III 5, 15), vagy például a «kancafejő» szkíták fejési eljárását (Hérod. IV 2 *φυσητῆρας* . . . *ὀστεΐνους ἐσθέντες ἐς τῶν θηλέων ἵππων τὰ ἄρθρα φυσῶσι τοῖσι στόμασι, ἄλλοι δὲ* . . . *ἀμέλγουσι*, vö. Acharn. 862 sk. *ὑμὲς δ', ὅσοι Θείβαθεν αὐληταὶ πάρα, τοῖς ὀστίνοις φυσῆτε τὸν πρωκτὸν κυνός*).

Ebben az összefüggésben válik értelmessé és érdekessé az exótikus agathyrsosok athéni fogadtatásának egy nem-irodalmi emléke. Az ún. Pistoxenos-festőnek egy csészéjére gondolunk, amelyen az északi barbároknak, J. D. Beazley körültekintő fogalmazása szerint[7] is «valószínűleg» agathyrsosoknak öltöztetett táncosok *thyrsos*-okat tartanak a kezükben, «die mit Efeuranken umwunden sind und oben in ein rot gemaltes männliches Glied ausgehen.» H. Bulle értelmezése szerint valami olyan vígjáték ábrázolásával lehet dolgunk, amely Héraklésnek szkíta földön végrehajtott hős- és szerelmi tetteit vitte színpadra,

[3] Vö. *H. v. Geisau:* Kl. Pauly IV 689 sk.

[4] *W. Fauth:* Kl. Pauly II 77.

[5] A Hérodotos-helynek Platónnal és Aristophanésszel (Ekkl.) megállapítható összefüggéséről vö. pl. *A. Diès* bevezetését Politeia-kiadásához (Coll. G. Budé, Paris 1932), XLVIII skk.; *M. Hadas:* Utopian sources in Herod. Class. Phil. 30 (1935) 120 sk.; az újabb «Utopia-irodalom» ismertetése: *H. Volkmann:* Kl. Pauly V 1083 sk.

[6] Vö. *K. Trüdinger:* Studien zur Gesch. der griech.-röm. Ethnographie. Diss. Basel 1918.

[7] *J. D. Beazley:* Attic Red-fig. Vase Painters.[2] Oxford 1963. 1672; vö. *H. Bulle:* Zum Pothos des Skopas. JDAI 56 (1941) 137 skk.; *F. v. Lorentz:* RE «Thyrsos» 750.

és amelyben a kar tagjai «*agathyrsos*»-ok voltak.[8] Ha Bulle további — erőltetett — fejtegetéseit túlzásnak tekintjük is, kezdeményezését — színi jeleneteknek vázaképek bevonásával történő rekonstruálási kísérletét — nem egy esetben hasznosnak véljük, agathyrsosainkkal kapcsolatos eredményeiből pedig annyit mindenképpen elfogadunk, hogy a klasszikus kor athéni közönsége biztosan ismerte a jellegzetes szkíta viseletet és ismerhette az agathyrsosok nevét is. A Pistoxenos-festő ábrázolása nyomán arra gondolhatunk, hogy ez a név — akárcsak a «lófejő» *Ἱππημολγοί*, a «tejivó» *Γλακτοφάγοι*, az «emberevő» *Ἀνδροφάγοι* vagy a «fekete ruhás» *Μελάγχλαινοι*, — jelentéssel bírt, amennyiben «a helytállásban csodálatraméltó» Agamemnón (vö. Plat., Krat. 395 a) vagy a «nagyeszű» Agamédé (a varázsló Médeia párja, másképpen Perimédé; vö. az építőművész Agamédés nevével is) stb. mintájára olyan képzettársítást indíthatott meg, amely az ó-komédia világától igazán nem idegen, és amelyet a Pistoxenos-festő thyrsosai félreérthetetlenül dokumentálnak.

Ami már most a *folytatást* illeti, szükségtelen volna itt általánosságban bölcselkedni az ión *historié* VI—V. századi kivirágzását követő visszaesésről, az egyszer megszerzett tudásanyag elcsenevészedéséről. Tény, hogy a hihetetlen távlatokat nyitó kezdeményezéshez képest a későbbi teljesítmények — átmenetileg — elmaradnak felajzott várakozásunk mögött. A makedón világhódítás is elsősorban Kelet felé irányult, és két nép történelmi jelentőségű megmozdulása biztosan nem járult hozzá a «szkíta» Északról annak idején szerzett ismeretek bővüléséhez, de még csak megtartásához sem. Egyrészről a szarmaták előnyomulására gondolunk, akik a IV. század negyvenes éveiben lépték át a Dont, hogy aztán fokozatosan a szkíta uralkodó réteg helyébe lépjenek,[9] másrészről a keltákra, akiknek balkáni behatolása óta a görögség szárazföldi kapcsolatai az Adria és az Alduna vidékével jórészt megszakadtak.[10] A Hekataiosnál és Hérodotosnál is gyakran csak közvetett, hozzávetőleges értesülések még szegényesebbé válnak; helyettük alaptalan kitalálások, sejtések, mesés képzetek furakodnak be a köztudatba, mint például az, hogy a Balkán-félsziget északon földszorossá szűkül, ahol egy magas hegycsúcsról mindkét tengert lehet látni, vagy a Duna szétágazása az Adria felé. Ezt a fantasztikus kitalálást már Skylax Periplus-ának átdolgozójánál (c. 20), Theopomposnál (Strab. VII c. 317), sőt Aristotelésnél is (Hist. an. VIII 13) megtaláljuk, és hiába válik a vidék a római birodalom szerves részévé, az egyszer «kanonizálódott» kuriózum még a VI. század derekén (Prokopiosnál: Aedif. IV 1 p. 104) is felbukkan.[11]

Agathyrsosaink, akik Hérodotos korában «egyéb szokásaikat tekintve a thrákokhoz hasonultak» (vö. Apollónios Rhodiosnak a Duna alsó folyása mentén lokalizálható *Θρῄξιν μιγάδες Σκύθαι*-ával, IV 320), mint *még létező* nép, csak egyetlen egyszer fordulnak elő az irodalomban. A «Problémák» egy helyén (19, 28) Aristotelés a következő kérdést veti fel: *διὰ τί νόμοι*[12] *καλοῦνται οὓς*

[8] Vígjátéki jelenetek képzőművészeti ábrázolásáról vö. pl. *A. Lesky:* Gesch. der gr. Lit.[3] Bern—München 1971. 486 sk. («Lovagok» ábrázolása egy feketealakos vázán.) Monografikus igénnyel: *A. D. Trendall—T. B. L. Webster:* Illustrations of Greek Drama. London 1971. (Pl. I 9: «lovagok», I 12: «madarak» stb.) L. alább, a 20. jegyzetet is.

[9] Vö. *K. Kretschmer:* RE «Scythae» 941; *J. A. H. Potratz:* Die Skythen in Südrussland. Basel 1963. 180 skk.

[10] Vö. *Mócsy A.:* RE Suppl. IX «Pannonia» 527.

[11] Idézi *Mócsy A.: ibid.* 521.

[12] A *nomos* (mint műfaj) irodalmát l. *L. Richter:* Nomos. Ein Beitrag zur griech. Musikgeschichte. Forschungen und Fortschritte 41 (1967) 114, 4. j.

ἄδουσιν; ἢ ὅτι πρὶν ἐπίστασθαι γράμματα, ἥδον τοὺς νόμους, ὅπως μὴ ἐπιλάθωνται, ὥσπερ ἐν Ἀγαθύρσοις ἔτι εἰώθασιν; Honnan származik ez az értesülés? Kinek tulajdonítandó a «probléma», Aristotelésnek-e, vagy iskolájának? Bizonytalanságban tapogatózunk. Csak annyit tudunk, hogy a mester vezetésével folyt a «barbár szokások» *(νόμιμα βαρβαρικά)*[13] gyűjtése is; tudjuk, hogy Aristotelés foglalkozott — egyebek közt — bizonyos *bestiola*-kkal, amelyek a Hypanis (Bug) folyó vidékén csak egy napig élnek (Cic., Tusc. I 39,94, vö. Arist., Hist. an. V 19); közelebbi részleteket nem sikerül tisztáznunk. Érdekes mindenesetre, hogy itt is a *törvényekről* van szó, amelyekről ez a nép nem akar megfeledkezni. Újonnan szerzett ismeretekről aligha beszélhetünk: a Philippos és Nagy Sándor hadjáratairól szóló beszámolókban, vagy Lysimachos és Zópyrión vállalkozásaival kapcsolatban már nem történik említés az agathyrsosokról. A hajdani szkíta uralkodóréteg elvesztette kiváltságos helyzetét és hovatovább beleolvadt a meghódított népbe.[14]

C. Patsch feltevése[15] szerint egyes szórványok esetleg Traianus koráig is megmaradtak. Ezt az ötletet az a tény, hogy rabszolgák, felszabadítottak és utódaik neveiben az *Agathyrsos (-us)* elem itt-ott megtalálható, korántsem teszi bizonyossá: olyan név pl., mint *Il.* Ἰούλιος Τιβέριος Ἀγάθυρσος, semmiképpen sem jelölhetett «a két daciai hadjáratban közvetlenül vagy közvetve foglyul ejtett» személyt. A rabszolganeveknek ugyanazzal a típusával van itt is dolgunk, mint amilyen a közismert *Afer, Davus, Geta, Lydus, Scythes, Syr(isc)us, Thrax* stb. A *nevük* mindenesetre fennmaradt: így — a puszta név álarca mögött: *o quanta species* . . . — vegetálnak hosszú századokon keresztül a későbbi földrajzi kivonatokban és egyáltalán az irodalomban.

Leggyakrabban továbbra is az oikumené peremnépeinek kijáró eszményítés fényében[16] tünedeznek fel. Úgy élnek az emberek képzeletében, mint az Ilias derék aithiopsai (I 423), az «igazságos» abiosok (XIII 6 *δικαιότατοι ἀνθρώπων)* vagy a hyperboreusok: mint Apollón igazságot és békét kedvelő, boldog népe.[17] Ilyen összefüggésben szerepelnek például Vergiliusnál (Aen. IV 146), mint *picti Agathyrsi*. Wilamowitz merész sejtése szerint[18] Vergilius «egy tudós hellénisztikus költőnek köszönhette a fölöttébb keresett képet, amint a Délos szigetére hazatérő isten (Apollón) . . . a karokat újból fellépteti: az ünnepi küldöttségben megjelennek a krétaiak, a Kyklas-szigetcsoport urai, a dryopsok . . . és az agathyrsosok, vagyis hyperboreusok, akiknek az isten téli tartózkodására formált igénye éppen elutasításra talált.» (?) A «tudós hellénisztikus költő» talán Apollónios Rhodios lehetne,[19] bár az Argonautika ide vonható hasonlata (I 307 skk.) Vergiliuséhoz képest meglehetősen színtelen, — majdhogynem csak Apollón kultuszhelyeinek száraz felsorolása. A szóbanforgó

[13] Vö. Varro, De l. L. VII 3,70; Cic., De fin. V 4, 10.

[14] Vö. *C. Patsch:* Die Völkerschaft der Agathyrsen. Anz. Akad. Wiss. Wien, Phil.-hist. Kl. 62 (1925) 76.

[15] *C. Patsch:* Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan.S.—B. Wien, Phil.-hist. Kl. 217/1 (1937) 123 skk.

[16] Vö. *A. Riese:* Die Idealisierung der Naturvölker des Nordens in der griech. u. röm. Litt. Progr. Frankfurt a. M. 1875.

[17] Vö. *Daebritz:* RE «Hyperboreer» 270 skk., különösen 273.

[18] Hermes 38 (1900) 578.

[19] Vö. Macrob., Sat. V. 17 (Maro) *non de unius racemis vindemiam sibi fecit . . ., adeo, ut de Argonauticorum quarto, quorum scriptor est Apollonius, librum Aeneidos suae quartum totum paene formaverit, ad Didonem vel Aenean amatoriam continentiam Medeae circa Iasonem transferendo.*

Aeneis-hely (IV 141 skk. *ipse ante alios pucherrimus omnes... Aeneas..., qualis ubi... Delum maternam invisit Apollo instauratque choros...*) — funkcióját tekintve — pontosan megfelel Dido korábbi megjelenítésének (I 496 skk. *regina... forma pulcherrima Dido..., qualis in Eurotae ripis aut per iuga Cynthi exercet Diana choros...*), amely viszont tudvalevőleg a homérosi Nausikaa-hasonlat (Od. VI 102 skk. *οἵη δ' Ἄρτεμις εἶσι κατ' οὔρεα ἰοχέαιρα ...*) átformálása. Az a tény, hogy a Vergiliustól (IV 146) Apollón tisztelőiként felsorolt népek között a várható hyperboreusok helyett (vö. Hérod. IV 33 skk.) a mi agathyrsosainkat találjuk, mutatja, hogy Hérodotos szkíta törzse időközben holmi megfoghatatlan, mesebeli néppé — a távoli Észak képviselőjévé, ill. kellékévé — halványult.

Az előbbi Vergilius-helyhez írott Servius-kommentár így hangzik: *(Agathyrsi) populi sunt Scythiae, colentes Apollinem Hyperboreum..., picti autem non stigmata habentes..., sed pulchri, hoc est cyanea coma placentes.* (A mondat utolsó része külön kitérést igényelne, vö. Plin., Nat. hist. IV 88.) Jellemző a scholiasta eljárására, hogy egy másik Vergilius-sorhoz (Georg. II 115 *Eoasque domos Arabum pictosque Gelonos) ugyanezt* a magyarázatot fűzi, csak *non* nélkül, de a kérdéses Aeneis-helyre való utalással: *stigmata habentes populi Scythiae, ut* (Aen. IV 146) *pictique Agathyrsi.*

A tetoválás szokását Hérodotos az északi thrák törzsekkel kapcsolatban (V 6) említi (vö. Cic., De off. II 7, 25 *compunctum notis Thraeciis*),[20] de kimutatható a szkítáknál is.[21] Így hát az agathyrsosok *picti* megjelölésén sem csodálkozhatunk; legfeljebb Vergilius olvasói sem tudták pontosan, hogy tulajdonképpen miről is van szó. A Servius-kommentárban megfigyelt ellentmondás ennek a bizonytalanságnak a jele. A sok tanulságos adat közül csak egyet említünk: a késői Avienus — Serviusszal egyetemben a Symmachus-kör tagja és Macrobius «Saturnaliai beszélgetéseinek» partnere — a régiek tudományát feleleventő verses kompendiumában (Descriptio orbis, 447. sor) a *picti* jelzőt így értelmezi: *praecinctique sagis semper pictis Agathyrsi*, vagyis mint északi nép — a *Sarmata, Germani, Geta Bastarnaeque feroces*-szel (441), az *acer Alanus*-szal, a *Melanchlaeni* (445 *dira gens*), *Neuri celeresque Geloni*-val (446) együtt — a *hideg miatt* kényszerülnek «*mindig* tarka *köpenyekbe* burkolózni». Hasonlóképpen mondja őket Priscianus «Periegesis»-ében, vagyis Dionysios Periégétés tankölteményének, az Avienustól is lefordított *Περιήγησις τῆς οἰκουμένης*-nek latin változatában egyszer *picti*-nek (302, egy társaságban a *Melanchlaeni, Geloni, Neuri* és *Hippemolgi* népével, valamint az elsőnek említett *Agaui*-val, akik a homérosi *ἀγαυοὶ Ἱππημολγοί* jelzőjéből léptek elő mondvacsinált néppé), majd néhány sorral alább (311) *fortes*-nek: *adamanta legunt fortes Agathyrsi* (ugyanígy Ammianus hagyományos népfelsorolásában, XXXI 2, 14: *apud quos adamantis est copia lapidis*), miután az imént említett Dionysios — más mesebeli népekkel

[20] Vö. *P. Wolters: ΕΛΑΦΟΣΤΙΚΤΟΣ.* Hermes 38 (1900) 273,2. Az, amit *Wolters* itt (267 skk.) a mainasok tetovált szarvasünő-díszével (vö. Eur., Bacch. 111; W. Fauth, Kl. Pauly II 80) kapcsolatban az ide vonatkozó vázaképekről és irodalmi adatokról ír, az agathyrsosok ábrázolása szempontjából is tanulságos. Ezt mondhatjuk el a tanulmányának címében szereplő *Ἐλαφόστικτος* névről és viselőjének athéni sorsáról is (vö. Lys. XIII 19): «Hazájában (ti. Thrakiában) a tetoválás *dísz* volt (vö. Hérod. V. 6), ... Athénban *csúfnév* lett belőle.»

[21] Vö. *H. W. Haussig* jegyzetét a Horneffer-féle Hérodotos-fordítás (Kröner Verlag, 4. kiad., Stuttgart 1971) imént id. (V 6) helyéhez: «Die Sitte des Tätowierens ist Thrakern und Skythen gemeinsam . . .», utalással a legújabb szkita kurgán-leletekre.

együtt — már Hadrianus korában az ismeretlen Északra, az Ókeanos és a Rhipaia-hegység tájaira utalta őket (318 sk.): *ἀδάμαντά τε παμφανόωντα ἐγγύθεν ἀθρήσειας ὑπὸ ψυχροῖς Ἀγαθύρσοις.* Priscianus és Dionysios tankönyvként használt költeményeinek köszönhetik, hogy aztán *ott* «éltek» a középkor egész folyamán.

Lényük másik oldalát rövidebben magyarázhatjuk. A Dionysiosnál olvasható jelző (*ψυχροί*) érthetővé teszi, miért válnak «bátrakká» Priscianusnál a Hérodotos korában «elpuhult» agathyrsosok: mert — mint a messze Északon képzelt nép — a hippokratési miliő-elmélet sablonja szerint bensőleg is nyilván csak vadak, durvák, harciasak lehetnek. A mediterraneumi fogalmak szerint *hideg* Észak szinte általános, hagyományszentelte képéről van szó, ahogyan ezt a régiek — elsősorban Hérodotosnak és a *περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων* c. irat szerzőjének szkíta ábrázolásai nyomán — a *szkíta, azaz északi* földekről és lakóikról képzelték. Bár a megfigyeléseknek volt reális alapjuk, a nagyszabású elméleti rendszerezés Észak-képét a tetszetős, ill. nagyon is ijesztő túlzások teljességgel eltorzították.

Thrákok, geták, szkíták — mindezek a nevek az ókor emberének ugyanazt juttatták az eszébe: a *hideg* földrészt, és amit a testi-lelki adottságokat a klimatikus tényezőkkel magyarázó hippokratési elmélet értelmében a hidegtől elválaszthatatlannak gondoltak: a harciasságot, kegyetlenséget. Ennek a külső és a belső világ tényeit összefüggéseikben értelmezni akaró elméletnek legtömörebb — költői — megfogalmazását Lucanus Pharsaliájában (VIII 363 skk., a pharsalosi csatavesztés utáni haditanács stratégiai eszmefuttatásában) találjuk:

> *omnis in Arctois populus quicumque pruinis*
> *nascitur, indomitus bellis et mortis amator;*
> *quidquid ad Eoos tractus mundique teporem*
> *ibitur, emollit gentes clementia caeli.*

Vergilius lelkesült látomásában (Georg. III 339 skk., de főleg II 109 skk., az «Italia dícséretében») Italia — mint az *εὐκρασία τῶν ἀέρων* hazája[22] — a két véglet között foglal helyet; mindannak az áldásnak, amit Italia népei élveznek, az ellenkezőjét, elviselhetetlen hiányát panaszolja Ovidius Tomiban: *quid melius Roma? Scythico quid frigore peius?* (Ep. ex P. I 3, 37.)[23] Így érthető, hogy Rómában a hérodotosi gelónosokat *(Geloni)* nemcsak — az agathyrsosokhoz hasonlóan — «tetováltnak» (Verg., Georg. II 115 *picti)* vagy — mint afféle szkíta népet — «nyilasnak» («tegzesnek», *pharetrati:* Hor., C. III 4, 35) képzelték: ha egyszer olyan «távoliak», «világvégiek» *(ultimi:* Hor., C. II.20, 18), akkor mint a «hideg» északi táj (Hor., C. I 26,4 *gelida ora)* lakói, eleve *félelmetesek* is. (Vö. az utóbb idézett óda kezdősorainak az Északot festő kifejezéseivel: *tristitia et metus, protervi venti, quis sub Arcto rex gelidae metuatur orae, quid Tiridaten terreat...*) Így váltak a «valahol fent, Északon» képzelt agathyrsosok is «kegyetlenné», «vaddá», amint például Iuvenalisnál (X 125, a *terribiles Cimbri* és a *Sauromatae truces* társaságában) olvassuk róluk: *immanes Agathyrsi.*

De térjünk vissza még egy pillanatra az attikai vígjáték agathyrsosaihoz! A Pistoxenos-festő csészéjén ábrázolt északi barbároknak, mint phallikus

[22] Idevágó szöveginterpretációink: Von Hippokrates bis Vergil. A «Vergiliana» c. gyűjt. kötetben (Roma Aeterna 3, szerk. *H. Bardon* és *R. Verdière*, Leiden 1971), 41 skk.
[23] Vö.: *Stygias detrusus in oras.* Acta Ant. Hung. 1 (1952) 459 skk.

θυρσοφόρος-oknak az aga-thyrsosokkal való azonosítását tovább erősíti az a Peisandros-töredék (frg. 2 Duebner), amely szerint az illető népet *ἀπὸ τῶν θύρσων τοῦ Διονύσου* nevezték el így. A mi szempontunkból szinte nem is fontos, hogy ezt a töredéket a korai (kamirosi) vagy a kései (larandai) epikusnak tulajdonítjuk-e.[24] A kérdéses Macrobius-hely (Sat. V 2, 4: Theokritos, Hésiodos és Aratos említése után Peisandros úgy szerepel, mint akitől Vergilius szinte szószerint — itt is *paene ad verbum* — vette át az Aeneis II. énekének anyagát, *cum Sinone suo et equo ligneo ceterisque omnibus)* bajosan támogathatja R. Keydell feltevését, amely szerint a «Saturnaliai beszélgetések» Eustathiusa a *későbbi* Peisandrosra gondolt. A népetimológiát — *Ἀγάθυρσοι ἀπὸ τῶν θύρσων* — mindenesetre dokumentáltnak tekinthetjük, és ezen az alapon Valerius Flaccus Argonauticájának egy érdekes helyét is eredményesebben próbálhatjuk meg vallatóra fogni.

A VI. ének elején olvasható — meglehetősen zavaros — epikus igényű seregszemlére gondolunk (VI 33 skk.):

> *Hinc age Rhipaeo quos videris orbe furores,*
> *Musa, mone, quanto Scythiam molimine Perses*
> *concierit . . .,*

ahol a sok — Hérodotosból ismerős — *szkíta* rekvizitum (mint például a kígyólábú nimfától született *Colaces; Maeotia pubes, Gerus, Hylaea gens, Sindi* stb.) közepette ott találjuk a *raptor amorum Neurus*-t (121 sk.), az eszményített *Arimaspus*-t (130 sk. *qui tua iugera nondum eruis, ignotis insons Arimaspe metallis)*[25] vagy *Auchates*-t (132). Ezután következik a minket érintő részlet (134 skk.):

> *Non ego sanguineis gestantem tympana bellis*
> *Thyrsageten cinctumque vagis post terga silebo*
> *pellibus et nexas viridantem floribus hastas.*
> *Fama ducem Iovis et Cadmi de sanguine Bacchum*
> *hac quoque turiferos, felicia regna, Sabaeos,*
> *hac Arabas fudisse manu, mox, rumperet Hebri*
> *cum vada, Thyrsagetas gelida liquisse sub Arcto . . .*

A *Thyrsagetae* népe tehát Bacchus *thyrsos*-át hordozza és *vagis pellibus* vonul a véres csatákba, mint ahogy Avienus agathyrsosai is *sagis pictis* védekeznek a hideg ellen, és egyáltalán az északi-északkeleti barbárok jellegzetes ruházata ez a *vestis fluitans* (vö. Tac., Germ. 17, 1 *veste fluitante, sicut Sarmatae ac Parthi;* Ov., Tr. V 7, 49 *pellibus et laxis . . . bracis;* Tac., Hist. II 88, 3 a Róma utcáin kószáló germánok «szörnyű látványáról»: *tergis ferarum horrentes)*. A költő szerint ezek a «thyrsoshordozók» az isten világhódító hadjáratai után maradtak a hideg északi országban. Itt biztosan nem a hérodotosi (IV 22) *Thyssagetai*

[24] Vö. *R. Keydell:* Hermes 70 (1935) 301 skk.; Kl. Pauly IV 588.

[25] Vö. Tac., Germ. 5,2 *argentum et aurum propitiine an irati di negaverint, dubito.* (*A. Gudeman* kommentárja szerint: «ein in verschiedenen Fassungen häufig wiederkehrender ethnographischer Gemeinplatz.») A Valerius Flaccustól eszményített mesés nép Lucanusnál (VII 756) a felsorolás változatossága kedvéért nem «bányássza», hanem csak a föld felszínén «gyűjti» *(legit summis harenis)* az aranyat: vagyis a két hérodotosi aranyásómese (III 102 és IV 13, ill. 27) keveredik. (Az előbbiről l. Haussig megjegyzését: i.m. 765.)

vadásztörzseivel van dolgunk, még kevésbé a magyarság vélt őseivel,[26] sem — a név második felére gondolva — a getákkal, hanem egy évszázados etimológiai játszadozással: Valerius Flaccus *Thyrsagetes*-ét és róla elnevezett népét bízvást összefüggésbe hozhatjuk a Hérodotosból ismerős, de a népi hagyományban is élő *agathyrsos*okkal.[27]

Most már csak néhány szót az agathyrsosok még későbbi sorsáról. «Szűkös adataink közül egy sem jogosít fel bennünket arra, hogy (az agathyrsosok) északi vándorlásában kételkedjünk» — írta annak idején régészeti hagyatékuk és a rájuk vonatkozó irodalmi adatok szakértője, az osztrák Rösler.[28] (Ez volt a véleménye Ábel Jenő tanárának, Fröhlich Róbertnek is.)[29] Mi meggyőződhettünk róla, hogy az erdélyi agathyrsosok sehova sem vándoroltak el, legfeljebb a költői képzelet irányaira vagy az ó-komédia közönségének mulattatására, majd később holmi földrajzi kompendiumokba.[30] Ilyen előzmények után helyezte el őket a bizánci Johannes Tzetzes (Chil. VIII 222) az északi szél hazájába, az Aparktias és a Boreas közé, hogy aztán — mintegy hibernált állapotukból — a humanisták tudóskodó írásaiban rövid időre feltámadjanak.

Ennek a továbbélésnek dokumentumait már nem nyomozzuk. Csak három szerzőt emelünk ki. Az egyik Antonio Bonfini, aki a «Rerum Hungaricarum decades» elején (I 1, 17, vö. 142) lehetőleg mindazokat a népeket felvonultatja, amelyekről az elérhető ókori vagy újabb szerzők műveiben olvasott, — természetesen az agathyrsosokat is (Hérodotos, de inkább Pomponius Mela és az id. Plinius alapján). Kár, hogy Heltai Gáspár, aki «Az magyaroknak dolgairól» írott krónikájában (1575) Bonfini decasait a hazai közönség szélesebb rétegei

[26] Vö. *J. Marquart:* Die ältesten Berichte über die Magyaren. Leipzig 1903, 55 *(Tomaschek* nyomán); *A. Herrmann:* RE «Iyrkai» 1386 és «Thyssagetai» 755; *K. Kretschmer:* RE «Scythae» 932.

[27] Az eposzi — és általában: költői — név-formálás rejtélyeinek megfejtéséhez vö. *H. Mørland* kísérleteit: Die Carmina des Horaz in der Aeneis. Symb. Osl. 42 (1968) 102 skk.; «Hor.», «Verg.» und andere Gestalten der Aeneis. Uo. 43 (1969) 57 skk.; Zu einigen Stellen der Aeneis. Uo. 48 (1973) 7 skk. *Morland* a «sajátos vergiliusi képzettársítások» nyomozása közben gyakorta elveti a sulykot, de a költői névadás technikájának és lehetőségeinek vizsgálata — főleg *F. X. M. J. Roiron* (L'imagination auditive de Virg. Paris 1908) nyomán — itt-ott Valerius Flaccus «csinált» neveinek értelmezésében is segíthet. — A vergiliusi személynevek «sajátos funkciójáról» és «*code*-szerű utalásairól» legújabban *Th. Köves-Zulauf* írt: Camilla. Gymn. 85 (1978) 408 (irodalommal).

[28] *Roesler:* Die Geten und ihre Nachbarn. S.—B. Wien, Phil.-hist. Kl. 44 (1863) 147; cáfolása: *C. Patsch:* Die Völkerschaft der Agathyrsen. Anz. Akad. Wiss. Wien 62 (1925) 77,3. j.

[29] *Fröhlich R.:* Külföldi adatok az archaeológiához. Kútforrások: Az agathyrsek. Arch. Ért. 3 (1883) 181 skk., különösen a 190 skk. l.; vö. EPhK 10 (1886) 22.

[30] A klasszikus irodalomban öröklődő régi népnevek modern félremagyarázásairól külön tárcát írhatnánk. Itt csak két példát említünk. A «*Non semper imbres . . .*»-óda *Geloni*-ját (Hor., C. II 9,23) *A. Kiessling* még helyesen magyarázta («der Name der Geloner, eines schon von Herod. IV 108 fg. erwähnten Skythenvolkes . . . hat bei den Dichtern der aug. Zeit fast die aller übrigen europäischen Skythenstämme aufgesogen»), míg *R. Heinze* a későbbi kiadások szövegét *rosszabbra* módosította: «ein schon von Her. IV 108 fg., aber dann lange nicht mehr erwähnter Skythenstamm, werden (sc. die *Geloni)* als Nachbarn der Daker an der Nordgrenze des röm. Reichs von H. . . . und Virgil . . . öfters genannt; sie sind *offenbar damals zuerst* in den Gesichtskreis der Römer getreten.» Vagy amint *W. Seyfarth* a modern kétnyelvű Ammianus-kiadásban (*ad* XXII 8,31) az agathyrsosok kilétét magyarázza: «ein zwischen den pontischen Skythen und dem karpatischen Bergland wohnendes Volk; sie trugen Goldschmuck und Diamanten, tätowierten sich und färbten sich die Haare blau.» Erre írta annak idején Ábel Jenő több könyvbírálatának lezárásául: *Sapienti pauca.*

számára feldolgozta, a rengeteg obskurus népnévből egyebek közt az agathyrsosokét is elhagyta, mivel úgy tetszett neki, «hogy az együgyű magyarnak ezek nem szükségesek. A finnyás olvasóknak vagyon deák Bonfiniusok: ott megolvashatják, ha igen nagy kedvek vagyon hozzá.» Ezért nem szerepelnek a magyarság historiográfiai ősei között, míg például a hérodotosi *budinosok* szerephez jutottak: a tudálékos humanista etimológia (Bonf. I 1, 362) szerint *Buda* az ő nevüket őrzi.

A fentebb (168) említett későantik földrajzi tanköltemények hagyományos adatai kísértenek még *J. Honterus* «Rudimenta cosmographiae»-jában (1530 óta több kiadásban) is. Az «északi» folyók (Amasus, Visurgis, Albis, Rhenus, Odera, Danubius) felsorolása után a Göncöl szekere alatt *(sub stellis geminae Ursae)* elterülő «havas Scythia» népei következnek: elsőnek a «régi» agathyrsosok *(veteres Agathyrsi)*, a thyssageták és a hérodotosi jelzőből (IV 18 *Σκύθαι γεωργοί*) *rigidi Georgi*-vá önállósult nomádok, a geták és a «nyilas» gelonusok *(sagittiferi Geloni)* stb., majd a lengyelek, poroszok és lívek említése után a lóevő (! *hippophagi a Hippemolgi* és *Androphagi* kontaminálása) moschusokkal szomszédos Russia.

Végül a XVI. század első évtizedeiben verselő Francesco Berni «Burleszk költeményeiből» (Poesie burlesche) idézünk egy szakaszt:

O Muse, o Febo, o Bacco, o *Agatirsi*,
Correte qua, che cosa sì crudele
Senza l'ajuto vestro non puo dirsi...

Valóban burleszk rím, burleszk ötlet, amely azonban a tárgyalt agathyrsosok Apollónnal és Dionysosszal képzelt kapcsolatainak gondolatát még a humanisták korában is tanúsítja és így alkalmasnak vélhetjük arra, hogy egy antik nép irodalmi sorsáról szerkesztett szemlénket ezzel zárjuk.*

* *Korr.-jegyzet:* A *picti Agathyrsi* vázafestészeti dokumentumait (168. l.) legújabban *K. Zimmermann* tekintette át: Tätowierte Thrakerinnen auf Vasenbildern. JDAI 95 (1980) 185 sk., irodalom a 165,6. jegyzetben. — A befejezésben említett újkori adatokhoz: agathyrsosainkkal *K. Celtis* (ed. *F. Pindter*, v. 53 sqq.) is — Erdélytől É-ra, a *duri Geloni* után, valahol a Tanais forrásvidékén, a mazoviai bölények szomszédságában, egyszóval a világ végén *(quos ultimus orbis angulus abscondit)* találkozunk.

FERENCZY ENDRE

CLIENSEK ÉS RABSZOLGÁK A KORAI KÖZTÁRSASÁGBAN

A római köztársaság mintegy két évszázadot kitevő első korszakát — az ókori források és a modern tudományos kutatásban egyaránt uralkodó nézet szerint — két társadalmi osztály, a patríciusok és plebejusok osztályharca jellemezte. Forrásaink a patríciusok és plebejusok mellett megemlékeznek a cliensekről is, akiket egy szakrális jellegű kétoldalú viszony, a fides kapcsolt össze a patríciusokkal,[1] sőt Cicero, Dionysius Halicarnassensis, Plutarchos és Festus szerint a plebejusok eredete is a cliensekre megy vissza.[2] Mégis, talán éppen az a körülmény, hogy a forrásokban Róma legrégibb története során jóval ritkábban esik említés a cliensekről, mint a szabadok két alapvető osztályáról, a patríciusokról és a plebejusokról, azt eredményezte, hogy ennek a társadalmi rétegnek a legrégibb történetét már az ókorban viszonylag homály fedte és a modern történetírás sem fordított különösebb erőfeszítéseket arra, hogy ezt a homályt eloszlassa.

A modern történeti és jogtörténeti kutatás, mely túlnyomórészt az ókori irodalmi források, a Cicero—Livius—Dionysius—Diodoros által közvetített hagyomány alapján rekonstruálta a korai köztársaság történetét, a forrásadatoknak megfelelően, elsősorban a patríciusok és plebejusok osztályait vette beható vizsgálat alá, és a korai római osztályharc lefolyását szinte kizárólagosan mint e két osztály szembenállását rekonstruálta. Azok az értesülések, melyek szerint a plebejusok a cliensektől származnak, szinte kezdettől fogva abban az irányban befolyásolták a modern kutatókat, hogy a cliensek kérdését a plebs problematikájával kapcsolják össze. Nem lebecsülendő hatást gyakorolt ebben a tekintetben az utókorra a 18. század nagy szelleme, G. Vico,[3] aki miután elfogadta a tradíció adatát a plebejusoknak a cliensektől való származásáról, leszögezte, hogy egyedül a patríciusok voltak polgárok a régi Rómában, míg a plebejusok, akik a patríciusok cliensei és, éppen úgy, mint a cliensek, napszámos parasztok voltak, nem rendelkeztek polgárjoggal.[4]

A filológiai-kritikai történetírás megalapítója, B. G. Niebuhr, Römische Geschichte-jének 1811-ben megjelent 1. kötetében — anélkül, hogy Vico ide-

[1] A *fides*-ről vö. *Ed. Fraenkel:* Rhein. Mus. 71 (1916) 187. sk., *R. Heinze:* Hermes 64 (1929) 140 sk., *G. v. Beseler:* Atti del Congr. Intern. di dir. rom. II. Pavia 1934. 133 ff. *M. Kaser:* Das altr. Ius. Göttingen 1949. 90., Das röm. Privatrecht², I. München 1971. 35, 117 sk., *P. de Francisci:* Primordia civitatis, Roma 1959. 185 sk.

[2] Vö. Cicero, *De rep.* 2.9.16; Dion. Hal. II. 9.2., Plut. *Rom.* 13.5., Festus 262.22. s. v. *Patrocinia.*

[3] Vö. mindenekelőtt: *S. Mazzarino:* Vico, l'annalistica e il diritto, Napoli 1971. (Studi Vichiani 5.)

[4] Vö. *S. Mazzarino:* id. m. 89.

vonatkozó nézetét ismerte volna, — elvetette a plebsnek a cliensektől való eredetéről szóló forrásértesüléseket és ezzel elsőnek hívta fel a figyelmet a clientelára vonatkozó forrásadatok kritikájának a szükségességére.[5] Egy váratlan esemény azonban megakadályozta, hogy Niebuhrnak ez a megállapítása hatást gyakoroljon a kortársakra és az utódokra. 1822-ben, tehát 11 évvel Niebuhr 1. kötetének megjelenése után Angelo Mai egy vatikáni kódexben (Vat. Lat. 5757.) felfedezte Cicero, De republica c. művének egy új, teljesebb szövegváltozatát,[6] mely egyéb újítások mellett a clientelara vonatkozólag is egy fontos új utalást tartalmazott, lényegesen bővítve ezáltal a plebs cliensi származásáról szóló hagyományt.[7] Az új szöveghely hatása jól lemérhető azokon az állásfoglalásokon, melyek Niebuhr után a clientelaval kapcsolatban napvilágot láttak és befolyásolta a nézetét annak a két tudósnak is, akiknek hatása szinte napjainkig érződik a cliensekkel foglalkozó kutatások eredményein. Ez a két tudós, Th. Mommsen és A. von Premerstein dolgozta ki a clientelaval kapcsolatban azokat a tudományos koncepciókat, melyek közel egy évszázadon át alapul szolgáltak az ezen a területen folytatott kutatásoknak.

A modern római történet- és jogkutatás legnagyobb egyénisége, Th. Mommsen háromízben fejtette ki részletesen álláspontját a cliensekkel kapcsolatban. Elsőízben a «Das römische Gastrecht und die römische Clientel» 1859-ben megjelent tanulmányában,[8] ezt követően a «Römisches Staatsrecht» 3. kötetében[9] (1886-ban) és legutóbb az « Abriss des römischen Staatsrechts» c. munkájában[10] (1893-ban). Míg az első két állásfoglalása alkalmából Mommsen elfogadta a tradíció koncepcióját, mely a plebejusokat a cliensektől származtatta és magukat a clienseket mind magán- mind közjogi tekintetben a patronusaiktól függő, alárendelt helyzetben levő néprétegnek nyilvánította, későbbi művében, az «Abriss des römischen Staatsrechts»-ben revideálta korábbi álláspontját és arra a következtetésre jutott, hogy magánjogi szempontból a clienseket teljes jogképesség illette meg. A. von Premerstein, aki Mommsent követőleg 1901-ben a Pauly—Wissowa Realenciklopédiában kiterjedt anyaggyűjtésre épült, nagy tanulmányt szentelt a cliensek problémájának,[11] általában ugyan magáévá tette Mommsen nézeteit, néhány fontos problémát illetőleg azonban eltért véleménye a Mesterétől. Így elfogadta Mommsennak az ókori tradíció álláspontját osztó nézetét a plebejusok cliensektől való származtatásáról,[12] viszont a cliensek jogképességét illetően az «Abriss»-ban kifejtett nézettel szemben kitartott Mommsen korábbi koncepciója mellett, amikor Mommsen még tagadta a cliensek magánjogi jogképességét.[13] Premerstein nagy érdeme egyebek mellett az, hogy felismerte és elválasztotta egymástól a clientela fejlődésének két korszakát: a régi és új clientelát.[14]

[5] Röm. Geschichte. I. Berlin (Neue Ausg. v. *M. Isler*, 1873). 334. sk.
[6] Cod. Vat. Lat. 5757.
[7] *De rep.* II. 9. 16; . . . *et habuit plebem in clientelas principum discriptam — quod quantae fuerit utilitati, post videro.*
[8] Röm. Forsch. I. Berlin 1864. 319 sk.
[9] Röm. Staatsrecht³. III. Berlin 1886. 63 sk.
[10] Abriss des röm. Staatsrecht, Leipzig 1893. 15 sk.
[11] Clientes. RE IV. 1901. 24 sk.
[12] Id. m. 31. sk.
[13] Id. m. 43.
[14] Id. m. 49 sk.

Mommsen változó nézetei a cliensek jogképességét illetően és von Premerstein ingadozása Mommsen korábbi és későbbi koncepciója között döntően befolyásolta azután az utánuk következő kutatók állásfoglalását. A túlhatalmas jogi szemlélet, mely Mommsen és Premerstein jellemzésében kifejezésre jutott, tovább folytatódott a Premerstein utáni nemzedék kutatóinak a clientelaról nyújtott rajzában. Ezek a kutatók beérték jórészt ugyanazoknak a problémáknak a boncolgatásával, melyek már Mommsent és Premersteint foglalkoztatták. Ezen a körön még olyan eredeti kutatók sem léptek túl, mint egy L. Homo,[15] vagy Fr. Altheim,[16] akik Mommsen és Premerstein nyomán elfogadták a plebejusok cliensi származásának teóriáját, bár Altheim Premersteinnel szemben leszögezte, hogy nem minden plebejus cliens volt és nem minden cliens plebejus lett. Ami a cliensek jogi helyzetét illeti, ebben a kérdésben Altheim Mommsen későbbi, az Abrissban kifejtett álláspontját tette magáévá, vagyis elvetette a cliensek eredeti jogtalanságára vonatkozó elméletet. Lényegesen nem lépett túl a Mommsen—Premerstein féle problematikán H. Siber sem, a Pauly—Wissowa Realenciklopédia egyik Plebs-tanulmánya és a Römisches Verfassungsrecht szerzője. Siber elfogadja Premerstein nézetét a cliensek jognélküliségéről, de pozitív lépést tett előre azzal a megállapításával, hogy a plebs a cliensektől függetlenül kialakult társadalmi osztály volt, mely kezdettől fogva létezett és birtokai a római nemzetségi birtokok között elszórva terültek el. Szerinte ezt igazolják a római halmok nevei (Cispius, Oppius, Caelius), melyek megegyeznek a plebejusi családnevekkel.[17]

A jogi szemlélet mellett a szociológiai szemlélet csak a 30-as évek vége felé hódított tért a clientela meghatározásában. Már Bonfante, amikor híres elméletét a nemzetség jelentőségéről kidolgozta, felismerte, hogy a clientela tipikusan a nemzetségi társadalom terméke és rámutatott arra, hogy a cliensi viszony jellegzetessége még akkor is érezteti hatását, amikor a cliens mint polgár jogokhoz jut és az állam társadalmában elhelyezkedik.[18] A clientelának a gensi társadalomhoz való kötöttségét hangsúlyozta P. Frezza is, rámutatva ennek az intézménynek a jogi szférán kívül feltalálható jellegzetességeire. Kevésbbé szerencsés viszont Frezzának az a megállapítása, mely a cliens és patronus kapcsolatát a vazallusi viszonnyal azonosítja és ezzel a clientelát — anakronisztikusan — hűbéri jellegű intézmény gyanánt állítja be.[19] A clientelanak ez a szemlélete, mely M. Weber szociológiájának a hatását mutatja, követőkre talált azután De Francisciben[20] és Grossoban,[21] de nem volt hatás nélküli von Lübtowra sem, aki Das römische Volk c. művében egyébként alapos és sokoldalú jogtörténeti vázlatot nyújt a cliensek szerepéről.[22] Mentes marad a jogi szemlélet egyoldalúságaitól E. Meyer kitűnő műve, a «Römischer Staat und Staatsgedanke» is, a legújabb irodalomban az egyetlen alkotás, mely a clientela társadalmi jelentőségét a nemzetségi társadalom szemszögéből realista módon

[15] Institutions politiques romaines[2]. Paris 1950. 14 sk.
[16] Römische Geschichte. II. Frankfurt a.M. 1953. 82 sk.
[17] Römisches Verfassungsrecht. Lahr 1952. 19 sk.
[18] Diritto romano. Milano 1976. 121 (Opere complete IX.).
[19] Corso di storia del diritto romano[2]. Roma 1968. 111 sk.
[20] Storia del diritto romano I. 1939. 154 sk., Primordia civitatis. Roma 1959. 185 sk.
[21] Lezioni di storia del diritto romano[5]. Torino 1965. 20 sk.
[22] Das römische Volk. Frankfurt a.M. 1955. 90 f., 111 sk.

értékeli.[23] Az intézménytörténet szempontjából kiemelték a clientela jelentőségét az újabb kutatók közül M. Lemosse[24] és C. W. Westrup[25] is. Viszont érdekes és némiképp meglepő, hogy a legrégibb római jog és társadalom olyan kiváló kutatói, mint a római alkotmányjog fejlődését hatalmas művében marxista szemlélettel feldolgozó F. De Martino,[26] valamint A. Guarino[27] a clientela jelentőségét a régi római társadalom és állam szempontjából nem ismerik fel vagy pontosabban, ennek az intézménynek csak rövid ideig tartó jelentőséget tulajdonítanak.

A szovjet történetírás kezdettől fogva figyelmet fordított a cliensek problémájára, ha speciális tanulmányokat nem is szentelt ennek a kérdésnek. Kovaljov ún. komplex elméletet dolgozott ki a plebs eredetéről, melyben egyfelől közeledik a tradíció állásfoglalásához a plebejusoknak a cliensektől való származtatása tekintetében. Másfelől azonban Kovaljov etnikai különbséget keres a patríciusok és plebejusok között, azt állítva, hogy ez utóbbiakba etruszk népesség olvadt be.[28] Maškin Kovaljovval szemben tagadja a plebejusok cliensektől való származásának elméletét és elutasítja a patríciusok és a plebs etnikai különbözőségéről felállított hipotéziseket is.[29] Utčenko kerüli a határozott állásfoglalást a cliensek kérdésében, melyet nem tart lezárt problémának,[30] míg Nemirovskij Servius Tullius reformjáról írt tanulmányában találó képet fest a cliensek helyzetéről a centuriális államrend bevezetése után.[31]

Érdekes módon a legrégibb római történet kronológiai átértékelésére tett kísérletek, melyekkel Hanell,[32] Gjerstad[33], Bloch[34] és Werner[35] műveiben találkozunk, nem hozott említésre méltó változást a társadalomszemlélet tekintetében vagy pontosabban: csak tovább erősítette azt a konzervatív, osztályharc ellenes szemléletet, mely különösen a második világháború befejezése óta felerősödött a korai köztársasággal foglalkozó nyugati történetírásban. Ez a szemlélet hatja át az utolsó negyedszázad legjelentősebb speciális kutatásait is, melyek pedig felismerték a szükségességét annak, hogy revideálni kell a korábbi kutatások eredményeit. Alföldi,[36] Magdelain[37] és Ranouil[38] a patríciusok erede-

[23] Römischer Staat u. Staatsgedanke[4]. Zürich—München 1975. 30 sk.

[24] Affranchissement, clientèle, droit de cité, RIDA 2me année, tome 3. (Mélanges Fernand De Visscher II.) 1949. 37 sk.

[25] Sur les *gentes* et les *curiae* de la royauté primitive de Rome. RIDA 3e série, tome 1. 1954. 435 sk.

[26] Storia della costituzione romana[2]. I. Napoli 1972. 72., 80.

[27] Le origini Quiritarie. Napoli 1973. 101 sk., Storia del diritto romano[5]. Napoli 1975. 46., La rivoluzione della plebe. Napoli 1975. 59.

[28] История древнего Рима. Leningrad 1948. Vö. *E. M. Štaerman:* ВДИ 1952/3. 68 sk.

[29] *N. A. Maškin:* История древнего Рима.. Moszkva, 1948. 92 sk. Vö. *S. Benkliev:* ВДИ 1952/1. 110 sk.

[30] ВДИ 1951/4. 15 sk.

[31] ВДИ 1959/2. 153 sk.

[32] Das altrömische eponyme Amt. Lund 1946., Probleme der röm. Fasti. Entretiens XIII. (Fond. Hardt). Vandroeuvres—Geneve 1967. 177 sk.

[33] Early Rome. I. Lund 1953. — v. 1973. Vö. Aufstieg und Niedergang d. röm. Welt. I. 1. Berlin—New York 1972. 136 sk.

[34] Les origines de Rome. Paris 1962. «Que sais-je» No. 216., Tite-Live et les premiers siècles de Rome. Paris 1965.

[35] Der Beginn der röm. Republik. München—Wien 1963.

[36] Der frührömische Reiteradel und seine Ehrenabzeichen, Baden-Baden 1952., Early Rome and the Latins. Ann Arbor (1965), Zur Struktur des Römerstaates im V. Jahrh. v. Chr. Entretiens XIII (Fond. Hardt), 225 sk., különösen 242 sk., Die Herrschaft der Reiterei in Griechenland und Rom . . . Festschrift K. Schefold, 4. Beih. zu «Antike

téről dolgoztak ki új elméleteket, Palmer új magyarázatot kísérelt meg a curiák eredetéről,[39] míg a legradikálisabb újító, Momigliano, egy eddig fel nem ismert társadalmi réteg, a *conscripti* «felfedezésével» igyekezett magyarázatot adni a királyság és a korai köztársaság egyik legvitatottabb kérdéséről: a plebejusinak tartott királynevek és a legkorábbi fasti consulares-ban előforduló plebejusi családnevek eredetéről.[40] Ezek az új koncepciók, miután elégséges adatok hiányában merész kombinációk útján jöttek létre, legfeljebb munkahipotézisek gyanánt értékelhetők és legfőbb érdemüket abban kell látni, hogy felhívták a figyelmet a korai római történet fontos, még megoldatlan problémáira.[41]

A régi clientela intézményének szentelt kutatás azért látszik alkalmas hozzájárulásnak a legrégibb római társadalom árnyaltabb újraszerkesztéséhez, mert a források, valamint az összehasonlító jogtörténet adatai is a clientelanak a nemzetségi szervezettel való szoros kapcsolatát húzzák alá. Tudatában volt ennek már a késő-köztársaságkor társadalom- és történetszemlélete is, amikor a plebs eredetét a clientelában kereste. Ebben az állásfoglalásban ugyanis benne foglaltatik az a meggyőződés, hogy a patríciusoktól el nem választható cliensek a legrégibb római társadalom fontos alkotóelemének tekinthetők, mely régiség tekintetében megelőzi a plebset. Ha mégis — tiszteletre méltó kivételektől eltekintve — a modern kutatás nem fordított jelentőségének megfelelő érdeklődést a cliensek problémái iránt, ennek okát két objektív tényezőben kereshetjük: egyfelől a cliensekről az irodalmi forrásokban található adatok gyér számában, másfelől ezeknek az adatoknak a vitás megbízhatóságában.

A régi clientelaról részletező jellemzést két ókori történetíró művében találunk: Dionysius Halicarnassensis: *Archaiologiai Romaikai* c. történeti művében[42] és Plutarchos: Romulus életrajzában.[43] Már egy felületes kritika is megállapíthatja, hogy azok az adatok, melyeket e két író közöl a cliens és patronus legrégibb kapcsolatáról, semmiképpen sem felelnek meg a legrégibb Róma társadalmi és jogviszonyainak, de annál inkább illenek a késő-köztársaság társadalmához és jogintézményeihez. Azok a kötelezettségek, melyeket a legrégibb cliens-patronusi viszony Dionysius és Plutarchos szerint a cliensre hárít: az elszegényedett patronus leányának hozománnyal való ellátása, pervesztés esetén a patronusra kirótt pénzbírság kifizetése, az állami vagy papi hivatalt vállaló patronus költségeiben való részvétel, a fogságba esett patronus kiváltása — éppen úgy anakronisztikusnak hatnak a királyság korában, mint a patronusra háruló kötelezettségek. Ez utóbbiak között a cliens érdekvédelme

Kunst» 1967. 13 sk. (Centuria) procum patricium. Historia 17 (1968) 444 sk., Die Struktur des voretruskischen Römerstaates. Heidelberg 1974.

[37] Cinq jours epagomènes à Rome? REL 40 (1962) 201 sk., Auspicia ad patres redeunt, Hommages à Jean Bayet. 1964. 427 sk., Recherches sur l'«imperium». Travaux et recherches de la Faculté de droit et des sciences économiques de Paris. Série «Sciences historiques», No. 12. Paris 1968. Remarques sur la société romaine archaique. REL 49 (1971) 103 sk.

[38] Recherches sur le patriciat (509—366 avant J.—C.). Paris 1975.

[39] The Archaic Community of the Romans. Cambridge 1970.

[40] Osservazioni sulla distinzione fra patrizi et plebei, Entretiens XIII (Fond. Hardt) 199 skk., L'ascesa della plebe nella storia arcaica di Roma. Rivista storica italiana 79 (1967) 247 skk.

[41] Vö. *Ferenczy E.:* From the Patrician State to the Patricio—Plebeian State. Budapest—Amsterdam 1976. 18 sk., 23 sk.

[42] II. 9—10. Vö. Festus 262 L., Cato apud Gellium V. 13. 4.

[43] 13.8.

jelen- és távolléte esetén, képviselete a bíróság előtt, tulajdon- és kötelmi jogi perekben, egytől-egyig olyan anakronizmusok, melyekre nem érdemes szót vesztegetni. De ugyanígy az annak a feltételezése is, hogy Romulus korában tilos volt cliensnek és patronusnak egymás ellen tanúskodni, vagy éppen vádat emelni. Hogy a patronus és cliens kapcsolatáról adott anakronisztikus kép teljes legyen: Dionysius Romulusnak tulajdonítja azt a 12 táblás törvényből ismert rendelkezést is, mely halálbüntetéssel fenyegeti a cliensével csalárd patronust.[44]

Ez a minden részletében történetietlen kép, melyet Dionysius és Plutarchos rajzolnak a régi clientelaról, mint egyezéseik is mutatják, ugyanabból a forrásból származik. Ez a forrás pedig nem más, mint M. Terentius Varro, az i. e. 1. század híres antikváriusa, aki *Antiquitates* c. művében összezsúfolta és görög analógiákkal fűszerezte mindazt a hagyományt, melyet korábbi íróknál talált a régi Róma intézményeiről. Mint arra az újabb kutatás Varro töredékei alapján rámutatott, a reatei polihisztor a régi jogintézmények leírásában saját kora intézményeit tekintette modellnek és azokat kritika nélkül visszavetítette a múltba.[45] Ez jelen esetben annyit jelent, hogy Dionysius és Plutarchos leírásaiban nem a régi, hanem az új clientela jellemzése áll előttünk.

A régi clientela Dionysiusnál és Plutarchosnál olvasható jellemzésének értéktelensége természetesen nem bizonyíték sem a régi clientela fennállása, sem gazdasági, társadalmi és politikai jelentősége ellen. Az új clientela, melyet Dionysius és Plutarchos leírásán kívül más források alapján is jól ismerünk, nem kétségesen a régi clientela folytatása volt.[46] A döntő különbség régi és új clientela között abban ismerhető fel, hogy míg a régi clientela a nemzetségi társadalmon belül alakult ki, az új clientela a már fejlett rabszolgatársadalomnak volt az intézménye. A régi cliensek részben a gens által legyőzött népek magukat önként a gens szolgálatába ajánló tagjaiból *(dediti)*, részben olyan szabadokból kerültek ki, akik a gens védelme ellenében önként ajánlották fel szolgálataikat *(applicati)*. Ezzel szemben az új clientelahoz tartozók többsége a felszabadított rabszolgák ivadékaiból rekrutálódott.[47] A két clientelában mégis hasonló vonás, hogy nem egyoldalú alá- és fölérendeltség kapcsolata jelentkezik bennük, hanem a fides, vagyis egy szakrális színezetű kétoldalú viszony határozza meg patronus és cliens kapcsolatát.[48] Természetesen hasonlíthatatlanul több kötelezettség hárult ebben a kapcsolatban a cliensre, mint a patronusra, de a patronus kötelezettségei is a fejlődés folyamán egyre inkább meghatározottak lettek és már, mint a 12 táblás törvény korábban említett híres rendelkezése bizonyítja, a jogi szférába tartoztak.

A régi clientelaról szóló megbízható értesüléseink jórészt a nagy nemzetségek, a Fabiusok, Claudiusok, Valeriusok stb. hagyományaira vezethetők vissza. Ezek a hagyományok behatoltak már a régi annalisták műveibe és

[44] Tab. VIII. 21. Fontes iuris Romani Antejustiniani I. 62. (Florentiae 1962).

[45] Vö. *A. Cenderelli:* Varroniana. Milano 1973., Varrone giureconsulto? Seminario romanistico Gardesiano. 1976. 22 skk., *A. Ormanni:* Varrone Marco Terenzio. Noviss. Dig. It. 20. Torino 1975. 553 skk.

[46] Vö. *A. v. Premerstein:* RE IV. 31. skk., *M. Gelzer:* Kleine Schriften. I. Wiesbaden 1962. 89 skk.

[47] Vö. *M. Kaser:* Die Anfänge der manumissio. Zeitschrift der Savigny-Stiftung, RA 61 (1941) 153 skk., *Cr. Cosentini:* Studi sui liberti. I. Catania 1947. passim, *M. Lemosse:* id. m. 56 skk.

[48] A vonatkozó irodalmat ld. az 1. sz. jegyzetben.

továbbhagyományozódtak ezeken keresztül a köztársaság végén élő írók alkotásaiba. Így van tudomásunk — Dionysius,[49] Livius[50] és Festus[50a] adatai alapján — arról, hogy a gens Claudiához a cliensekkel együtt 5 000 fegyveres tartozott, míg a gens Fabia 306 nemzetségtagját a Cremera patak melletti csatába 4—5000 cliens kísérte el. A cliensek száma tehát legalábbis tízszerese volt a nemzetségtagoknak, amiből megfelelő következtetések adódnak a cliensek gazdasági, társadalmi, katonai és politikai jelentőségét illetően. Forrásaink szerint a nemzetségi birtokokon a cliensek dolgoztak, de, mint az előbb említett adatokból kitűnik, szükség esetén katonai szolgálatot is teljesítettek.[51] Ha ezekhez hozzávesszük azt a nem nagyszámú, de fontos, konkrét értesülést, melyet Livius és Dionysius közvetítenek a cliensek részvételéről a patríciusok oldalán a plebejusokkal vívott osztályharcban, egyre teljesebb kép tárul elénk a régi clientela történeti jelentőségéről.[52]

A cliensek politikai szerepének vizsgálata, melynek a régi clientelaval foglalkozó irodalom olyan kevés teret szentelt, szükségszerűen felveti azt a bevezetőben már tárgyalt problémát: milyen volt a régi cliensek helyzete a magánjog és a közjog szempontjából? Ezt a kérdést nem lehet a régi római családjogtól elszakítva vizsgálni. A nemzetségi szervezet fennállása idején a cliensek kétségkívül a pater gentis hatalma alá tartoztak és a gensek felbomlása után a gens legjelentősebb családjainak a kötelékébe kerültek át.[53] Az, hogy a cliensek helyzete rosszabbodott a család és a magántulajdon kialakulását követően, annál valószínűbbnek látszik, mert hiszen a teljesjogú családtagok is függésbe kerültek magánjogi szempontból a családatyától.[54] Az aligha képzelhető el, hogy a cliensek helyzete ilyen körülmények között kedvezőbb lett volna a latensen teljesjogú családfiúknál, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a cliensek esetében a mindenkori családfőtől való függés tovább öröklődött, míg a családfiúk a családfő halála esetén önjogúak lettek. A 12 táblás törvénynek már többször említett rendelkezése, mely a jogtalankodó patronussal szemben védelmébe veszi a clienseket, ugyancsak arra vall, hogy a régi cliensek vagy teljesen jogtalanok, vagy erősen korlátozott, magánjogi szempontból függő jogállású személyeknek számítottak. Döntően esett latba viszont a patrícius-plebejusi osztályharc szempontjából a cliensek politikai jogképessége, és mint Liviusból és Dionysiusból kitűnik, különösen a decemviratus korát megelőzően az ő politikai szerepük az osztályharcban rendkívül jelentősnek volt tekinthető.[55] Abban, hogy a számszerűleg kisebbségben levő patríciusok csaknem két évszázadon át meg tudták őrizni hatalmi monopoliumukat, a régi clientela nagy politikai jelentősége jutott kifejezésre.

Az 5. század közepe óta a régi clientela gyors hanyatlásnak indult. E hanyatlás egyik főtényezője volt, hogy a patríciusi családok többsége, melyeknek kötelékébe a cliensek tartoztak, részben gazdaságilag lehanyatlott, részben

[49] V. 40.3. Vö. X. 14.2. (Claudii), X. 15.3. (Fabii)
[50] II. 16.4. (Claudii), II. 49.3; 50.11.
[50a] 450 L (Fabii)
[51] Vö. *E. Meyer:* Röm. Staat u. Staatsgedanke. 34.
[52] Vö. Liv. II. 35,4, Dion. Hal. VII. 26; Liv. II. 56.3, Dion. Hal. IX. 41,48; Liv. II. 64.2, III. 14.4, 16.5, 44.5, 57.3, 58.1; IV. 13.2; V. 32.8; XXIII. 3.2.
[53] Vö. *P. Bonfante:* Diritto romano. Milano 1976. 119. (Opere complete IX), *M. Kaser:* Das röm. Privatrecht². I. 54 skk.
[54] *M. Kaser:* Das röm. Privatrecht². I. 56 skk.
[55] Vö. az 52. sz. jegyzetben hivatkozott adatokat.

kihalt. A mintegy 50 gensből, melynek létezéséről az i. e. 5. század kezdetén tudomásunk van, 367 táján már csak 22 létezése mutatható ki[56] és a tönkrement vagy kihalt patríciusi családok függésből felszabadult cliensei automatikusan a plebshez csatlakoztak.[57] A régi clientela lehanyatlásának másik fő-oka a rabszolgaság elterjedése volt. Az állandósult háborúk nagy rabszolga zsákmányt biztosítottak Róma számára és az olcsóbb rabszolgamunkaerő a patríciusi családok szolgálatában álló cliens jelentőségét elhalványította. Ugyancsak fontos momentum volt ebből a szempontból az, hogy a rabszolgaság elterjedésével sűrűbbé váltak a rabszolga-felszabadítások, melyek megalapozták azt az új típusú clientelát, amely a szorosabb függés előnyét biztosította a dominusból lett patronus számára.[58] A régi clientela politikai jelentőségének lehanyatlásához azután döntő módon hozzájárult a centuriális alkotmány bevezetése. A comitia centuriatán nem érvényesült többé az a kapcsolat, mely a comitia curiatán még a patronus befolyását biztosította cliensével szemben.[59] A kihalt vagy deklasszált patrícius családok függőségéből szabadult clienseinek csatlakozása által felduzzadt plebs tagjai 400-tól kezdődően már eljutnak a hatalom csúcsára; a consuli hatalmú katonai tribunusok tisztségét egyre gyakrabban töltik be plebejusi politikusok.[60] Az idők jele, hogy a Veii-i zsákmány körüli visszaéléssel vádolt Camillust nemzetsége tagjai és cliensei nem tudják, vagy nem is akarják megmenteni a számkivetéstől.[61] Az i. e. 4. század első évtizedeiben a patrícius-plebejusi osztályharc végleg eldőlt a plebejusok javára. A plebs e történelmi jelentőségű győzelme időben szinte egybeesett a régi clientela, a gensi társadalom egy történeti jelentőségében fel nem ismert intézménye letűnésével.

[56] Vö. *Th. Mommsen:* RF I. 107 skk., 122., *J. Beloch:* Röm. Gesch. Leipzig 1926. 222., *P.—Ch. Ranouil:* Recherches . . . 119 sk.

[57] Vö. *A. Momigliano:* Rivista storica italiana 79 (1967) 297 skk., *H. Siber:* Plebs. RE XXI. 103 skk., Röm. Verfassungsr. 39 skk., *A. Guarino:* Origini Quiritarie. 103.

[58] Vö. *M. Kaser:* Das röm. Privatrecht². I. 117 skk. (az ott felsorolt irodalommal).

[59] Vö. *R. E. A. Palmer:* The Archaic Community of the Romans, 69 sk., *Ferenczy E.:* Festschrift Altheim. I. Berlin 1969. 136 sk., From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State, 34 sk.

[60] Vö. *Ferenczy E.:* id. m. 35 sk.

[61] Vö. Liv. V. 32.8., Dion. Hal. XIII. 5.

TÓTH ENDRE

CIRPI

PANNONIA KORA-FLAVIUS-KORI HADTÖRTÉNETÉHEZ

Az aquincumi alatábor építési feliratának a meghatározása[1] két szempontból járult hozzá Pannonia első római évszázadának a megismeréséhez: a provincia kialakulásának és a Flavius-kori hadtörténetének a szempontjából.

A változás a korarómai időszakban a jelentősebb: a kutatást gátló értelmezésnek[2] a kiiktatása elősegíti a korábban statikusan és sematikusan ábrázolt történeti kép folyamattá tisztázását.[3] Hozzásegít annak a folyamatnak a jobb megismeréséhez, amelynek során a terjeszkedő római állam legyőzte az egyes dunavidéki törzseket, elfoglalta a földjeiket és berendezkedett a vidékünkön. Ezzel nemcsak az a terület nőtt meg, amely közvetlenül uralta Rómát, hanem az a terület is, amelyen Róma hatalmát éreztetni tudta. A katonai közigazgatású terület konszolidálása után fokozatosan bevezették a polgári közigazga-

[1] AÉ 1969—70; 477; *Tóth E.—Vékony G.*, Vespasianus-kori építési felirat Aquincumból, Arch. Ért. 97 (1970) 109 skk.; *Ua*, Beiträge zur Pannoniensgeschichte im Zeitalter des Vespasianus, Acta Arch. Hung. 22 (1970) 133 skk.

[2] Különösen jellemző volt *Barkóczi László* tanulmánya* (Die Grundzüge der Geschichte von Intersis , in: Intercisa. II. ArchHung XXXVI. Budapest 1957. 497 skk.), amelyben a szerző ÉK-Pannonia Augustus-kori megszállásának egyetlen bizonyítékául csak az ún. Drusus-feliratra tudott hivatkozni. Ennek ellenére és a kutatás addigi vélekedésével szembefordulva már 1957-ben helyesen állapította meg: « . . . kann der endgüldige Aufmarsch der römischen Truppen zur Donau erst der Regierung des Claudius erfolgt sein, und politisch wird dieses Gebiet damals als organischer Teil an das Gebiet zwischen Drau und Save angegliedert». Nem különben *Fitz Jenő*, aki az ún. Drusus-felirat felülvizsgálásának a szükségességét hangsúlyozta, Alba Regia 2—3 (1961—1962) 42.

[3] Így: *D. Gabler:* Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten. Acta Arch. Hung. 23 (1971) 83—91; *Ua;* Italische Sigillaten in Nordwestpannonien, Eisenstadt 1973. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. H. 51.; *Fitz J.:* Adatok Pannonia pénzforgalmának a kialakulásához Vespasianus trónralépéséig. Num.Közl, 72—73 (1973—1974) 15—25.: *Fitz J.:* Gorsium-Herculia. Székesfehérvár 1976[4]. 15—25.; *Tóth E.:* Pannonia provincia kialakulásához. Arch.Ért. 103 (1976) 197 skk. *U* . « . . . *protulique fines Illyrici ad ripam Danuvii*» Arheološki Vestnik 28 (1977) 278 skk.; *Ua.;* Pannonia és Noricum közös határának a kialakulása. Ant.Tan. 24 (1977) 192 skk.; *Ua.:* Geschichte der Oberen Wart im ersten Jahrtausend in: Die Obere Wart. Oberwart 1977. 77 skk.; *Ua.:* Zur Entstehung der gemeinsamen Grenzen zwischen Pannonien und Noricum. Arheološki Vestnik, nyomdában.; *J. Fitz:* Die Eroberung Pannoniens. ANRW II:6 (1977) 543 skk.; *Zs. Visy:* Der Beginn der Donau-Kriege des Domitians. Acta Arch. Hung 30 (1978) 37 skk. Az új szemléletű foglalástörténettel kapcsolatban óvatosságra figyelmeztet *A. Mócsy:* Pannonia-Forschung 1973—1976. Acta Arch. Hung. 29 (1977) 374. *Mócsy András* Illyricum északi határa Claudius előtt című tanulmányában (Arch. Ért. 106 [1979] 177—186) vitatja a Pannonia provincia kialakulásával kapcsolatos új eredményeket. A szerző következtetéseivel és megállapításaival egyetérteni nem tudok. Válaszom az Arch. Ért. 1980-as számában fog megjelenni.

tást, azaz megszervezték a *provinciát*.[4] Az ún. Drusus-felirat új kiegészítése és értelmezése után sor kerülhet a provinciává válás több évtizedes folyamatának a kutatására, amelynek során a Középdunavidék a Római Birodalom része lett.

A másik módosítás Pannonia Flavius-kori hadtörténetéhez kapcsolódik: a korábban Domitianus-korinak feltételezett limesépítkezésekkel szemben ráirányította a figyelmet Vespasianus kezdeményező szerepére és ezzel lehetővé vált a korszak hadtörténetének az árnyaltabb ábrázolása. Írásunk ehhez a témához egy újabb adattal járul hozzá.

Az ÉK-pannóniai csücsök principatuskori csapattörténetének a vizsgálata során figyeltem fel a *cohors XIIX voluntariorum* Dunabogdányban — az ókori Cirpiben — előkerült feliratára. A cohorsot eddig két felirat említi Dunabogdányban: az egyik egy sírkő (AÉ 1965: 166), a másik egy felirattöredék (AÉ 1965: 167). Ez az utóbbi a tanulmány témája. Ez a töredék a dunabogdányi auxiliaris tábor területén került elő 1931-ben. Soproni Sándor publikálta.[6]

A kő egy 18 cm vastag édesvízi mészkőtábla bal alsó sarkának a 46 cm magas és 50 cm széles töredéke. A feliratot *tabula ansata*-ra vésték ki. A tábla mélyebb részei és a betűk pirosra, a táblakeret belső homorlata sárgára volt festve. A betűsorokat vékony vonalazással kijelölték. A szépen vésett betűk metszete V alakú. A betűmagasság mindkét sorban 76 mm; a magasított T 92 mm, a kicsinytett o pedig 45 mm magas. A töredéken olvasható felirat a következő (1. kép).

. . . . . .
T(ito)Atilio . . . . . .
coh.XIIX . . . . . .

Noha a feliratunk az első pillanatban egy szarkofág feliratos előlapjának a töredékére emlékeztet,[7] azonban bizonyosan egy tabula ansatas keretelésű feliratos *tábla* töredékéről van szó. Ugyanis a tábla bal széle és az alja az elnagyolt faragás ellenére jól láthatóan eredeti felület. Továbbá a festés szintén amellett szól, hogy tábláról van szó.

A töredék lelőkörülményeit sikerült meghatározni.[8] A cirpi római tábort a 4. században leszűkítették, és a keleti sarokban egy tornyot hoztak létre. Fel-

[4] *Tóth E.:* Ant. Tan. 24 (1977) 192. A római birodalom újonnan annektált területein a provinciák kialakulásával kapcsolatban figyelemreméltó megjegyzéseket olvashatunk *W. Hartke* tanulmányában: Traianus és Iulianis esküvései nagyszabású tervek megvalósítására. MTA I Oszt. Közl. 30 (1978) 36 skk.
Pannonia-Forschung 1973—1976. Acta Arch.Hung. 29 (1977) 374.

[5] *E. Tóth—G. Vékony:* Acta Arch.Hung. 22 (1970) 109 skk.; *Gabler D.—Lőrincz B.:* Arch. Ért. 104 (1977) 145 skk.

[6] *S. Soproni:* Two Inscribed Relics of the cohors XIIX voluntariorum c.R. Fol. Arch. 16 (1964) 33 skk.

[7] Így gondolta kezdetben *Soproni S.* is (Fol.Arch. 16 [1964] 36), aki a RIU III.-ban már építési feliratként közölte a töredéket.

[8] Noha a feltárásról csak egy rövid összefoglalás jelent *Szalay Ákos* tollából (A dunabogdányi római castellumról. ArchHung XX. Budapest 1933), a másik ásató, *Paulovics István* az ásatás folyamán részletes feljegyzéseket készített, amelyek a rendelkezésünkre állnak (Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár). Paulovics I. jegyzeteiben található fényképek között több olyat találtam, amelyen egy kutatóárok alján látható a feliratos kövünk, mögötte egy szétdőlt fal, amelyből kizuhant. Ezt a fényképen olvasható, Paulovics I. által írt szöveg alátámasztja: «*Dunabogdány* 1931—1932 *telén*»: az ásatás után a be nem temetett árokban szétfagyott az egyik fal, és abból szerencsére kizuhant a beleépített

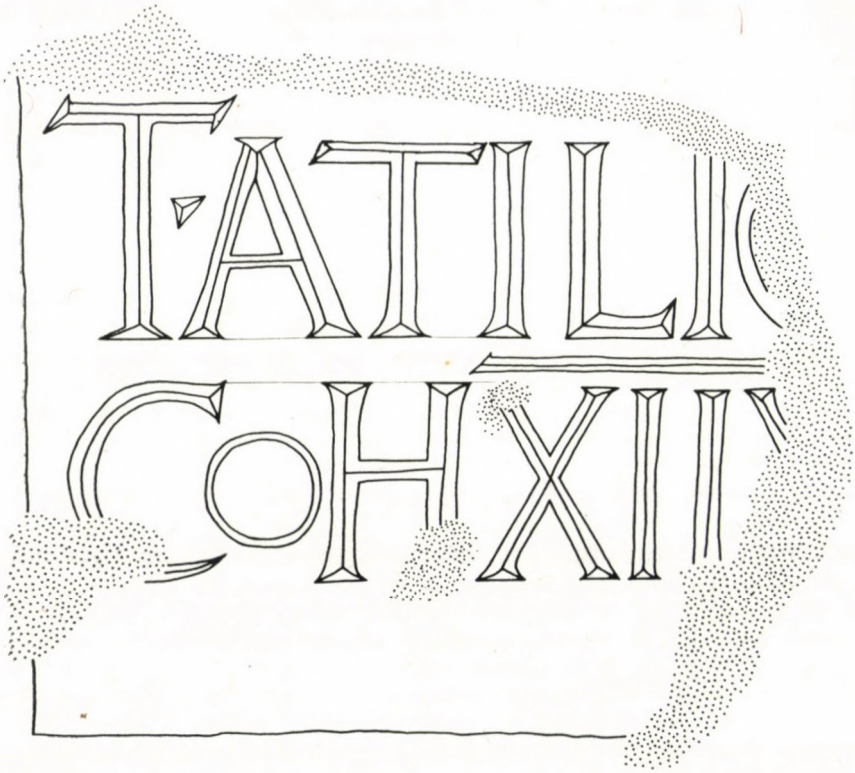

írattöredékünk ennek a *burgus*-nak a DK-i falából dőlt ki. Sajnos ez a körülmény nem nyújt segítséget a kő keltezéséhez, mert másodlagosan, építőanyagként került a falba és ezért a beépítésből csak a 4. sz. vége előtti keletkezés állapítható meg. Azonban a töredék kis mérete miatt valószínű az, hogy már korábban is építőanyag volt: a hasonló 4. századi falazásoknál a teljes feliratokat, egyben falaztak be.

A felirat vizsgálatánál két tényezőt kell szem előtt tartanunk: az egyik a felirat formai jegyeiből, a másik a lelőhelyből következik.

1. A tabula ansata-ban elhelyezett nagyméretű felirat formája arra mutat, hogy *építési felirat töredékéről* van szó. A betűk méretei, a szép vésés, a többszínű festés is emellett szól.

2. Cirpiben auxiliaris tábor volt és a canabae sohasem kapott városi rangot.[9] Ezért az építkezések megrendelőjeként és kivitelezőjeként csakis a hadsereg jön szóba. Tehát ezeket az építkezéseket a hadsereg igényei szabták meg:

töredék. Ezután meg kellett határozni a fényképen látható falat. Ez sikerrel járt: a falazás alapján egyértelműen azonosítani lehetett a fénykép hátterében látható római falat. A töredék eszerint az erőd 4. sz.-i leszűkítése során a tábor keleti sarkába épített burgus DK-i falából dőlt ki.

[9] *It.Ant.: mansio Cirpi* (266,11); Vö. *A. Graf:* Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. DissPann I:5. Budapest 1936. 101.—; *A. Mócsy:* Pannonia. RE Suppl. IX. 651 skk.; TIR L-34. Budapest (Szerk. *Soproni S.*) 47.

legyen ezeknek akár hadászati, akár más, az állami szükséglet által diktált célja (pl. *pro salute imp.* emelt vagy helyreállított templom).

Ezekszerint a feliratunk egy, a katonaság által végzett építkezést megörökítő építési felirat töredéke. Összhangban áll ezzel a felirat utolsó sorában olvasható cohors-név. A felirat és a betűk méretei és minősége jelentős építkezésről tanúskodnak.

A felirattöredék értelmezése:

Szerencsére az a nyelvtani eset, amelyben a megmaradt első sor névcsonkja áll, az *-o* végződés alapján megállapítható. Ez teszi lehetővé azt, hogy a felirattöredékkel érdemben lehessen foglalkozni. Az építési feliratok élén a császár neve áll, mégpedig a gyakorlatnak megfelelően a legiostáborok esetében nominativusban, más katonai — vagy állami — létesítményeknél dativusban vagy ablativusban.[10] Ezt követi a helytartó neve ablativusban és a csapat megnevezése nominativusban. A legióstábor építése közvetlenül a császár akaratából és parancsára történik: a neve ezért nominativusban áll. A segédcsapattáborok építése azonban a helytartó hatáskörébe tartozik: *a császárnak* adják át az elkészült létesítményt. Az uralkodó neve ezért dativusba, vagy ritkán ablativisba, a helytartóé pedig ablativusba kerül. Feliratunk az ilyen szövegezésnek megfelel. A feliraton az ablativusban álló (az építési feliratok szövegezésének megfelelően csak a császárnév állhatott dativusban) névtöredék csak a helytartó neve lehet. Ugyanis a katonai építési feliratokon előfordulható másik személynév a csapatparancsnoké. Ez azonban az egység neve után, *nominativusban* áll. Miután a töredéken olvasható név nem nominativusban áll, nem lehet szó olyan szerkezetű és tartalmú kiegészítésről sem, amely a cohors *praefectus*-a vagy *más tisztje* által emelt létesítményről emlékezne meg. Ezek neve ugyanis a genitivusban álló csapatnév *előtt*, *nominativusban* állna. Miután tehát a táblára kivésett név tulajdonosa nem lehetett a felirat utolsó sorában megnevezett csapat parancsnoka, marad a másik lehetőség: a megmaradt első sor Pannónia helytartójának a nevét tartalmazza.

A segédcsapatok által emelt építmények feliratain a tábla állítója egyben az építkezés végrehajtója: ez a táborban állomásozó csapat, amely átadja a császárnak a kész létesítményt. Ezért a csapatnév áll nominativusban és azt követően — *sub, sub cura* vagy *cui praeest* formulával — esetleg a csapatparancsnok nevét is kiírták. Feliratunk utolsó sora az aquincumi alatábor Vespasianus-kori feliratának megfelelően (AÉ 1969—70: 477) az építkezést végrehajtó csapat megnevezésével kezdődik, majd esetleg ezt követte a praefectus neve.

A szabályos szövegezésű építési feliratunk szerkezete tehát a következő:

1. [A császár neve dativusban]
2. A helytartó neve ablativusban: *Tito Atilio*
3. Az építkező csapat: *cohors* XIIX *voluntariorum*

[10] Az építési feliratok szerkezetéről összefoglalón: *E. Ritterling:* BJ 125 (1919) 184; *T. Bechert:* Römische Lagertore und ihre Bauinschriften. Ein Beitrag zur Entwicklung und Datierung kaiserzeitlicher Lagertorgrundrisse von Claudius bis Severus Alexander. BJ 171 (1971) 201 skk., 205.; *W. Eck:* Eine Bauinschrift Neros aus Köln. Kölner Jb. 13 (1972—73) 89—91, továbbá *Tóth E.—Vékony G.:* Acta Arch.Hung, 22 (1970) 136 skk.

4. [A csapatparancsnok neve *sub, sui praeest* formulát követően. Ez azonban el is maradhatott.]
5. [Az építkezés tényét kifejező ige: ez is elmaradhatott.]

A felirat jelentőségét az adja meg, hogy a pannóniai helytartólistában találunk egy *T. Atilius Rufus* nevű helytartót.[11] Ő Titus császár uralkodása alatt volt *legatus Augusti pro praetore provinciae Pannoniae*. Egyazon személy-e a Cirpi-i felirat helytartója és a 80 körüli pannóniai helytartó? Ennek eldöntéséhez a felirat formai jegyeit és a csapattörténetet hívjuk segítségül.

A kezdetben a római polgárok közül sorozott cohorsot i. sz. 136—163 között Pannónia inferior hadseregében sorolják fel.[12] A szórványos adatok azonban egyelőre nem elegendők a pannóniai garnizonok pontos kronológiájának, az állomások időtartamának a megállapítására, legfeljebb az állomáshelyek egymásutánjának a meghatározására.[13] A kezdeti Cirpi-i állomásozás után a csapat Carnuntum körzetébe került. Ezt bélyeges téglák és egy szarkofágfelirat tanúsítja, amely a 2. sz. második felének az elejéről származik.[14]

Az építési feliraton kívül a cohorsnak még egy feliratos emléke került elő Cirpiben: a már említett miles-sírkő (AÉ 1965: 166). A kisméretű sírkő teteje letörött, a felirat egyszerű léckeretezésben olvasható: *D. M. / M. Valerius Cleme(n)s miles / coh. XIIX vol. (centuria) Ulpi (i) Fronto (nis) / stip. XXIIII h(ic) s(itus) e(st) / Antonius [M]acr(o) heres / [faci]endum [curavit]*. A felirat szövegezése korai:[15] a *h. s e.* formula a *h. f. c.*-tal együtt inkább az i. sz. 1. sz.

[11] *Á. Dobó:* Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Budapest 1968. 123.

[12] CIL XVI 84 (i. sz. 138, Tótvázsony); nr. 178 (i. sz. 146, Csabdi); nr. 148 (i. sz. 148, Ászár), nr. 97 (i. sz. 149, Szőny), *M. M. Roxan*, Roman Military Diplomas 1954—1977. London 1978. Nr. 62 (i. sz. 163, Szőny).

[13] A csapat történetéhez összefoglalóan lásd *W. Wagner* munkáját: Die Dislokationen der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. Berlin 1938. 199 skk. A kevés emlék még mindig nem teszi lehetővé a csapattörténet részletes megírását. A két Cirpiben előkerült felirat módosította W. Wagner megállapításait. Ezek alapján a csapat már az i.sz. 1. sz. második felében Pannoniában, ill. 80.-tól már biztosan Cirpiben állomásozott. Jelenleg azonban még nem dönthető el, hogy a 2. század folyamán meddig tartózkodott Cirpiben. Mint láttuk, a Cirpi-i sírkő a 2. sz. első évtizedeinél későbbre nem keltezhető. A csapatot később Carnuntumba helyezték: katonájának a szarkofágfelirata ott került elő *(E. Bormann:* Epigraphischer Anhang. RLiÖ 5 [1904] 139 skk.; *Vorbeck R.:* Militärinschriften aus Carnuntum. Wien 1954. Nr. 275.; Carnuntumból és Dévényből bélyeges téglája is ismert: *E. Novotny:* RLiÖ 12 (1914) 34, *A. Mócsy:* Pannonia, RE Suppl. IX. 641. A csapat Mauretaniában is tartózkodott: Afrikai tartózkodására valószínűleg a 145—15-es mauretaniai háborúk következtében került sor. Ebben a hárorúban nagyobb pannoniai csapatkontingens is részt vett: *A. Mócsy:* Pannonia. RE Suppl. IX, 624, 627.; Vö. még: *J. Baradez:* L'Aigerie Romaine et la Pannonie in: Carnuntina. Römische Forschungen in Niederösterreich. Bd III. Graz—Köln 1956 10 skk. *M. Speidel:* The Pedites singulares Pannoniciani in Mauretania. AJPh 93 (1972) 299 skk. Azt, hogy a csapat Cirpiből, vagy már Carnuntum körzetéből ment Africába, nem tudjuk. Később a cohors Moesia superior hadseregébe is tartozott, valószínűleg 166—169 között *(Wagner:* i.m. 200). *Szilágyi J.* szerint (Acta Arch.Hung. 2 [1952] 196, 209), a csapat az i.sz. 1. sz.-ban Cirpiben, majd ezt követően Carnuntumban állomásozott. A Cirpiben állomásozó következő ismert csapat a *cohors II Alpinorum*, amelynek Commodus alatt állított szép felirata került elő legújabban Cirpiben.

[14] *E. Vorbeck:* i.m. nr. 275.

[15] Így *Soproni S.:* Fol.Arch. 16 (1964) 33.

legvégére, illetve a 2. sz. elejére keltezi a sírkövet.[16] Ennek a keltezésnek azonban a centurio *Ulpius* neve ellentmondani látszik. Lehetséges azonban az, hogy a centurio nem Traianus császár gentiliciumát viseli, hanem a gall-germán területeken előforduló latinosított noment.[17] Több minden szól emellett. A csapatban — a voluntarius csapatokban — legalább is egy ideig római polgárok szolgáltak. Mégpedig olyanok, akik már a katonai szolgálat megkezdése előtt is polgárok voltak.[18] Sorozásuk az itáliai városokból és a nyugati provinciák coloniáiból történt.[19] A sírkövön szereplő polgárok névanyaga valóban É-Itáliához köthető,[20] tehát egy újpolgár besorozása kevéssé várható. Ha azonban mégis a centurio apja kapta Traianustól a polgárjogot, a felirat akkor is aligha keltezhető az i. sz. 2. század első évtizedeinél későbbre. Sajnos a sírkő felső záródása letörött, ezért a sírkőtípus nem vizsgálható közvetlenül. Azonban a 10 cm-es szélesség és a vastagság alapján a sírkő nem tartozott a nagyméretű faragványok közé, henem egyszerű timpanonos sztélé volt. A típus szintén az i. sz. 1. sz. második felére vagy a 2. sz. elejére mutat. Megjegyzendő az is, hogy a feliraton több esetben megfigyelhető a kisméretű *o* betű, *éppúgy, mint az építési feliraton*. Az azonos epigráfiai sajátosság alapján, a sírkő és a felirat keltezése nem állhat túl messze egymástól. Előlegezve az építési felirat Titus-kori keltezését, ennek alapján sem keltezhető a sírkő feljebb a 2. sz. első évtizedeinél.

Olyan betűforma, amely az első századi keltezést kizárná, nincsen a töredéken. Jellegzetes a kis méretű *o* betű a coh. szóban, a C elkeskenyedő alsó íve, valamint a T betű vízszintes hastájának a két, párhuzamos ferde vonalú záródása, az L vízszintes hastája; olyan sajátosságok, amelyek az 1. században mind megtalálhatók.[21] A leglényegesebb a kisméretű o és a felmagasított T. A kisméretű o és más kisméretű betűk előfordulnak az i. sz. 1. században Itáliában,[22] Pannóniában[23] és másutt.[24] A 2. sz.-ban tartományunkban egyre gyakoribbá válik,[25] ezért a felirat ante quem-jének a meghatározására nem használható fel.

[16] A *h.s.e.* és a *h.f.c.* formulák keltezéséhez: *Fitz J.:* Titulum memoriae posuit. Alba Regia 2—3 (1963) 33 skk. és *M. Clauss:* Zur Datierung stadtrömischen Inschriften: Tituli militum praetorianum. Epigr. 35 (1973) 88. Megjegyezendő azonban, hogy a *h.s.s.* formula Pannoniában még *Ulpia* császárgentilicummal együtt is megtalálható: Brigetio. RIU 542.

[17] *H.v. Petrikovits:* BJ 150 (1950) 185; *A. Mócsy:* Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest 1959, 148. További, valószínűleg nem császárgentiliciumos Ulpiusok Itáliából: CIL XII 3313, 3995, V, 3206; továbbá: PIR[1] III U 539, 583.

[18] *K. Kraft:* Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau. Bern 1951. 82 skk.

[19] Ua. 84.

[20] A sírkő névanyag: *Valerius, Clemens, Fronto, Antonius, Macer* É-Itáliában és Dalmatiaban gyakoriak: lásd *A. Mócsy:* Die Bevölkerung von Pannonien, *cognomen*—index.

[21] *A. E. Gordon:* Album of Dated Roman Inscriptions Rome and the Neighborhood I—IV. Berkeley 1958—1965.

[22] *J. S. Gordon—A. E. Gordon:* Contributions to the Paleography of Latin Inscriptions, Berkeley—LosAngeles 1957, 185, 216.

[23] A rövidítés kétszer fordul elő a *cohors* szóban, Gorsiumban az i.sz. 1. sz. második felében (CIL III 3352) továbbá: RIU 327, Kékkut, i.sz. 1. sz. vége; Szentpéterfa: RIU 125, i.sz. 1. sz. második fele; Aquincumban: III 3569, i.sz. 2. sz., eleje.

[24] CIL II 2703, Ausztria, Augustus-kor; *R. Syme:* Epigr. St. 8.

[25] I.sz. 2. sz.: CIL III 4144, Vál; RIU 550, Szőny.; AÉ 1914: 454 = *Fülep F.—Sz. Burger A.:* Pécs rómaikori kőemlékei. Dunántúli Dolgozatok. 7. Pécs 1974. nr. 4, i.sz. 163.; CIL III 3315, Dunakömlőd, 2—3. sz.; CIL III 3546, Dunabogdány, RIU 533, Szőny.

Ezzel szemben kedvezőbb a helyzet a felmagasított T-vel. Ez elenyésző számban előfordul ugyan még a 2. sz.-ban is[26] (Poetovioban, Praetorium Latobicorumban), azonban a Drávától északra a Borostyánkő-út körzetében (mert a feliratok javarészét a terület korai katonai megszállása miatt innét ismerjük) az i. sz. 1. század második felében vésett feliratok általános jellemzője.[27] A Vespasianus-kori aquincumi alatábor építési feliratán is megtaláljuk.[28] A 2. században a Drávától északra úgy látszik *nem alkalmazták*. A felmagasított T betű tehát a felirat első századi keltezését támogatja.[29]

Hogyan lehetséges azonban az, hogy a csapat — noha csak i. sz. 138-ban jelenik meg Pannónia superior-i diplomán (CIL XVI 84) — már i. sz. 80. körül a tartomány hadseregének a kötelékébe tartozzon? A *cohortes voluntariorum* későn jelennek meg a diplomákon és akkor is csak egynéhány: legkorábban a Dalmatiaban állomásozó VIII. sorszámú i. sz. 93-ban (CIL XVI 38), a pannóniai négyes és a tizennyolcas csak 138-ban (CIL XVI 84.). A többi csapatot egyáltalában nem említik a diplomák, így pl. a már a Flavius-korban Germania inferiorban állomásozó XVI-et sem.[30] Ennek oka az volt, hogy a csapatokban polgárok szolgáltak. Hogy melyik csapatban mikor kezdődött meg a helyi lakosság sorozása, azt nem tudjuk. Ez legkorábban Dalmatiaban igazolható az i. sz. 93-as diploma alapján.[31] A Cirpiben állomásozó csapatban minden bizonnyal római polgárok szolgáltak: a sírkövön legalábbis itáliai polgárok nevei olvashatók.

Végül térjünk vissza a helytartó személyére. *T. Atilius Rufust* a klosterneuburgi diploma említi, amelynek keltezése i. sz. 80. június 12 (CIL XVI 26). Rufus helytartóságát W. Eck 79/80—81/82-re helyezte.[32] Ezt követően a senator Syriaba került legatusnak,[33] ahol a mandatuma alatt meghalt *(Tac. Agr.* 40). Azonos-e a feliratunkon szereplő T. Atilius helytartó ezzel a Titus Atilius Rufusszal (PIR² A 1304)?

A plebeiusi Atilia nemzetség jelentős részben a köztársaságkorban virágzott. Jellemzésül: a RE II. kötetében (2076 skk.) felsorolt 68 Atilius közül csak 20 élt a császárkorban. Ámde ha ebből még leszámítjuk az *Atilius* noment *is* használókat (egyik sem *Titus*): így *Glitius Agricolat* (PIR G 181), *Appius Annius Braduat* (PIR A 636) és egyáltalában a M. Atilius Bradua-kat valamint rokonságukat, akkor a császárkorra szinte kizárólag a T. Atilius-ok maradnak. W. Eck munkájában[34] két *M.* Atilius szerepel (Metilius Bradua, PIR² A 1302,

Az i.sz. 3. sz.-ban általánosan elterjedt: CIL III 3445, 3383, 3384, 3424, 3466 m 3497, 3534, 3551, 3569, 3717: Aquincum.; CIL III 3368, Bicske; III 4625 = RIU 444 Szőny.; III 3739, Szentendre,; III 3370, Göböljárás; III 3654, Esztergom.; RIU 337, Révfülöp.; RIU 364, 365, Somlóvásárhely.; RIU 369, Döbrönte,; *Fülep F.—Sz. Burger A.:* i.m. nv. 9, 9, Pécs.

[26] RIU 293, Zalavár.; RIU 550, 582, Szőny.; AIJ 291, Poetovio, 3. sz.; AIJ 236, Praetorium Latobicorum, 1—2. sz.;

[27] RIU 135, 149, 184, 185, 192, 194, 220, 153, 156, 294, CSIR I:5, 8, 13.

[28] *E. Tóth—G. Vékony:* Acta Arch.Hung. 22 (1970) XXII. tábla.

[29] Átnéztem a CIL III pannoniai feliratait, a RIU és a CSIR megjelent kuteteit, az AIJ-t és a területtel foglalkozó folyóiratokat.

[30] *J. E. Bogaers:* Auxiliaria. Akten des XI. Intern. Limeskongresses, Székesfehérvár. Budapest 1977. 603.

[31] CIL XVI 38.

[32] *W. Eck:* Senatoren von Vespasian bis Hadrian. München 1970. Vestigia 13, 127.

[33] *W. Eck:* i.m. 131.

[34] *W. Eck:* i.m.

és Postumus Bradua, PIR² A 1303), valamint a mi Atiliusunk. Alföldy Géza[35] ismét csak két Atiliust említ. *T. Atilius Maximus*-t, aki cos.suff. ?131-ben (PIR² A 1301), továbbá *proconsul Asiae* 146—147-ben és M. Aurelius Caesar barátja volt. Továbbá *M. Atilius T. f. Severus*-t említi (PIR² A 1309) aki 177—181-között volt consul, majd Commodus száműzte. További két T. Atilius ismert a senatusi rendből: *T. Atilius Sabinus* quaestor pr. pr., PIR² A 1306 és *T. Atilius Rufus Titianus*, akit általában a pannóniai helytartó fiának vagy unokájának tartanak. Consul ordinarius volt i. sz. 127-ben. Ő az az egyetlen senator, akit Antoninus Pius alatt *affectate tyrannidis reus* ítéltek el *(SHA Pius* 7, 3 és *Hadr*, 15, 6.). Pályafutásáról semmit sem tudunk. T. Atilius Rufus 80 előtti és Titianus 127-es consulságának nagy intervalluma alapján valószínűbb, hogy nem apáról és fiúról, hanem unokáról van szó.[36]

A T. Atilius-ok átnézésekor látjuk, hogy a felirat Atiliusa *elvileg* a 80-as helytartóval, annak fiával vagy unokájával, a 127-es consullal azonosítható. Szóba jöhet még T. Atilius Maximus, a ?131-es consul. Miután később a csapat már nem Cirpiben állomásozott, a későbbi senatorokkal a feliratunk helytartója már semmiképpen nem azonosítható.

Húsz éves átlagos intervallumot[37] feltételezve az apa és a fiú Atilius consulsága között — amennyiben egyáltalában feltételezhető a fiú consulsága — Pannonia inferiorban helytartónak lenni. A helytartókat azonban i. sz. 97-től ismerjük.[38] Ha viszont Atilius Titianust említette volna a felirat, akkor nevét az *abolitio memoriae* miatt a feliratról eltávolítják.

Marad még a 146—147-es proconsul Asiae:[39] T. Atilius Maximus (PIR² A 1301). A helytartósága — Pannonia superior esetében — consulsága: 131, és a proconsulátusa közé esik. A lehetőség valószínűtlen: a pannóniai helytartók nem lettek *proconsules Asiae*-k.[40]

Természetesen mindezek csak elvi vizsgálatok, hiszen a konkrétan igazolt személlyel, *T. Atilius Rufus*-szal szemben egyik Atiliusnak sincsen bizonyíték a pannóniai helytartóságára. Másrészt a felirat formilag az i. sz. 1. sz. második felére keltezhető. Úgy látszik tehát, hogy a Cirpiben előkerült építési felirat az i. sz. 80-ban igazolt pannóniai helytartó, T. Atilius Rufus nevét tartalmazza, és a töredék eszerint egészítendő ki. A helytartó pannóniai hivatalának a keltezése (CIL XVI 26) alapján a felirat legvalószínűbben Titus császár uralkodása alatti építkezést örökít meg. A felirat *elvi* kiegészítése különösebb problémát nem jelent: a felirat első soraiban Titus és Domitianus Caesar neve és hivatalai arányosan eloszthatók.

A felirat első négy sorában az augustus és a caesar neve és titulatúrája kiírható: az egyes formulák és rövidítések megállapítására a felirat ismeretlen hosszúsága miatt nem érdemes kísérletet tenni. Miután auxiliaris tábor építéséről van szó, a császár nevét dativusba, a helytartóét ablativusba tettük.[41] Az építkezést a *coh. XIIX voluntariorum civium Romanorum* végezte: ezért a neve nominativusban áll. Ezt *sub* praepositioval esetleg a tribunus neve

[35] *G. Alföldy:* Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Antiquitas I:27. Bonn 1977.

[36] Az apa és a fiú konsulátusainak az összeállítása: *G. Alföldy:* i.m. 323.

[37] Ua.

[38] *A. Dobó:* Die Verwaltung, 37; *W. Eck:* i.m. 247.

[39] *G. Alföldy:* 270.

[40] Lásd *A. Dobó:* i.m.

[41] Az építési feliratokról lásd a 10. jegyzetet.

követte. Ezt utóbbi azonban el is maradhatott, és ebben az esetben a teljes csapatnév kiírása lenne várható.

A felirat eszmei kiegészítése tehát a következő (2. kép):

[Imp(eratori) Tito Caes(ari)divi Vespasiani f(ilio) /
Vespasiano Augusto pont(ifici) max(imo) trib(unicia) /
pot(estate) VIIII *imp(eratori)* XV *p(atri) p(atriae) co(n)s(uli)* VIII *Caesari] /*
T(ito) Atilio [Rufo legato Aug(usti) pro pr(aetore) /
Coh(ors) XIIX *[uoluntariorum . . .*

Mit tanúsít ez az építési felirat? A korai keltezés a táborépítkezésen kívül végképpen kizár minden más lehetőséget. Az eddigi megfigyelések a cirpi táborban két kőperiódusról tanúskodnak, valamint a negyedik század végi leszűkítésről, amely során a tábor keleti sarkában egy burgust építettek fel.[42] Paulovics István azonban megtalálta a korai föld-cölöp-szerkezetű táborfal nyomát is, és az Domitianus uralkodására keltezte.[43] A pannóniai táborok kőbeépítésének az időpontját az újabb kutatás jelentősen módosította: Gabler Dénes és Lőrincz Barnabás a korábban egységesen Hadrianus korára keltezett kőbeépítéseket az újabb táborásatások alapján hosszabb időszakra húzták szét.[44] Az i. sz. 80-ra keltezett építési feliratunk ezért nem a tábor kőbeépítésére, hanem a földtábor létrehozására vonatkozik. A *cohors XIIX vol. c. R.* tehát bizonyára Cirpi első megszálló csapata volt. Az a csapat, amely az első tábort megépítette. A felirat méretei alapján ítélve valószínűleg valamelyik táborkapun volt elhelyezve.

A tábor korafláviuskori keltezésével összhangban vannak azok a sigillatak, amelyek az 1931-es ásatáson kerültek elő, és a Claudius—Vespasianus korra keltezhetők.[45]

Amennyiben a felirat értelmezése és kiegészítése helyes, akkor az jelentős mértékben járul hozzá a kora-Flavius-kori hadtörténet megismeréséhez. A Titus császár rövid uralkodása alatt befejezett — vagy akár véghezvitt — táborépítés még a Vespasianus-kori imesépítkezésekhez sorolható, ill. annak folytatását jelenti. Korábban Vespasianus tevékenységét Pannónia szervezésében elhanyagolták vagy éppen sehogysem ábrázolták. Ez a felfogás érthető: alig ismertek olyan leletet vagy történeti eseményt, amely felhívta volna a figyelmet a császár pannóniai tevékenységére. A régebbi kutatás éppen ezért a Flavius-kori limesépítkezésekkel kapcsolatban inkább Domitianus jelentőségét hangsúlyozta.[46] Nem lehet vitás: A Domitianus-kori dák-szarmatak-vád háborúk[47] követ-

[42] Der römische Limes in Ungarn (Hrsg. *J. Fitz*, Székesfehérvár 197ű. 69).

[43] *St. Paulovics:* Il limes romano in Ungheria. Quaderni del l'Impero Romano. Il limes Romano IV. Roma 1938. 9. Ld. még az ásatási feljegyzéseit a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában, 50 D 1. sz. alatt.

[44] *Gabler D.—Lőrincz B.:* Arch.Ért. 104 (1977) 145.; Ugyanígy Germaniaban: *D. Baatz:* Zur Grenzpolitik Hadrians in Obergermanien. In: Roman Frontier Studies 1969. Cardiff 1974. 112 skk.

[45] A terra sigillatak a szentendrei Ferenczy Károly Múzeumban találhatók, lásd *Gabler D.:* Arch.Ért. 104 (1077) 130, 150. jegyzet. A felvilágosítást Gabler Dénesnek köszönöm.

[46] *E. Tóth—G. Vékony:* Acta Arch.Hung. 22 (1970) 133—161.

[47] A háborúkhoz lásd: *E. Köstlin:* Die Donaukriege Domitians. Tübingen 1910.; *K. Patsch:* Die Kampf im Donauraum unter Domitian und Traian. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. V/2. Sitzungsberichte 217 Wien. Wien 1937.; és legutóbb *Zs. Visy:* Der Beginn der Donau-Kriege des Domitians Acta ArchHung. 30 (1978) 37 skk.

IMP·TITO·CAES·DIVI·VESPASIANI·F
VESPASIANO·AVG·P·ONT·MAX·TRIB
POT·VIIII·IMP·XV·P·P·COS·VIIII·CAESARI
DIVI·VESP·F·DOMITIANO·COS·VI
T·ATILIO·RVFO·LEGATO·AVG·PR·PR
COH·XIII VOL·SVB

keztében szükséges volt a táborok újjáépítése, valamint a limesrendszer kiépítésének a folytatása. Ámde egyre inkább bebizonyosodik, hogy a kezdeményezés apját, Vespasianust illeti meg a Közép-Duna-vidéken is. A Vespasianus uralkodására keltezett carnuntumi táborfelirat (CIL III 11 194—11 196), az aquincumi ala-tábor építési feliratával együtt megadta a korábban összefoglalóan Flavius-korinak vagy még inkább Domitianus-korinak tartott limesszervezés és limesépítkezések átértelmezésének a lehetőségét.[48] Így egyre inkább kibontakozik előttünk Vespasianus kezenyoma a tartomány katonai és polgári életében, és szükségessé válik a limestáborok egységes Domitianus-kori keltezésének a felülvizsgálása.[49]

A kezdeményező Claudius császár[50] után a birodalom északi határán, a Rajnánál és a Dunánál a linearis védelmi rendszer kiépítésének a második szakasza Vespasianus uralkodása alatt indult meg. Mind Germaniaban, Raetiaban,[51] mint Moesiaban[52] az építkezésekre a polgárháború, a batavus felkelés, a szarmata betörések stb. következtében és tanulságai alapján került sor. Ezek a megpróbáltatások azonban nemcsak az újjáépítést tették szükségessé, hanem Vespasianust egy átfogóbb katonai rendezési terv készítésére és kivitelezésére is késztették. Legalább is Pinarius Clemens tevékenysége,[53] a Dunától északra fekvő táborok építésének a megkezdése Raetiaban,[54] a Vespasianustól egységesülő táborvédművek,[55] valamint a pannóniai *ripa* megerősítése újabb táborokkal[56] ezt támasztják alá.

Ennek a folyamatnak a tartalmáról azonban csak a további pannóniai táborfeltárások nyújtanának új és megbízható adatokat. Ezért is szükséges a limestáborok és a belsőpannóniai hadseregfelállás tervszerű kutatása, mert az egyes véletlen vagy régi adatoktól eltekintve, csakis az új ásatási eredmények nyújtanak kellő tájékoztatást a vespasianusi hadszervezés tartalmáról.

[48] *E. Tóth—G. Vékony:* Acta Arch.Hung. 22 (1970) 154.

[49] *Gabler E.:* Arch. Ért. 104 (1077) 154 skk.

[50] *E. Tóth—G. Vékony:* Acta Arch.Hung. 22 (1970) 158; *Tóth E.*: Ant.Tan. 24 (1977) 192 skk., vö. még: *T. Bechert:* Zu einigen Bauinschriften aus römischen Legionslagern. Epigr. St. 8 (1969) 42, 59. jegyzet., stb.

[51] *G. Ulbert:* Die römische Donau-Kastelle Aistlingen und Burghöfe. Limesforschungen Bd. L. Berlin 1959.; *H. Nesselhauf:* Umriss einer Geschichte des Obergermanischen Hecres, Jb. RGZM 7 (1960) 159 skk.; *H. Schönberger:* The Roman Frontier in Germany: an Archaeological Survey. JRS 59 (1969) 15ű skk.; *H.—J. Kellner:* Exercitus Raeticus, BayrVgBl 3 (1971) 20. skk.; *H. Schönberger:* Das Römerkastell Oberstimm. BayrVgBl 37 (1972) 37; *Ua.* Die Organisation des römischen Limes im Rheinland. Renania Romana. Atti dei Convegni Lincei 23. Roma 1976. 113 skk.

[52] Joseph. b. J. VII 4, 3.; *M. Mirković:* Die Auxiliareinheiten in Moesien unter den Flaviern. Epigr. St. 5 (1969) 181 skk. Vö. még *E. Tóth—G. Vékony:* Acta Arch.Hung. 22 (1970) 153.

[53] Pinarius Clemenshez: *H. Schönberger:* JRS 59 (1969) 156.

[54] *H.—J. Kellner:* Die Römer in Bayern. München 1971. 4 skk.

[55] *T. Bechert:* BJ 71 (1971) 218.

[56] *E. Tóth—G. Vékony:* Acta Arch.Hung. 22 (1970) 133 skk.

VOIGT VILMOS

VÖLUSPÁ – RÉTEGEK ÉS MEGKÖZELÍTÉSEK

1. A *Verses Edda* mitológiai énekeinek legjelentősebbje a «látnoknő [völva] jövendölése», eredeti nevén *Völuspá*.[1] Amint közismert, legfontosabb kéziratai a *Codex Regius*, illetve a *Hauksbók* gyűjteményeiben találhatók, több strófáját Snorri is idézi a *Próza Eddá*ban. Itt fordul elő maga a *Völuspá* címmegnevezés is. Az a tény, hogy a *Codex Regius* legelején olvasható, jelzi, hogy már a kéziratkészítők körében megkülönböztetett jelentőséggel bírt, nyilván témája miatt, vagyis hogy a világ keletkezésétől végéig ad költői képet a mitológiai rendszerről. A kéziratok közül a *Codex Regius* eredetije a 12—13. sz. fordulóján készülhetett, a ránk maradt szöveg ennek a 13. sz. második felében leírt másolata. A *Hauksbók* a 14. sz. közepére datálható. Snorri prózai Eddáját több fontos kéziratból ismerjük (a 3367. számon nyilvántartott ugyancsak «codex regius» a 14. sz. elejéről, a *Codex Wormianus* a 14. sz. közepéről, a *Codex Trajectinus* a 16. sz. végéről, és a számunkra legjelentősebb *Codex Upsaliensis* a 14. sz. elejéről), egymástól némileg eltérő szövegekkel a *Völuspá*-részletek esetében is. A ránk maradt kéziratok tehát az 1250 és 1400-as esztendők közéből származtathatók. A *Codex Regius* esetében a kezdő dátumhoz képest mintegy két emberöltővel korábbi kéziratot is feltehetünk, Snorri szövegeinek pedig több későbbi másolatáról tudunk. Szöveg szerint maga a *Völuspá* az 1250-es évektől kezdve ismert volt, a különböző kéziratok eltérései ehhez a megszövegezéshez képest képzelendők el. Maga a *Völuspá*-költemény azonban ennél régebben keletkezhetett. Erre leginkább azt a bizonyítékot említik, miszerint az izlandi skáld-költő, Arnórr Þórðarson az 1064-ben meghalt. Orkneyjarlról szóló *Þorfinnsdrápa* c. költeményének 24. strófájában a világ vége gondolatát a *Völuspá* 57. strófájának képeivel fejezi ki.[2] Mivel itt olyan általános

[1] Célszerűségi okokból a szövegek és a címek a Magyarországon használatos formában szerepelnek. Ehhez lásd: *Hutterer M.—N. Balogh A.*: Skandinavisztikai olvasókönyv. I. rész. Budapest 1974. Itt a Völuspá szövege (29—50. lapokon) az alábbi gyűjteményből származik: Eddukvaeði. (Saemunder-Edda). Fyrri hluti. Guðni Jónsson. Íslendnigaútgáfan. Reykjavík 1949. 1—22. «Eddukvaeði úr Konungsbók. Völuspá».

[2] *Völuspá* 57.

Sól tér sortna,
sígr fold í mar,
hverfa af himni
heiðar stjörnur;
geisar eimi
ok aldrnari,
leikr hár hiti
við himin sjalfan.

Þórfinnsdrápa 24.

Biǫrt verðr sól at svartri,
søkkr fold í mar døkkvan,
brestr erfiði Austra,
allr glymr siár a fiǫllum,
áðr at Eyjum fríðri
(inndróttar) Þorfinni
(þeim hiálpi guð geymi)
goeðingr myni foeðask.

(A szöveg lelőhelye: Skjaldevers, udgivet af Jón Helgason. Nordisk filologi. Serie A: Tekster. 12. bind. København 1968. Nr. 47. p. 53.)

kifejezésekről mutatható ki az egyezés, mint a nap elsötétülése, a föld elpusztulása, lehetséges, hogy a kapcsolat inkább tematikus, mint szöveg szerinti, mindazáltal feltételezhető. Ha elfogadjuk, hogy a skáld a *Völuspá* szövegét ismerte, ennek megfogalmazását legkésőbb az 1050 körüli évekre tehetjük. A hagyományos óizlandi irodalomtörténet a *Völuspá* szövegét az 1000 után keletkezett mitológikus tanköltemények közé sorolja, olyan monológ-jellegű alkotásokkal rokonítja, mint a nagyjából azonos időre datált *Grimnismál*.[3] A 4. strófa végén szereplő *laukr* szó 'általában növény' és nem 'hagyma' értelmezése alapján a megfogalmazást izlandinak (és nem norvégiainak) tarthatjuk. Különböző tartalmi, mitológiai és poétikai érvek alapján különböző kutatók más-más időre és helyre képzelik el az «eredeti» *Völuspá* létrejöttét. Régészeti alapon a 7. századot is említik,[4] különböző irodalomtörténeti meggondolásokból a 9—11. századok eltérő szakaszait, Svédország, Norvégia, Izland, sőt a brit szigetek különféle részeit említik. Mivel e nézetek mindegyike már a *Völuspá* értelmezését, világirodalmi hátterét is megkísérli bemutatni, külön kell visszatérni az általuk felvetett kérdésekre.

2. A ránk maradt szövegek lehetővé teszik, hogy a hagyományozódás, pontosabban a v a r i á l ó d á s kérdését is érintsük. A kéziratok egyrészt azonos forrásra mehetnek vissza, ahol az eltérések helyesírási, szórendi, olykor csak paleográfiai jellegűek; máskor azonban strófák egészére, ismétlésekre vonatkoznak, strófák sorrendjét illetik: ezért még az olyan kutatók is, akik különben nem szokták a *Verses Eddá*val kapcsolatban a szóbeli variánsok meglétét feltenni, itt hivatkoznak arra, hogy ez lehet a magyarázata az eltéréseknek. Különösen a 35, 56, 65. strófa környékén térnek el a kéziratok egymástól, valamint az ismétlések pontos kiírása is változik. Főként ezek különböző módon értelmezése következtében több, egymástól eltérő «rekonstrukciója» született a *Völuspá* eredeti szövegének: Müllenhoff (1883), Neckel (1914), Schneider (1948), Nordal (1952) speciális rekonstrukcióin kívül a legtöbb *Edda*-kiadás vagy szöveggyűjtemény, a legtöbb kommentár, sőt tudományos igényű fordítás némileg eltérő megoldást javasolt.[5] Mivel a szövegvariánsok vizsgálata eddig elsősorban filológiai célból történt, egy textológiailag «hiteles» szöveg helyreállítása, és nem a párhuzamos variánsok egymás mellé helyezése volt a cél, az újabb paleográfiai és irodalomtörténeti eredmények segítségével szükséges volna e g y p a r a l l e l s z ö v e g k o r p u s z összeállítására, amely a lehetőség szerint jelzi, milyen alternatív változatai ismertek vagy rekonstruálhatók a *Völuspá* ma ismert kéziratainak. Noha a kutatók eddig egyet értettek abban, hogy mintegy h á r o m változatát különböztethetjük meg a *Völuspá*-korpusznak, mindazáltal ezt a kérdést is külön kellene megvizsgálni.[6]

[3] Itt és a következőben címszavaknál lásd a Kulturhistorisk leksikon för nordisk medeltid megfelelő szócikkeit.

[4] *B. Nerman:* Hur gammal är Volospá? Arkiv för Nordisk Filologi 73 (1958) 1—4.

[5] *K. Hildebrand:* Die lieder der älteren Edda. Paderborn 1876. — *K. Müllenhoff:* Deutsche Altertumskunde. 1—5. Berlin, 1883—1891. — Die Lieder der älteren Edda. (Saemundar Edda) herausgegeben von *K. Hildebrand* völlig umgearbeitet von *H. Gering.*[3] Paderborn 1912. — *B. Sijmons:* Die lieder der Edda. Halle 1888—1906. — *G. Neckel:* Edda. Die Lieder der Codex Regius nebst verwandten Denkmälern. Heidelberg 1914. — *H. Schneider:* Eine Uredda. Halle 1948. — *S. Nordal:* Völuspá. Reykjavík 1952. — Eddadigte udgivet af Jón Helgason. København 1952. I. (Nordisk filologi. Serie A: Tekster. 4. bind).

[6] *J. De Vries:* Altnordische Literaturgeschichte. I. Berlin 1964. 60—65.

3. Voltaképpen külön *Edda*-ének a *Baldrs draumar* (korábban használt nevén a *Vegtamskviþa)*, amely a *Codex Armamagneanus* 748. pergamenkéziratából (vagyis nem a *Völuspá* szövegét is tartalmazó kéziratokból!) ismert. A rövid, inkább töredékesnek tekinthető szöveg arról szól, hogy Óðinn egy völvá-tól Baldr sorsát kérdezi, amire a látnoknő felfedi a kérdező kilétét, és a világvége *(«ragna rök»)* víziójára utal. A kutatók egyező véleménye szerint ez az ének igen régi múltra tekinthet vissza. Első strófája ugyanazt a formulát tartalmazza, amelyet a *Þrymskviþa* szövegéből is ismerünk «az áz-istenek összejönnek, hogy valakinek a sorsát megtudják»[7]. Ez lehet olyan sztereotíp formula, amely nem közvetlenül a két szöveg kapcsolatára utal, mégis valószínűbb feltenni, hogy viszonylag állandó megfogalmazása egymástól sem független. Baldr alakjáról már a *Verses Edda* létrejöttének idején több szöveg szólhatott, és ezekhez képest a *Baldrs draumar* viszonylag kései átfogalmazásnak tekinthető. Schneider, de Vries és mások megkísérelték, hogy valamelyes kronológiába illesszék a különböző Baldr-szövegeket, amelyeket a pogány korszaktól egészen a 13. sz. végéig megtalálhatónak tekintettek. Ezek között a *Verses Edda* dalai közé illesztett alkotás a későbbiekhez sorolható.[8] Mivel Baldr nevét a *Völuspá* szószerint említi, és tematikus összefüggés is megfigyelhető a két ének között, célszerű, hogy a *Völuspá* rétegződésének vizsgálatakor ezt a szöveget is figyelembe vegyük.

4. Már Snorri Sturluson a *Gylfaginning*ben «*Völuspá en skamma*» ('rövid Völuspá') néven nevezte a *Hyndluljóþ* harmadában (a 29—44. strófákban) található önálló szövegrészt, és a 34. strófát voltaképpen minimális eltéréssel idézi is. Mint ismeretes, ebben a «völvák» ('látnoknők') és a «vitki» ('varázsló') néven nevezett személyek eredetére utalnak,[9] nyilván ezért is jutott Snorri eszébe itt éppen a *Völuspá*. Az egész szöveg egyébként ismét egy látomás a világ egykori és jövendő sorsáról, tematikusan közel áll a *Völuspá* egészéhez. A *Hyndluljóþ* szövege egyébként nem a *Verses Edda* törzsszövegét tartalmazó kéziratokban, hanem az általában a 14. század végére datált *Flateyjarbók* kéziratában maradt ránk. A *Flateyjarbók* tartalmaz más Edda-dalokat is, amelyekkel azonban a *Hyndluljóþ* szövegét szorosabban nem kapcsolhatjuk össze.[10]

5. Mivel a *Völuspá* tartalmazza a világ kezdetétől a világ végéig a kozmogóniai és eszkatológiai tudnivalókat, nyilvánvalóan a legkülönbözőbb forrásokban találunk olyan eseményekre vagy nevekre való utalást, amelyről a *Völuspá* is tudósít. Ezek között azonban olyant, amelyről biztosan állíthatnánk,

[7] *Baldrs draumar* 1.
Senn vǫru æsir
allir á þingi
ok ásynjur
allar á máli,
ok of þat réþu
ríkir tívar,
hví væri Baldri
ballir draumar.

Þrymskviþa 13.
Senn vǫru æsir
allir á þingi
ok ásynjur
allar á máli,
ok of þat réþu
ríkir tívar,
hvé Hlórriþa
hamar of sætti.

[8] *J. De Vries:* Altnordische Literaturgeschichte. II. Berlin 1967. 101—104.

[9] *Gylfaginning* caput 5. = *Handluljóþ* 35.
svá sem segir i Vǫluspá enno skǫmmu
Eru vǫlur allar frá Vípolfi,
vitkar allir frá Vilmeiþi,
en seiþberendr frá Svarthǫfþa,
jǫtnar allir frá Ymi komnir.

[10] *G. Neckel:* Beiträge zur Eddaforschung. Dortmund 1908. 265.

hogy a *Völuspá* szövegével közvetlen kapcsolatban állnak, nem ismerünk. Voltaképpen két terminussal kapcsolatban kísérelhetjük meg mégis az ilyen összevetést: ez a címben összefoglalt *völva* + *spá* elnevezés.

5.1. A 'látnoknő, jósló asszony' értelmű *völva* vallástörténeti terminus, amely szükségszerűen fordul elő a már említett Edda-énekekben (*Völuspá*, *Baldrs draumar*, *Hyndluljóþ*), de ezenkívül megtalálható a *Helga kviþa Hundingsbana* I. szövegében[11] (itt az így nevezett szereplőt tisztelettel vegyes szidalomként illetik e névvel), valamint a *Lokasenna* szövegében[12] (ahol Loki azzal szidalmazza Óðinnt hogy völvák és varázslók módjára cselekedett). Feltűnő, hogy mintegy szidalmazott, csúfnévként fordul elő a szó, ugyanakkor a szövegek még jelzik, hogy félelemmel övezett személyeket neveznek így. Fontosnak tarthatjuk megjegyezni azt is, hogy a völva alakja a *Verses Edda* mitológiai részében, ott is az archaikusabb énekekben fordul elő, a vikingkori hősepikához tartozó Helgi-dalnak pedig ismert sajátossága, hogy igen sok szövegbeli reminiszcencia található benne éppen az aitiológikus mitológia szövegeire,[13] és a kutatók gyakran a *Völuspá* szövegével való közvetlen kapcsolatra is gondoltak.

5.2. A 'jóslás, jóslat, jóslatszöveg' értelmű *spá* két Edda-dal címeként is ismert: a *Völuspá* mellett a legkésőbbi réteghez sorolt *Grípisspá* ('Grípir jövendölése') is ilyen. Ebben Grípir rokonának, Sigurdrnak mondja el előre a sorsát. Két énekben magában is előfordul a *spá* megnevezés (*Vsp* 29: 4 *spá ganda* 'a varázslás jóslata' korábban valószínűleg 'a varázsláskor használt eszközzel végzett jóslás' értelemben; *Guþrúnarkviþa* II. 39: 4 *vílsinnis spá* 'veszéllyel elért jóslat' eredetileg valószínűleg 'a nornák által felidézett veszélyes jóslat' értelemben), mindkét esetben elhomályosult, szakrálisnak nevezhető szóhasználattal. Maga a *spá* ritkán előforduló szó az óizlandiban, különösen össztételei meglehetősen homályosak. Ezek között a *Völuspá* ismert szövegrészletében (22: 3—4 *völu velspáa, vitti hon ganda* tulajdonképpen 'jövendölést jól tudó völva, [aki] varázsbottal varázslást űzött') megint a szakrális értelemben felhasználást figyelhetjük meg. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a *spá* a rejtelmes, veszedelmes jóslásra, a völva tevékenységére utal, archaikus és szakrális megnevezés, amelyet valamilyen 'jövendölés' értelemben később műfajnévként is ismert az óészaki irodalom.[14] A *Verses Edda* idején azonban valószínűbb, hogy még csak az eredetibb vallástörténeti felfogás volt ismert. A kései *Grípisspá* ide vonatkozó megszövegezése elég archaikus ahhoz, hogy e feltevést fenntartsuk. Szemantikai párhuzamot láthatunk a *Baldrs draumar* ('Baldrra vonatkozó álmok') megnevezésben is, ahol is az első strófa végén szereplő *ballir draumar*

[11] *Helga kviþa Hundingsbana I.* 39:1—4.

Þú vast vǫlva í Varinseyju
skollvís kona, bart skrǫk saman:

[12] *Lokasenna* 24.

En þik síþa kvǫþu Sámseyju í,
ok drapt á vétt sem vǫlur:
vitka líki fórtu verþjóþ yfir,
ok hugþak þat args aþal.

[13] *Helga kviþa Hundingsbana* I. 1:1—4.

Ár vas alda
þats arar gullu,
hnigu heilǫg vǫtn
af Himinfjǫllum:

Völuspá 3:1—4.

Ár vas alda
þars Ymir bygþi,
vasa sandr né sáer
né svalar unnir;

[14] Völuspá, Grípisspá, Merlínússpá.

'vészterhes, fenyegető álmok', más kéziratváltozatban *bölvisir draumar* 'kártokozó álmok' elnevezés a mindennapi álomhoz képest egy numinózusabb, fenyegetőbb jelenségre vonatkozik. Mindez együtt a *spá* rejtélyes, varázsos jelenségként értelmezését igen kézenfekvővé teszi.[15]

6. A *Völuspá* versformája a germán verselés legrégiesebb ismert formája, a tőrímes *(Stabreim)* rövid sorokat összekapcsoló *fornyrðislag*. Maga a «rövid sor», a «tőrím» és az ezekből összekapcsolt hosszabb egységek igen régtől fogva elképzelhetők, voltaképpen az óizlandinak tekinthető költészet kezdeteire is feltételezhetők. Amint ismert, régi runafeliratok (mint a *Gallehus*-kürt, a *Strand*-felirat, a *Tune*-felirat és mások) jelzik, hogy az i. sz. 400-tól kezdve megfigyelhető a *fornyrðislag* strófához vezető metrikai szabályok fokozatos megszilárdulás, konszolidációja. A legkorábbi példánk egy már teljesnek tekinthető, nyolc rövid sorból négy «hosszú sorba» illesztett «strófa», a 9. század elejére datált *Röksten*-felirat, ahol azonban még a vezér-tövek nem mindig a második rövidsor első tövében találhatók, sőt egy esetben még «kettős» tőrím is található a felirat szövegében.[16] A *Völuspá* szövege metrikailag a már megszilárdult *fornyrðislag* fokát képviseli, még nem találjuk meg benne a skáldika hatásából magyarázott szótagszámláló *málaháttr*-strófát, illetve a *Verses Eddá*ban ennek előzményeként tárgyalt rendszeresen ötszótagos rövidsorokat (ilyen a újabban a 12.századra datált *Atlamál)*. A skáld költészet azonban nemcsak továbbfejlesztette az epikusnak tekintett *fornyrðislag*-strófát, hanem bizonyos fokig fenntartotta azt. A skáldoknál gyakori *kviðuháttr*-strófa voltaképpen rendezett *fornyrðislag*bak tekinthető, 961 körül a skáld Eyvindr Skáldaspillir *Hákonarmál* című dicsőítő költeményében vegyíti a gnómikus versmértéket *(ljóðaháttr)* a skáldiasított *fornyrðislaggal*. A végrímekkel díszített *fornyrðislag*-strófa neve *runhent*, és legjelentősebb kezdeményezőjének magát Egill Skallagrímssont tekinthetjük. Az eddikus versmértékek és a későbbi mértékek kapcsolatát jól érzékelteti Snorri 1222/23-ra datálható metrikai tanköltemény, a *Háttatal:* ebben előbb a skáldikus metrumok, majd a *runhent*, végül (95—102. strófák) az Edda verselési formái szerepelnek. Þorbjörn hornklofi skáld *Hrafnsmál* c. költeménye, a névtelen szerzőjű *Eiríksmál* és néhány további töredék ugyancsak ezt a metrikai mintát követi. Voltaképpen a *fornyrðislag* elmúlásának nehéz biztos dátumát adni. A 12. század legvégéről még ismerjük egyszerűbb, szabályozatlan példáit.[17] Ugyanakkor a 980-as évek második felére datálható hällestadi runafelirat, amely egy dán harcos, Tóki emlékét örökíti meg, még olyan szabályos *fornyrðislag*-strófában íródott, amelyben a «strófa» két fele (a későbbi skáld-elnevezéssel *helmingr)* között átívelő mondat olvasható.[18] Ezzel szemben

[15] *F. Holthausen:* Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen. Göttingen 1948. — *J. De Vries:* Altnordisches etymologisches Wörterbuch. Leiden 1957—.

[16] Reið Þjóðrekr hinn Þormóði
stillir flotna strǫndu Hreiðmarar;
sitr nu gǫrr á Gota sínum,
skjaldi of fatlaðr skati Mæringa.

(A metrikai jelölések a skandinavisztikában megszokottak.)

[17] *J. De Vries:* Altnordische Literaturgeschichte. I. Berlin 1964. 156. — *Kl. Von See:* Germanische Verskunst. Stuttgart 1967. 33—36.

[18] Sár fló eigi at Uppsalum
sattu drengar eftir sinn bróður
sten á bjargi stœðan rúnum,
þér Gorms Tóka gingu næstir.

a *Völuspá* 66 strófájából mintegy 60 esetben nyilvánvaló a *helmingr*-szerkezet (vagyis négy rövid sorból álló félstrófa szintaktikai egységet alkot), és a különben igen bonyolult szövegfilológiájú szövegekben 1—2 olyan részlet van, ahol a strófán belüli határok nem egyértelműek: ekkor azonban a strófa sem nyolc rövid sorból áll, hanem vagy hosszabb, vagy rövidebb szövegrészletet tekintettek egy strófába oszthatónak a kutatók. Mindezek alapján a *Völuspá* metrikai rendszerét valahol a 10. század végére, vagy a 11. század első felére tehetjük. Mind az itt idézett runaszövegek, mind a *Verses Edda* más, epikus versmértékben írott alkotásai arra vallanak, hogy ez a strófikus rendszerződés igen nagy területen, Svédországtól Dániáig, Norvégiától Izlandig (sőt talán Grönlandig is) játszódott le, ennél inkább értelemszerű, hogy helyi eltérésekkel, sajátos formákkal is számoljunk. Ezekről azonban aligha tudunk majd pontos képet alkotni, különösen a korai korszakokat illetően: az adatok száma nem elegendő egy részletező metrikai fejlődéstörténet megrajzolásához.

7. Nem is annyira a *Völuspá*, mint általában a germán verselés és a *Verses Edda* formavilágának megértése szempontjából figyelemreméltó jelenség az, hogy a *fornyrðislag* strófikus szerkezetű metrum. Voltaképpen minden hosszú sor (azaz két-két rövid sor) metrikája azonos, és a strófán belüli sorok között nincs eddig feltárt metrikai szabályszerűség. Az is jól érthető, hogy a két hosszú sorból álló *helmingr* voltaképpen sorpár, amely gyakran egy gondolatot fejez ki. De miért alkot két-két *helmingr* egy önálló strófát? Itt részben a kéziratok paleográfiai vizsgálata, illetve a metrika szintaktikai szabályainak tüzetesebb újra kutatása adhat feleletet. Egyelőre arra gondolhatunk, hogy a végül is két-két sorfélre tagolódó négysoros, szintaktikailag ismét két részre tagolható strófa voltaképpen természetes és korai képződmény, minden más forma ennél bonyolultabb lenne. Hozzátehetjük még azt is ehhez, hogy a szöveget nyilvánvalóan egységesítő kiadók, a kiadási gyakorlatot követve törekedtek arra, hogy ilyen 8 rövid soros strófákat alakítsanak ki. Ez azonban nem mindenütt sikerült. Tudva, hogy ez inkább a szövegkiadások, mint a kéziratok jellegét tükrözi, megemlíthetjük, hogy a 66 strófából 45 világosan 4—4 rövidsorra osztható, 3 ízben egyetlen 4 soros szöveg szerepel önálló «strófaként», ugyancsak 3 ízben háromszor 4 soros szövegek (vagyis «másfél» strófák) alkotnak szövegegységet. Két ízben 4—6, két ízben 6—4, egy esetben 4—6—4, egy esetben 4—6—2, három ízben 6 soros «strófát» találunk. A különben is bonyolult szövegfilológiájú törpekatalógus öt strófányi szövege bizonyos nehézségekkel illeszthető e rendszerbe, bár még itt is megfigyelhető a 8-soros formára törekvés igénye. Úgy látszik, a *Völuspá* ebből a szempontból is a strófikus-metrikai konszolidáció folyamatába illik.

8. A *Völuspá* utóéletével kapcsolatban a legérdekesebb mű Gunnlaugr Leifsson († 1218—19), a þingeyrari kolostor szerzetese által 1200 körül elkészített *Merlínússpá* című fordítás. Eredetije Geoffrey of Monmouth *Historia Regum Britanniae* című történeti művének az a részlete, amely Merlin «jövendöléseit» tartalmazza, és amely 1134 körül született. Gunnlaugr 1200 körül fordította le a latin nyelvű prózaszöveget (amely általános vélemény szerint a *Historia* teljes szövege előtt külön kéziratokban is elterjedt): és váratlan ötlettel verset alkotott belőle. Mértékül a *fornyrðislag*ot választotta, és semmi kétségünk sincs indokát illetően, ugyanis tucatnál több helyen szó szerint követi a *Völuspá* szövegét. Más Edda-dalok szövegét is ismerte, belőlük is átvett különböző fordulatokat. A *Grípisspá* szövege és a *Merlínússpá* szövege között kölcsönös megfelelések találhatók, amelyet azzal magyaráznak, hogy a két mű közel

egy időben, sőt valószínűleg közel egy helyen készülhetett. Gunnlaugr nyilvánvalóan a *spá* műfaját önálló jelenségnek tartotta, és ehhez tartozónak vélte az epikus versmértéket. Ugyanakkor a maga művét *kenning*ekkel díszítette, amely távol áll a *Verses Edda* eredeti stílusától. Még a *Verses Edda*ból átvett fordulatok is gyakran kenningszerű szószerkezetek.[19] Érdekes körülmény, hogy a két részből álló költemény a ránk maradt kéziratban fordított sorrendben található (előbb a második rész következik), és ennek következtében elég nehezen érthető. A kézirat a már jól ismert *Hauksbók*, amelynek összeállítója, Haukr Erlendsson szemmel láthatóan érdeklődött a jövendőmondás tematikája iránt: a gyűjteményben megvan a *Völuspá* is, a *Merlínússpá* pedig az angol történet összefoglalásában *(Breta sögur)* pontosan a megfelelő helyen található. A fontos gyűjtemény mintegy összegezi a honi és világtörténelem legfőbb témáit, és ezért különösen érdekes, hogy mind az eredeti jóslatköltemény (a *Völuspá)*, mind az utánzás (a *Merlínússpá)* helyet kapott benne.[20]

9. Mindezek összegezéseként a *Völuspá* ideológiájáról kell áttekintést adnunk. Az egész óizlandi irodalomtörténet egyik legfontosabb, legtöbbet vitatott témaköre ez: általában abban egyetértettek a kutatók, hogy a pogány mitológia vége, és a kereszténység előretörése, illetve másként fogalmazva a helyi-nemzetségi kultúra alkonya, és az európai-nemzetközi kultúra térnyerése közti átmeneti időszak terméke a mű. Abban azonban már különböztek a vélemények, pontosan hol is helyezkedik el a szerző az eszmék harcában és változásában. A *Völuspá* rendszerező kedvét a pogány mitológia megmentéseként, csak költői forrásként összegyűjtéseként éppúgy méltatták, mint ahogy hangsúlyozták a mű erkölcs-tudatát, a világvége komor pesszimizmusát, de akár a világégés utáni «új világ» gondolatának felbukkanását, amelyhez keresztény mozzanatokként értelmezhető elemeket is kapcsoltak. A pogány és keresztény világkép összekapcsolása, illetve a hazai és külföldi eszmeáramlatok összefüggése más művekben is megfigyelhető az óizlandi irodalom keretében, és ezek közül több értelmezése (például Snorri *Eddá*jából a *Gylfaginning* kommentárjai) igen heves viták kereszttűzében állt. Azonban még ezekhez képest is gazdagabb, szinte áttekinthetetlen az a sokféle vélemény, amelyeket az eddigi kutatók a *Völuspá* értelmezésével kapcsolatban megkíséreltek. Anélkül, hogy a teljességnek akár a látszatát kívánnánk kelteni, csupán utalnunk lehet néhány jellemző véleményre: az egyes korszakok, tudományos irányzatok és divatok váltakozása már ennyiből is jól látszik, a különböző véleményeket úgyis csak hatalmas méretű bibliográfia reprezentálhatná kellőképpen.

9.1. A *Völuspá* és általában a *Verses Edda* első kiadói és értelmezői történeti-vallástörténeti monumentumnak tartották az énekeket, a germán múlt emlékeiként becsülték őket nagyra. A 19. század germán filológiájában előbb az «indogermán elmélet», majd a természetmitológiai («meteorológiai») szemlélet vált uralkodóvá. A múlt század végén erre is válaszul egy ismét hangsúlyozott történeti felfogás jelent meg, amelynek érvelési rendszerében azonban még egymás mellett voltak megtalálható a természetmitológiai, az indogermán vagy a változásokat a kereszténység hatásával magyarázó elgondolások. Általában e korszaktól számíthatjuk azokat a kérdésfeltevéseket és megoldási kísér-

[19] *G. Turville-Petre:* Origins of Icelandic Literature. Oxford 1967. 200—202. — *J. De Vries:* Altnordische Literaturgeschichte. II. Berlin 1967. 74—76.

[20] *S. Nordal:* Völuspá. Reykjavík, 1952. 1—5. — *J. De Vries:* Altnordische Literaturgeschichte. II. Berlin 1967. 211—212.

leteket, amelyek szinte mindmáig meghatározzák a *Völuspá* értelmezési lehetőségeit, egyes rétegeinek, részleteinek vagy jellemvonásainak magyarázatait. Noha érthető módon közvetett jelleggel és csökkentett mértékben, az ilyen elképzelések nyomai megtalálhatók azokban a magyar tanulmányokban és kommentárokban is, amelyek e témakört érintették.[21] Hozzá kell tennünk ehhez azt is, hogy fontossága, a germán és az óészaki mitológia szempontjából egyedülálló dokumentumértéke, archaikus volta, és nem utolsó sorban jellegzetes művészisége következtében a *Völuspá* kommentátorai mintegy szelidítve tudták csak érvényesíteni általános elképzeléseiket: amíg például más mitológiai énekeknek volt «teljes» természetmitológiai vagy «indogermán» magyarázata, itt a költemény egésze helyett csak egyes vonatkozásokat magyarázhattak ilyen módon, a *Völuspá* belső logikája a túlzóan egyoldalú kommentátorokat is nézeteik körültekintőbb, óvatosabb megfogalmazására késztette.

9.2. Sophus Bugge, a múlt század végének legjelentősebb norvég Edda-kutatója a korábbi, túlzottan múltra-datáló véleményektől eltérően a vikingkori társadalom termékének tartotta a *Verses Eddát*, és az európai, irodalmi hatások hangsúlyozásával a vikingek által meghódított brit területekre helyezte létrejöttük színhelyét.[22] Ám még kortársai is, mint a dán Jessen[23] (aki elfogadta az énekeknek az i. sz. első évezred második felére datálását), vagy a svéd Sander[24] (aki viszont az óind párhuzamokat hangsúlyozta!) kételkedett az irodalomtörténeti megközelítés érvényességében. Bang viszont már ekkor irodalmi forrásból, nevezetesen a latin szibillajóslatokból magyarázta a *Völuspá* világképét.[25] A német Müllenhoff[26] mindkét véleményt visszautasítja: szerinte germán földön, a 9. században jött létre a *Völuspá*, magyarázataként is a germán vallástörténetet kell figyelembe venni. Ezzel szemben az izlandi Ólsen a keresztény vonások fontosságát emelte ki, ezeket azonban nem távol, hanem magában a norvég-izlandi társadalomban fedezte fel, és a *Völuspát* ezek helybeli népszerűsítésének gondolta,[27] körülbelül az ezredforduló utánra datálva. Több ízben is tárgyalta e témakört a dán filológus, Olrik,[28] aki szerint igen sokféle eredetű elem található a *Völuspá*ban. Kereszténynek nevezhető, és csak itt fordul elő a világvégét jelző kürt (46: 4 *Gjallarhorn)*, a nap elsötétülése és a csillagok lehullása a világ pusztulásakor, a világot elpusztító tűz, valamint a pusztulás utáni új világ (amellyel kapcsolatos a homályos értelmű 64: 4 *Gimlé* talán 'drágakő ragyogású, csillogó hely' elnevezése). Keresztény eredetű

[21] *G. Heinrich:* Az Edda-dalok eredete. Budapesti Szemle 73 (1893) 20–43. — *Petz G.:* Skandinávok. In; *Heinrich G.:* szerk.: Egyetemes irodalomtörténet. III. Kelták és germánok. Budapest 1907. 34–36. — *Szász B.:* A verses Edda. Budapest 1938. 21–23. — *Hutterer M.:* Bevezetés. In: *Hutterer M.–N. Balogh A.:* Skandinavisztikai olvasókönyv. I. rész. Bp. 1974. 8–10. — *Bernáth I.:* Edda. In: Világirodalmi Lexikon. II. Budapest 1972. 954. — *N. Balogh A.:* Edda. In: Világirodalmi kisenciklopédia. I. Budapest 1976. 308.

[22] *S. Bugge:* Sæmundar Edda hins fróða. Christiania 1867. — *S. Bugge:* Studier over de nordiske gude- og heltesagns oprindelse. I. Christiania 1881–1889.

[23] *E. Jessen:* Über die Eddalieder. Zeitschrift für deutsche Philologie 3 (1871) 1–84.

[24] *F. R. Sander:* Rigveda und Edda. Eine vergleichende Untersuchung. Stockholm 1893.

[25] *A. C. Bang:* Völuspaa og de sibyllinske orakler. Christiania 1879.

[26] *K. Müllenhoff:* Deutsche Altertumskunde. 1–6. Berlin 1883–1891.

[27] *B. M. Olsen:* Hvar eru Eddakvæðin til orðin? In: Tímarit hins Íslenzka bókmentafélags 15 (1894) 1–133.

[28] *A. Olrik:* Ragnarǫk. (I.) Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og historie. Kobenhavn 1902. — *A. Olrik:* Ragnarǫkforestillingernes udspring. Danske Studier 1913. 157–291. — *A. Olrik:* Ragnarök: Die Sagen vom Weltuntergang. Berlin–Leipzig 1922.

elem, de ekkor már széltében ismert lehet Loki elszabadulása és Muspell népének említése, talán Baldr halál utáni visszatérése is. Kelta eredetűnek tartja a földnek a tengerbe süllyedése motívumát, az istenek végső harcát, Surtr lángját és a költemény végén új istennemzedék felbukkanását. Még ennél is tágabb körben vél párhuzamokat találni: keleti elemnek tartja *Fenris-ulfr* ('Fenrir farkas') és az alvilágban levő kígyó motívumait, a *fimbul-vetr* ('hatalmas vihar') és a világvégét túlélő emberek említését pedig egyenesen a perzsa mitológiából magyarázza. Ezek a különböző rétegek és motívumok egyenként kerülnek elő Olrik magyarázataiban, és éppen ezért a későbbi kutatás többször foglalkozott mind konkrét állításaival, mind ezek módszertani megalapozottságának kérdésével. Még mindig a századfordulón a történeti iskola képviselői (mint Ker[29], Mogk,[30] valamivel később Neckel[31] és Jónsson[32]) elsősorban irodalomtörténeti kérdésnek tekintették a *Völuspá* datálását és értelmezését. Voltaképpen az epikus alkotás sajátos vonásait vizsgálták, és Jónsson mindennek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a költemény a 930-as esztendő utáni norvég társadalmi-vallástörténeti korszak terméke, a pogány mitológia mozgósítása a beáramló kereszténység ideológiája ellen.

A két világháború közötti időszakban előbb filológiai jellegű áttekintések készültek el, amelyek magából a szövegből indultak ki, és bizonyos szövegrekonstrukciós-filológiai megközelítéssel dolgoztak. Nordal szövegkiadása[33] Gering és Sijmons kommentárjai[34] egyaránt abból indultak ki, hogy a *Völuspá* szövegének legapróbb sajátosságai is figyelembeveendők az értelmezés során. A részletfilológiai magyarázatokon kívül Nordal elsősorban az eszkatológikus részek alapján az ezredfordulóra várt világvége hangulatát véli felfedezni a költeményben, amely gondolatot viszont egyaránt értékelhetjük pogány és keresztény jellegűnek. A német történeti iskola új korszakának legjelentősebb képviselője, Andreas Heusler ugyan elsősorban a germán hősepika kérdéseivel foglalkozott, nagyszabású evolúciós rajzában[35] azonban jut hely a mitológikus epikának is. Heusler több ízben is némileg módosított elképzelése szerint a *Völuspá* olyan rendszerezési kísérlet, amelynek szerzője egy 11. századi izlandi keresztény (!) pap, akit a mitológikus anyag már csak poétikai szempontból érdekelt, ezért az egyes részek összefüggései és összekapcsolása a germán mitológiához képest más és másodlagos jellegű. Paasche összefoglalásában[36] a norvég irodalomtörténeti szempontok érvényesülnek, ő is, akár később izlandi nézőpontból

[29] *W. P. Ker:* Epic and Romance. Essays on Medieval Literature. London 1897.

[30] *E. Mogk:* Geschichte der norwegisch-isländischen Literatur. Strassburg 1904. (Grundriss der germ. Philologie, ²hrsg. von *H. Paul.*)

[31] *G. Neckel:* Beiträge zur Eddaforschung. Dortmund 1908.

[32] *F. Jónsson:* Den oldnorske og oldislandske literaturs historie. København 1920. — *F. Jónsson:* Seks afhandlinger om Eddadigtene. Oslo 1933.

[33] *S. Nordal:* Völuspá. Reykjavík 1923. — önnur prentum: Reykjavik 1952.

[34] *B. Sijmons:* Einleitung zu den Liedern der Edda. Halle 1906. 1—375. — *H. Gering:* Kommentar zu den Liedern der Edda. I—II. Halle 1927—1931.

[35] *A. Heusler:* Lied und Epos in germanischer Sagendichtung. Dortmund 1905. — *A. Heusler:* Heimat und Alter der eddischen Gedichte. Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen 116 (1906) 249—281. — *A. Heusler:* Die altgermanische Dichtkunst.² Potsdam 1941. — *А. Хойслер:* Германский героический эпос и Сказание о Нибелунгах. Москва 1960.

[36] *F. Paasche:* Norges of Islands litteratur indtil utgangen av middelalderen. Kristiania 1924. *(F. Bull—F. Paasche:* Norsk litteraturhistorie. 1.) — ny utgave ved Anne Holtsmark. Oslo 1957.

Sveinsson[37] a szerző poétikai-művészi tudatosságát hangsúlyozza, és a különböző mitológiai motívumok közti egymásutánt ilyen értelemben magyarázza. Természetesen az egyes részkérdésekkel kapcsolatos újabb meg újabb megoldások száma sem csökken. Reitzenstein[38] a *ragnarök*-témával kapcsolatban foglalkozik a *Völuspá* értelmezésével. Elgondolása szerint nem egyes elszigetelt motívumokat, hanem ezek rendszerét kell vizsgálni, és ezt a rendszert a manicheus-teológiában véli felfedezni, amelyet már a kereszténység juttatott ugyan el a *Völuspá*ba, még itt is jól érezhető viszont a perzsa dualizmus hatása (például az olyan indokolatlan megkettőződésekben, mint Loki megkötözése, vagy a farkas elszabadulása, illetve a gonosz szörnyek és a kígyók említése a világvége vízióiban). A keleti elemek már ekkor mintegy megbabonázták a *Völuspá* kutatóit. Peuckert[39] már általában a germán eszkatológikus költészetet eredezteti a perzsa-manicheus hagyományból (ilyen részek 45: 9 *vargöld* 'farkas-kor', a *Lokasenna* 42: 4—5 *Múspells synir riða Myrkvið yfir* 'Múspell fiai a Sötéterdőn átlovagolnak', Surtr délről (!) támad, stb.), és a paulikánusok, valamint más manicheus hatás alatt álló keresztény áramlatok befolyására gondol. Dumézil számos tanulmányában és könyvében[40] indoeurópai összefüggésekre utal, külön érdeme, hogy a kaukázusi és ind archaikus párhuzamok fontosságára felhívja a figyelmet. Ő nem a már megfogalmazott Edda-dalok, hanem az alapjukat szolgáltató mitológiai rendszerek kérdéseivel foglalkozik, mégis, ha elfogadjuk nézetét, miszerint Óðinn—Baldr és/vagy Höðr—Loki az «indogermán tripartita ideológia» rendszerét képviselik, sőt Tyr egyenesen Mitra, Loki az epikus hős Duryodhana, Baldr pedig az ugyancsak epikus hős Yudhisthira párhuzama lenne, a *Völuspá* legkorábbi rétegét ismét az indoeurópai mitológia évezredekkel korábbi szakaszáig lehetne visszavezetnünk. Ugyancsak mitológiai, ezen kívül ritusra alapozó elképzelést vall Höckert[41], aki szerint a *ván*-istenségek kultuszvilága van a Völuspá hátterében, a legfőbb téma a *mjöþr* 'mézsör' megszerzéséért folytatott küzdelem, amely többszörösen áttételes formában kerül elő a költeményben. Közben a lokális meghatározási kísérletek is folytatódnak: Pipping[42] svéd földön kialakultnak tekinti a szöveget, Nerman[43] ekkori és későbbi dolgozataiban régészeti anyaggal egyezteti a szöveget, Wood (Pipping korábbi ötletét továbbfejlesztve)[44] ugyancsak egy Hedeby-ben működő svéd költő művének tartja az éneket, de gót elemeket is felfedezett benne. Mindezek után nem tarthatjuk indokolatlannak, hogy más kutatók[45] viszont elutasítják a *Völuspá* egységes egészként értelmezését, és mintegy

[37] *E. Ó. Sveinsson:* Íslenzkar bókmenntir í fornöld. I. (Reykjavík) 1962.

[38] *R. Reitzenstein:* Die nordischen, persischen und christlichen Vorstellungen vom Weltuntergang. Darmstadt 1923—1924. — *R. Reitzenstein:* Antike und Christentum. Darmstadt 1963. — *R. Reitzenstein—H. H. Schaeder:* Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland. Darmstadt 1965.

[39] *W. E. Peuckert:* Germanische Eschatologien. ARW 32 (1935).

[40] *G. Dumézil:* Le festin d'immortalité. Étude de mythologie comparée indoeuropéenne. Paris 1924. — *G. Dumézil:* Mythes et dieux des Germains. Paris 1939. — *G. Dumézil:* Les dieux des Indo-Européens. Paris 1953.

[41] *R. Höckert:* Vǫluspa och vanakulten. I—II. Uppsala 1926—1928.

[42] *H. Pipping:* Völuspa och Sverige. Societas Scientiarum Fennica — Årsbok 4 (1926) 4—15.

[43] *B. Nerman:* The Poetic Edda in the Light of Archaeology. Coventry 1931.

[44] *F. T. Wood:* The Age of the «Vǫluspá». The Germanic Review 36 (1961) 94—107.

[45] *E. Noreen.* Eddastudier. Språkvetenskapliga sällskapets i Uppsala förhandlingar, 1919—1921. (= Uppsala Universitets Årsskrift 1921:5) 1—44.

mitológiai antológiának nevezik, amelynek különféle részei és elemei más-más korokból származnak és különböző módon értelmezendők.

Ebben a helyzetben fogalmazza meg elképzeléseit Jan de Vries, aki több tanulmányban tárgyalta közvetlenül a *Völuspá* témáját, a jósló irodalom kérdéseit, valamint irodalomtörténeti és vallástörténeti kézikönyveiben a felvetődött problémákat.[46] Elgondolása szerint a *Völuspá* alapja az avatási ritus lehet, amellyel a Baldr halála körüli események előtérbe helyezése is összefügghet. A már korábban meglevő jóslatköltemények és kultikus énekek folytatásaként egy jelentős költői egyéniség fogalmazza meg a szöveget, amelyben bizonyos etikai normák megsértését, ennek következményeit, a világvégét beszéli el. Az új, megbékélt világ válasz erre az erkölcsi kihívásra. De Vries szerint a moralizáló költő a Gullveig-epizódban a nemi eltévelyedést és vérfertőzést, a *ván*-istenek háborújában a testvérviszályt, az óriásokkal való összetűzés történetével pedig az esküszegést ítéli el. Főként német kutatók nyomán behatóan tárgyalja a mű szerkezeti, verselésbeli, hangulatfestő érdemeit, és a különböző részeket (amelyek például a strófák sztereotíp fordulatait tekintve is eltérnek egymástól) mind valamilyen művészi cél érdekében állónak gondolja: rendkívüli mértékben hangsúlyozza a tehetséges költő döntő szerepét. Ideológiailag a pogány istenek korának elmúlását, és a kereszténységben az új, a világ bűneit megváltással kijavító rendszer előtérbe kerülését tartja fontosnak, és voltaképpen megkerüli a problémát: hol is áll a költő e változó világban? Érvelésének értékelésére még visszatérünk, most csupán azt jegyezzük meg, hogy e körültekintő bemutatás sem oldotta meg a *Völuspá* körüli polémiák számos lényeges problémáját.

9.3. A második világháború utáni korszakban több kutatási területen is újabb eredmények, illetve a korábbi kutatási perspektívák gondosabb szemügyre vétele történt meg. Ezek közül csak a legfontosabbakat, és ezeket is mintegy csak példaszerűen említjük meg.

9.3.1. A legtöbb eredményt a paleográfia, illetve a mű s z ö v e gének az eddiginél pontosabb vizsgálata hozta. A szövegrekonstruálásban hagyományos módszert követ Nordal[47] és Kuhn,[48] valamint Helgason.[49] Radikális megoldást választott Schneider,[50] aki elválasztotta egymástól a *Völuspá* első részét és a 27. strófától kezdődő jóslat-részt (ahol a strófák végén a *Vituð ér enn—eða hvat?* 'Akartok-e még többet tudni?' kérdés található', és az egész költeményt irodalmi kompilációnak tartotta. Paleográfiailag Lindblad[51] a *Codex Regius* újra vizsgálata eredményeként 1210 és 1240 közé datálta a gyűjteményt, amelyen

[46] *J. Vries De:* Über die Datierung der Eddalieder. Germ.-Rom. Monatschrift 22 (1934) 253—263. — *J. De Vries:* Om Eddaens visdomsdigtning. Arkiv för Nordisk Filologi 50 (1934) 1—59. = Kleine Schriften. Berlin 1965. 223—262. — *J. De Vries:* Die Vǫlospá. Germ.-Rom. Monatschrift 24 (1936) 1—14. *J. De Vries:* Altnordische Literaturgeschichte. I—II. Berlin — Leipzig 1941—1943. — *J. De Vries:* Der Mythos von Balders Tod. Atkiv för Nordisk Filologi 7 (1955) 41—60. — *J. De Vries:* Altnordische Religionsgeschichte. I—II. Berlin 1956—1957. — *J. De Vries:* Altnordische Literaturgeschichte. I—II. Berlin 1964—1967.

[47] *S. Nordal:* Völuspá. Reykjavík 1953.

[48] Edda. Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern. Herausgegeben von *G. Neckel.* I. Text. Vierte, umgearbeitete Auflage von *H. Kuhn.* Heidelberg 1963.

[49] *J. Helgason:* Eddadigte. I. København 1951.

[50] *H. Schneider:* Eine Uredda. Untersuchungen und Texte zur Frühgeschichte der eddischen Götterdichtung. Halle 1948.

[51] *G. Lindblad:* Studier i Codex Regius av äldre Eddan. Lund 1954.

belül a mitikus énekek helyesírása eltér a hősénekekétől. Ebből indult ki Kuhn,[52] amikor feltételezte, hogy a gyűjteményeket valóságos izlandi «írnok-iskolák» állították össze, ami ismét az irodalomtörténet irányába tolja ezek mai formájának létrejöttét. Az a tény, hogy ilyen módon ismét visszatért a kutatás ahhoz, már múlt század végén felvetett gondolathoz, miszerint a jelenlegi nagyobb gyűjtemények előtt rövidebb, néhány Edda-szöveget tartalmazó kéziratok is megvoltak, számunkra azért érdekes, mivel mindezideig a legbiztosabbnak egy olyan gyűjtemény feltételezése látszik, amelyet Snorri használt, aki a *Codex Regius* nagyobb gyűjteményét még aligha ismerte. Ebben a *Völuspá*, a *Vafþrúdnismál* és a *Grímnismál* bizonyára megvolt. A filológiai viták mégsem ültek el. Seip több tanulmányában[53] azt az elgondolást hangoztatta, miszerint a *Verses Edda* szövegében levő nyelvi norvégizmusok alapján arra következtethetünk, hogy ezeket Délkelet-Norvégiában írták le a 12. században. Az ellenvélemények sem hallgattak el: egyesek szerint itt mégis izlandi írnokok dolgozhattak, akiknek csak a helyesírása norvég jellegű, mások ismét arra gondolnak, hogy Nidaros-kolostoriskolájában készültek az első Edda-kéziratok. Mindez természetesen éppen a legideológikusabb költemény, a *Völuspá* esetében tartalmi jelentőségű.

A *Völuspá* megszövegezésében a formulák jelentőségét a kutatás ismét, hangsúlyozta. Gutenbrunner dolgozataiban[54] arra törekedett, hogy kimutassa kultikus költészeti maradványok vannak például a törpekatalógus (10—16. strófák) részeiben, illetve abban, ahogy a *völva* váltogatja az 'én' *(ek)* és az 'ő' *(hon)* névmásokat jóslásában. A szovjet kutatók közül Makajev[55] hangoztatta azt, hogy az eltérő és azonos ismétlések szóbeliségre vallanak, és ezt az elgondolást részletesen kifejtette Meletyinszkij is,[56] ezzel is támogatva a *Verses Edda* dalainak régi, szóbeli, folklorisztikus és a *Völuspá* esetében mitológikus jellegű értelmezését.

9.3.2. Az összehasonlító kutatás elsősorban a mitológia területén dolgozott eredményesen. Askeberg[57] a nordikus kultúrának a germániai, és mediterrán kultúrákkal való összefüggéseit hangsúlyozta. Edsman[58] a sámánizmussal való összekapcsolás lehetőségeit vizsgálta meg (Strömbäck és mások[59] dolgozatai kiegészítve). Különösen nagyra értékelhetjük azokat a germanisztikai jellegű kommentárokat, amelyeket Holtsmark[60] könyvében, irodalomtörté-

[52] *H. Kuhn:* Zur Grammatik und Textgestaltung der älteren Edda. Zeitschrift für Deutsches Altertum 90 (1960) 241—268.

[53] *D. A. Seip:* Om et norsk skriftlig grunnlag for Edda-diktningen eller deler av den. Mål og Minne 1957. 81—207. = Oslo 1958.

[54] *S. Gutenbrunner:* Edda-Studien. I. Über die Zwerge in der Völospa, str. 9—16. Arkiv för Nordisk Filologi 70 (1955) 61—75. — *S. Gutenbrunner:* Edda-Studien. III. Über *ek* und *hon* in der Völospa. Arkiv Nordisk Filologi 71 (1957) 7—12.

[55] *Э. А. Макаев:* Песни Эдды и устная традиция. В: Проблемы сравнительной филологии. Сборник статей к 70-летию члена-корреспондента АН СССР. В. М. Жирмунского. Отв. ред.: *М. П. Алексеев.* Москва—Ленинград 1964. 408—417.

[56] *Е. М., Мелетинский:* «Эдда» и ранние формы эпоса. Москва 1968. 345—361.

[57] *F. Askeberg:* Norden och kontinenten i gammal tid. Uppsala 1944.

[58] *C. M Edsman:* Återspeglar Voluspá 2:5—8 ett shamanistiskt ritual eller en keltisk åldersvers? Arkiv för Nordisk Filologi 63 (1948) 1—54.

[59] *D. Strömbäck:* Sejd. Textstudier i nordisk religionshistoria. Stockholm—Köpenhamn 1935.

[60] *A. Holtsmark:* Förelesninger över Völuspá. Oslo 1950. — *Holtsmark:* Studier i Snorres mytologi. Oslo 1964. — *A. Holtsmark:* Norrøn mytologi. Tro og myter i vikingtiden. Oslo 1970.

neti magyarázatokkal együtt Helgason kézikönyvében[61] találhatunk meg. Meglepő módon az új perspektívák azonban elsősorban a szovjet kutatásban bukkantak fel. Sztyeblin-Kamenstkij, Gurevics és mások társadalomtörténeti és filológiai megfigyeléseit,[62] általában véve a szovjet tipológiai kutatás eredményeit kiindulópontnak használva Meletyinszkij két szempontból is közeledett e témakörhöz. Előbb az Eddában az epika korai formáit próbálja kimutatni, majd a skandináv mitológia rendszerszerűségét tárja fel.[63] Ez utóbbiban a világkép, a tér- és időfogalmak más szovjet kutatók által is feldolgozott témaköre is tanulságos számunkra, hiszen a *Völuspá* éppen a keretek létrejöttét, felbomlását, újraszerveződését tárgyalja. Mégis, inkább Meletyinszkijnek a *Völuspá*ról alkotott felfogását, és nem mitológiai kutatásait kell itt idéznünk. Meletyinszkij a szovjet epikakutatás (amelyben irányító szerepe volt) eredményeit részletesen felhasználva, kaukázusi, belső-ázsiai és szibériai párhuzamokkal növeli az eddigi kutatások távlatait (és ilyen értelemben egyszerre korrigálja is a korábbi nézeteket). Különösen tanulságos a kultúrhéroszra, a természetfeletti lényekre, a chthonikus szörnyekre vonatkozó kiegészítő párhuzamkeresés. Mint már említettük, a *Verses Eddát* általában szóbeli és folklorisztikus eredetű hagyománynak tekinti, a rétegződést nem annyira a skandináv társadalomtörténet, hanem egy egyetemes társadalom- és epika-tipológia alapján adja. Ennek megfelelően nem a fejlett *Völuspát* teszi a mitológikus epika elejére (mint a skandináv irodalomtörténetek legtöbbje), hanem a témájában archaikusabbnak tekintett *Þrymskviða* és *Hymiskviða* szövegeit. Itt sem csak a *Verses Edda* kanonikus változatait vizsgálja, hanem a korábbi és későbbi párhuzamok bevonásával inkább a mítoszok elemeit kutatja. Egyetértőleg idézi Schneider megjegyzéseit,[64] amelyek szerint éppen az új meg új átértelmezések miatt nehezebb datálni a germán mitológikus epika, mint a hősepika elkotásait. A maga megoldása erre viszont az, hogy nem az egyes énekeket, hanem Loki, Baldr, vagy a kultúrhérosz alakját vizsgálja a *Verses Edda* adatai alapján. Amikor magával a *Völuspá* szövegével foglalkozik, ebben kései rendszerezést lát, amely azonban költői és nem tudós jellegű, egy eredetileg szakrális feldolgozás «antikvárius»-sá válásának a fokán. Genetikus magyarázatot kísérel meg, amely azonban nem a szövegre, hanem inkább a szüzsére vonatkozik. A szóbeli változatokat, vagy különböző redakciókat nem önállóan tárgyalja, hanem ezeket csak a mitológiában és a folklórban megszokott jelenségnek tekinti. A *Völu-*

[61] *J. Helgason:* Norges og Islands digtning. Stockholm—Oslo—Kobenhavn 1952. (Nordisk kultur 7 B).

[62] Старшая Эдда. Редакция, вступительная статья и комментарии *М. И. Стеблин-Каменского.* Москва—Ленинград 1963. — *М. И. Стеблин-Каменский:* Мир саги. Ленинград 1971. — *М. И. Стеблин-Каменский:* Миф. Ленинград 1976. — *А. Я. Гуревич:* Категории средневековой культуры. Москва 1972. — *А. Я. Гуревич:* Походы викингов. Москва 1966. 136—171. — Младшая Эдда. Издание подготовили *О. А. Смирницкая* и *М. И. Стеблин-Каменский.* 1970.

[63] *Е. М. Мелетинский:* «Эдда» и ранние формы эпоса. Москва 1968. — *Е. М. Мелетинский:* Скандинавская мифология как система. Труды по знаковым системам 7 (1975) 38—51. = Scandinavian Mythology as a System. Journal of Symbolic Anthropology 1973:1. 43—57; 1973:2. 57—78.

[64] *H. Schneider:* Probleme der altisländischen Literaturgeschichte. 1932. = In: Kleinere Schriften zur germanischen Heldensage und Literaturgeschichte des Mittelalters. München 1954. 125—141. — *H. Schneider:* Über die ältesten Götterlieder der Nordgermanen. München 1936.

spá alapjának a kultikus költészet (*þulr*-jellegű) korai formáit tekinti, majd sorra veszi a mitikus világkép meghatározó térbeli és időbeli elemeit, az emberek teremtésének történetét, az «első harcok» részeit. Itt az «ősidők» jelenségeivel találkozunk, amelyet a kezdeti epikus alkotások világszerte említenek (szibériai és még távolibb párhuzamai itt valóban eligazító értelműek). A tragikus pusztulás az arany-éhség, majd a *Völuspá* második, eszkatológikus részében a világ elpusztulásának jelei és eseményei is így mutatódnak be. A költemény végén a keresztény és chiliasztikus vonatkozásokat sem tartja kizártnak. Mindez természetesen igaz, azonban egy meglepő hiányossága van ennek a vizsgálati módszernek. Amint erre már hivatkozhattunk,[65] ez a genetikusnak és tipológiainak nevezett módszer voltaképpen statikusnak tekinti a *Völuspá* szövegét: a motívumok legkorábbi és legarchaikusabb párhuzamait keresi, nem utal arra, hogyan jelenik meg mindez magában a ránk maradt Edda-dalban.

10. Összefoglalá sként itt térünk vissza már felvetett szempontunkra. Igazat adunk Jan de Vries «kései», egyetlen nagy költőt feltételező szemléletének. Az 1000. esztendő körül valóban számolnunk kell a *Völuspá* ránkmaradt részei nagy hányadában egy ilyen kiváló művésszel, járatos mitográfussal. Igazat adunk Meletyinszkij «archaikus» szemléletének is, amely egészen az ausztrálok és Szibéria őslakói köréig viszi a legkezdetibb motívumok párhuzamait. A *Völuspá* csakugyan őrzi ennek a régesrégi felfogásnak is a maradványait, a többi Edda-dalhoz képest is archaikus jellemvonásokkal bír. Csakhogy az «archaikus» és a «kései» réteg között egyvalami még külön vizsgálatra szorul: maga a *Völuspá* ránkmaradt szövege, a maga következetlenségeivel, homályosságával, filológiai és mitológiai, metrikai és nyelvi ellentmondásaival. Hangsúlyozzuk, hogy szükség van a ránk maradt szöveg teljes elemzésére, ezen belül a témabeli, stílusbeli, megfogalmazásbeli rétegek (a feltehető átvételek és eltérések) megvizsgálására. Ennek a feladatnak is megvannak az előzményei: mind filológiai, mind társadalomtörténeti értelemben. Mégis el kell most már végezni a *Völuspá* rétegeinek tüzetes vizsgálatát is. Ez a fajta elemzés mutathatja meg, hogyan lett az ősi világképből, archaikus epikus sémákból az a nagyszabású költői vízió, amelynek legfeljebb csak utolsó szerzőjét jellemezhetjük az idézett szavakkal. Ezt megelőzően is tisztázni kell azonban az átdolgozók és újra fogalmazók munkájának nyomait. A mitológikus költészetnek különösen gyakori jellemvonása ez a folytonos átalakítás. «Közbülső» módszerünk talán megfelel ilymódon a téma sajátos követelményének.[66]

[65] Filológiai Közlöny 16 (1970) 220–224.

[66] További irodalom, illetve ezt is tartalmazó munkák: *H. Hermannsson:* Bibliography of the Eddas. New York 1920. (Islandica XIII) — *J. S. Hannesson:* Supplement to Bibliography of the Eddas. New York 1955. (Islandica XXXVII) — *W. H. Vogt:* Stilgeschichte der eddischen Wissensdichtung. I. Band. Der Kultredner. (þulr). Breslau 1927. — *S. Egilson:* Lexicon poeticum antique linguae septentrionalis. Utgiven av Finnur Jónsson. København 1931. (2. uppl.) — *H. Lie:* Skaldestilstudier. Maal og Minne 1952. 1–92. *R. Schmitt:* Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit. Wiesbaden 1967. — *L. Lönnroth:* Hjálmar's Death-Song and the Delivery of Eddic Poetry. Speculum 4ű (1971) 1–20. — *R. Scholes–R. Kellogg:* The Nature of Narrative. Oxford 1966. (reprint 1971) — *S. P. Schwartz:* Poetry and Law in Germanic Myth. Berkeley–Los Angeles–London 1973. — *H. M. Heinrichs:* Mündlichkeit und Schriftlichkeit: ein Problem der Sagaforschung. In: Akten des V. Internationalen Germanisten — Kongresses. Cambridge 1975. Jahrbuch für Internatinale Germanistik — Reihe A. Band 2,1. 114–133. — *А. Я. Гуревич:* »Эдда« и сага. Москва 1979. — *М. И. Стеблин–Каменский:* Древнескандинавская литература. Москва 1979.

BORONKAI IVÁN

VITÉZ JÁNOS LATINSÁGA — LATIN SZEMPONTBÓL

Érdekes vállalkozás egy író nyelvét alaposabban föltárni; magunk is kísérletet tettünk ilyesmire első nagy humanistánk prózáját illetően.[1] Még érdekesebb az, ha egy író nyelvének sajátos, a többiekétől, kortársaiétól vagy elődeiétől eltérő vonásait sikerül megragadni; egy-két bátortalan lépés ez irányban is történt.[2] Ha azután megragadtuk, vagy megragadni véljük az egyedi vonásokat, csábítást érzünk arra, hogy fölfedjük ezek eredetét; szerzőnkkel kapcsolatban ez utóbbira is láttunk gondolatébresztő kezdeményezést. Borzsák István alapos vizsgálat alá vonván Vitéz János nyelvének néhány, a klasszikus latintól eltérő sajátosságát, illetőleg egyedi jelenségeit, rámutatott arra a feltehető anyanyelvi hatásra, amely Vitéz latin stílusát — pontosabban ennek egyes, a normát nem követő jegyeit — kiformálta.[3]

Az ilyen fajta vizsgálódás rendkívül termékeny lehet, s kétoldali haszna van: értékes fölvilágosításokhoz jut belőle a középlatin filológia művelője, és új támpontokat kaphat a régi magyar nyelv történetének búvárlója. A magyaré, esetleg a délszlávé — attól függően, hogy az anyanyelvi szubsztrátum és a belőle táplálkozó latin nyelvi fordulatok összevetése milyen végeredménnyel zárul. Borzsák István szerint az eredmény egyértelműen a magyar mellett tanúskodik. Bölcs mérsékletről ad azonban példát, amikor írását e szavakkal zárja: «azért a magyar nyelvészekre és szlavistákra is vár valami: annak ellenőrzése, hogy... megfigyeléseink mennyiben állják meg a helyüket».[4]

Mindazonáltal úgy gondoljuk, hogy — az említett megfigyelések helyességét és valóságértékét kétségbe nem vonva — illetékes a szólásra a középkori latin filológia művelője is. A kérdést ugyanis fölvethetjük így is: hol és hogyan sajátította el egy író a középkorban azt a latin nyelvet, amelyet írásaiban — gyakorta a szóbeliségben is — használt, és amelyik egészen biztosan nem volt anyanyelve? Ösztönösen tapadt-e rá, olvasmányaival gazdagította-e, vagy pedig iskolában tanulta-e meg? Vitéz János leveleit vagy beszédeinek ránk maradt szövegét elemezgetve az az érzésünk, hogy mind a három tényező érvényesült. A felsorolt források utólagos elemzéssel aligha különíthetők el szaba-

[1] *Boronkai Iván:* Vitéz János retorikai iskolázottsága. Irodalomtörténeti Közlemények 79 (1975). 129 skk. — Uő: Humanista prózairodalmunk kezdetei (Vitéz János írói életműve). Kandidátusi értekezés. Bp. 1975. Kézirat.

[2] Pl. *Boronkai:* Humanista prózairodalmunk kezdetei 145., 208., 237 skk.

[3] *Borzsák István:* Vitéz János latinsága — magyar szempontból. Magyar Nyelv 73 (1977). 201 skk. (Vö. még: *Borzsák István:* Vitéz János latinságához. Magyar Nyelv 75 [1979] 208—209. Ez az adalék, amelyben a szerző részben kiegészíti, részben módosítja korábbi álláspontját, már kéziratom leadása után jelent meg, és mondanivalómat csak igazolja.)

[4] *Borzsák:* Vitéz János latinsága — magyar szempontból. 204.

tosan, különösen nem olyan ember esetében, aki — mint Vitéz János — rendkívüli befogadóképességgel rendelkezett szellemiek tekintetében, korán hivatali pályát vállalt, felsőbb tanulmányait külföldön, de máig megnyugtatóan meg nem határozott egyetemen végezte, aki — könyvtára és emendálásai tanúsítják — szenvedélyes olvasója és alapos ismerője volt mind az antikoknak, mind az egyházatyáknak, és aki pap lévén ismerte a Bibliát meg a liturgia nyelvét.

Úgy hisszük, hogy ha szerzőnk latinságát, annak úgynevezett rendellenességeit a fentiek szem előtt tartásával elemezzük, jogunk van a magyar nyelvi szubsztrátum mellett a magyarországi latinság több évszázados hagyományát is szemügyre vennünk, sőt itt-ott még távolabbi múltba is visszanyúlnunk.

Vitéz leveleit vagy beszédeit olvasva feltűnő egyenetlenségekre bukkanunk. Igaz Borzsák István megállapítása: «ha megadja a módját, szinte cicerói, de ha nem, akkor bizony sántikál». A bizonyítékul idézett példák azonban nem feltétlenül igazolják ítéletét, mely szerint «ha nem latinul gondolkozik, nem is latinul ír, pl. Ep. 57, 574: «confidimus *in* vobis», vagy 79, 878: «confidentes... *in* huius... intercessionis iusticia».[5] A «confidere *in* aliquo v. aliqua re» szókapcsolat ugyanis számtalan korábbi, Magyarországon keletkezett vagy itt használt szövegből igazolható. Így pl. a Hartvik-féle Sz. István-legendában ezt olvassuk: «Confide *in* domino, mulier».[6] A Pray Kódex szövegei jórészt nem Magyarországon készültek, de a hazai liturgiában ismerték és használták őket; ennek 50^{r} oldalán ezt olvassuk: «gentes, que *in* sua feritate confidunt». A nagyobbik Sz. István-legenda szerint Ajtony vezér «Stephano honorem minime impendebat, confidens *in* multitudine militum».[7] De számos példa gyűjthető ki a velencei származású Gellért püspök Deliberatio-jából is, pl. «Ermogeniani *in* elementis confidunt»;[8] «potius confidunt *in* multitudine innumerabilium, quam *in* Christi robore»;[9] «Nolite confidere *in* principibus, neque *in* filiis hominum».[10] Ez utóbbi azonban azonos a 145. zsoltár 2—3. versével, s így a kifejezés forrásvidékét keresve eljutunk a Vulgátához.[11]

A praepositiók használatánál maradva, az «*in* id obligatum» (helyesen: «obligatam»; Ep. var. 4, 50 = II, 8, 25) kifejezésnek párhuzamát a magyarországi latinság Vitéz előtti idejében nem találtuk meg. Feltűnő viszont fölbukkanása az ugyancsak humanista Váradi Péter egyik 1493-as levelében: «complicibus... *in* destructionem ac manifestam regni nostri perniciem adscitis et obligatis».[12] Igaz, itt a vonzat megválasztását az *adscisco* ige is befolyásolta, ezért ez az egy adat nem lehet perdöntő. Tudjuk viszont, hogy Vitéz antik olvasmányai között az első helyen állott Livius;[13] nála találhatott ilyen mondatokat:

[5] *Borzsák:* i. m. 202. — A Vitéz-szövegek számozása a kritikai kiadásban (Iohannes Vitéz de Zredna: Opera quae supersunt. Ed. I. Boronkai. Bp. 1980. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova) eltér a cikkben megadott jelzésektől. A fenti példák esetében 57,574 = I, 57,8 és 79,878 = I, 79,4.

[6] *Emericus Szentpétery* (ed.): Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum (a továbbiakban SRH). II. Bp. 1938. 406.

[7] SRH II, 489.

[8] Gerardi Moresenae aecclesiae sev Csanadiensis episcopi Deliberatio svpra hymnum trivm pverorvm (a továbbiakban Delib.). Ed. G. Silagi. Tvrnholti MCMLXXVIII. 10.

[9] Delib. 84.

[10] Delib. 4.

[11] Lásd még: IV Reg. 18,20—21; II Par. 16,12; Judith 7,8; 9,6; 9,9; Ps. 2,13; 10,2; 24,2; 48,7; 56,2; 117,8 — nem számítva az Újszövetséget.

[12] *C. Wagner* (ed.): Petri de Warda . . . archiepiscopi epistolae. Posonii et Cassoviae 1776. 8.

[13] *Boronkai:* Humanista prózairodalmunk kezdetei. 35 sk.

«data dextra *in* id, quod petebatur, obligandae fidei in regiam concedit» (30, 12, 18); «si quid est, *in* quod obligari populus possit» (9, 9, 7); «nec earum rerum ullam, *in* quas iureiurando obligati erant, in se aut alios admiserant» (39, 18, 3).[14]

A «*de* hominibus iudicare» (Ep. 78, 852 = I, 78, 14)[15] kifejezés hazai előzményei közül említsünk meg egy 1169-es oklevelet (átirata 1245-ből kelteződik), amelyikben ezt olvassuk: «extra civitatem non exeant *(cives)*, si *de* civibus iudicare voluerint».[16] Érdekes, hogy a legközelebbi hasonló adat attól a humanistánktól idézhető, akinek helyes latin nyelvismeretében, sőt nyelvérzékében aligha kételkednénk. Janus Pannoniusról van szó, aki egyik levelében írta le ezt a mondatot: «nolui quicquam *de* illo *(interprete Homeri)* temere iudicare, nisi prius» stb.[17] — Az «*in* id... cogitare» (Ep. 45, 486 = I, 45, 19) és az «*in* id... eniti» (Ep. 77, 836 = I, 77, 6)[18] kifejezésekhez még ennyi párhuzamot vagy előzményt sem találunk; némileg több szerencsével kutatunk az Ep. 78, 862 (= I, 78, 25)-ben olvasható «*de* amica vestra cooperacione non... oblivi-scar» társai után. A Sermones dominicales egy helyére utalunk: «nobis *de* tanto beneficio oblitis... dicit Bernardus».[19] De emlékeztet erre a «hungarizmusra» Thuróczi egy helye is, igaz, ott praepositio nélküli ablativust találunk: «*(Siculi)* nondum Scythicis literis obliti eisdem... utuntur».[20]

Az «*in vero* est» (Ep. 69, 728 = I, 69, 13)[21] megfelelőjéül mindössze egy Lactantius-helyet találtunk: «Illud *in vero* est, quod»;[22] annak tanúsításául azonban mégis elégséges, hogy ez a fordulat nem kívánt meg magyar nyelvi szubsztrátumot. Az «*in* eum *finem*» (Ep. 37, 406 = I, 37, 32) és «*in* illum *finem*» (Or. 11, 431 = III, 11, 9) párhuzamaiul csak Vitéz utáni szövegeket idézhetünk, például Váradi egy 1493-as (?) levelét: «quis divinare posset non esse has obsidiones etiam in regno Bosniae *eum in finem* arte Turcarum commentas, ut... harum partium curam negligamus»,[23] vagy egy 1505(?)-ös, szerzetesi kéz írta levél egyik mondatát: «scribam... *in hunc finem* miseram, in signum videlicet vestre intimationis».[24]

A «bonum esset» kifejezés (Ep. 49, 514 = I, 49, 3)[25] — abban az értelemben, hogy 'jó volna' — ilyen példákban lel társakra: «Sumpme *bonum est* inter

[14] Vö. még: SUET. Tib. 67,3: «cavendum esse, ne se senatus *in* acta cuiusquam obligaret».

[15] *Borzsák:* i.m. 203.

[16] *Th. Smičiklas* (ed.): Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II. Zagreb 1904. 116. — Az oklevelet III. István király nevében állították ki, de megszövegezésében délszláv területen meghonosodott latin nyelvi hagyomány is nyomot hagyhatott.

[17] Iani Pannonii opusculorum pars altera. Traiecti ad Rhenum. 1784. 75.

[18] *Borzsák:* i.m. 203.

[19] Sermones dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin kodex. Bev. Szilády Áron. I. Bp. 1910. 34.

[20] *J. G. Schwandtner* (ed.): Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. I. Tyrnaviae 1765. 126. — Álljon itt még egy Commodianus-hely is a ThLL anyagából kibányászva: «oblitos esse mortuos *de* gesto priori» (Instr. 1,27,8).

[21] *Borzsák:* i.m. 203.

[22] Divinae institutiones I, 11,31. Lucii Caecilii Lactantii Firmiani opera omnia. Emendata... a Ch. A. Heumanno. Gottingae 1736. 52.

[23] *Wagner:* i.m. 57.

[24] *Erdélyi László* (szerk.): A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története (a továbbiakban PRT). III. Bp. 1905. 603.

[25] *Borzsák:* i.m. 203.

eruditos corde creatorem revereri» (egy 1272-es oklevél 1345-ös átiratában),[26] vagy «consideret... ut... *melius existat* tempus prevenire, quam a tempore preveniri» (1291-ből)[27] — nem beszélve közismert bibliai példákról, mint például «*Non est bonum* esse hominem solum» (Gen. 2, 18), «adhaerere Deo *bonum est*» (Ps. 72, 28), «*bonum est* nos hic esse» (Matth. 17, 4 = Marc. 9, 4) stb.[28]

Nem tudjuk, hogy a VII. beszéd «merőben magyarul gondolt zárómondata»: «*(hostis)* non metuit, ne *non vincat cum sanguine*» (III, 7, 140) csakugyan tükörfordítása-e a «nem fél, hogy nem *győzi vérrel*» mondatnak.[29] Az aposztrofált frázis másik lehetséges fordítása ui. ez: «nem fél, hogy *vérrel nem győz*». A *vinco* igének nem tulajdonítanánk e helyütt átvitt értelmet; ami pedig a *cum* praepositio eszközhatározói szerepét illeti, a magyar középkor latinságában meglehetősen gyakran éltek vele. Néhány példát lássunk, először oklevelekből! «Acta solent hominum *cum* fraudibus anichilari» *(sic)* (1265/1270-ből); «interfecisset fratrem... *cum* adiutorio istorum» (1261—79 között); «*cum* praedicto sigillo... litteras... signare et communire» (1464 táján készült formulás könyvből); «est meta terrea, *cum* qua meta separatur terra Nicolay» (1270-ből).[30] Igazolható ez a fordulat elbeszélő történeti művekből is, mint például az itáliai (!) Rogerius Siralmas énekéből: «Tartari... claudendo civitatem *cum* phalangis ligneis... inceperunt... palatia expugnare»; a Képes Krónikából: «terram tuam *cum* equo emerunt, herbam *cum* freno, aquam *cum* sella»; Thuróczból: Lehel vezér «Caesarem... *cum* tuba fertur percussisse», vagy «montèm... desuper *cum* farina cooperuerunt».[31]

Ami azt a csakugyan feltűnő sajátosságot illeti, hogy Vitéz a latin *possum* («-hat, -het, tud, képes») ige helyett «egészen szokatlan kifejezéseket használ»[32] — úgy véljük, a magyarországi előzményekből, olykor még a Vulgátából hozott példákból is megmagyarázhatjuk. Lássuk, milyen megoldásokat választott Vitéz! Például az Ep. 58, 577 (= I, 58, 2) «quod scribere non *valeo*» 'amit nem írhatok meg' párhuzamait-előzményeit többek között a következő helyekben véljük fölfedezni: «Ut... donatio nullis unquam temporibus *veleat (sic)* retractari» (egy 1214-es oklevél záradékából); «ut... ecclesia... in statum pristinum *valeat* instaurari» (1276-ból való oklevél); «quintam partem... si redimere voluerint et *valuerint*... quinque marcis rediment» (oklevél 1292-ből); «nisi ipse exponens se fuga mediante evadere *valuisset*» (egy 1476-os formulás könyvből); «qui *(Deus)* sum virtutis infinite, cunctos *valens* adiuvare presidentes» (a Képes Krónikából).[33] Úgy gondoljuk, a kifejezés meggyökerezéséhez olyan bibliai helyek is hozzájárulhattak, mint «ita ut ad se invicem toto noctis

[26] Monumenta ecclesiae Strigoniensis (a továbbiakban Mon. Str.). I. Strigonii 1874. 607.

[27] Árpádkori új okmánytár. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. (a továbbiakban ÁÚO). V. Pest 1864. 56.

[28] Továbbá: Tob. 12,7; Ps. 91,2; 117,8—9; Eccl. 7,19; Eccli. 20,1; 20,4; 46,12; Matth. 15,26; Marc. 7,27; 9,41; Rom. 14,21 stb.

[29] *Borzsák:* i.m. 203.

[30] ÁÚO XI, 501; PRT X. Bp. 1908. 523; *M. G. Kovachich* (ed.): Formulae solennes styli. Pesthini 1799. 519; *Szentpétery Imre* (szerk.): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II/1. Bp. 1943. 50.

[31] SRH II, 585 (vö. Ivanich eme kitételével: «*claudere* volumen statui *cum* hac mea postrema epistola»; *Borzsák:* i.m. 202); SRH I. Bp. 1937. 289; *Schwandtner:* i.m. 146; 216.

[32] *Borzsák:* i.m. 303.

[33] *Szentpétery:* i.m. I/1. Bp. 1923. 94; *Borsa Iván* (szerk.): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II/2—3. Bp. 1961. 167; ÁÚO XII, 538; *Kovachich:* i.m. 183; SRH I, 241.

tempore accedere non *valerent*» (Exod. 14, 20), vagy a hitvány sáfár mondása az evangéliumban: «Fodere non *valeo*, mendicare erubesco» (Luc. 16, 3).

Olykor a *scio*-t választotta Vitéz (pl. «nos... culpam... ad nullam partem retorquere nunc *scimus*»: Or. 10, 421 = III, 10, 26). De az előzményeket ez sem nélkülözi, főként ha az Újszövetség ilyen példáira gondolunk: «Ait illis Pilatus: Habetis custodiam; ite, custodite sicut *scitis*» (Matth. 27, 65); «*Scio* et humiliari, *scio* et abundare... et satiari... Omnia possum in eo, qui me confortat» (Phil. 4, 12—13); «*Scienti*... bonum facere, et non facienti, peccatum est illi» (Jac. 4, 17).[34] Érthető, hogy ez a megoldás azután több más forrásban is fölbukkan —, érdekes, hogy csak Vitézzel egykorúakban vagy valamivel későbbiekben. Váradi például többször is élt vele: «Ad haec... non aliud respondere *scimus*, nisi quod» stb.; «Haec scribimus, ut *sciatis* de remedio tantae cladis et oppressionis cogitare»; «nos... cum omnibus in pace vivere *sciremus*».[35] Megtaláljuk Thuróczinál: «lingua, quae parcere *scit* nemini», de oklevél szövegében is: «census limitatos... nondum haberent, ad quorum solutionem sese *scirent* coaptare» (1479-ből).[36]

Nem egyedül Vitéz alkalmazta a *nosco*-t sem a *possum* szerepében (pl. Ep. 77, 832 = I, 77, 2: «constat, ut virtus non *novit* de omnibus nisi virtuose presumere»[37]). Oklevelekből és egyházi használatú szövegekből egyaránt igazolható e szó ilyen jelentésben való előfordulása. Egy 1213-as oklevélben például ezt olvassuk: «habundans nocere non *novit* astucia», egy 1264-ben kelt okmányból ezt idézhetjük: «Regia celsitudo... *novit* singulos in suo statu conservare»,[38] nem is beszélve a következő, formula jellegű hivatkozásról: Dei genitrix, «que cuiquam fidelium novercari non *novit*».[39] Egyházi használatú szövegeket illetően pedig a Dankó-féle gyűjtemény két himnuszára hivatkozhatunk; az egyik Sz. Istvánról szól: «Sapienter dispensare / *norat* donum domini», a másik Remete Sz. Pálról: «*Novit* orare sedulus / fidelis dei famulus».[40]

De nem találjuk különösnek a *potens sum* kifejezés gyakori használatát sem Vitéznél,[41] ha figyelembe vesszük, hogy ennek is nem csupán korábbi hazai példáit idézhetjük («Persone... que *potentes fuerint* hedificare sibi turres speciales» — 1247-ből; «insulam... ecclesie .. destinavimus conferendam, ut in ipsa eadem castrum edificaret, que ad id faciendum *potens est* et abundans» — 1260-ból[42]), hanem egy-két évtizeddel későbbieket is (Mátyás király egy 1481-es leveléből: «*potentes sumus* et nostros... ab incursione hostili defensari», Szalkai László 1490-ben keletkezett zenei jegyzeteiből: «musica *est potens* letificare homines», vagy Váraditól: «offenditis... Deum... qui *potens est* omnes sacrilegos... disperdere»[43]). Még kevésbé fogunk azonban megütközni e kife-

[34] Szempontunkból közömbös, hogy a Vulgáta görög előzményében mindezeken a helyeken *οἶδα* áll.

[35] *Wagner:* i.m. 47; 121; 264.

[36] *Schwandtner:* i.m. 63; *Iványi Béla:* Eperjes szabad királyi város levéltára. Szeged 1932. 230.

[37] *Borzsák:* i.m. 203.

[38] PRT I. Bp. 1902. 624; *Szentpétery:* i.m. II/1. 22.

[39] Sorozatosan: 1278-ból: ÁÚO IX, 206; XII, 231; 1282-ből: ÁÚO IX, 332.

[40] *J. Dankó* (ed.): Vetus hymnarium ecclesiaticum Hungariae. Bp. 1893. 201 és 154.

[41] *Borzsák:* i.m. 203.

[42] ÁÚO XI, 347; PRT II. Bp. 1903. 309.

[43] *Fraknói Vilmos* (közl.): Mátyás király levelei. Külügyi osztály. II. Bp. 1895. 159; *Bartha Dénes:* Szalkai érsek zenei jegyzetei monostor-iskolai diák korából (1490). Bp. 1934. 63 (= A 2); *Wagner:* i.m. 221.

jezés hazai latinságunkban való használatán, ha emlékezetünkbe idézzük az evangéliumban elhangzó figyelmeztetést: «*potens* est Deus de lapidibus istis suscitare filios Abrahae» (Luc. 3, 8).[44]

Amikor a Mátyás király nevében írt, annak jajcai sikereiről szóló beszámolójában Vitéznek ezt a mondatát olvassuk: «*levavi* tota castra» (Ep. var. 34, 279 = II, 39, 19), nem szükséges olaszos hatásra, vagy a (mai) magyar 'felszedi a sátorfáját' kifejezés párhuzamára gondolnunk.[45] Hasonlót már a Num. 10, 6-ban is találunk: «*levabant* tentoria» —, igaz ugyan, hogy az előző versben ott áll a klasszikus «movebant castra» is ! Úgy látszik azonban, hogy a középlatinban a hadindítás igéje a *levo* (is) volt, legalább is erre mutatnak azok az adatok, amelyeket hazai forrásainkból gyűjthetünk ki. Ilyenekre gondolunk: «in exercitu, quem idem pater noster... contra Romanum... *levavit*»; «*levando* contra eum fortissimum exercitum»; «cum *levatis* totis viribus nostris contra regem Boemie... accessissemus».[46]

Ivanich Pál, a Vitéz-féle levélgyűjtemény összeállítója és kommentátora kétségtelenül nem volt olyan kiváló stiliszta, mint patrónusa; nyelvében már a futólagos olvasás sok vulgarizmust fölfedezhet. A kérdés megint csak az, vajon «magyarul írt»-e, amikor a «valakit valaminek *tart*» kifejezést nem a *habere* vagy a *ducere*, hanem a *tenere* igével alkotta meg.[47] A magunk részéről úgy látjuk, hogy ezt a nyelvi fordulatot is a hivatalos nyelv szókészletében találta. Néhány példa a XIII. századból: «si quis... contra ipsos fratres... agere conaretur, eius vana et superflua accio inimicum *(recte* in irritum *?) teneatur»*; «postulacionem... admittere dignemini... certo cercius *tenentes*, quod per solam ipsius providenciam eminentem dicta... ecclesia... reformari poterit».[48] De nem árt tudnunk, hogy az itáliai latinságtól sem lehetett ez idegen, legalább is erre mutat Rogerius eme mondata: «plerique *(Hungari)* pro minimo tantum in curia *tenebantur*».[49] Élt ez a kifejezés Zsigmond korának hivatalos nyelvében éppúgy (1431-ből: «Illud eciam *teneas* pro constanti, quod» stb., 1437-ből: «*tenete* pro constanti, quod» stb.[50]), mint Mátyás uralkodása idején (két adat 1476-ból: «dixerim: si cito adiutus fuero, ut fide magna et spe in domino Deo fixa *teneo* sanctitatem vestram talia brevi audituram, que» stb. és «Quanto studio... dominus Ravennatensis rempublicam Christianam... tuebatur... fraternitati vestre probe constare certo *tenemus*»[51]). A kettős accusativusos szerkesztésre is találunk példát, 1333-ból: «si... prenotatus premissa rata *tenere* non curaret».[52]

És ugyanígy ágyazódik be Ivanich «*debitor erat Gwarino*... certa summa pecunie» (I, 77, a) frázisa nyelvileg a következő adatok sorába: «etiamsi *foret cuicumque debitor*» (Raguza városa békét köt 1199 körül a gens Cazicha-val);

[44] Vö. még Sap. 14,4 és Act. 20,32.

[45] *Borzsák:* i.m. 202.

[46] *Szentpétery:* i.m. I/2. Bp. 1927. 278 (1250-es oklevél XVIII. századi másolata); *Smičiklas:* i.m. V. Zagreb 1907. 574 (1270-ből); Hazai okmánytár III. Győr 1866. 29 (1279-ből).

[47] *Borzsák:* i.m. 202.

[48] ÁÚO XI, 107 (1210, 1272-es átiratban); Mon. Str. I, 411 (1253-ból).

[49] SRH II, 556.

[50] *Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula* (szerk.): Hazai oklevéltár. Bp. 1879. 392; Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I/1—2. Bp. 1919. 364.

[51] *Fraknói:* i.m. I. Bp. 1893. 332; 342.

[52] *Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső* (szerk.): A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I. Pesten 1871. 418.

«cum Georgius... *nobis* in triginta et sex marcis argenti *debitor* remansisset»; «quibus... marcis idem Lyphardus *eidem comiti Andree se fore* dixit *debitorem*».[53] Még meggyőzőbbek lehetnek azok az adatok, amelyekben ez az adós-mivolt stereotíp kifejezésként, mint erkölcsi maxima ismétlődik: «ut *singulis* in iurisdiccione nostra constitutis simus... in iusticia *debitores*» (1225-ös ifjabb királyi oklevél 1362-es átirata); «cum *unicuique* ex debito regiminis simus in sua iusticia *debitores*» (IV. Béla 1255-ös oklevele), vagy «ex suscepto regiminis officio sumus *unicuique* in sua ⟨iustitia⟩ *debitores*» (ugyanabból az évből).[54]

A fenti példák elemzése és párhuzamaikkal való összevetése, úgy véljük, közelebb segített bennünket Vitéz János szókincse, illetőleg stílusa olyan vonásainak a jobb megértéséhez, amelyek — ezt készséggel elismerjük — az első pillanatra magyar nyelvi fordulatok tükörfordításaiként hatnak. Nem mindenik gyanúba fogott kifejezéséhez, szókapcsolatához találtunk pontos megfelelőt; ezek esetében továbbra is nyitva áll a kérdés: anyanyelvi szubsztrátumot keressünk-e mögöttük, vagy szerencsés esetben még meglelhetjük legalább analógjukat a hazai, esetleg a külföldi középkori latinságban. A fenti rövid elemzés is, mindenesetre, figyelmeztető intés arra, hogy még elvégzendő feladatként áll mediévisztikánk előtt a magyarországi középkori latin nyelv és stílus történetének mélyebb és alaposabb föltárása.[54a] Ennek a munkának *egyik* várható eredménye minden bizonnyal az lesz, hogy ez a latinság sok gyökérrel kapaszkodott a magyar nyelv talajába. Ebben a vonatkozásban Borzsák Istvánnak feltétlenül igaza van. Mint ahogyan abban is, hogy a feltárás munkájában elengedhetetlenül szükséges a magyar nyelvtörténet művelőinek a részvétele. De minden bizonnyal lesznek *más*, időben és térben távolabbi forrásvidékekre elkalauzoló nyomok is.

Az említett tanulmány, megint csak Vitéz és Ivanich szókincsével kapcsolatosan, tartalmaz olyan kérdéscsoportot is, amely auktoraink latinságának olasz nyelvi kapcsolatait érintik. Ez a probléma már csak azért is fontos, mert megoldásától annak eldöntését is várhatnók, hogy vajon jártak-e szerzőink, tanultak-e Itáliában. A tanúként megidézett lexikai adatok — a már fentebb megtárgyalt *levare* mellett — a következők: *avisare*, *avisamentum*, *informare*, *informatio*, *passagium*, *cambia pecuniarum*, *facie ad faciem*, *cassare iudicium*, a *multum* adverbium meg a *rancorosus*.[55]

Ezeknek a szavaknak a termőföldje — legalább részben — tagadhatatlanul Itália lehetett. Mégis — és ezt tartjuk fontosnak hangsúlyozni — a XV. század derekáig, vagyis Vitéz levelei és beszédei megíratásának idejéig, mindannyiuknak megvolt már a hazai latinságban is a maguk története. Lássunk tehát sorrendben néhány példát valamennyiükre!

Avisare ('értesíteni, tudatni'). 1425-ből: «percepimus, quomodo inclitus Dan wayvoda Turcorum multitudinem percussisset, sed veraciter v⟨estrae⟩ f⟨raternitati⟩ ea intimare non possumus, cum per certas literas aliquorum de hoc *avisati* non existamus»; 1429-ből: «nos... super eo vestris mediantibus litteris ad terminum prefixum *avisare* non postponatis»; az 1454-es törvényből:

[53] ÁÚO XI. 71; Mon. Str. I, 382 (1250-ből); Mon. Str. III, 239 (1334-ből).

[54] ÁÚO XI, 182; Mon. Str. I, 422; ÁÚO VII, 385.

[54a] *Harmatta János:* Latin írásbeliség és nyelvi szubsztrátum a középkori Magyarországon?. Antik Tanulmányok 23 (1976). 75 skk.

[55] *Borzsák:* i.m. 202. — A *maza* megfelelőjét hazai latinságunkban kimutatni nem tudjuk.

«Quod si... ductor belli facere non posset... *aviset* superinde capitaneum generalem» (art. 8[4])[56] stb.

Avisamentum ('értesítés, tudósítás'). 1434-ből: «miramur... quod vos contra sepeiterata nostra *avisamenta*... solucionem... hucusque differre ausi fuistis»; ugyanabból az évből: «secundum continentiam *avisamentorum* et declarationum sacri concilii... tibi demonstrandorum» (Zsigmond császár levele Bázelből György esztergomi érsekhez); 1444-ből: «vobis per hec scripta duximus pro *avisamento* et, ut magis dicamus, solamine significandum», stb.[57]

Informare ('tudósít, tanít'). 1212-ből (1410-es átirat): «in cuius *(privilegii)* serie idem comes Paulus *informatus* fuisset eo modo, quod» stb.; 1389-ből: «Altera autem littera... nos hoc modo *informabat*, quod» stb.; a nagyobbik Gellért-legendában: «eos *(pueros)* sub manu magistri Waltheri constituit... ut eos scientiis... *informaret*», stb.[58]

Informatio ('tudósítás, tanítás, nevelés'). Az 1046 előtt keletkezett Deliberatio-ban: «Eucherii fateor me quondam legisse librum, qui etiam evidentissimas *informationes* et regulas nobilissimas... comendavit»; 1249-ből: «Cuius *(comitis)* ut obsequia ad *informacionem* in medium deducantur»; 1332-ből: «Per cuius *(episcopi)* veridica *informatione*, necnon eciam per plebanos et rectores ecclesiarum... percepimus, ut» stb.; 1404-ből: «Tum agnitione propria, tum *informatione* reali et legittima» stb.[59]

Passagium ('út, átjáró; átvonulás, hadjárat'). 1276-ból: «Benedictus... ecclesie nostre Tychoniensem ecclesiam... cum omnibus suis iuribus, possessionibus, vineis, lacubus, *passagiis* seu tributis... dedit»; Kézainál: «Hi enim *passagium* per Hungariam cum suis militibus facientes ultra mare ire intendebant»; 1394-ből: «in fluvio... portum, pontem, *passagium* vel alium quemcumque liberum transitum»; Thuróczinál (címben): «de electione regis in capitaneum *passagii* transmarini» stb.[60]

Cambia pecuniarum ('pénzváltás, -csere'). Pénzzel kapcsolatban a *cambium* szónak csak igei párjára ismerünk hazai adatot, egy 1291-es decretum szövegéből: «ipsam monetam nostram currere faciant et *cambiri*».[61] A főnév, *concambium* alakban is, használatos volt azonban már korai latinságunkban, mégpedig birtokcserére vonatkozóan. Ilyen példákat találunk: egy 1194-es hamis oklevélben: «pro eadem terra quandam aliam terram in *concambium*... sibi... contulimus»; egy 1228-as oklevél egy évvel későbbi átiratában: «quod... de terra... pro residio *(sic)* terre Wduord eidem ecclesie in *cambio* donaremus», a Váradi

[56] *Iványi Béla:* Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. I. Bp. 1910. 26; Sopron szabad királyi város története. Közli *Házi Jenő*. Sopron 1921–1943. I/2, 380; Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek. Bp. 1899. 320.

[57] Sopron szabad királyi város története. I/3, 63; *G. Gündisch* (bearb.): Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. IV. Hermannstadt 1937. 519; Hazai okmánytár VII. Bp. 1880. 464.

[58] Hazai okmánytár VIII. Bp. 1891. 15; *A. Fekete-Nagy, L. Makkai* (ed.): Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Bp. 1941. 350; SRH II, 494.

[59] Delib. 32; ÁÚO VII, 282; Mon. Str. III, 209; *Mályusz Elemér* (összeáll.): Zsigmondkori oklevéltár. II/1. Bp. 1956. 3441. sz. — Vö. I Tim. 1,16!

[60] PRT X, 538; SRH I, 188; *Mályusz:* i.m. I. Bp. 1956. 3425. sz.; *Schwandtner:* i.m. 216.

[61] *F. Zimmermann, C. Werner:* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. Hermanstadt 1892. 174.

[62] ÁÚO XI, 56; Mon. Str. I, 267; *Karácsonyi J., Borovszky S.:* Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Bp. 1903. 345. sz.

Regesztrumból: «Ipsi autem in *concambium* illius praedii acceperunt prędium Campestre».[62] Ismerjük *cambitio* változatát is.[63]

Facie ad faciem ('szemtől szembe'). Adataink sokaságából hármat idézünk: 1260-ból: «pugnans *facie ad faciem* contra Teutonicos»; 1359-ből: «Ladislaus et Andreas... coram nobis comparendo *facie ad faciem* a Iacobo pecierunt, quod» stb.; a Vitéz-kortárs Andreas Pannoniustól: «ubi *(in aeternitate)* virtus divina a sanctis *facie ad faciem*... conspicitur».[64] De érthető is a kifejezés gyakori használata — nem az olaszból, hanem a Vulgátából. Középkori scriptoraink jól ismerték Jákob történetét, aki az angyallal való küzdelem után azt a helyet, ahol ez az esemény lezajlott, Phanuelnak nevezte el, mondván: «Vidi Deum *facie ad faciem*» (Gen. 32, 30). Vagy idézzük Pál apostoltól a világirodalomnak egyik legismertebb levélrészletét: «Videmus nunc per speculum in aenigmate, tunc autem *facie ad faciem*» (I Cor. 13, 12).

Cassare (iudicium) ('[ítéletet] semmisnek nyilvánítani'). Kifejezetten peres üggyel kapcsolatban egy 1330-as oklevélben találunk reá példát: «omnes causas sew *(sic)* acciones... a data presencium reddidisset *cassatas* et inanes»; oklevéllel, illetőleg a benne foglalt jogi intézkedéssel kapcsolatban már 1156-ból ismerjük: «Quod *(privilegium)* quicunque *cassare* temptaverit, anathemati... subiaceat»; «*cassantes*, irritantes, irrita ac inania habentes omnia privilegia, munimenta et litteras» — mondja egy 1291-es okirat.[65] De vonatkozhatik a pénz érvényességének megszüntetésére: «monetam 'dukat' noveritis nos amodo revocasse, *cassasse* et prohibuisse» —, törvény érvényen kívül helyezésére: «deus legem circumcisionis... *cassavit* et annullavit in novo testamento» —, vagy akár egy hadsereg megsemmisítésére: «ab utrisque cetibus / tunc Huni velud glacies / *cassantur* mortis retibus» (a német Mügelnnél!).[66]

Multum ('nagyon'). Ennek a jelentésnek párhuzamaként — csak mellesleg utalva klasszikus kori előfordulásaira[67] — hadd idézzünk ismét néhány hazai okirat-helyet: 1268 (1382-es átírás): «terra... *multum* erat sibi utilis»; 1307: «tallias seu acciones *multum* graves... recepisset»; 1402: «testimonia exquirere... *multum* foret tediosum».[68]

Rancorosus ('haragos, neheztelő'). Közvetlen párhuzamát a XV. századi Sermones dominicales-ban találjuk meg: «quamvis iudaei verbis *rancorosis* Christum dominum amaricassent».[69] De nem mellőzhetők a szócsalád többi tagjai sem: a *rancor* («iram temperare, *rancorem* evitare, odium detestari»; «volentes unumquemque *ranhorem[sic]*... finem perducere ad optatum»; «dilectio

[63] ÁÚO I, 283 (1231-es datálású hamis oklevél).

[64] Hazai okmánytár VI. Bp. 1876. 106; *Károlyi Tibor* (kiad.): Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. I. Bp. 1903. 239; *Fraknói Vilmos, Ábel Jenő:* Két magyarországi egyházi író a XV. századból. Bp. 1886. 16.

[65] Mon. Str. III, 167; uo. I, 107; ÁÚO XII, 506.

[66] *F. Döry, G. Bónis, V. Bácskai:* Decreta regni Hungariae 1301—1457. Bp. 1976. 253; *Pelbartus de Themeswar:* Pomerium sermonum de Beata Virgine vel Stellarium corone Beate Virginis. Hagenau 1509. fol. 75ᵛ; SRH II, 253.

[67] «Vir *multum* bonus«: CIC. leg. agr. 3,13; «*multum* dispares»: CIC. off. 1,109; «*multum* similis metuenti»: HOR. sat. 2,5,92; «*multum* dissimiles»: HOR. ep. 1,10,3.

[68] Mon. Str. I, 549: uo. II, 579; *Mályusz:* i.m. II/1. 1960. sz.

[69] Sermones dominicales. II. Bp. 1910. 25.

odio et *rancore* exclusis vigeat»[70]), valamint a *rancorositas* («omnis *rancorositatis* et odii fomentum... evellatur»[71]).

Eldönthető-e a fentiekből az, hogy Vitéz vagy Ivanich Itáliában végezte magasabb fokú tanulmányait vagy másutt? A válasz: nem. A középkori hazai latin nyelv olasz, pontosabban itáliai eredetű vagy azzal rokon lexikai készlete jórészt már évszázadokkal humanistáink működése előtt kimutatható forrásainkban —, ha nem egyenest a Vulgátán nevelkedett egyetemes európai latinságban. Ez a szókészlet éppen úgy, mint magyar szavak, kifejezések tükörfordításának minősíthető fordulatok, a középkori latin nyelv sajátos — mert elsősorban csak az írásbeliségben érvényesülő — mozgástörvényeinek megfelelően a hivatalos, kancelláriai vagy hiteleshelyi forrásokból, más elemei a liturgikus szövegekből indultak útnak, aligha nyújtva — legalább is önmagukban — elegendő támpontot egy-egy író anyanyelvének, vagy általában az anyanyelvi szubsztrátum és a vele párhuzamosan élő latin írásbeliség kapcsolatának a meghatározásához.[72]

[70] *Borsa:* i.m. 278 (1281-es oklevél 1324-es átiratából); Hazai okmánytár; IV. Győr 1867. 69 (1286-ból); 1445-ös konstitució: *J. N. Kovachich:* Sylloge decretorum comitialium. I. Pesthini 1818. 97. — A szó mellesleg már Hieronymusnál meg Augustinusnál is megtalálható!

[71] Hazai okmánytár VI. Bp. 1876. 456 (1300-as oklevélben).

[72] Értékes gondolatokat tartalmaz ezzel kapcsolatban *Harmatta* János idézett tanulmánya (54a jegyzet). P. magister nyelvéből idézett konkrét példái azonban ugyanolyan fenntartásokkal használhatók csak fel, mint a Vitéz vagy familiárisa írásaiból kiválasztott lexikai elemek. Az egyes európai országok középlatin szótárai még nem készültek el; ami azonban már használható közülük, úgy látszik, azt a nézetünket támogatja, hogy sok lexikai és szintaktikai jelenség — ami első pillanatra magyar nyelvi szubsztrátumot feltételezne — másutt esetleg már korábbi időből is adatolható. P. magisterrel kapcsolatban ezen kívül alaposan megvizsgálandó latinságának a Vulgátával való szoros kapcsolata is. Lásd: *E. Mészáros:* Qua ratione Anonymus Hungarus in conscribendis gestis suis Sacra Scriptura usus sit. Quinqueecclesiis 1936. 15 sk., 19., 21 sk.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HOFFMANN ZSUZSANNA

A PLAUTUSI *VOTUM*-PARÓDIÁHOZ

Hercules[1] a speciális hérószkultusz egyik legismertebb alakja, a földi szenvedéseket vállaló hőst jutalmazó megistenülés mintája. Kultusza elterjedt volt Rómában és egész Itáliában, Plautus korában még komolyan tisztelték, sőt féltek is tőle.[2] Kultusza azonban több volt, mint pusztán a hérósnak kijáró tisztelet. A szokásos síri áldozatokon túlmenően, fogadalmi feliratok, oltárok tanúskodnak kultuszának elterjedtségéről, tiszteletéről, és az istenséget megillető ünnepélyes szakrális tevékenység meglétéről, folytatásáról.[3]

Dolgozatunk célja a Herculesnek tett fogadalmak ábrázolása Plautusnál néhány *votum*-paródia bemutatásával.

A jellegzetes plautusi látásmód megvilágításához, egyértelműbbé tételéhez, bevezetőben szükségesnek látszik a római vallási felfogás néhány jellemző vonására, sajátosságára utalni, illetőleg röviden érinteni a *votum* mibenlétét, a hozzákapcsolódó szakrális tevékenységi formákat, ill. mindezt Hercules kultuszában a római vallás keretén belül.

A római vallás, ideértve valamennyi hiedelmét, szertartásainak, rítusainak összességét, intézményeit, és teljes rendszerét, formalista és a szertartások által meghatározott vallás. Valamennyi kultikus cselekmény lefolytatása szigorú előírások szerint, meghatározott formák között történik.[4] Ez a kötöttség tükröződik már magában a *religio* elnevezésben is.[5]

A rómaiak gyakorlatiasnak tűnő istenkoncepciója, vallási szertartásai, esetünkben a *votum*, ill. a hozzákapcsolódó áldozati szertartások mögött, az az ősi, és nem csupán a római vallásra jellemző hiedelem áll, hogy minden gyakorlati tevékenységük az általuk ismert és kiszámítható racionális tényezőkön kívül, rajtuk kívül álló, tőlük független, «felettük álló» hatalmaktól is függ. Ezek támogatása és segítsége nélkül erőfeszítéseik eredménytelenek maradnak. Ezen erőktől való félelem hozta létre a vallási képzetek

[1] Hercules kultuszáról összefoglalóan lásd: *Haug:* PWRE 14 (1912) s. v. Hercules 550—.; *G. Wissowa:* Religion und Kultus der Römer[2]. München 1912. 271 skk., 405, 432; *K. Latte:* Römische Religionsgeschichte. München 1960. 213, 256, 338.; *Hahn István:* Róma istenei. Budapest, 1975, 5, 15, 47, 170.

[2] Az istenek kötelező áldozatainak elmulasztása, be nem váltott fogadalmak, és általában a kultuszok elhanyagolása azok szigorú büntetését, haragját zudítja az emberiségre. Ennek tulajdonították pl. a pun háborúk tragikus végű csatáit is, amint erről tudósít Livius: XX 9—10. Egy hasonló esetet említ Herculessel kapcsolatban Val. Max.: 1.1.17: Hercules kultuszát Appius Claudius censorsága idején a szolgák közönséges hivatalává változtatták, ezért H. súlyosan megbüntette a nemzetséget tiszteletének elhanyagolása miatt: a Potitius nemzetségből minden 30 év feletti férfi meghalt egy esztendő alatt, és App. Claud. pedig megvakult. vö. még *Hahn:* i. m. 47.

[3] Lásd: *Latte:* i. m. 256. — Kultusza igen elterjedt volt mind Rómában, mind pedig egész Itáliában, amit számos neki dedikált felirat is tanúsít, lásd: ILS 3411—3471. Lásd alább 219. l. 11—15. j.

[4] Plut.: Quaest. Rom. 10—11, mágikus szertartások lefolytatásáról, áldozatbemutatás szokásairól lásd Hahn i. m. 92, 113, 117. A *votum*hoz összefoglalóan: *W. Eisenhut:* PWRE Suppl. XIV (1974) s. v. *votum* 964—.; vö. még *Latte:* i. m. 46, 152, 361.

[5] A római *religio*ról lásd: *Trencsényi Waldapfel Imre:* A vallástörténet néhány időszerű kérdése. Vallástörténeti Tanulmányok[2]. Bp. 1960. 15—.; ill. uő. Mitológia[7] Bp. 1974, 253 skk., lásd még *Hahn:* i. m. 22—23.

bonyolult rendszerét, valamint a rítusokat. Az emberek az istenek támogatását jelképes cselekedetekkel vélték megnyerni, így: ima, áldozat, ajándékok, különféle varázsformulák, mágikus praktikák, illetőleg fogadalmak révén. Válságos helyzetekben, kockázatos vállalkozások megkezdése előtt, betegség esetén, szokásos volt fogadalmat tenni, bárki tehetett ilyen felajánlást valamelyik istennek. A *votum*ok teljesítése áldozatbemutatással járt együtt.

A 2. pun háború kora jelentős állomás volt a római vallás fejlődésében. Egyrészt fokozott mértékben érvényesült az a római felfogás, amely szerint minden szerencse vagy kudarc az istenek elégedettségének, illetőleg haragjának, bosszújának következménye. A másik jelentős tényező ebben a korban a görög vallási hiedelmek és szertartások rohamos elterjedése. A római ember eltérően a görögtől, csak mint a közösség része állhatott egyik vagy másik isten védelme alatt. Az egyén nem lehet közvetlen kapcsolatban az istenekkel. Későbbi fejlemény ill. az élet differenciálódásának eredményeként merült fel a közvetlen kapcsolat igénye, amely új istenalakok megjelenésével valamint új rítusok bevezetésével járt együtt. Ebbe a körbe tartozott Hercules is[6]. A másik sajátosság alakjával kapcsolatosan, hogy eredetileg nemzetségi isten volt, akit a *sacra gentilicia*[7] keretében tiszteltek. A Potitiusok és a Pinariusok «saját» istene volt, i. e. 310 körül vállalta át kultuszának ellátását az állam, és lett hivatalosan elfogadott isten. A neki szóló áldozatokat a *Forum Boarium*-on álló *Ara Maxima*-n mutatták be.[8]

Az elmondott rövid áttekintés nyilvánvalóvá teszi, hogy mind a római vallás rendszerét, mind a *votum* tiszteletben tartását, komolyan vételét tekintve merésznek tűnhetett Plautus korában a komédiaíró parodisztikus beállítottságú *votum*-felfogása amit a továbbiakban néhány példa bemutatása révén kívánunk szemléltetni.

A vizsgálandó Plautus-helyek külön érdekessége, hogy mindegyikben parazita vagy rabszolga említi a Herculesnek adandó tizedet. Az ilyen megoldás gyakori a plautusi komédiákban, nevezetesen, hogy a parodizálás eszközei, a komediaíró szócsövei paraziták avagy rabszolgák.[9]

Stich. 220—234: Gelasimus *parasitus:*

Nunc auctionem facere decretumst mihi:
Foras necessumst quidquid habeo vendere.
Adeste sultis: praeda erit praesentium.
Logos ridiculos vendo/: age licemini.
Quis cena poscit? ecqui poscit prandio?
Hercules te amabit prandio, cena tibi.
Ehem, adnuistin? nemo meliores dabit.
[Nulli meliores esse parasito[s] sinam].
Vel iunctiones Graecas sudatorias
Vendo: vel ⟨l⟩alias malacas crapularias,
Cavillationes, adsentatiunculas
Ac perieratiunculas parasiticas,
Robiginosam strigilim, ampullam rubidam,
Parasitum inanem quo recondas reliquias.
Haec veniisse iam opus est quantum potest,
Ut decumam partem / Herculi polluceam.[10]

Gelasimus, a mindig éhes parazita ajánl fel tizedet ennivalóért Herculesnek. Az idézett részlet egyben parodikus oldalvágás Hercules hatalmas étvágyára, minthogy közismerten nagyevő volt. Komikus színezetet ad a jelenetnek, hogy a jól ismert plautusi típus-figura, egy parazita említi a *votum* szertartását, illetőleg még tovább megy, egyenesen maga kíván felajánlást tenni az istennek. Fokozza a paródia hatását azzal, hogy

[6] Lásd *Latte:* i. m. 213.
[7] Lásd *Kübler:* PWRE 13 (1910) s. v. *gens* 1176—, ill. uo. *sacra gentilicia* 1184—.
[8] Lásd Latte: i. m. 213, vö. még Hahn: i. m. 15.
[9] Vö. Ant Tan 24 (1977) 155—7. l.
[10] A *Stichus* c. darab idézett részletére utal: *E. Ruggiero:* Dizionario epigrfico (1910) s. v. *decuma;* foglalkozik vele még *E. Fraenkel:* Plautinisches im Plautus. Berlin 1923. c. munkájában 23—24, legújabban: *H. Petersmann:* Stichus. Wissenschaftliche Kommentare zu Griechischen und Lateinischen Schriftstellern. Heidelberg 1973. 132—133, arra azonban, hogy Plautus ezt az elterjedt szokást parodizálja, nem utalnak.

maga is csak reménykedik, hogy sikerül valakiből meghívást kicsikarnia. *Auctio*-t tart, ahogyan ő fogalmaz: vagyis élősdi életmódjának kellékeit kívánja kiárusítani, ezek pedig: görög rejtvények, sikamlós szójátékok, szellemes mondások, megszólások, csalfa hízelgések, füllentések — ha a kiárusítás sikerrel járna, azaz sikerülne hamar túladnia árujén, akkor első dolga lesz Herculesnak az őt «méltán megillető» részt, vagyis a tizedet felajánlani. Plautus világnézete, vallási felfogása, a római vallás szertartásai iránti «tisztelete» a bennük való «hite» tükröződik nyilvánvalóan abban a tényben, hogy a *votum*-ot paródikusan fogja fel, egy olyan komolynak, szentnek tartott vallási szertartást, amit az ő korában még tiszteltek, hittek hatékonyságában, fogadalmaik érvényében, és a felajánlás teljesítésének elmulasztása esetén féltek az istenek büntetésétől.

Még frappánsabban mutatkozik az előbbi példa paródia volta, ha párhuzamba állítjuk a következő felirattal, ahol a Herculesnek felajánlott tized fogadalma szerepel komoly formában. Érdekesnek kínálkozik a kétféle *votum* összehasonlítása mind tartalmi, mind pedig formai szempontból.

Quod re sua d[if]eidens asper afleicta
parens timens heic vovit, voto hoc solut[o]
de]cuma facta poloucta leibereis lubetes
donu danunt Hercolei maxsume mereto.
semol te orant, se [v]oti crebro condemnes[11].

A felirat Sora mellől került elő, ötsoros saturnusi versmértékben íródott felajánlásszöveg.[12] A felajánlást egy kereskedő teszi — ugyanis a kereskedelemből származó nyereség tizedrésze is megillette Herculest, — a fogadalmat a fiai teljesítik.

Egy másik hely Plautusnál a *votum* parodikus felfogására szintén a *Stichus* c. darab egy részlete, ahol az előbb említett parazita így beszél:

Stich. 384—387:

Non vendo logos:
Iam non facio auctionem: mihi optigit hereditas.
Malivoli perquisitores auctionum perierint.
Hercules, decumam esse adauctam tibi quam vovi gratulor.
Spes est tandem aliquando inportunam exigere ex utero famem.

Változtat elhatározásán, mert azt véli bőséges «örökséghez» jutott, már nem kell, hogy *auctio*-t tartson. Biztos benne, hogy ebédhez jut. Egyszerre ismét szertefoszlik az előbbi reménye, amikor arról értesül, hogy megérkezett a gazda, akitől a meghívást várta, és nagyszámú élősdit is hozott magával, ennek hallatán így panaszkodik:

393—395: *Venales logi sunt illi quos negabam vendere.*
Ilicet: iam meo malost quod malevolentes gaudeant.
Hercules, qui deus sis, sane discessisti non bene.[13]

A parazita *votuma*, amint az előző példában is láthattuk, valósággal gúnyolódás az istennel, amit még fokoz azzal is, hogy felajánlása bizonytalan, hiszen maga is még csak reméli a meghívást, de máris nagylelkűen fogadalmat tesz Herculesnek, ugyanis őt is részeltetni kívánja az ételből — ajánlata, irónikus és kétértelmű, mivel a mindig éhes

[11] CIL I² 1531 = X 5708 = ILS 3411 = ILLRP (Degrassi) 136 = CLE (Buecheler) 4. A Herculesnek adott tized szokását említi Varro: 6, 54: . . . *in sacrificio ad quae Herculi decuma appellata . . . id dicitur polluctum quod a porriciendo est fictum: cum enim ex mercibus libamenta porrecta sunt Herculi aram, tum polluctum est.*; Macr.: *Sat.* 3, 6, 11: *Octavius Herrenus, prima adulescentia tibicen, postquam arti sui diffisus est, instituit mercaturam et bene re gesta decimam Herculi profanavit.* Jelentős történeti szereplőkről említi Plutarkhos, hogy vagyonuk tizedrészét felajánlották Herculesnek: Plut. Sulla 35, 1; Crassus 2, 5.

[12] Hasonló fogadalmat tartalmaz egy másik szintén saturnusi versmértékben íródott felirat: CIL I² 1290 = IX 3569: . . . *hoce ut libet donu . . . dedit / L. Aufidus D. f . . . decuma facta Hercoli mereto iterum.* (Hentzen és Mommsen kiegészítése szerint), Herculesnek dedikált hasonló feliratos példákat lásd fentebb a 3. j. i. h.

[13] Lásd még *Fraenkel:* i. m. 283.

parazitának eszébe sincs abból a kevésből még az istennek is adni. A fogadalma csupán az isten segítségének elnyerését célozta. Ha a reményében mégis csalódnia kellene, akkor mintegy azzal bünteti az istent, hogy fogadalmát nem teljesíti. A második részletben már meg is fogalmazza ezt, mivel várakozása hiábavalónak bizonyult, gratulál az istennek a *votum*hoz, de közli vele, hogy isten létére jól megjárta, mert ő fogadalmát nem hogy szívesen, hanem éppenséggel sehogysem teljesíti.

A *Bacchides* c. darabban Chrysalus a minden hájjal megkent fondorlatos rabszolga a következőképpen említi Herculest:

640—642: *Nam duplex hodie facinus feci, duplicibus spoliis sum adfectus.*
Erum maiorem meum ut ego hodie lusi lepide, ut ludificatust.

Hogy ifjú gazdájának segítsen, pénzt szerzett annak apjától, ügyes csellel, és amint mondja, ha az ifjúnak egy kis esze van, az öregből Herculest csinál:

Si frugist, Herculem fecit ex patre:
Decuman partem ei dedit, sibi novem abstulit.[14]

A rabszolga közönséges csalással kapcsolatban említi Herculest, ill. a neki felajánlott tized szokására céloz. A jelenet komikumát az adja, hogy a szolga mintegy gúnyolódik, és becsapottnak tartja az istent a tizedrész miatt, ill. a kapzsi ostoba öreget teszi a helyébe, és azt mondja, hogy belőle is Herculest csinál a fia, ha «derék» ember.

Plautus komédiáiban további parodizált előfordulásait olvashatjuk a *votum*nak,[15] de a parodikus felfogás szemléltetéséhez elegendőnek látszanak az elmondott és megvizsgált részletek, amelyek szemléletesen illusztrálják az irónikus, kicsit bíráló jellegű kifigurázást, és egyben utalnak arra is, hogy bár komolynak tartották és tisztelték a rómaiak Plautus korában még a *votum*ot és hasonló szakrális szertartásokat, ezeknek a kategóriáknak a hitele már részben megingott, erre vall a plautusi látásmód, és minthogy darabjainak igen nagy volt a közönségsikere, részben arra is utal, hogy nézői is hasonló véleményt vallhattak a konzervatív római hagyományrendszerről ill. a vallási nézetek és rítusok hatékonyságáról.

LŐRINCZ BARNABÁS

C. GABINIUS BARBARUS POMPEIANUS, MOESIA SUPERIOR HELYTARTÓJA

Az Arheološki Vestnik legutóbbi kötetében E. Birley újraközölt egy 199-ből származó Timacum Minus-i feliratot.[1] Ezen egy *C. Gabin(ius) [———]* nevű senator van Moesia Superior helytartójaként említve. E. Birley őt C. Gabinius Barbarus Pompeianusszal azonosította,[2] akit egy kariai feliratról ismerünk.[3] A kérdés csak az, hogy mettől meddig tartott a senator helytartósága. Bár ezt a korábbi kutatás alapján kb. 197—202 közé tehetjük,[4] van egy adat, amely lehetővé teszi a helytartóság kezdetének pontos meg-

[14] Lásd még *Fraenkel:* i. m. 23 skk, 353, 397.

[15] *Aul.* 608: Euclio a kapzsi vén kincsét *Fides*re bízza, és azt kéri, hogy híven őrizze azt. Rabszolgája őt kihallgatja, majd fogadalomtétellel csábítja esküszegésre az istent, mézesbor áldozatot ígér neki; vö. *Curc.* 139—: Phaedromus az ifjú, szőlőt ígér aranyszoborként a részeges kerítőnőnek, ha szavát megtartja: *Tibi ne ego, si fidem servas mecum, vineam pro aurea statua statuam, / Quae tuo gutturi sit monumentum.*

[1] *E. Birley:* A Severan Governor of Upper Moesia. Arheološki Vestnik 28 (1977) 180—182.

[2] Uo. 181.

[3] AÉp 1953, 90.

[4] Vö. *A. Stein*: Die Legaten von Moesien. DissPann I/11 (Budapest 1940) 51—54; *G. Alföldy:* Septimius Severus und der Senat. BJ 168 (1968) 156; *A. R. Birley:* Septimius Severus the African Emperor (London 1971) 331.

határozását. Ez egy viminaciumi felirat, amelynek a szövege a következő:[5] *[Pro salute imp(eratoris) Caes(aris) / L(ucii) Septimi(i) Seueri Pertin]a[cis / Aug(usti) Arab(ici) Adiab(enici) et M(arci)] Aurel(ii) / [Antonini Caes(aris) uet(erani) l]eg(ionis) VII Cl(audiae) / [p(iae) f(idelis) probati Prisco et A]pollinare co(n)s(ulibus) /[5] [missi h(onesta) m(issione) per — — —]n(ium* vagy *-um) Pompeianum / [leg(atum) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)] et Lael(ium) Maximum / [leg(atum) leg(ionis) VII Cl(audiae) p(iae) f(idelis) Cle]ment(e) et Prisco co(n)s(ulibus) / etc.*

A felirat 195-re keltezhető,[6] s eddig A. R. Birley tett kísérletet a rajta szereplő helytartó azonosítására. Szerinte a senator *[Vettule]n(us) Pompeianus*szal azonos.[7] Ezt az azonosítást a későbbi kutatás elfogadta.[8] A. R. Birley a személy azonosításánál a SHA v. Ant. Getae 3, 1 szövegéből indult ki, amely szerint *natus est Geta Seuero et Vitellio cons(ulibu)s, etsi aliter alii prodiderunt, VI kal. Iunias.* Ő e consulpárt a CIL XVI 127 katonai diploma consuljaival *(Seuero et Pompeiano)* azonosította, mivel a tanúnevek alapján bizonyította, hogy a diploma 173-ra való keltezése téves, s a tanúnevek sorrendje leginkább a 192. évi diplomáénak felel meg.[9] Mivel mind Severus és Pompeianus, mind Severus és Vitellius májusban voltak *consules suffecti*, ezeket azonosította, s a CIL XVI 127 katonai diplomát 189. május 13-ra keltezte.[10] A Moesia Superior-beli helytartóval való azonosításhoz azonban a *Vitellius* név *Vettulenus*ra való emendálása volt szükséges.[11] A mondottak alapján a senator pályafutása a következő:

cos. suff.	189 április—május
leg. Aug. pr. pr. Moesiae Superioris	192—195

E rekonstrukciónak van azonban egy gyengéje, amely korrekcióra szorul, s ez megkérdőjelezi a feltevés-sorozat helyességét. Ez pedig a CIL XVI 127 katonai diploma keltezése. A. R. Birley a katonai diplomák tanúlistáinak vizsgálatánál csak 192-ig tudta áttekinteni a katonai diplomákat.[12] Amennyiben eddig az időpontig vizsgáljuk ezeket, úgy a tanúnevek sorrendje valóban leginkább a 192. évi diplomáénak felel meg.[13] Ha azonban a későbbi katonai diplomákat is figyelembe vesszük, más a helyzet. M. M. Roxan most közölt egy katonai diplomát, amelyet 212. augusztus 30-án bocsátottak ki,[14] s ezen a tanúnevek sorrendje teljesen megfelel a CIL XVI 127 diplomáénak.[15] Mivel a 192. évi diplomán a tanúnevek sorrendje még nem teljesen azonos ezzel,[16] bizonyos, hogy a CIL XVI 127 katonai diploma 192 után, valamikor a 200-as években készült.[17] Az elmondottak alapján Severus és Pompeianus nem lehettek *consules suffecti* a 180-as években, így a SHA v. Ant. Getae 3, 1 consuljaival sem lehetnek azonosak. Továbbá Vettulenus Pompeianus létét, amely e két adat (SHA és CIL XVI 127) kombinációján alapult, is meg kell kérdőjeleznünk. Így a viminaciumi felirat töredékes helytartónevének kiegészítésénél csak C. Gabinius Barbarus Pompeianus jöhet számításba, s a felirat 5. sorát a következőképpen egészíthetjük ki: *[missi h(onesta) m(issione) per Gabi]n(ium) Pompeianum.*

A fentiek alapján C. Gabinius Barbarus Pompeianus Moesia Superior-beli helytartóságának kezdetét 195-re tehetjük. Ennek látszólag ellentmond az, hogy L. Fabius Cilo 195—196-ban volt Moesia Superior helytartója.[18] Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy e senator pályafutása Pannonia Superior-beli helytartóságáig

[5] CIL III 14507.

[6] *A. Degrassi:* I fasti consolari dell'Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo (Roma 1952) 54.

[7] *A. R. Birley:* Two Names in the Historia Augusta. Historia 15 (1966) 251—253.

[8] *G. Alföldy:* i. m. 153; 156; *J. Fitz:* Die Personalpolitik des Septimius Severus im Bürgerkrieg von 193—197. Alba Regia 10 (1969) 70; vö. még *B. E. Thomasson:* Laterculi praesidum: Moesia, Dacia, Thracia (Göteborg 1977) 11.

[9] *A. R. Birley:* i. m. (7. j.) 252.

[10] Uo. 251—253.

[11] Uo.

[12] Uo. 252.

[13] Vö. CIL XVI 127 és 133; *A. R. Birley:* i. m. 252.

[14] *M. M. Roxan:* Roman Military Diplomas 1954—1977 (London 1978) Nr. 74.

[15] Vö. előző j. és CIL XVI 127.

[16] Vö. CIL XVI 133 és 127.

[17] Így már *M. M. Roxan:* i. m. 26.

[18] Vö. *A. Stein:* i. m. 51—53; *G. Alföldy:* i. m. 141—142; *J. Fitz:* i. m. 82, 191. j.; *A. R. Birley:* i. m. (4. j.) 331; 342.

annyira zsúfolt,[19] hogy valószínűbb az, hogy 195-ben csak rövidebb ideig volt Moesia Superior helytartója, s C. Gabinius Barbarus Pompeianus ez év végén leváltotta.

A fentiek alapján Moesia Superior helytartói Septimius Severus uralkodásának első felében a következő senatorok voltak:[20]

?192—194	ismeretlen
195	L. Fabius Cilo
195/196—199	C. Gabinius Barbarus Pompeianus
199/200—202	ismeretlen
202—205?	Q. Anicius Faustus

BORZSÁK ISTVÁN

A CORVIN-KÖNYVTÁR CURTIUS-KÓDEXEIRŐL

(RING MIHÁLY ÉS ÁBEL JENŐ KAPCSOLATAIHOZ)

Victori Julow
(Surge et ambula!)

Ábel Jenő elárvult kéziratainak sorsáról sajtó alatt levő kismonográfiámban számoltam be. Könyvei — mint Ponori Thewrewk Emil naplófeljegyzéseiből tudjuk, — 1891 tavaszán kerültek a budapesti egyetem klasszika-filológiai szemináriumába. Ezt az anyagot a ránkmaradt régebbi katalógusokból azonosítani már nem lehet. Egy Múzeum körúti antikváriumban — valamikor régen — vásárolt Bartal-féle bibliográfiában (A classica philologia mívelése hazánkban. Bp. 1874) nemcsak a «bpesti class. phil. muzeum» könyvtári bélyegzőjének nyomait fedeztem fel, hanem Ábel Jenőnek sűrűn közbeiktatott saját-kezű pótlásait is; legutóbb pedig a könyvtár jelenlegi állományában egy olyan Curtius Rufus-kiadást találtam (rec. E. Hedicke, Berolini apud Weidmannos 1867), amely Ábel szövegkollacionálásának ceruzabejegyzések formájában tanulmányozható dokumentumát őrzi. (Eredeti könyvtári jelzete: II 111; a kötéstáblán: II 133; jelenleg: A 1237.)

Ábel Jenő jellegzetes írásának azonossága nem kétséges. Kérdéses csak az, hogy a hajdani possessor *mivel* és *mikor* vetette egybe a Hedicke-féle Curtius-szöveget.

Kül- és belföldi útjairól szóló feljegyzéseiben vagy utalásaiban seholsem említi írónkat; megjelent dolgozataiban sem találjuk nyomát Curtius Rufus iránt mutatkozó érdeklődésének, így eleve valószínűnek látszott, hogy ifjúkori szárnypróbálgatásról lehet szó. Ezt a sejtésünket szinte a bizonyosság fokára emelte az a tény, hogy diákkori manuductora és későbbi jóbarátja, a tragikus sorsú Ring Mihály, még pesti magántanár korában beható Curtius-szövegtanulmányokat folytatott és vizsgálódásainak eredményét «Berichte über die Curtius-Handschriften des Ungarischen Nationalmuseums» címen 1873-ban közre is bocsátotta.

Ebben a kiadványban Ring a Nemzeti Múzeumnak a Jankovich Miklós-féle hagyatékból származó két Corvin-kódexét (akkori jelzetük szerint a 139. és a 157. számút, jelenleg: CLMAe. 160—161.) dolgozta fel. Minket itt a 160. sz. kódex érdekel (leírását l. Ring, 7. l.; Csapodi Csaba, Bibliotheca Corv. Bp. 1967. 38. l., további bibliográfiával), amelynek szövegéről Ring megállapította, hogy általában szorosan kapcsolódik a firenzei Laur. 64, 35-höz. A «Budensis» használhatóságának tisztázása végett a 8 skk. lapokon tüzetesen kollacionálta a *VIII.* könyv anyagát és kimutatta, hogy a Corvin-kódex szövegét Petrus Cenninius nem a firenzei «G»-ből, hanem egy feltehető *közös* elődből (y_1) másolta, amelynek előzményei (. . . x) úgy származtatandók az archetypusból, mint a legfontosabb Parisinus 5716, illetőleg a z-ből másolt Vossianus, Leidensis, Bernensis, a *másik* firenzei csoport, valamint az ezektől függő későbbi kéziratok.

[19] CIL VI 1408—1409; *A. Stein:* i. m. 51—53; *G. Alföldy:* i. m. 141—142; *Á. Dobó:* Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus (Budapest—Amsterdam 1968) 114—116; *A. R. Birley:* i. m. (4. j.) 342.

[20] Vö. ehhez még *A. Stein:* i. m. 50—54; *G. Alföldy:* i. m. 156; *A. R. Birley:* i. m. (4. j.) 331.

A Curtius-szöveg hagyományozódásának bonyolult kérdésében Ring mindenesetre tisztázott bizonyos vonatkozásokat, bár ő maga főleg a Parisinus 5716 alapos átvizsgálásától várta a megoldást és a maga részéről a «Budensis» *teljes* kollacionálását ígérte, — «was bei einer nächsten Gelegenheit erfolgen wird» (18).

Ez a «legközelebbi alkalom» sajnos elmaradt. Ring rövidesen (1875-től) Pozsonyba került jogakadémiai tanárnak és ottani időzését — mint Csontosi Jánosnak 1875. nov. 2-án írott leveléből tudjuk, — ovidiusi száműzetésnek érezte, ami később egyre rosszabbodott; elméje («az a geniális elme, mely a classica philologiát annyi jeles munkálattal gazdagította, és melytől oly sokat vártak még» — mint Ábel 1885. márc. 17-én Ortvay Tivadarnak Pozsonyba írta) 1885 tavaszán végleg elborult, úgy halt meg 1888 novemberében.

A most előkerült Curtius-példány némi fényt derít a fiatal — talán még csak gimnazista — Ábel Jenő szövegkritikusi munkásságának *kezdeteire:* egyebek közt a Nemzeti Múzeum «budai» — Corvin Mátyás könyvtárából való — Curtius-kódexének egybevetése során tanult bele a mesterségébe. (Ilyen alapon intézhette el néhány év múlva a Konstantinápolyból hazatért, díszes, de «talán legcsekélyebb értékkel bíró» Curtius-kódexet oly röviden a «Corvin-codexekről» szóló emlékezetes jelentésében, 17 sk. l.) Az a körülmény, hogy Ring csak a VIII. könyv anyagát dolgozta fel rendszeresen és részletekbe menően, a többit pedig későbbre hagyta, magyarázza az Ábel-bejegyzések *hiányát* a Hedicke-kiadás 165—199. lapján: ezt a részt mestere már kollacionálta.

Ez az apróság még fontosabbnak mutatja Ring életművének száz év óta esedékes feltárását, hogy ezáltal a nagyobbnak bizonyuló tanítvány — Ábel Jenő — pályájának alakulását is *több* dokumentum fényében szemlélhessük.

SZEMÉLYI HÍR

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY HATVAN ÉVES

nos manet Oceanus circumvagus: arva beata
petamus, arva divites et insulas.
Horatius

Amikor a hatvan éves Szilágyi János Györgyöt köszöntjük, azt a tudós kört is felidézzük, amelyből tudományos életműve, tudós egyénisége kibontakozott. Mert munkásságának célkitűzéseit, tartalmát és formáit is az az indítás határozta meg, amelyet fiatal tudósként a Stemmától, a Szigettől, a Műhelytől kapott. A Stemma tudós kör volt, a Sziget és Műhely működési, megjelenési formái és szimbólumai — sokszor félreértett vagy félremagyarázott fogalmak. A sziget-szimbólumot a fenyegető antihumanizmust, a közelgő világégést előre érzőknek Horatius 16. epodusa kínálta, amely a perzsa elnyomás helyett a szabadságot választó Phokaia-iak kivándorlását emelte a történeti valóság szintjéről a mítosz szimbólum-világába: az egész római nép *(omnis populus)* vagy legalább jobbik része *(aut pars melior)* közösen *(communiter)* keresse a kiutat a jelen bajaiból: vándoroljon ki a «boldog mezőkre és gazdag szigetekre» (a görög mitológia *μακάρων νῆσοι* képzetéből és a Kanári-szigetek földrajzi valóságából ötvözött szimbólum), ahol az igazi emberi életnek még helye van. A horatiusi sziget-szimbólum nem elit-program, nem elszigeteltségbe való visszavonulás volt, hiszen az egész nép megmentését tűzte ki célul. Nem volt az a Stemma sziget-szimbóluma sem: a «sziget» — «nem a visszavonulás pontja, hanem a betörésé» volt.

Magyar «újromantika» volt ez a sziget-szimbólum? Irreálisak voltak a Stemma célkitűzései és követelményei? Szilágyi János György életműve azt bizonyítja, hogy nem. A Műhely munkájának egyik legfontosabb s egyben talán legtöbbet félreértett alapelve a tudomány, élet és művészet szerves összefüggése volt. Az ókortudomány és élet egysége két síkon nyilvánul meg: az ókorkutatás mai életünket gazdagító mondanivalójában és a tudós tudományélményében. Szilágyi egész munkássága során megtartani és megvalósítani igyekezett ezt az elvet. Évtizedek múltán is a Mesterről írott megemlékezésében így vallott *ars doctrinae*-járól: «Az ókortudomány jogosultságát csak az igazolhatja, ha a mai ember — tudós vagy olvasó — alapproblémáira tud választ adni, ha a magunk leglényegesebb kérdéseit tudjuk a segítségével megoldani vagy legalább világosan megfogalmazni».

A tudomány átélése minden igazi tudósnak sajátossága, ezt találóan fejezte ki E. Herzfeld: «Es ist eine tiefe Notwendigkeit, dass man um Dinge leidet, damit sie lebendig werden. Das alles kann ich leider niemandem vermitteln». Akiben nincs meg ez az élmény, nem lehet igazi tudós. Tudomány és művészet egysége is két síkon valósult meg a Sziget programja szerint Szilágyi János György életművében. Ha az ókortudós a mai emberhez akar szólni, közel kell jutnia a művészhez, a művészi megformáláshoz. De ez nem történhet akárhogy — s ez tudomány és művészet egységének a másik síkja: «A tudomány ezen az úton lesz művészetté: hogy teljes életet igényel». Ezt Szerb Antal meg tudta érteni.

Hű maradt Szilágyi János György egész munkásságában a Sziget programjának színvonal igényeihez is: «A tudomány művészi szellemiségében a szellemé és kritikáé a primátus». Kritika és intellektuális igény — éppen ez tudós egyéniségének egyik sokunk által nagyra értékelt vonása. De mindig sikerült elkerülnie a tudományban magas színvonalra emelkedőket fenyegető veszélyt— amelyre a Sziget programja figyelmeztetett — «hogy a tudományból felfelé lépve kilépnek — a semmibe».

A hatvan éves Szilágyi János György tudományélményének, színvonaligényének és kritikájának ókortudományunk sokat köszönhet. Melegen kívánjuk, hogy értékes munkásságát az eddigi lendülettel jó egészségben folytassa tovább.

HARMATTA JÁNOS

MŰFORDÍTÁSOK

HORATIUS

A MÚZSÁKHOZ

(Carm. I. 26)

Múzsákhoz illőn bút s remegéseket
Dél tengerében szélvihar útjain
süllyesztek én el; mely király kelt
rémületet jeges Észak ormán

s mit fél Kelet vad zsarnoka, énnekem
nem gond. Ha forrás kútfeje felderít,
fonj napsugár-szál szép virágból,
fonj koszorút Lamiám fejére,

ó múzsa, édes! Nélküled úgysem ér
mitsem dicséret: érdemi tetteit
új líra húrján szent dalunkban
múzsai ihlet emelje rangra.

DIANÁHOZ

(Carm. III. 22)

Bérci istennő, berek éber őre,
szűz, vajúdó nő ha rimánkodón esd,
s három ízben hív, te megóvod éltét,
három az arcod,

ház fölé hajlón a fenyőm tiéd lesz,
bősz acsargó kan vele áldozatként,
vére évenként be-behinti fánkat,
néked ajánlom.

LIGURINUSHOZ

(Carm. IV. 10)

Vad vagy még s fiatal, míg Venus ád friss telivér erőt,
majd nő hirtelenül büszke legény-tollad az áll alatt,

díszed röpke-üdén válladig ér, majd le-kihull hajad,
színed bíboros arc, rózsavirág, mit bokor-ág sem ad,

megváltozva tövis, tüskeszakáll lesz Ligurínuson,
mondod «Jaj», amikor tükröd előtt látod e másodat,

«ész, mely most az enyém, nem lehetett zsenge fiú-koré?
s ily bölcs fejre miért nem jön el új, hamvas-igaz derű?»

Nagy Ferenc fordításai

VITA

VARGYAS PÉTER

AZ UGARITI FALUKÖZÖSSÉGEK KÉRDÉSÉHEZ

Fontos monográfiával gyarapodott az Ugaritra vonatkozó, kis számú, összefoglaló jellegű irodalom. Mihail Heltzer ugariti faluközösségről szóló műve* a nem-királyi földön gazdálkodó mezőgazdasági népességre vonatkozó ismereteinket összegezi. Az erre a kérdésre vonatkozó tudásunk jelentős része éppen a szerző korábbi munkásságának köszönhető, hiszen Heltzer azon kevesek egyike, akik az ugariti társadalmi-gazdasági élet problémái megvilágításán munkálkodnak. A jelen kötet mintegy három évtized, s ezen belül is leginkább a hatvanas évek kutatómunkájának különböző cikkekben[1] közzétett eredményeit foglalja össze monografikus formában, s emellett eddig még nem közölt, új eredményeket is tartalmaz.[2]

Rövid bevezető és a földrajzi környezet felvázolása után (1—3. l.) a szerző az első fejezetben az ugariti társadalom alapvető tagozódását mutatja be (4—6. l.). A második fejezet (7—47. l.) tárgyalja az ugariti falvakat terhelő adó és közmunkakötelezettségeket, ideértve a katonai szolgálatot is. E hatalmas anyag áttekintését nagyon megkönnyíti az 1. táblázat[3], amely az ugariti abc sorrendjében a jelenleg ismert falvak felsorolását tartalmazza a rávonatkozó adatokkal. Az ebben a fejezetben összegyűjtött adatok nagyon változatos képet mutatnak, annyi mindenesetre biztosnak látszik, hogy az egyes faluközösségek kollektíven feleltek a kivetett adó beszolgáltatásáért, illetve a munkakötelezettség teljesítéséért. A harmadik fejezet (48—51. l.) királyi adománylistáiból kiderül, hogy az uralkodó a faluközösségek földjével nem rendelkezik, s csak a falvak adójövedelmeit és közmunkakötelezettségeit adja a kedvezményezettnek, s ez az adomány általában nem örökölhető. A negyedik fejezet (52—62. l.) azokat az eseteket tárgyalja, amikor a faluközösségi tagok nem teljesítették kötelezettségeiket és/vagy elmenekültek a faluból. Az ötödik fejezet (63—74. l.) a közösségi élet egyéb aspektusait, a kollektív felelősség, a közösségi földtulajdon, lokális kultusz, a hatodik fejezet (75—83. l.) pedig az önkormányzat kérdéseivel foglalkozik. Végezetül az utolsó, hetedik fejezet (84—101. l.) a faluközösségen belüli tulajdonviszonyokat tárgyalja. Kitér a családok létszámára és összetételére, az állatállomány nagyságára, tárgyalja továbbá a földtulajdon átruházásának különböző változatait s a vagyonfelosztásokból nyerhető adatokat. A kötetet három függelék zárja, amelyek közül különösen a második nagyon fontos, kisebb tanulmánnyal felérő kísérlet az ugariti faluközösségek demográfiai felbecsülésére.

A könyv könnyen áttekinthető, jól felépített és logikus egészet alkot. Az anyag tárgyalásánál a szerző azt a módszert választotta, hogy az egyes kérdésekre vonatkozó teljes forrásanyagot átírásban és fordításban közli, s minden egyes szöveget hosszabb-rövidebb elemzés kísér. Ez a módszer kényelmes az olvasó számára, hiszen könnyen ellenőrizheti a szerző megállapításait. Ezzel szemben talán kissé bővebb összegezést tett volna szükségessé az egyes forráscsoportok vagy fejezetek végén, hogy jobban szembe tűnjön, mi az általános és mi az egyedi a tárgyalt szövegekben, s hogy megalapozottabb és

* *M. Heltzer:* The Rural Community in Ancient Ugarit. Wiesbaden 1976. Dr. Ludwig Reichert Verlag.

[1] Ezek felsorolását a könyv jegyzetapparátusa tartalmazza.

[2] Ezek azonban részletes formában nem kerültek kifejtésre, mivel önállóan, cikk formájában is megjelennek, vö. 71. l. 25. jegyzet; 78. l. 25. jegyzet.

[3] Table No 1., 8—18. l.; a táblázat a következő adatokat regisztrálja: adó és közmunkakötelezettség, a falu lokalizálása (az ország határán fekszik-e) királyi föld, királyi birtokközpont, szolgálati föld megléte a faluban, királyi emberekre és önkormányzatra vonatkozó adatok.

könnyebben elfogadható legyen a szerző véleménye az adott kérdéskör egésze vonatkozásában.

A kötet pontos és jól átgondolt munka, hosszú kutatómunka kiérlelt eredménye. A szerző következtetései általában meggyőzőek, ezért az alábbiakban csak arra a néhány kérdésre térek ki, ahol vagy más adatok alátámasztják a szerző érvelését, vagy pedig az adatok interpretálásában véleményem eltér.

31. oldal: Nehéz egyetérteni a szerző azon véleményével, hogy az adóösszeg nem volt rögzítve, s esetről esetre változott. Ez az eljárás ugyanis a gazdasági életben teljes bizonytalanságot eredményezett volna. Noha az ókori kelet más vidékein sem tudunk biztosat az adók összegéről, általánosságban az tapasztalható, hogy még dinasztiaváltozások esetén is sokszor változatlanul átveszik a megelőző adózási szisztémát, hogy a kedélyeket ne bolygassák meg. Elég itt a hellénisztikus államok példájára gondolni. Ezért ilyen horderejű megállapítást nem lehet levonni a két összehasonlított adólistából (UT 111 és 159), már csak azért sem, mert sem azt nem tudjuk, hogy mekkora időszakra, sem azt, hogy milyen adónemre vonatkoznak a megadott szövegek. Általában pedig azt is figyelembe kell vennünk, hogy az ezüstben kifejezett adóösszegek mögött a termés bizonyos százaléka is meghúzodhat, tehát a pénzben (ezüstben) kifejezett adóérték ingadozása utalhat a terméseredmények ingadozására is (természetesen nem a két fenti adólista esetében, ahol az eltérés nem ilyen jellegű). Az adózás megítélése szempontjából sokkal jelentősebb a PRU V. 58-as szöveg. Ennek elemzésében általában egyetértek a szerzővel (32—33. l.) az adó jellegének (állandó/rendkívüli: milyen nagyságrendű) megítélésénél a szerző által felvetett lehetőségek közül arra hajlok, hogy itt a hettita uralkodónak járó rendkívüli adóról lehet szó. A feltehetően évi rendes adó összegét ismerjük, ez 12 manû 20 šiqlu aranyat tett ki (vö. PRU IV. 17. 227 és dupl. valamint ugariti változatai; 17.382). Bár a PRU V. 58-as táblán az összesítés sajnos töredékes, az mindenesetre világos, hogy mind a faluközösségektől, mind pedig az ún. korporációktól beszedett adóösszeg meghaladta az ezer šiqlu ezüstöt. Így feltehetően a rendes évi adót meghaladó összeggel állunk szemben.[4] A rendkívüli adó nagyságát két esetben ismerjük Ugaritban, mindkettő katonai kötelezettséggel kapcsolatos. A PRU IV. 19.68-as szöveg tanúsága szerint II. Niqmaddu ugariti király 5000 šiqlu ezüstöt fizet Azirunak katonai védelem fejében, a PRU IV. 17.59-es szövegből pedig azt tudjuk meg, hogy II. Ammistamru 50 manû aranyat fizet IV. Tudḫaliaš hettita királynak, aki ennek fejében lemond az ugariti csapatokról az Asszíria elleni hadjárat időtartamára. A két összeg nagyságrendileg azonos, 3—4-szer nagyobb a rendes évi adónál.

Ezek után könnyen elképzelhető, hogy a PRU V. 58-as szöveg is hasonló nagyságrendű összeget tartalmazott. E rendkívül fontos okmánnyal kapcsolatban több kérdés is felmerülhet. Az egyik legfontosabb kérdés a faluközösségek és a korporációk egymáshoz viszonyított súlyának megállapítása. A pontos arány felismerése a törés következtében sajnos lehetetlen, hiszen mindkét csoport összesítésénél csak az *ezer* maradt fenn, s az hogy *hány* ezer šiqlu volt az adóösszeg, nem tudjuk. Közvetetten azonban mégis lehet válaszolni a fenti kérdésre. Abból a feltevésből kell kiindulnunk, hogy ezt a minden bizonnyal nagyon súlyos adóterhet a népesség teherbíróképességének arányában osztották fel. Ugyanis kicsit egyoldalúnak tűnik az a beállítás, hogy a faluközösségeket a királyi önkénnyel szemben csak a szokások és hagyományok védték (63. l.), hiszen az államnak (uralkodónak) sem volt érdeke adóalanyai tönkretétele (lásd a mezopotámiai *mīšarum* rendeleteket). Mármost ha összevetjük a falvakat és a korporációkat terhelő adóösszegeket, azt tapasztaljuk, hogy ha a mintegy 10%-ot kitevő legnagyobb (50 šiqlu felett adózó) falvaktól eltekintünk, átlagban ugyanannyi jutott mind egy faluközösségre, mind egy korporációra, kb 16—17 šiqlu. Mivel pedig megállapítható a tábláról, hogy a faluközösségeket jóval nagyobb számban adóztatták, mint a korporációkat, arra a következtetésre juthatunk, hogy a mezőgazdaság abszolút súlya még a nagymértékben kereskedelemre berendezkedett Ugaritban is többszöröse volt a gazdasági élet többi szektorának.

35 skk. oldalak: Ez a fejezet időközben önállóan is megjelent, vö. IEJ 25/2—3 (1975) 124—128; a *miksu* értelmezéséhez (35. l. és 85. jegyzet) hasonló felfogásban lásd M. de J. Ellis: Taxation in Ancient Mesopotámia: The History of the Term *miksu*. ICS 26 (1974) 211—250.

[4] Az arany : ezüst viszonya általában 1 : 3—4, vö. PRU II. XXXVII, és PRU V. *nr* 100; 5—6, 16—17 [1 : 3] és 18 sorok [1 : 4]; *nr* 101 20 sor [1 : 4]. A manû és a šiqlu nagyságáról és egymáshoz való viszonyáról Ugaritban vö. *M. Dietrich—O. Loretz*: WdO III/3 (1966) 223; *N. F. Parise:* Dialoghi di Archeologia 4—5/1 (1970—1971) 3—36. l.

38 sk. oldal: Érdekes és nagyon tanulságos a szerzőnek az a kísérlete, ahogy megpróbálja meghatározni az ugariti kincstár évi gabonabevételét (a királyi birtokokról, illetve a királyi emberektől nyert mennyiség e szempontból elhanyagolható). Ilyen téren ókori keleti viszonylatban még becslésre sem igen nyílt mód, ezért kétszeres érdeklődéssel kell követni a szerző fejtegetéseit. Korábban már tisztázta, hogy a faluközösségek létszáma 180 és 200 között volt (lásd 1. táblázat, 8—15. l.). Miután 27 falu átlagos gabonaadóját meg tudta határozni (vö. 2. táblázat, 36—38. l.), ezek átlagát (23,6 kurru) véve alapul s ezt megszorozva az összes falu számával megkapta a kincstár évi gabonabevételét (4.700 kurru, kb. 1200 t [200 × 23,6; a 3,6 sajtóhiba]).

Az eljárás lényegével teljes mértékben egyet lehet érteni, és nagyon örvendetes, hogy Heltzer meglátta az adatok statisztikai kiaknázásában rejlő lehetőséget. Problematikusnak érzem viszont az átlag kiszámításának mechanikus voltát. Noha matematikailag kétségkívül 23,6 kurru a 27 falu adóátlaga, azonban feltűnő, hogy ebből 22-nek az adója 20 kurru alatt van (s 18 pedig 10 kurru alatt!). Öt falu viszont kirívóan magas összeggel haladja meg az átlagot (40—226 kurru). Ezért nekem úgy tűnik, hogy közelebb járunk a valósághoz, ha az átlag kiszámításánál e nagyon magas mennyiségeket figyelmen kívül hagyjuk. Ekkor a fenti összegnél jóval alacsonyabb, mintegy 350 tonnás évi bevételhez jutunk. Természetesen sem egyik, sem másik számítás helyességét nem áll módunkban ellenőrizni, hiszen csak a faluközösségek mintegy egy nyolcadára vannak adataink, s közülük is többnél nem rendelkezünk összehasonlító adatokkal. Mégis hála a szerzőnek, legalább nagyságrendileg biztos talajon állunk, s így jobban fel tudjuk becsülni a más forrásokban szereplő számadatokat (Heltzer itt I. Kir. 5, 25 versére utal, amely szerint Salamon évente 20 000 kőr gabonát küldött Hiramnak építőanyag fejében).

39. oldal: A szövegből (PRU V. 33) nem derül ki, hogy ezt a mennyiséget a hettita király vásárolta vagy pedig adó formájában kapta-e. Bár igaz, hogy jelentős mennyiség volt a 2 000 kurru, s az is lehetséges, hogy az egész birodalom ellátásának kisegítésére szerezték be, mégis figyelembe kell venni, hogy a szöveg szerint Ugaritnak csak *egy* nagyméretű hajót kellett kiállítani legénységgel együtt, s ennek az egy hajónak kellett egy pár fordulóval elszállítani a fenti gabonamennyiséget az éhező Ura-i lakósságnak (tehát nem az egész birodalomnak, bár lévén Ura a legfontosabb kikötő a gabonaimport szempontjából szóbajöhető területek felé, nem kizárt, hogy az egész birodalomnak szánt szállítmányról van szó).[5]

52 skk. oldalak: A negyedik fejezetben összegyűjtött szövegek a kötelezettségek teljesítésének elmulasztására vonatkoznak. Az itt tárgyalt kérdések közül a legérdekesebb és leginkább vitatott a *najjālu* terminus technicus jelentése. Teljes mértékben egyet lehet érteni a szerző azon megállapításával, mely szerint a szó jelentése «az az ember (lehet férfi vagy nő! is) aki nem teljesítette kötelezettségét» (52. l.). Ennek következtében földjétől megfosztják s azt más kapja meg. Ezek Heltzer értelmezése szerint lehetnek királyi és faluközösségi emberek is, de a könyv tematikájának megfelelően itt csak a szerinte faluközösségieknek minősíthető najjālukat tárgyalja. Így hét szöveg jön számításba, s ezek alapján jut arra a következtetésre, hogy a kötelezettségeiket nem teljesítő faluközösségi tagok földtől való megfosztása a kincstár megtöltésének egyik forrása (57. l.). E nézettel nem tudok egyetérteni, véleményem szerint semmi sem bizonyítja, hogy az ezekben a szövegekben említett najjāluk faluközösségi emberek lettek volna. Inkább arra kell gondolnunk, hogy itt a királyi (szolgálati) föld elidegenítésének folyamatával állunk szemben. E kérdés részletes kifejtésére nincs mód egy recenzió keretein belül, s úgyszintén külön tanulmányt kívánna annak bizonyítása, hogy miért nem tartjuk elfogadhatónak a *mudu* terminus «royal friend» értelmezését (70. l., hivatkozással korábbi munkájára[6] és 80. l.).

54. oldal: (PRU III. 16.174, 12 sor) sajtóhiba, olv. ina *šīmi gamri*

59. oldal: (PRU VI. 77. 7. sor) ^{m}*Na-zi-ja-nu* ^{uru}*Ša-am-ra-a* KIMIN. A KIMIN (ditto) nem a személynévre vonatkozik (Nazijanu the same), már csak azért sem, mert a szövegben ilyen név többször nem is szerepel, hanem az *ú-šab* helyett áll. Fordítása tehát: «Nazijanu, aki Šamra helységben lakik.» A *ṣābu* terminus fordításán lehet vitatkozni (23. j.), hiszen az *ilku* kötelezettség éppúgy lehet katonai, mint munkajellegű, még ugyanazok a személyek is végezhetnek katonai és munkafeladatokat váltakozva, tehát a munkás fordítás éppúgy helytálló, mint a katona. Magyarul legkényelmesebben a 'csapat' szóval lehet fordítani.

[5] A hettita birodalmat sújtó éhínségből lásd *H. Klengel:* AOF I 165—174.

[6] Семитские языки II. Сборник статей. Moszkva 1965. 335—358. l., a 'barát' értelmezéshez különösen 365. l.

65. sk. oldal: (PRU III. 16.170) A szövegből nem következik, hogy a földek az illető falvak kollektív kezelésében álltak. Ellenkezőleg úgy tűnik a PRU V. 26 okmány alapján, hogy inkább egyéni birtokokról lehet szó, itt ugyanis név szerint fel vannak sorolva az illető földek tulajdonosai. Ezért ahol a földek kollektív megjelöléssel szerepelnek *(ina qāti amēlē* ^{uru}X*)*, ott is inkább egyéni földtulajdonra kell gondolnunk, s elképzelhető, hogy azért szerepel a kollektív megjelölés, mert a földtulajdon joga az okmányban tárgyalt ügy és az okmány kiállítója szempontjából közömbös volt.

96 oldal: (PRU III. 16.129) Az okmány vagyonfelosztást tárgyal, bizonyos Janḫanu kizárja egyik fiát, Nurijanut háza és földje örökléséből, aki ezért pénzt kap kárpótlásul. Idáig tudom követni a szerzőt a szöveg interpretálásában. A 10 sortól kezdődő értelmezés azonban kevéssé meggyőző, s ez a rész az egész ügy értelmezésére kihatással van. A kérdéses sorok a következők: *[šum-m]a ur-ra-am še-ra amēlēaḫḫēmeš ša* ^{m}*nu-ri-ia-na i-tu-ur a-na* ^{m}*nu-ri-ia 50 kaspu eli-šu-nu ù šum-ma* ^{m}*nu-ri-ia-nu i-tu-ur a-na bīt* ^{m}*a-bi-šu 10 kaspu eli-šu.* E részből Heltzer azt a következtetést vonja le, hogy Nurijanu 50 šiqlu kárpótlást kapott, továbbá, hogy mindkét félnek joga volt a szerződést semmisnek tekinteni és visszatérni a korábbi helyzethez (az 50, illetve a 10 šiqlu visszafizetésével). Ez az értelmezés az *elīšunu* interpretálásán áll vagy bukik. Heltzer ezt így fordítja: «50 (sheqels) of silver (he has to pay) to them.» A szöveg azonban nem engedi meg ezt az értelmezést. Nyilvánvaló, hogy nem azt tartalmazza, hogy mindkét félnek joga van felbontani a megállapodást a kapott összeg visszafizetésével, hiszen ez állandó jogbizonytalanságot eredményezne. Az egész ékírásos joggyakorlat területéről könnyen lehetne példákat hozni arra, hogy a fenti összegek büntetést jelentenek, s a hiábavaló pereskedés, az esetleges jövendő jogi kereslet megakadályozását célozzák. Itt most elégedjünk meg egyetlen ugariti esettel (PRU III. 16.353): Janḫamu eladja földjét 1000 šiqluért Takḫulinunak. (13. és következő sorok) *šum-ma ur-ra-am še-ra-am* ^{m}*ia-an-ḫa-mu ú mārēmeš-šu i-tu-r[u]-nim a-na libbibi-šu-nu a-na eqlātēmeš-šu-ánu ù kaspēmeš ú ēqlā.ēmeša-na ták-ḫu-li-na* «ha a jövőben Janḫamu és/vagy fiai földjük ügyére visszatérnek (reklamálnak), a föld és a pénz is Takḫulináé.» Vagyis a szövegünkben Nuriyanu nem 50, hanem a föntebb nem idézett 25 šiqlu ezüstöt kapja kárpótlásként, amit a szöveg ajándéknak *(širku?)* nevez. (megjegyzendő, hogy Nougayrol fordítása is kicsit félrevezető: «il a reçu aussi 25 (sicles) d'argent en sus de sa part», 'részéhez ráadásul még 25 šiklum ezüstöt is kapott' ti. mást viszont nem !). Ha Nurijanu testvérei megtámadnák a megállapodást, akkor a 25 šiqlu kétszeresét fizetik kárpótlásul, ha pedig Nurijanu követelné atyai örökségét 10 šiqlu kárpótlást fizet (ez viszont számomra megmagyarázhatatlanul alacsonynak látszik).

A történeti demográfia mindig is a történettudomány legnehezebb és legbizonytalanabb területe volt. Bár az ókori keleti történelem egyes területei és korszakai elég jól dokumentáltak, a népesség számára vonatkozó becslések rendkívül eltérőek, ahány szerző, annyi becslés. M. Heltzeré azért különösen értékes (II függelék), mert számadata az írásos források (főleg katonai összeírások és adólisták) adataiból leszűrt átlagszámításon alapul, s így megvan az esélye arra, hogy eredménye közel járjon a valósághoz. Statisztikai módszerrel feldolgozva a nagyság szerint csoportosított falvakat, mintegy 4000 főre becsüli a felnőttkorú férfi lakosságot, s ezt megszorozva az ugyancsak kiszámított átlagos családnagysággal és hozzászámítva az idősebb személyeket is kb. 25 000-es számadathoz jut a faluközösségek vonatkozásában. Reálisnak látszik ez a szám, de természetesen későbbi publikációk adatai az átlagokat módosíthatják. Ezenkívül nem szabad elfelejtenünk, hogy ez nem az ugariti összlakosság, a királyi emberek és a főváros lakossága nem foglaltatik benne e számadatban. Azonban így is legalább nagyságrendileg fogalmat alkothatunk magunknak egy kis királyság népességéről a késői bronzkorban és van viszonyítási alapunk a különböző forrásokban szereplő számadatok esetén.

A szerző számításai helyességét nem befolyásolja, hogy a 109. lapon található összesítésbe néhány sajtóhiba csúszott. A helyes adatok a következők: Nagy falvak: 33; I. csoport: 152; IV. csoport 458. Emellett módszertanilag helyesebbnek tűnik az 5. szám (PRU III. 10.044) adatai törlése, ugyanis ezt az okmányt a 10. szám (2. tábla) egyszer már tartalmazza. Tekintettel arra, hogy ebben az okmányban a legmagasabb a nagy falvak aránya, ha ezt kétszer szerepeltetjük, akkor a százalékos adat kiszámításánál a nagy falvak aránya a valóságosnál magasabb lesz. A szerző következtetéseinek lényegét ez a korrekció nem érinti, ugyanis minimális különbségről van csak szó: a nagy falvak csoportja 3 százalék helyett 2,5 százalék, az első csoport 15 helyett 14 százalék, a harmadik csoport 36 helyett 35 százalék, míg a negyedik csoport 46 helyett mintegy 48,5 százalék lesz.

A rendkívül szűkreszabott összefoglalás olvastán (102. l.) az embernek óhatatlanul hiányérzete támad. Az itt felvetett kérdések ugyanis magának a földközösség/faluközösség (rural community) létének és működésének lényegét érintik. S ha már a korábbiakban hiányoltuk egy kicsit a nagyobb lélegzetű áttekintéseket és az elméleti következtetések

megfogalmazását, akkor itt már egyenesen zavaró a hiányuk. Végül is nem látjuk tisztán, hogy milyen ez a faluközösségi rendszer akár az ókori keleti fejlődés jó kétezer évéhez viszonyítva, sem azt hogy mi volt a lényege, fő feladata, s konkrétan hogyan funkcionált. Ha az I. M. Diakonoff által megfogalmazott szempontokhoz fordulunk segítségért[7], akkor sem látunk világosabban. Az általa (nem az ugariti társadalomra) kidolgozott legfontosabb faluközösségi jogok a következők: 1. Az ingóvagyon tulajdonának joga, 2. A föld közösségi tulajdonjoga, 3. Az önkormányzatban való részvétel joga. Lássuk most röviden, hogy ezekre nézve milyen adatokat kaptunk. Az első pont elhanyagolhatónak látszik, hiszen az ingóvagyon tulajdonjoga nem specifikusan faluközösségi jog. Ami a második pontot illeti, a föld közösségi tulajdonjogát, az erre vonatkozó részben Heltzer csak annyit jegyez meg, hogy «nehéz lenne feltételezni, hogy az ugariti faluközösség olyan kezdetleges lenne, hogy földjét kollektívan művelte meg». Csak azt tartja valószínűnek, hogy a közösség «bizonyos jogokkal és bíráskodási joggal rendelkezett tagjai felett» (65. l.). Ez valószínűnek látszik, de ez még sok más közösségre nézve is igaz, és azonkívül egyáltalán nem bizonyítja a kollektív földtulajdon meglétét. Már korábban rámutattam arra (229. oldal), hogy ahol a szerző ennek meglétét állítja, nem igazolható adatokkal, sőt valószínűleg az ellenkezője igaz. A Diakonoff által említett 3. pont megint csak nem jelentős Ugarit esetében. A szerzőnek az önkormányzatra vonatkozó fejtegetéseiből (75 skk. oldalak) az derül ki, hogy a népgyűlésre nincs közvetlen adatunk, a vének tanácsa összetételére egy forrás utal, eléggé 'családi intézménynek' látszik, s ráadásul királyi tisztviselő is részt vesz benne. Az önkormányzat egyéb számbajöhető funkciói *(ḫazannu, rb, skn/šākinu)* pedig e korban egyértelműen királyi hivatalnokok.[8] Vagyis magára az önkormányzatra vonatkozó adatok annyira kis számúak — még ha a forrásanyag bizonyos egyoldalúságát is tekintetbe vesszük —, hogy legalábbis az ugariti történelemnek az okmányok által tanulmányozható utolsó két évszázadában nem tulajdoníthatunk jelentős szerepet neki.

Ezért nekem úgy tűnik, hogy a Diakonoff által meghatározott ismérvek Ugarit esetében nem relevánsak, lehet, hogy ennek oka az a Heltzer által is megfigyelt tény, hogy ez a társadalom fejlettebb volt, mint a kereskedelemtől jóval elszigeteltebb Alalaḫ, s főleg Nuzi (102. l.).

Ebben az esetben viszont célszerű lett volna körülhatárolni a speciálisan Ugaritra jellemző ismérveket (ha vannak ilyenek), vagy pedig rámutatni arra, hogy milyen mértékben alakultak át erre a korra az eredetileg faluközösségi intézmények a társadalmi-gazdasági fejlődés hatására. Ekkor némileg más megvilágításba kerültek volna pl. éppen a földtulajdonviszonyok. Elég itt a nagycsaládi-közösségi földtulajdontól független nagyszámú földelidegenítési és földcsere esetre gondolni, a föld családi öröklésének problematikájára *(ana XY u mārēšu ana dārūti/dāri dūri)*, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a tulajdon e formájának hatással kellett lennie az elméletileg ki nem zárható közösségi tulajdonra is.

Vagyis röviden, nekem a könyv alapján inkább az a benyomásom, hogy az ugariti faluközösség az okmányok által számunkra megismerhető i. e. XIV—XIII. században a fejlődésnek arra a pontjára jutott, amikor a spontán gazdasági folyamatok, Liverani megfogalmazásával „transforment le village d'une communauté organique de travail à un endroit ou chacun poursuit sa propre politique d'affirmation personelle".[9]

A fentebb kifejtett ellenvetések és megjegyzések természetesen semmit sem vonnak le Heltzer munkájának jelentőségéből. Pusztán arra szerettem volna rámutatni, hogy az adatok lelkiismeretes összegyűjtése után — amit e kötetben a szerző rendkívül gondosan és alaposan elvégzett — már megvan a lehetőség a magasabb szintű általánosításra is. Ez annál is inkább kívánatos lenne, mivel ez a kérdés a faluközösségek egész történetére alig van kidolgozva. Így a bőséges ugariti anyagot legjobban ismerő szerzőre várna e nehéz munka elvégzése. Már magából a probléma megoldhatatlanságából is következik, hogy ez az ugariti viszonylatban úttörő munka élénk érdeklődésre tarthat számot. Nem kétséges, hogy bárki, aki e térség gazdasági-társadalmi viszonyaival, történetével foglalkozik, e munka ismeretében könnyebben boncolgathatja az ugariti társadalom vitatott problémáit.

[7] *I. M. Diakonoff:* JESHO 18 (1975) 123. l.

[8] Hasonló felfogásban az i. e. XV—XIII századi ḫazannuról ld. *M. Liverani:* JESHO 18 (1975) 153—154 és 160. l.

[9] *M. Liverani:* ibid. 158. l.

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS A PERIÓDUSVÁLTÁSOKRÓL A GÖRÖG-RÓMAI TÖRTÉNELEMBEN

(EGY SZEMPONT AZ ANTIK VILÁG ESEMÉNYEINEK ÉS JELENSÉGEINEK AZ ÉRTÉKELÉSÉHEZ)[1]

Félreértések elkerülése végett szeretném hangsúlyozni: tudom, hogy nem egyetlen szempont jön számításba az antik világ eseményeinek és alakjainak az értékelésénél. Több ilyen szempont van. Meggyőződésem azonban, hogy az alábbiakban megbeszélendő nézőpont egyike a legjelentősebbeknek.

1. Történelmi és kultúrtörténeti tények, szereplők értékelése elkerülhetetlen feladat a pártos — értsd a mindenkori haladás pártján álló — ókorkutató munkájában. Az antik társadalmi fejlődés kezdő- és végpontján (az ősközösségből való kiemelkedés és a feudalizmusba való átmenet időszakánál) ennek a metódusa legalábbis elméletben kézenfekvő. A klasszikus rabszolgatartó berendezkedés kibontakozása a primitív törzsi-nemzetségi szervezetből az emberiség haladásának törvényszerű lépcsőfoka: ami ezt a folyamatot elősegítette, az több mint egy évezreden át haladónak, ami viszont gátolta, az visszahúzónak tekintendő. Az is biztos, hogy az antikvitás alkonyán a jobbágytartó feudalizmus kibontakozása jelentette az emberiség előrelépését: ami a feudalizációt elősegítette, progresszív volt, ami viszont az antik társadalmi formáció konzerválására irányult, az csak haladásellenesnek minősíthető.

De mi volt a Homérostól az imperium Romanum harmadik századi válságáig terjedő évszázadokban a társadalmi progresszió útja? Mit tekinthetünk a már kialakult, de a feudalizmusba való átmenetre még meg nem érett rabszolgatartó országokban egy-egy adott történelmi pillanatban az emberi haladást szolgáló illetve gátló jelenségnek? Horatius például akkor állott-e a haladás oldalán, amidőn a Caesar-gyilkosok táborában harcolt Philippinél, vagy akkor, midőn Caesar örökösének a hírnevét zengte költeményeiben? Ilyenszerű kérdések megválaszolásának az elvi alapja, az antikvitás eseményeit és szereplőit helyesen értékelő metódus egyik főszempontja adja az itt következő gondolatsor tárgyát.

2. Ha a Tőke első kötetében (1867),[2] az Anti-Dühring előmunkálataiban (1877)[3] és A család, a magántulajdon és az állam eredetében (1884)[4] található útmutatásokat figye-

[1] Ennek az írásnak az első változata a JATE Ókortudományi Szekciójának egyik szakmai-ideológiai vitáján hangzott el vitaindítóként. Aztán Rostockban a Wilhelm Pieck Egyetem Történelmi Szekciójának alábbi tárgykörben megrendezett nemzetközi tudományos ülésszakán került bemutatásra 1978 április 12-én: «Aktuelle Fragen der Methodologie in den Altertumswissenschaften». A németországi rendezvény számára átdolgoztam az eszmefuttatást s ezt a javított változatot bocsátom itt egy-két apró módosítással közre magyarul. A történeti hűség kedvéért megjegyzem, hogy már 1965 őszén az MTA akkori (nov. 1—6) klasszika-filológiai kongresszusán való bemutatásra terveztem egy ilyen témájú előadást; ám betegség miatt a rendezvényen nem tudtam részt venni s így elgondolásomat akkori formájában nem fejthettem ki szakközönség előtt. Más kérdés, hogy egyetemi oktató munkámban igyekeztem érvényesíteni az itt kifejtendő szempontot. — Vö. Wissensch. Zschr. d. Univ. Rostock 27 (1978) 535—8.

[2] Itt és a két következő lábjegyzetben csak a magam problémafelvetése szempontjából releváns mondatokat idézem. Ahol Marx és Engels nézetei idővel fejlődésen mentek át, ott csak végső kialakult álláspontjukat szólaltatom meg. — *K. Marx—F. Engels:* Werke Bd. 23. Berlin 1962. 354: «Die kleine Bauernwirtschaft und der unabhängige Handwerksbetrieb ... bilden ... die ökonomische Grundlage der klassischen Gemeinwesen zu ihrer besten Zeit ... bevor sich die Sklaverei der Produktion ernsthaft bemächtigt hat.»

[3] *K. Marx—F. Engels:* Werke Bd. 20, Berlin 1962. 585—586: «Sklaverei, wo sie Hauptform der Produktion, macht die Arbeit zu sklavischer Tätigkeit, also entehrend für Freie. Damit der Ausweg aus einer solchen Produktionsweise verschlossen, während andrerseits die entwickeltere Produktion an der Sklaverei ihre Schranke findet und zu deren Beseitigung gedrängt wird. An diesem Widerspruch geht jede auf Sklaverei gegründete Produktion und die auf ihr gegründeten Gemeinwesen zugrunde. Lösung in den

lembe vesszük, akkor a következő képet kapjuk a marxizmus megalapítói fokozatosan kiformálódott felfogásáról az antik rabszolgatartó társadalom történeti fejlődésének a fővonalára vonatkozóan. A klasszikus közösségek ökonómiai bázisát azok virágkorában szabad parasztok és kézművesek gazdálkodása alkotja. Amint azonban a rabszolgák kezdenek a szabad dolgozókhoz mérten túl nagy szerephez jutni a termelésben, úgy látja a társadalmi közfelfogás egyre inkább megbecstelenítő rabszolgatevékenységnek a munkát. A szabadok, akik a termelés fokozásában érdekeltek, vagy elfordulnak ettől a munkától vagy pedig csak kedv nélkül kényszerű robotként vesznek abban részt. Az emiatt elsatnyuló közösségeket náluk erősebbek vetik maguk alá, amelyeket még nem rontott meg teljesen a mértéktelenné duzzadt rabszolgamunka. Ezzel a középpont áthelyeződik és a folyamat magasabb fokon(!) ismétlődik. Így tolódik el az antik világ súlypontja Hellasból a makedón államokba, onnan Rómába és végül a (nyugati)[5] provinciákba. Ezek a középpontváltozások történelmileg törvényszerűek, mi több, feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy a fejlődés mindig magasabb foka legyen elérhető.

Ha világnézetünk megalapítóinak felbecsülhetetlen értékű, de csak röviden odavetett útmutatását a gazdag történeti tényanyaggal szembesítjük, ez meggyőzhet bennünket az útmutatás feltétlen helytállóságáról. A négyes korszakbeosztás Marxnál és Engelsnél pontosan megfelel annak a természetes periodizációnak, amely görög, hellenisztikus, római köztársasági és római császárkori időszakokat különböztet meg. Ami a főkorszakokat egymástól elválasztó központáthelyeződés elgondolását illeti, ennek a folyamatnak a lepergése félreismerhetetlen a makedónok, majd a rómaiak történelmi őrségváltását tekintve. S ha nem érjük be a felszínen látható jelenségek számbavételével, hanem a mélyebben zajló mozgásokat is észlelni próbáljuk, akkor kiderül, hogy a római császárkor elején is megtörtént a súlyponteltolódás, még ha a főváros nem is változott: maradt mint volt a Tiberis partján. Az első döntő lépés e téren az volt, hogy Caesar, Antonius, Octavianus győzelmes légióinak alighanem a nagyobbik felét Gallia — benne Cisalpina[6] — és Hispania

meisten Fällen durch gewaltsame Knechtung der verkommenden Gemeinwesen durch andre, stärkere (Griechenland durch Mazedonien und später Rom); solange diese selbst auf Sklaverei beruhen, wird das Zentrum nur verlegt und der Prozess auf höherer Stufe wiederholt bis (Rom) endlich ein Volk erobert, das eine andere Produktionsform an die Stelle der Sklaverei setzt.»

[4] *K. Marx—F. Engels:* Werke Bd. 21, Berlin 1962. 143: «Die Provinzen hatten Rom vernichtet; Rom selbst war . . . nicht länger herrschend, nicht länger Mittelpunkt des Weltreichs . . .». *Engels* itt elsősorban a dominátus kialakulásának az idejére gondol; ám az, ami akkor teljes élességgel mutatkozott meg, nem volt egyéb, mint egy hosszú ideje már fennálló latens állapot manifesztációja. (A *constitutio Antoniniana* már közel egy századdal korábban levonta a tényleges társadalmi helyzet konzekvenciáit, miszerint a provinciák szabad lakosainak a jogállapota nem lehet hátrányosabb a rómaiakénál illetve az itáliaiakénál.) — Vö. még id. h. 116, ahol arról szól *Engels*, hogy az athénieknél az állam közvetlenül a törzsi-nemzetségi szervezetből alakult ki (Die Entstehung des Staats bei den Athenern ist ein besonders typisches Muster der Staatsbildung . . . weil sie . . . die demokratische Republik unmittelbar aus der Gentilgesellschaft hervorgehen lässt . . .). Ugyanez a megállapítás — a közvetlenül az ősközösségből való kiemelkedés — természetesen vonatkozik a klasszikus ókor legtöbb más országára is

[5] A «nyugati» jelzőt azért tettem zárójelbe, mert ez nem áll expressis verbis *Marx* és *Engels* fenti (2—4 lábjegyzetbeli) idézeteiben. Ám kiegészítésem nem önkényes. A feljebb a 4. lábjegyzet elején citált passzus a germánok államalapításáról szóló szövegösszefüggésbe tartozik és röviddel az idézett rész előtt Itália, Gallia, Hispania és Afrika van említve: csupa romanizált és ilyen értelemben «nyugati» tartománya az imperiumnak. Az adott összefüggésben a Mediterráneum egészén belül nyilvánvalóan e z e k a területek lebegtek elsősorban *Engels* szeme előtt.

[6] Aki figyelmesen olvassa Caesar kommentárjait, az könnyen belátja annak igazságát, amit *Th. Mommsen*, e kérdés klasszikus ismerője a Caesartól szervezett — és az örököseit is diadalra segítő — hadsereg katonaanyagáról ír: «Sein (Caesars) Amt . . . gab ihm das Recht . . . besonders im Diesseitigen Gallien . . . nach Gutdünken seine Legionen zu ergänzen oder auch neue zu bilden.» Lejjebb pedig azt olvassuk *Mommsen*nél, hogy Caesar a transzpadán vidéknek, legtöbb katonája hazájának («der transpadanischen Landschaft, der Heimat seiner meisten Soldaten») az érdekeit képviselte, ezt vallotta főhadicéljának. Lásd *Th. Mommsen:* Römische Geschichte III. Berlin [10]1909. 249, 377 (vö. még 168—169, 379).

adták. A principátust megalapozó harcokban tehát (így Pharsalosnál és Philippinél), igaz még római vezérek parancsnoksága alatt, de egészében már egy új központ katonái arattak diadalt. S a győztesek mindjárt birtokba is vették a legázolt régi központ területének nem kis részét: a philippii csatát követő veteránтelepítések során közel kétszázezer kiszolgált harcos ragadta el a régi tulajdonosoktól Itália legtermékenyebb földjeit.[7] A következő évtizedekben pedig fokozatosan a legfőbb vezető pozíciókban is a történelmi fejlődés új centrumának, Galliának és Hispaniának az emberei váltják fel a Iulius—Claudius dinasztia idején lassan letűnő régi római arisztokrácia utolsó mohikánjait: provincializálódik a szenátori rend,[8] amely a java principátus korának legfelsőbb uralkodó rétegét alkotja. Maguk a császárok is a nyugati provinciákból, hispaniai (pl. Traianus) vagy galliai családokból (pl. Antoninus Pius) származnak, majd a korai császárkor alkonyán sokan (a katonaanyag zömével együtt) a dunai tartományokból.

3. Az antik világ három központáthelyeződése a konkrét történelmi viszonyokhoz képest számtalan eltérő, egyedi vonást mutat. Ugyanakkor azonban lehetetlen észre nem venni, hogy egy sor igazán lényeges jelenség nagyjából azonos jellegűnek bizonyul mindhárom esetben.

A régi központban vége a gazdasági fellendülésnek. A polgárjogot élvező dolgozók száma illetve gazdasági jelentősége csökkenő tendenciát mutat a rabszolgákéhoz viszonyítva.[9] A szabad emberek körében, akik a termelés fokozásában, fejlesztésében érdekeltebbek, mint a puszta létfenntartásnál többet semmiképpen sem nyerő rabszolgák, a korábbi munkakedvet, vállalkozó szellemet élősdiségre való hajlandóság, a termelőmunkával szembeni idegenkedés kezdi felváltani. Az ingyen juttatásokat leső lumpenproletariátus duzzad fel s ugyanígy azoknak a szabadoknak a száma, akik a szolgatevékenységnek érzett termelőmunka helyett inkább zsoldos katonáskodásból élnek. A mit sem vesztő, proletarizálódott szabadoknak a jómódúakkal szembeni harca gátlástalanná válik, nem egyszer a rabszolgák megmozdulásaira is alkalmat kínál; így alapjaiban rázkódik meg a rabszolgatartó társadalom szerkezete. Gyengüléséhez hozzájárulnak a szakadatlan külháborúk is, amelyekben hiába keres megfelelő kárpótlást a belső gazdasági fejlődés elakadásáért vagy meglassulásáért a régi központ állama.

Míg a régi központ így válságba kerül, az új központnak kettős társadalmi szerep jut. Egyfelől itt a késői törzsi-nemzetségi szervezetből éppenhogy kibontakozó, kedvvel dolgozó szabad kisemberek tömegére támaszkodó rabszolgatartó társadalom virágzik ki. Másfelől ez a friss erejű új társadalom az elsatnyult régi központot maga alá rendeli s erős kézzel konzerválja az ott megrendült rabszolgatartó rendet.

A régi központ elsatnyulási folyamata a maga tisztaságában mutatkozik meg a klasszikus hellén polisok földjén a peloponnésosi háborútól a makedón hódításig terjedő időben s ugyanígy a Rubicotól délre eső Itáliában a Gracchusok előtti évtizedektől a polgárháborúk koráig.[10] A hellenisztikus társadalomban a görög és orientális komponensek ötvöződése miatt az elsatnyulás tünetei nem mutatkoznak olyan elegyítetlen tiszta-

[7] Az augustusi kor egyik legkiválóbb ismerője, *V. Gardthausen* nem alaptalanul írta (Augustus und seine Zeit I 1. Leipzig 1891. 192): «Selten hat ein Land . . . so vollständig, wie damals Italien, seine Besitzer gewechselt.»

[8] A külső látszatot, miszerint még mindig Itáliáé a formális vezetőszerep a birodalomban, mesterséges rendszabállyal próbálják fenntartani: Traianus rendeletileg kénytelen előírni, hogy a szenátorok birtokának legalább egyharmada, Marcus Aurelius, hogy egynegyede Itáliában legyen. Mi sem jellemzőbb ennél a szenátus provincializálódására.

[9] Csak félig-meddig számíthatók persze a rabszolgák közé a hellenisztikus chóra félszabad parasztjai.

[10] A peloponnésosi háború során földjét vesztő parasztsággal szaporodott városi *démos* mentül több munka nélkül megkapható állami juttatásra les (vö. pl. Xenophon, De vectigalibus: Ant. Tan. IV [1957] 167—178), akárcsak a latifundium-képződés nyomán Rómába özönlő itáliai parasztokkal bővülő plebs urbana is. Hellén politések tízezrei élnek termelőmunka helyett zsoldos katonáskodásból, mint ahogy Marius hadügyi reformja nyomán római civisek tömegeit tartja el földművelés vagy más munka helyett a hivatásos katonai szolgálat. A polisok világában a peloponnésosi háborútól kezdve éppen olyan elkeseredett állandó vérontás folyik, mint Itáliában a polgárháborúk vérgőzös évtizedeiben. S a rabszolgatartó rend megingását mutatja a II. Fülöptől életre hívott korinthosi szövetség rendelkezése a tömeges rabszolgafelszabadítások szigorú eltiltásáról éppen úgy, mint a *Res gestae divi Augusti* beszámolója arról, hogy szökött rabszolgák tízezreit adta vissza Octavianus törvényes uraiknak Sextus Pompeius legyőzése után.

ságban, mint a klasszikus polisok és Itália esetében. Ám a kezdeti lankadatlan tettvágy és munkakedv, amely a makedón hódítók és hellén vagy hellenizált kísérőik működése nyomán minden hellenisztikus államban jelentkezett s ugrásszerű gazdasági fellendülést hozott, a III. század végétől érezhetően megcsappant:[11] a makedón—görög lakosság körében is az élősdiségre való hajlam ragálya terjedt.[12] S a java hellenizmus társadalmi szerkezete is megingott: keleten a bennszülött felkelések állandósulása,[13] Európában az Agis—Kleomenés—Nabis-féle spártai szociális megmozdulásokkal rokon jelenségek feltünte jelezte a krízist.

A mindenkori új központ felvirágzása, a bomló törzsi-nemzetségi rendből a rabszolgatartó civilizáció felfelé ívelő szakaszába emelkedése szintén félreismerhetetlenül megvan mindhárom súlypontáthelyeződés esetében. Makedóniában II. Philippos korára a szabad kistermelők, főleg parasztok vállán nyugvó gazdasági élet a polis-világét felülmúló anyagi erőt összpontosít.[14] S Makedónia környezetében Épeiros, Aitolia és Thrakia nemrég még primitív törzsi viszonyok közt élő népessége is jelentős történelmi szerephez jut a civilizált államélet szintjét elérve. Hasonlóképpen fejlődik szabad kistermelők, főleg parasztok munkájára támaszkodó friss erejű társadalommá Róma s vezetésével a Rubicotól délre eső Itália a Servius-féle alkotmánytól a második pun háborúig terjedő századokban. Végül miként Makedónia a polis-világ szomszédságában s Itália a hellenisztikus államrendszer peremén, úgy emelkedik fel fokozatosan a barbárságból az antik civilizáció kezdő szakaszába a Mediterráneum nyugati szegélye a Pó völgyétől Gibraltárig: Gallia és Hispania gyorsan fejlődő civitasaiban dolgozó szabad kisemberek tízezrei adják a gazdasági fellendülés alapját, mialatt a latifundiumok földjévé váló Itáliában a parasztok proletarizálódásának a folyamatával a termelés hanyatlása jár együtt. — A régi központnak az új alá rendelése látványos történelmi eseménysor a makedónok felülkerekedése alkalmával[15] s ugyanilyen az itáliai légiók diadalútja is a hellenisztikus világban.[16] Hogy a nyugati provinciák emberanyagának Itália feletti urráválása a felszínen kevésbé észrevehető történeti folyamat, erről már esett szó feljebb; ugyanott azonban azt is láttuk, hogy maga a tény félreismerhetetlen. Az új központ felülkerekedése mindig a régi területén megingott rabszolgatartó berendezkedés megszilárdításával jár együtt. II. Fülöp chaironeiai győzelme után a korinthosi kongresszus a tömeges rabszolgafelszabadítást és adósságtörlést tiltó rendelkezései ezt a stabilizálást szolgálták. A légiók jelenléte idővel mindenütt megszilárdította a hellenisztikus uralkodó osztályok megrendült pozícióit; ez különösen erősen mutatkozott meg a teljesen atomizálódott egykori Seleukida birodalom

[11] A hellenisztikus világ emelkedő, majd lehanyatló szakaszának ez az egymásváltása ilyen vagy olyan megfogalmazásban, de minden szakembernél szóhoz jut, aki a hellenizmus történetét elmélyültebben tanulmányozta; így van ez függetlenül attól, hogy az illető a jelenség magyarázatát a történelmi materializmushoz közelebb vagy távolabb eső formában adja. Idézzük példaként *W. W. Tarnt* (Hellenistic Civilization London 1930. Repr. 1941. 2): «. . . the earlier phase creative . . . the later phase distinguished by the exhaustion of the creative impulse . . .». Vö. még *M. Rostovtzeff:* The Social and Economic History of the Hellenistic World. Oxford 1959. 1095—1097.

[12] A hellenisztikus rabszolgakereskedelem növekedése a III. század végétől fogva tény *(Rostovtzeff:* i. m. 1259: «There may have been some diminution in the number of human beings sold in the slave markets during the period of the balance of power . . . But with the end of the third century . . . slaves appeared again on the market in vast numbers.»). De nehezen elképzelhető, még kevésbé bizonyítható, hogy ez a jelenség pusztán külső okkal, az itáliai rabszolgakereslet megélénkülésével függött volna össze, s nem azzal a ténnyel is, hogy magukban a hellenisztikus országokban az általános hanyatlás a rabszolgamunka termelésben játszott szerepének a fokozódásával járt együtt.

[13] Minden lehetséges félreértés elkerülése céljából alá kell húznom: a keleti visszahatás nem azért a hanyatlás jele, mert az orientális ember születésénél fogva kevesebbre képes, mint a görög—római. A keleti társadalmi-gazdasági berendezkedés az, amely a klasszikus rabszolgatartó rendnél alacsonyabb fejlődési szintet képvisel az emberiség történelmi útján.

[14] A törzsi világ fokozatos civilizálódása Makedóniában főleg I. Alexandros és Archelaos működése kapcsán kísérhető jól figyelemmel. Ez a civilizálódás itt egyben hellenizálódást is jelent, akárcsak a nyugati provinciákban romanizációt.

[15] Gondoljunk Démosthenés és II. Fülöp bírkózására.

[16] Polybios műve érzékelteti a drámai hatást, amelyet Róma győzelmei már a kortársakra tettek.

területén, ahol az orientális visszahatás csak ott nem nyelte el a hellenizmust, ahol a római hódítás útját állotta ennek a folyamatnak. A polgárháborúk egy évszázados társadalmi labilitásának, a rabszolgák mozgolódását elősegítő zűrzavarnak vetett véget a „pax Augusta" megteremtésével Caesar és Octavianus jelentős hányadában galliai és hispaniai toborzású katonasága.

Persze hiba volna az antik történelemben a négy egymást váltó főkorszak periódikusan visszatérő egyező sajátosságait hangsúlyozni, ugyanakkor azonban megfeledkezni arról, hogy nemcsak esetleges, hanem törvényszerű eltérések is mutatkoznak e korszakok gazdasági életében. A hellenisztikus technika az élet szinte minden fontos területén jelentősen felülmúlja a görög polisokét, aminek velejárója a természettudományos ismeretek bővülése is.[17] Itália aztán nemcsak elsajátítja, hanem szélesebb körben elterjeszti, közhasználatúvá téve tökéletesíti az alexandrinus kor technikai vívmányait.[18] Végül a császárkorban olyan technikai előhaladásra kerül sor,[19] amely nem hozható többé összhangba a rabszolgatartó termelési viszonyokkal; hiszen bonyolultabb eszközök, szerkezetek gyors rongálódásával, ami a termelés fokozásában nem érdekelt dolgozók kezén magától értetődő jelenség, a rabszolga több kárt okozhat, mint amennyi hasznot munkája hoz: a termelés eredményességében valamelyest érdekelt alapvető dolgozó osztálynak a rabszolgatömegek helyébe állítása történelmi szükségszerűséggé válik. Így az antik civilizáció negyedik főperiódusának, a császárkornak az alkonyát jelző válság, amely a III. századi anarchiával veszi kezdetét, nem oldódhat meg úgy, hogy a rabszolgaság marad alapvető kizsákmányolási formaként, csak a központ helyeződik át. Itt nem egy adott központ lokális válságáról van immár szó (mint korábban Hellas, a hellenisztikus világ vagy Itália társadalmának elsatnyulásakor), hanem a rabszolgatartó rendszer általános kríziséről, amelyet csak egy teljesen újfajta, feudális termelési mód felülkerekedése old majd meg.

4. Egyéb kérdések mellett felvetődhet, hogy van-e jelentősége szóban forgó problémánk szempontjából annak a körülménynek, miszerint a tárgyalt központáthelyeződések közül kettő monarchikus államberendezkedést hozott magával; a hellenizmusra és a római császárkorra ez a jellemző. Ezzel szemben az antik civilizáció másik két főperiódusára a köztársasági államforma nyomja rá a bélyegét. Hogy mi a magyarázata ennek a történelmi jelenségnek, ez egészen külön vizsgálódást kíván s nem tartozik közvetlenül a jelen írás gondolatmenetébe. Amit messze elkanyarodó kitérő nélkül is elmondhatunk, az a következő.

Alapvető, elvi jellegű különbség a kétféle államforma között az antikvitásban nincsen. Az egyik is, a másik is elsősorban a rabszolgatartók diktatúrájának az eszköze a rabszolgák felett. Mindkét szervezeti forma alkalmas volt a haladás elősegítésére az újonnan felemelkedő központokban, de lehetett a haladást gátló tényező is a törvényszerűen lehanyatló központok berendezkedéseként. „Köztársaság vagy monarchia?" — ez a kérdés önmagában nézve lényegszerű értékkülönbséget nem jelentett a klasszikus ókorban. Csakis a történelmi szituációtól függött, hogy egy adott periódusban melyik gyorsította vagy fékezte az emberi haladás menetét.

Hogy a fenti elvi megállapítást egy kiragadott gyakorlati példával illusztráljam: Periklés századának virágzó köztársasága és Augustus korának újonnan kialakult monarchiája egyforma értékű mesterművekkel gazdagította az emberiség kincsesházát. Aischylos, Sophoklés, Euripidés, Aristophanés, Hérodotos, Thukydidés az egyik oldalon, Vergilius, Horatius, Tibullus, Propertius, Ovidius, Livius a másik oldalon, — ki merné eldönteni, vajon a köztársasági vagy a monarchikus háttér tett-e nagyobb szolgálatot az egyetemes kultúra ügyének az antik világban?

[17] Archimédés gigantikus életműve szimbóluma lehet a kor nagymérvű előhaladásának.

[18] Teszi ezt a hadászatban éppen úgy, mint a mezőgazdaságban, a bányászatban vagy a termelés egyéb ágaiban; Polybios ifjabb Scipio hadimérnökeként tanúja ennek a folyamatnak s vallanak róla az utókornak Cato és Varro mezőgazdasági írásai, vagy a hispaniai ércbányák köztársaságkori víztelenítő művei, amelyek archimédési csavarokat és taposókerekeket alkalmaztak.

[19] A császárkor nagy számú technikai vívmánya közül hadd utaljunk itt kiragadott példaként egyre: az ekén, amely minden prékapitalista gazdasági rendszerben a földművelés túlsúlya miatt az egyik (ha nem *a)* legjelentősebb munkaeszköz, a köztársaság koráig egyetlen dolgozó alkatrész van csupán, az ekevas. Most egyre gyakrabban csoroszlyát is szerelnek rá s jelentkezik néha a kerekes eketaliga alkalmazása is.

5. Vizsgálódásunk kezdetén egy kérdést vetettünk fel: „Horatius például akkor állott-e a haladás oldalán, amidőn a Caesar-gyilkosok táborában harcolt Philippinél, vagy akkor, amidőn Caesar örökösének a hírnevét zengte költeményeiben?" Gondolatmenetünk végén nyugodtan így válaszolhatjuk meg a kérdést: Horatius Philippinél azok ellen a nem kis hányadukban Galliából és Hispaniából toborzott légiók ellen küzdött, amelyek akkor a fejlődés magasabb fokát ígérő új központot képviselték; viszont Horatius Rómában dalaival ugyanazon légiók vezérének és pártfogójának biztosított eszmei támogatást, amelyeknek veteránjai Octavianus-Augustus földosztása révén a törvényszerűen lehanyatló régi centrum egy tetemes részét vették birtokba. Horatius, a katonai tribunus ilyenformán a haladás ellen, Horatius, a költő ezzel szemben a haladás oldalán szállt síkra a maga korában. S az itt körvonalazott metódussal az ókortudomány sok más kérdése válaszolható még meg a történelmi materializmus szellemében.

CATULLUS NOSTER

CATULLUS VERSEI. Lyra Mundi. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978. 190 lap.

A világ lírai költészetének csúcsait magyarul bemutató Lyra Mundi sorozat első antik kötete a teljes Catullus. Teljesség-igénye túlterjed azon, hogy valamennyi fennmaradt darab fordítását adja. A szerkesztő, Zsolt Angéla ennél többet akart: teljes képet adni a magyar irodalom ma élőnek érzett Catullus-fordításairól. Ezért az alapul vett teljes Devecseri-fordítás közlését tizenhat más fordítótól származó darabokkal gyarapította. A szerkezet nem a Horatius Noster-é, amelyben a fordítások keletkezésük időrendjében következnek, és így olvasójukat végigvezetik Horatius magyar fordításainak történetén, vagyis Horatius és a magyar irodalom két egyenrangú szereplője a kötetnek. Nem követte az 1965-ös kétnyelvű Horatius szerkesztési elvét sem, amelyben a teljes Horatius-mű különböző XX. századi fordítók átültetésében olvasható az ókorból fennmaradt elrendezésében, s függelékül csatlakozik hozzá néhány vers még közlésre érdemesnek tartott további fordítása. Az új Catullus megőrzi a hagyományozott könyv sorrendjét, de egyes verseknek, ha van arra érdemes, több fordítása áll egymás után keletkezési sorrendben Devecserié mellett. Így a töredékekkel 118 fennmaradt versnek mintegy negyede, 31 két vagy több fordításban is olvasható, s Devecseri fordításain kívül 55 fordítás, mennyiségben az övéinek csaknem a fele egészíti ki a ma mérvadó Catullus-átültetést.

Nem volt problémátlan azonban már magának a Devecseri-fordításnak a közlése sem. Devecseri három változatot készített, és az 1967-ben megjelent utolsóban, amely természetesen a mostani közlés alapja, nem-költői okokból is sokat változtatott korábbi megoldásain. Ő maga válogatott műfordításainak fennmaradt kéziratában azokból, amelyeket a Catullus-darabok közül fel kívánt venni a válogatásba, jónéhánynál visszaállította az egy évtizeddel korábbi 3. kiadásban szereplő megoldást. Indokolt volt tehát a Devecseri-szövegeknél is bizonyos válogatás a költő által közölt sor-változatok között, s ezt a kényes és hálátlan munkát a szerkesztőnek sikerült a fordítás hasznára elvégeznie. Elég néhány példa a szerencsés visszanyúlásra a negyedik kiadásával szemben a harmadik szövegéhez (baloldalt a negyedik, jobb oldalt az új kötetben közölt harmadik kiadásbeli változat):

az arany gyümölcs — beszélik —,
mely szűz köntös-övét megoldta végül.

az arany gyümölcs, amelyről
mondják: végre a szűz övét megoldta.

(IIA, 2—3)

mert hibájából az a földre hervadt,
mint a rét szélén ekevas-sebezte
gyönge virágszál.

mert hibájából szakadott le, mint rét-
szélen-elhúzott-ekevas-sebezte
karcsu virágszál.

(XI. 22—24)

Szülő kínjai közt a nő
Lucinát hivogat: te vagy;

Fájdalmában a nő, ha szül,
szólítgat: te Lucina vagy;

(XXXIV. 13—14)

Ez a munka már csak azért is hálátlan, mert eredménye objektíven ellenőrizhetetlen, s a felelőssége teljesen a szerkesztőé. Bizonyos, hogy mások részben tovább mentek volna a régi változatok helyreállításában (pl. a Peleus-eposz Parca-dalának refrénje mintha jobban hangzanék korábbi formájában), részben meggondolandónak tartanak néhány visszatérést a régebbi szöveghez (mint a LXXIII. versnél). A szerkesztői koncepció jogosultsága azonban vitathatatlan, ahogy az az érdeme is, hogy *mert* mérlegelni és válogatni, a legutolsó szöveg tiszteletének kényelmes és mechanikus, de a fentiek okán ebben az esetben indokolatlan álláspontja helyett.

Ugyanez a fő erénye a többi fordításból való válogatásnak: a szembenézés az értékelés feladatával. Az 1965-ös Horatius-kötetnek ez nem volt erőssége, a Horatius Noster-nek nem feladata. Az előbbi sokszor áldozta fel a minőséget *egyetlen* fordítói elv igazolása kedvéért, s tett engedményeket a fordító-névsor minél nagyobb teljességére törekedve; az utóbbiban egy fordítás magyar irodalmi szerepe, az alapkoncepció értelmében teljes joggal, fontosabb volt olykor költői minőségénél. Az új válogatás nem korlátozza anyagát a mi századunkra, de nem is irodalomtörténeti szempontokon alapszik, hanem a sorozat célkitűzésének megfelelően mindkettőnél többet akar: mindazt összegyűjteni, ami a mai eleven versolvasó érzék számára élvezhető a múlt és jelen Catullus-fordításaiból. Az átfogott időszak több mint kétszáz év: a legkorábbi közölt fordítás, Révai Miklósé 1773-ban jelent meg, a legfrissebbek, Vas Istvántól, 1977-ben. A XVIII. század végének úttörő költő-fordítóitól, Révaitól, Rájnistól, Földitől, Csokonaitól, Kazinczytól, s még Aranka Györgytől is csaknem minden benne van a kötetben, de joggal maradtak ki belőle a reformkor és a szabadságharc utáni idők műfordítás iránt lényegesen közömbösebb évtizedeinek halva-született műkedvelő kísérletei (Márton József, Edvi Illés Pál stb.). Ugyanígy érthető, hogy a kiegyezés utáni évtizedek íztelen epigonköltészetének hangján megszólaló Catullus is csak módjával kapott helyet a kötetben, Csengeri néhány fordításával, akinek teljes Catullusa mind nyelvének költői anyagával, mind műfordítói alapelveivel, mind jobb híján tett hatásával mégiscsak megérdemli, hogy néhány jobban sikerült darabja ne menjen feledésbe. Ugyanakkor érthető ebből a korszakból néhány hasonló irányú, de Csengeri színvonala alatti fordító mellőzése; közülük Radó Antal az 1885-ben kiadott Latin költők c. antológiájában, Szabó Endre, a múlt századi orosz regényirodalom érdemes fordítója a Jövendő c. folyóirat 1903. évi 34. füzetében közölt néhány Catullus-fordítást. Lényegében teljes viszont — az alább említendő problematikus, illetve hiányos Ady- és Babits-vers kivételével — a Nyugat költőnemzedékeitől és a velük rokon költőktől és fordítóktól származó darabok gyűjteménye, élén Babits és Szabó Lőrinc fordításaival, majd a nyomukban járók: a költő Illyés, Dsida, Radnóti, Vas István, a fordító Rónai Pál, Kardos László és Horváth István Károly műveivel.

A válogatást csak a legrégibb korszakra vonatkozólag könnyítette meg a Vargha Balázs összeállította „Homér és Osszián" című gyűjtemény (I. kötet, Budapest 1957, 140—144), amelyben — bár célja szerint 1900-ig ad képet a magyar műfordítás-irodalomról — Csokonai 1794-es fordításánál későbbi Catullustól nem szerepel, továbbá az ebben a vonatkozásban távolról sem teljes klasszika-filológiai bibliográfiák. A felvett darabok javarészét magukból a forrásokból kellett összegyűjteni. Ennek a feladatnak a nehézsége éppoly nyilvánvaló, mint a magyar Catullus-fordítások minőségi értékeléséé. De a válogatás szempontját teljesen jogosultnak elfogadva, nem sok az, amit a kötetből hiányolni lehet. A legrégebbiek közül talán egyedül az *Odi et amo* első magyar megszólaltatását Révai Miklóstól, amelyet 1787-ben adott ki «Szerető nyavalya Katull' útánn» címen:

Gyülölök, szeretek,
Ilyen tsoda hogy lehetek?
Nem tudom, tsak érzem,
És kínomban szívem vérzem.

A kiegyezés utáni éveknek egy fordítói teljesítménye azonban, úgy érezzük, rehabilitálást érdemel: Ponori Thewrewk Emilnek az Egyetemes Philologiai Közlöny 1., 6., 8. és 11. kötetében 1877—1887 között megjelent Catullus-fordításai. Csengeri első gyűjteményének megjelenésével egyidőben ő nemcsak valamennyi catullusi versmérték pontos visszaadását tartotta természetesnek, hanem néhol olyan költői erejű megoldások is törnek fel darabjaiban, amelyek érthetővé teszik a hagyományt arról, hogy József Attila a Görög Anthologia egyik általa fordított epigrammáját tartotta a világirodalom legszebb versének (Devecseri G., Lágymányosi istenek, Budapest 1967, 323). Hogy Catullus-fordításaiban is lehet száz év múlva is élő költészetet találni, arra csak egy példát, a LXXV. verset (EPhK 8, 1884, 29):

Hogy szívem más lett, azt, Lesbia, vétked okozta:
Most kötelékeiben tönkre epeszti magát.
Már se szeretni nem ért, bár a legjobbra javulnál,
Már gyűlölni sem ért, bárhogy elaljasodol.

Még kevesebb az, amit a XX. századi anyaghoz hozzá lehet tenni: Franyó Zoltánnak a II. és LXX. versről készült fordítását (legutóbb közölve műfordításainak gyűjteményében: Évezredek húrjain I, Marosvásárhely 1958, 121), és talán Kerényi Károlynak csak alább említendő tanulmányában megjelent két fordítását, amely szinte észrevétlen maradt, pedig az *Odi et amo*-é talán nem rosszabb a vele egy évben megjelent két másiknál:

Gyűlölök és szeretek. Hogy mért teszem ezt, ugye kérded.
Mit tudom én. Így van: érezem és öl e kín.

A másik pedig, a LXXIII. versé, alapelvei miatt nevezetes, mint alább kitűnik, a magyar Catullus-fordítások történetében:

Ne tégy senkivel jót — ne higyj senkiről jót.
Semmiért sincs hála — mitsem ér a jótett.
Sőt még bánt is téged — sőt még árt is néked.
Engem sem bánt senki jobban — ádázabban,
mint akinek én egyedül — én egyetlen jóbarátja voltam.

Szólni kell a kötetnek egy szándékán felüli, bár összeállításának vezető szempontjából önként adódó jelentőségéről is: az eddigi legjobb bevezetés Catullus magyar irodalmi recepciójának történetébe. Baltavári Jenő siralmas disszertációja (Catullus a magyar irodalomban, Léva 1907) és Adamik Tamás másfél lapnyi áttekintése (Catullus versei, Auctores Latini XV., Budapest 1971, 22—23) csak két felkiáltójel, amely a feladat létezésére és megoldatlanságára figyelmeztet. De a kötet megjelenése magában is jelzi a tárgy aktualitását és szinte provokálja a kísérletet a költő hazai sorsának felvázolására.

Ez persze aligha merül ki Catullus-idézetek vagy -reminiszcenciák regisztrálásában, mégcsak nem is feltétlenül szükséges érintenie azokat, míg közvetlen forrásuk nem tisztázott. A történet — a XV. századi latinul író humanisták után — igazán csak a felvilágosodás korában folytatódik,[1] egy meglepően rövid és halvány fellángolással, amelyet

[1] Mint tényt természetesen érdemes számon tartani, de a fentiek értelmében csak perifélikusan tartozik Catullus magyar irodalmi befogadásának, egyáltalán a költő hazai ismeretének történetébe néhány XVII. századi fordítás egy-egy versének néhány soráról. Kérdéses, hogy a fordítók kezében volt-e valaha Catullus-kötet, vagy pedig idézetgyűjteményből ismerték a fordított sorokat, esetleg még úgy sem, hanem egy egészében lefordított műben már idézetként találták. Az előbbire példa Foktövi János váci prédikátor néhány sora (RMKT XVII. sz. 8, 172):

Ne harcolj, jó leány, ollyan vőlegénnyel igen te,
Ne bánjad az atyád, az kinek ő maga ígért,
Ő az atyád s az anyád, engednöd kellene néki,
Te szűzességöd nem csak tied, része szüléké,
Harmad része anyádé, más harmad része atyádé,
Harmad része tied, ne harcolj két szüled ellen,
Mert mivel ők bírtak, adták veled öszve veiknek.
(LXII. 60—66)

A másikfajta Catullus-idézés példája Szentgyörgyi Gergely könyve: Elmélkedések az örökké-valóságról, Pozsony 1643, amely Drexel Jeromos *De aeternitate considerationes* c. művének fordítása, s ebben találta, ebből fordította le az alábbi sorokat (RMKT XVII. sz., 9, 635):

A' Nap le-mégyen, 's meg fel-jő;
Mi éltünkben ninch olly erő:
Mert, ha egyszer föld-alá száll,
Örökké chak egy éjet hál.
(V. 4—6)

Ezek és nyilván még létező hasonlóak aligha tarthatók számon, mint annak dokumentumai, hogy Catullusnak szerepe volt a magyar irodalomban. — A vonatkozó adatokért *Stoll Béla*nak tartozom hálás köszönettel.

az első magyar fordítások jeleznek. Ebben a világirodalom valamennyi hangját magyarul kipróbálni igyekvő korban, amelynek nemcsak formai kísérletező kedve volt, hanem újfajta lelki érzékenysége is, merült fel először a magyar költészet catullusi hangjának igénye. Az első láng azonban hamar kilobbant, a magyar irodalomnak és szellemi életnek nyolc dús és csodás termésű évtizedében az említett elszórt és jelentéktelen fordítmányok mutatják a költő iránti figyelem szinte teljes elsorvadását, s e figyelem fő irányát is: mint már Rájnis és Csokonai, mindhárom e korszakbeli fordító a XIII. verssel próbálkozott, az anekdotikus és helyzetdal-szerű, nem a lélek vulkánjait feltáró Catullus-költészet példájával.

Az érdeklődés újjáéledése az 1870-es években többirányú és többértelmű volt. Az akkor kibontakozó önálló magyar klasszika-filológia első eredményeinél (főleg Ring Mihály kézirat-kutatásaira érdemes utalni) érdekesebb a fordító tevékenység hirtelen megélénkülése, ami Catullusszal — és nemcsak ővele — kapcsolatban alapvető elvi ellentéteket is felszínre hozott, a két póluson egyfelől a többnyire modern dalformával kísérletező, Arany Barine-fordításának nyomában járó Csengeri, másfelől a későbbi viták során sajnálatosan gyakran elhallgatott formahű Arany-fordítások késői sorozatát folytató, a «Klasszikusok körmönfont fordítása (Igaz jó magyarsággal)» csúfondáros tanulságait megszívlelő Thewrewk munkáival. Az új Catullus felé fordulás jellegére azonban jellemző, hogy mindkét póluson filológus-, nem pedig költő-fordító állt, s nem kevésbé az is, hogy pár év múlva egy másik ismert és máig tartó elvi vita egy ütközetében Csengeri volt a költői szempont prioritásának védelmezője: «ha a műfordításban e két szempont összeütközésbe kerül, . . . a philologiai hűségnek kell kapitulálnia a költői hatás előtt» (EPhK 28, 1894, 215) — példázatul arra, hogy műfordítói elmélet és műfordítói gyakorlat útjai mennyire távol kerülhetnek egymástól. Költő a kiegyezés utáni negyedszázadban változatlanul nem igen figyelt föl Catullusra.

Sem Csengeri két újabb, teljesebb kiadásban megjelenő fordítása, sem iránya említett követőinek munkái nem válhattak részévé a századforduló táján kibontakozó korszak új eleven irodalmának, hacsak azzal nem, hogy Csengeri művének 1901-ben megjelent kétnyelvű kiadása az eredeti szöveget könnyebben hozzáférhetővé tette. A megújulásra az igazi költői felfedezést megelőzően két egészen másfelől érkező jelzés figyelmeztetett. Az egyik a huszonötéves Molnár Ferencnek a Bródy Sándor szerkesztette Jövendő-ben megjelent fordítása, a Pál-utcai fiúk éveiből; szinte mulatságosan vegyül Ady most érő költői hangja (a „Még egyszer» megjelenésének évében vagyunk) a kabarédallá áthangszerelt versekbe, amelyek mégis eleven költészetet, a Petőfi—Arany epigonok «nép-nemzeti» konvencióit romboló új hangot szólaltatnak meg, igaz, hogy tíz évvel az első Heltai-kötetek megjelenése után. Mindenesetre érdemes felidézni egyet az adys és kettőt a heltais fordításokból:

S mégis — a szívem széttiportad,
Oh Lesbia, ez volt a hála,
Még dobban érted, ám közelget
Szegénynek véres, bús halála.

Nem bírna már többé szeretni,
Ha angyal lenne is belőled,
S ha ördögképet öltenél
Sem tudna elszakadni tőled.

(LXXV., a fordításban eggyéolvasztva a LXXXVII.-tel)

Azt mondja ez a lány,
Hogy neki csak én kellek,
Hogy Jupiter is kérheti,
Csak én, csak én kellek neki,
Hogy neki csak én kellek.

Ezt mondja ez a lány
És elfullad egy csókba . . .
És én felírom a szavát
Szélbe, mely lombon suhan át,
Meg a sebes folyóba . . .

(LXX.)

Ajkán gúny árad
A vádja halmaz.
Bele nem fárad,
Egyre szidalmaz.
S ontja bár rágalmát szaporán,
Ó, szeret még ez a lány!

Bizonyság? Én meg
Elmondom folyton
Gonosznak, rémnek,
Szitokkal sujtom.
Ráfogom azt is, hogy csunya, vén,
S meghalok érte, meg én!

(XCII.)

A Molnár-fordítások szintje nagyjából úgy viszonyul az ébredező új korszak költészetének legmagasabb vonulatához, mint annakidején Arankáé a kortársakéhoz. Értéke azonban nem pusztán létezésében van; nem csak jelzése annak, hogy Catullus hangot próbál a magyar költészetben. A Jövendőt a Nyugat vallotta elődjének, de ugyanebben az évfolyamában jelentek meg Szabó Endre említett Catullus-fordításai is, Csengeri és Radó még élő, sőt uralkodó stílusában: a Molnár Ferenc-féle kísérlet frontáttörés volt, ha nem is a főfronté.

A másik jelzés nem közvetlenül a költészet felől jött, mégis messzebbre mutat: Hatvany Lajos először 1908-ban kiadott könyve, a Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten, amely három német kiadása után (1911[2], 1914[3]) csak 1968-ban jelent meg magyarul Szőllősy Klára fordításában. Hatvany, a Nyugat egyik alapítója, ekkor már a költőegyéniség felszabadulásának és Ady költészetének lelkes híve, Catullus-képében — bár ki nem mondva és nem közvetlenül — mintegy az új magyar költészet programmját foglalta össze, s mikor az egész nemzetközi ókortudományt a posztulált Catullus-képhez viszonyítva méri meg, és találja könnyűnek, egyben arról is beszél, kiknek és miért nem kell az új magyar líra. A könyv Woepke professzor Catullus-kollégiumán kezdődik, s benne a csupa lényegtelent összehordó, a költészet iránt tökéletesen érzéketlen tudományoskodással maga az eleven költő, Catullus száll szembe: «Catullus nem engedi, hogy odafigyeljek a Catullus-előadásra . . .»

Nem véletlen a Hatvany-kötet megjelenési évének egybeesése a Holnap kiadásának és a Nyugat indulásának évével. Kétségtelen, hogy Catullus igazi birtokba vétele a magyar költészetben a Nyugat költőinek, elsősorban Babitsnak a műve.[2] Ő az, akinél először szólal meg százhúsz év után, sőt talán egyáltalán először a magyar versművészet legtisztább fényű hangján: a Laodameia egyik kórusában, amelybe a Diana-himnusz első négy szakaszának fordítása van beleszőve (minthogy a fordítás nem teljes, a most kiadott gyűjteménynek csak jegyzetében van rá utalás). A Laodameia 1912-ben készült, de egy példányában a négy strófa mellett Babits kéziratos megjegyzése maradt fenn: «Catullus, a vers már III. koromban nagyon tetszett» (Rába Gy., A szép hűtlenek, Budapest 1969, 105), bizonyságául, hogy Catullus újra-felfedezésének a Molnár-fordítások és Hatvany könyve megjelenéséből adódó évszámai távolról sem a kezdetet jelentik: az valóban egyidős a modern magyar költészet születésével a múlt század utolsó tizedében, a Hét megindulásának éveiben.

Babits nemcsak Catullus helyét jelölte ki a Nyugatos költészet égboltján, hanem hosszú időre fordításának alapelveit is meghatározta mind a maga gyakorlatával (néhány Catullus-fordítása a Pávatollak-ban és az Erato-ban jelent meg), mind emlékezetes elvi állásfoglalásával az akkoriban Wilamowitz érveitől támogatott „adekvát mai versforma" követelményével szemben, amelynek útját régebben Révai Miklós és Aranka járta. De az első világháború utáni idő a felszínen hosszú évekig a csend korszaka volt a magyar Catullus számára is (az Erato Bécsben jelent meg); az életet először a Mikes Lajos szerkesztette Halhatatlan szerelem című antológia Szabó Lőrinctől származó fordításai jelezték 1930-ban, és talán nem kisebb jelentőséggel Füst Milán 1928-ban a Nyugat-ban közzétett Catullus-drámája, a nagy költő Catullus-élményének és egy önkényességében is jogosult új Catullus-látásnak a megfogalmazása. Az újabb reneszánsz kezdetének időpontját meglepő pontossággal lehet meghatározni: 1938. Meglepő, mert különböző pontokról induló utak metszették itt egymást. Ebben az évben jelent meg Illyés és Dsida néhány fordítása, amelyben Catullus egy-egy számukra lényeges aspektusát vették birtokukba, ekkor a húszéves Devecseritől az első teljes formahű Catullus, mellette az eredeti szöveggel, s előtte a magyar Catullus-filológiának századunkban első jelentősebb megnyilatkozása, Kerényi Iter Catullianum című tanulmánya. Rónai Pál, Kardos László és Radnóti nagyjából egykorú fordításai ugyanennek az elsősorban Babitstól induló hullámnak a verései.

[2] *Devecseri Gábor* Hatvany Lajos egy emlékezésére hivatkozva azt írja (Lágymányosi istenek, id. kiad., 338—339), hogy Ady a Sappho szerelmes éneké-t Catullus latin verziójából készítette Hatvany szóbeli fordítása alapján. Ez biztosan tévedés: «az őszi fűszálnál fakóbban» megfelelője nincs meg Catullusnál, és ez vitathatatlanul bizonyítja, hogy az Ady-vers a Sapphó-szöveg — ha nem is az eredeti — alapján született, ahogy ezt egyébként maga *Hatvany* is megírta (Ady. Budapest 1974,[2] 472—473). Közvetve így is van szerepe a magyar Catullus-ismeret történetében, egyrészt Hatvany személye miatt (aki 1909-ben, mikor Ady Sappho-éneke a Szeretném, ha szeretnének című kötetében megjelent, a Nyugatban közölte Sapphó-tanulmánya magyar változatát, s eredetileg ehhez kérte a fordítást Adytól), másrészt a választott formai megoldás miatt, amiről alább még szó lesz.

Az volt természetesen Devecseri fordítása is, Babits fordítói alapelveinek klasszicista tisztaságú megvalósítása, amihez filológus-edzésen gyakorolt, másoktól alig érzékelt verstani finomságokra is érzékeny füle segítette. A formahűség elve Babits óta eleve adott volt. Gulyás Gábor 1936-ban Debrecenben kiadott, 32 modern versformákban visszaadott darabot tartalmazó fordítás-kötete másodrendű Csengeri-epigonnak legföljebb bibliográfiai adatként számontartandó munkája. De éppen a metrumhűség elvének diadalát jelentő Devecseri-fordítás előszavában vetett fel Kerényi fentebb idézett fordítása egy másik, korábban fel sem merült lehetőséget. Mint az *Odi et amo* fordítása tanúsítja, nem volt elvi ellensége a metrumhű fordításnak, de nem ismerte el egyedüli lehetőségnek. A vele szembeszegezhető másfajta megoldást azonban nem hangulatában egyenértékűnek vélt modern forma keresésében látta — erre vonatkozólag egyetértett Babits-csal —, hanem legalábbis esetenként olyan ősibb versformában, amely a fordított mű leglényegesebbnek ítélt aspektusához illik és közelebb hozza azt a magyar olvasóhoz, mint az antik időmértékes verselés. Catullus esetében, ahogy maga írta, «az itáliai költészet hellénizálatlan, ritmikus formáját megközelítő próza — mint a halottsiratás jajveszékelése» volt számára ez az adekvát forma. Talán érdemes itt megjegyezni, hogy lényegében erről volt szó az Irodalmi Újságban 1967. július 1-én megjelent, egészében elhibázott cikkében is, mikor Devecseri Homérosáról írva a hexameter helyett a szerb hősénekek még élő előadásainak formáját ajánlotta a mai magyar Homéros-fordító figyelmébe. Mindez következetes folytatása volt kezdeti viszolygásának Babits abszolút formahűség-elvétől (vö. EPhK 42, 1918, 267—268), amelynek klasszicizmusa 1938-ban nyilván még inkább ellentmondásra ingerelte.

A forma kérdésének elvi vitájában azonban Kerényi nem vett részt, s fordítói hozzászólása észrevétlen maradt, a benne felvetett javaslattal kapcsolatban máig sem hangzott el állásfoglalás, sem ellene, sem mellette. Ugyanez volt a sorsa az Ady Sapphoversében felmerülő javaslatnak is, vagyis a «megfelelő modern forma» helyett a fordító költő-egyéniségéhez, hangjához legjobban illő forma szuverén alkalmazásának, amit — a maga szintjén — végeredményben Molnár Ferenc is választott, de ami természetesen eleve csak azok számára járható út, akiknek költői hangja meghallgatásra érdemes, különben Faludy György felé vezet. Úgy látszott tehát, a forma kérdése a költő-fordítók között eldőlt a metrumhűség javára, ami Babits után háromnegyed századon keresztül uralkodó alapelvvé lett. Vita, a XVIII. század végének prozódiai vitáihoz hasonlóan, csak arról volt, hol van a határa ennek a metrumhűségnek. A — nem Catullus kapcsán — felújuló elvi összecsapások ekörül folytak, s a gyakorlatban a szinte egyértelműen elítélt „megfelelő mai forma-keresése" és a metrumhűség mellett nem merült fel más megoldás, bár egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a metrumhűség határainak tágítása már az alapelv kétségessé válásáig jutott, és Devecseri a késői Babits-fordítások klasszicizmusának (Rába, i. m. 191 sköv.) kiteljesítőjeként haladva tovább az antik forma magyar visszaadása tökéletesítésének útján, a hatvanas években az iskoláját képviselő Horváth István Károllyal, egy már-már tarthatatlan állás védelmének reménytől nem táplált s annál erősebb fanatizmusával, egyenesen provokálta a vagy-vagy feleletet: a maga igazságának elismerését, vagy egy elvileg is megfogalmazott, nem fél-, hanem valódi, életképes alternatíva gyakorlati megszületését. Az első válasz Vas István említett 1977-es fordítása, de a két versből egyelőre nehéz eldönteni, valóban új, a mai magyar költészet gyötrődve keresett nyelvének vagy nyelveinek kiküzdéséért folyó harc fegyvereként is használható fordító-elv megjelenéséről, vagyis az Ady-féle javaslat elfogadásáról van-e szó, vagy rögtönzésről, amelynek szülője nem megfogalmazható konkrét elvi álláspont, hanem pusztán valami negatívum: a klasszicista béklyónak érzett metrumhűség tagadása. A legutóbbi négy évtized magyar Catullusa, ahogy ezt a mostani kötet és a korábban megjelent új kiadások is tanúsítják, mindenesetre Devecseri fordítása lett, mert a Nyugat harmadik generációjának élő költői nyelvén szólt, mert költő kezéből került ki, aki húszévesen és — mint láttuk — egyébként is az idők teljességében találkozott Catullussal.

A fordítás Devecseri első együttműködése volt Kerényivel, és Catullust nemcsak az új átültetés és a mellette álló, akkor még sokak számára élvezhető latin szöveg tette a felé megnyíló magyar szellemi kultúra részévé, hanem a Kerényi-tanulmány is, amely a fordításnál alig kisebb igényű kísérlet volt Catullus számunkra aktuális költői világának feltárására. Nagy kár, hogy a tanulmány hangnemének néhány furcsaságán fennakadva iróniázó Halász Gábor, a kötetnek egyébként legfinomabb fülü kritikusa (Nyugat 1938, II. 216—219), nem érezte meg benne a tudományt Hatvany egykori követelésén messze túlmenően az eleven szellemi élethez közelítő, a magunk *hic et nunc* Catullusát kikövetelő újat, amit filológus-tudás és egy költő-egyéniség megragadásának képessége együttesen jelentett. De Kerényi Catullus-képe, ha tagadhatatlanul csak egy volt is a sok lehetséges közül, vitathatatlanul érvényes és időszerű volt, s nem kis hatású költők és tudósok kö-

zött egyaránt, mint a Catullusról való gondolkodás új lehetősége, és mint egy másik, nálunk még szinte felfedezésre váró Catullus bemutatása a korábban már felfedezett helyzetdal-költő, klasszikus álmok közvetítője és politikus mellett.

Jórészt ennek a tanulmánynak, közvetlen és közvetett hatásának az eredménye az, hogy nyomában csaknem évszázados némaság után (amelyet csak Balogh József kis tanulmánya tört meg 1927-ben) az ókortudós és esszéista érdeklődés is kezdett lépést tartani a költőivel — ritka jelenség a múlt félszázadban ókori költővel kapcsolatban. A Kerényi-körben még a háború alatt született tanulmányokhoz — a legszebbet maga Devecseri írta 1942-ben «Amor első szenvedője» címen — a világháború után szinte a szellemi élet önmagához térésének pillanatában újak kapcsolódtak, Borzsák István (Ant. Tan, 2, 1955, 233—8), majd elsősorban a fiatalon meghalt, nagytehetségű Horváth István Károly jóvoltából, s ha nem is az övéhez hasonlítható szinten és igénnyel, azóta is megszakítatlanul eleven a költővel való foglalkozás a magyar ókortudományban. Józserével Catullus az egyetlen antik költő, akinek szeretete és tanulmányozása az elmúlt félszázad magyar ókorkutató generációit valóban összeköti, akinek megértésére való igyekezetben valóban szerves folyamatosság van a magyar kutatásban, Marót Károlytól és Kerényitől napjainkig. Igaz, jelenleg a tudomány itt is inkább az örökség ápolására szorítkozik, mint gyarapítására (ennek nem lebecsülendő teljesítménye az Auctores Latini említett teljes Catullus-szövege az Adamik Tamástól összeállított kommentárokkal), de *mutatis mutandis* ez a helyzet az irodalomban is: a költő alakja fénytől besugárzott, de mozdulatlan, mióta Devecseri 1957-ben leírta róla: «Ha fél ezredévvel ezelőtt azzal a veronai könyvecskével baj történik, a veszteség az európai lírai költészetnek nem valami erecskéjét — ütőerét vágta volna el.» Ennek a véleménynek a vállalása az új kötet is, és — bár véletlen is lehet, hogy az első antik kötete a Lyra Mundi sorozatnak — távolról sem esetleges állomás a költő magyar recepciójának sajátos történetében.

Mert ez a történet — amelynek vázlatát természetesen a hatások változatos formáinak kinyomozása, főként pedig folyamatának beállítása egyrészt Catullus európai utóéletének, másrészt az antik irodalmak hazai szerepének tágabb keretébe teheti csak igazán reálissá — eléggé rendhagyó, ha például Homérosénak, Sophoklésénak, Vergiliusénak, Horatiusénak, vagy akár az alig ismert Sapphóénak a viszonylagos folyamatosságával hasonlítjuk össze. Elképzelhetetlen, hogy az idézett Devecseri-mondathoz hasonlót nálunk bárki is leírt volna a századforduló előtt: Catullus költői felfedezése vízválasztó — persze nem az egyetlen — régebbi és modern magyar költészet között. Kreatív megismerésének kezdete feltűnően késői, folyamata eszméltetően szakadozott, mert szinte egymaga meghatározza, mi *nem* volt a magyar költészet, s diadalmenetben való bevonulása irodalmunkba a századfordulón egyedülálló sorsa az ókori klasszikusok között. Ma aligha van antik lirikus, aki nála közelebb állna hozzánk, és színeinek sokaságából talán jutni fog felfedezésre érdemes azoknak is, akik ezután jönnek. Az új kötet, 23 000 példányos kiadásával, mindenesetre régit és újat egymással szembefordító emlékműként áll majd a Catullushoz vivő úton, az úton, amely szükségképpen oda is elvezet, hogy a veronai költő *Catullus noster*, a mi Catullusunk legyen.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

HEGYI GYÖRGY

CAESAR MAGYARUL

(MEGJEGYZÉSEK SZEPESSY TIBOR FORDÍTÁSÁHOZ)

A Magyar Helikon «Bibliotheca Classica» sorozatában egy kötetben jelentek meg (1974) Iulius Caesar *Feljegyzései a gall háborúról* és *a polgárháborúról:* Szepessy Tibor, illetve Ürögdi György 1964-ben, ill. 1966-ban napvilágot látott fordításai (Tegyey Imrének a tárgyi tudnivalókat ügyesen marokra fogó utószavával). Szepessy a maga fordítását jelentős mértékben átigazította. Az már az első változatból nyilvánvaló volt, hogy szenvedéllyel készült munka fekszik előttünk, hogy a fordítónak határozott és pozitívumokban gazdag elképzelése van arról, hogy milyen is egy jól megformált szöveg (Ürögdi fordítása, sajnos, nem kelti ezt a benyomást); most, két szövegét egymás mellé ha tesszük, fordítói törekvései nemcsak eredményükben, hanem irányultságukban is jól megfigyelhetően kirajzolódnak, s reflexiókra csábítanak.

Sz. magyar szövegét mindenekelőtt a luciditás jellemzi. A hadjáratok indokai, előkészítésük, Caesar megfontolásai, a gallok-germánok szándékai, az élelmezési gondok, a diplomáciai lépések, csapatmozdulatok, terepek — mindez világosan áll az olvasó előtt, tiszta, határozottan körvonalazott rajzként, amire csak az a fordító képes, amelyik nem a latin kifejezés szótári megfelelőin indul el, s választja ki a közvetlen szövegkörnyezet figyelembevételével legvalószínűbbnek tetszőt, hanem meglátja a szavak mögött a velük ábrázoltat, s *ezt* fejezi ki magyarul.

A kép csak néhol veszít élességéből. Van hogy ez a latin szövegre megy vissza. Hogy azután magára Caesarra-e vagy későbbi szöveggondozókra? — úgy tűnik, Sz. inkább Caesar rovására dönt. A második könyv így kezdődik: *Cum esset Caesar in citeriore Gallia in hibernis* — ez tarthatatlan, hiszen az első könyv azzal zárult, hogy a legiókat a sequanusok földjén telelteti. Az *in hibernis*-t mint naív betoldást törlik, vagy kiegészítik azzal a tudós betoldással, hogy *legionesque essent collocatae*. Node ezt az előbb már mondta Caesar; miért «hogy mindent kétszer mond, kétszer mond?» A továbbvivő mozzanat itt csak az ő tartózkodási helye: ott kapja a híreket a belgákról, s állít fel két újabb legiót. Lehet azonban úgy is gondolni, hogy az ókori olvasónak messzebb volt az első könyv vége, mint a mainak; mi a másik lap aljára pillantunk, neki ki kellett tekernie egy másik tekercset: így már indokoltabb, hogy Caesar felidézze, hol is hagyta abba. Sz. mindenesetre ezt a tempósabb, az elbeszélés módját megadó, inkább négy szóval több, mint kettővel kevesebb szöveget választja. Néhol azonban jelezni kellene valahogy, ha a szövegkritika interpolációra gyanakszik. Pl. az I 1 második bekezdésénél, amelyben ráadásul, a hozzáfűzött jegyzet szerint, «Caesar nem egyetlen földrajzi tévedésé»-vel találkozhatunk; holott Aquitania eltájolását még korai szövegváltozatról is, nemhogy Caesarról, nehéz feltételezni.

Ugyanitt az első bekezdésben bizonytalan tartalmúnak látszik az a képzet, melyet a «provinciánk polgárosult jogrendje» *(cultus atque humanitas provinciae)*, ill. «a lélek túlfinomodása» *(effeminare animos)* kifejezések keltenek (az 1964-es szövegben: «gazdaságilag és erkölcsileg fejlett provinciánk», ill. «kényelemszeretővé teszi az embert»). Ha a «polgárosult» megfelel is a *cultus*-nak, azon e helyütt «civilizációt» értve, a «jogrend» túl speciálisnak látszik a *humanitas* visszaadására, ha azon műveltséget, az enciklopédikus tudnivalókon túlmenő, de azt is, alapul, magában foglaló kultúráltságát értjük az egész életvitelnek. — Hogy az importcikkek élvezete, köztük nem utolsósorban a boré, túlfinomítják-e (az egyébként csak finom? vagy durva?) barbár lelket? . . . Csak az elpuhulástól féltek (vö. II 15; IV 2).

A fordításra azonban nem ezek a helyek jellemzőek, hanem, ellenkezőleg, a rajzolt kép jó áttekinthetősége, a fogalmak *clare et distincte* kezelése. De kárba veszne a helyes értelmezés, ha Sz. nem volna igényes és fáradhatatlan a megfelelő magyar kifejezés meglelésében. Szókincse zavarbahozhatatlanul bőségesnek tűnik, sosem érezzük, hogy voltaképp többet, vagy kevesebbet, vagy kicsit mást szeretett volna mondani; mondat mondat után természetesen és könnyedén gördül. (Néha már-már túl gördülékenyen is. Az olyan kifejezéseknek, mint «megszilárdítják a szomszédaikhoz fűződő békés és baráti kapcsolatokat" I 3, vagy az I 14-ben: «egy pillanatig sem kétséges előtte», «élénken élnek emlékezetében», «játszva foganatosíthattak volna megfelelő óvintézkedéseket», «fátylat borítani a régi sérelmekre» — az ilyen kifejezéseknek, ahol már az első szó magától felidézi a következő hármat, nincs kellő «húzásuk».)

S Sz. nem éri be a keze (kezünk) ügyébe eső többnyire ízetlen szókinccsel és lompos szerkezetekkel. Valami fűszeresebbre, kalóriákban és vitaminokban dúsabb kifejezéskészletre vágyik és talál is rá. Ha teheti, a szinonimák közül azt választja, amely a *ritka* vagy a *régies*, a *népies* vagy a *választékos* minősítés határán mozog, kicsit innen, néha kicsit túl, mindenesetre a köznyelvnek abból a rétegéből, amit ha már nemigen használunk is, de meg sem ütközünk rajta; úgy paprikázza, hogy érezzük: van íze; de nem kell huhognunk és köhögnünk tőle.

Mondatainak ívük van, lejtésük, dinamikájuk; nem kell három aki-n, ami-n, amely-en átbukdácsolnunk, hogy a végükre érjünk. «Nyelvük, intézményeik és törvényeik különböznek» — írta 64-ben (I 1). Nem volt ez rossz; lapidáris -- gondolhatta az olvasó —, egy kicsit feszes és szigorúan pattogó, de milyen legyen egy hadvezér, aki ír? «Mindhárom különbözik egymástól — olvashatjuk most —, más a nyelvük, mások az intézményeik és törvényeik.» Már bevallhatjuk: az első változat mégiscsak kurtára sikerült, egy liter kellemetlenül fölös levegőt hagyott gyanútlanul teleszívott tüdőnkben; az új változat tempója megkímél ettől. Vagy vegyük ezt: «Végefelé járt a nyár, s noha ezen a vidéken . . . korán szokott beköszönteni a tél, Caesar Britanniába készült, . . .» (IV 20) — csudálatosan jó helyre vannak téve a fájdalmasan rímelő évszaknevek, s a velük záródó két mondatot könnyedén és súlyosan tartja egyensúlyban a három hatalmas szó: *Caesar*

Britanniába készült; s zenéje van e mondatnak: a második bizonytalan fenyegetéssel emelkedik, s a végén már egy regiszterrel feljebb süvít a *tél*, s a tél-ben a tengerkavaró szél; a harmadikban egy férfi áll a parton, a mondat melankóliája nem oldódik, de ő «*siccis oculis*» nézi a vizet, a ködbe vesző túlpartot, s a ködön túl ki tudja, mi vár rá . . . Vagy a hetedik könyv nyitó szavai: «Mikor Gallia-szerte elcsitult a harci zaj» — ez a fejezet *el van kezdve*, egy jambikus trimeter rövid dobpergése figyelmeztet, hogy a formátlan és híg köznyelv utcájáról most a próza házába lépünk.

Ennek az igényes és sikeres fordítói törekvésnek az eleven szókincsű és jól hangzó magyar mondatokra, megvan a maga ára, s el lehet gondolkodni azon, hogy nem túl nagy-e: veszélyezteti a stílus Caesar-i jellegét. Caesar magyar szótára úgyis, szükségképp, bővebb, mint a latin, az igéket például többnyire sokféleképp kell fordítani, hiszen (mondjuk a gyakori *cognosco* esetében) nem lehet minden tárgyat csak az egyik vagy csak egy másik megfelelője mellé kényszeríteni magyarul. De ha e szókincset még ezen túlmenően is bővítjük, akkor túl sok lesz a szín, az lesz a benyomásunk, hogy Caesarnak nem volt mindegy, hogy az ellenség *tudomást szerzett*-e előnyomulásáról vagy *megneszelte* (I 22), vagy hogy valaki *lóra* pattan-e vagy *paripára*. Persze hogy Caesar minden finomságát ismerte a hírszerzésnek, s tudjuk azt is, hogy kitűnő lovas volt (pl. *Plutarchos*, Caesar 17). De ha az ő megkülönböztetéseit mi még tovább ágaztatjuk, akkor egy kicsit más Caesar fog előttünk állni, másként megosztott figyelmű, másként szelektáló pillantású. Legtöbbször alig vehetni észre ezt a kis plusz színezéket, alig találjuk meg összbenyomásunk forrásait. Nézzünk néhányat. «Anyanyelvén kelta, a miénken gall a neve» (I 1): a Caesarén *(ipsorum lingua . . . nostra . . .)* túlmenő megkülönböztetés csöpp érzelmi többletét, ami az «anyanyelv» (egyébként későközépkori fogalom) és a «nyelv» között mutatkozik, szóvá tegyük-e? Jó; ne tegyük. De van itt egy pontnyi pontatlanság, legalábbis szokatlanság is, hiszen az anyanyelvet az idegennel, de nem a *mi* anyanyelvünkkel szoktuk szembeállítani. — Kicsit lejjebb: «tőszomszédai a Rhenuson túl lakó germánoknak» *(proximique sunt Germanis . . .)* Tőszomszéd — kitűnő szó. A köznyelv azonban nem használja. Csak tréfából neveznénk szomszédunkat tőszomszédnak, s kérdés, annak-e, ha a Duna túlsó partján lakna. A tőszomszédok: Péter és Pál. Tegyük szóvá? Jó; ne. Kicsit lejjebb azonban a már említett «polgárosult». Az ÉrtSz ugyan nem utalja semmilyen stílusrétegbe, de beléevődtek a reform- és kiegyezéskor ízei (irodalomtörténész is Aranynál értette félre, civilizálódott helyett kapitalizálódottnak). Az I 2-ben: «a nép aprajával-nagyjával» *(cum omnibus copiis)* — megint nagyon jó, de megint kedvesebb-kedélyesebb, mint Caesar (s megint A fülemülét asszociálja, bár ott «a két ház, kicsinye, nagyja»). Lejjebb: «csak korlátozott területen kalandozhattak»; telitalálatnak tűnik e nomád múltunkat idéző szó, de végül is nem nagyon fér össze hozzá fűződő képzeteinkkel, hogy egy nép a saját szűkös határai közt kalandozzék. Ez meg egy kicsit jánosvitézes: «az ok nélküli félelem pedig nem kenyerük» *(neque sine causa timendum putaret* I 14). Ez meg egy csöppet jókaisan huszáros: «megsarkantyúzta paripáját, az ellenség sorai közé vágtatott, és szintén hősi halált halt» *(incitato equo se hostibus obtulit atque ⟨item⟩ interfectus est* IV 12). «Vitézi helytállás» (II 33): Zrínyi (~ resolutio) és Arany (~ voltomat). I 7: «megparancsolta, hogy az egész provincia területén állítsanak ki annyi katonát, amennyit csak lehet» *(provinciae toti quam maximum potest militum numerum imperat)* : a *kiállít* igének ezt a jelentését sem minősíti külön az ÉrtSz, de példái is (egy népdal és egy Arany-citátum) arra mutatnak, hogy a minősíthetés határán jár a szó; nem először kell a köznyelv paszszív perifériájáról vett kifejezésnél egy pici pontatlanságra is gyanakodnom (ami talán épp a nem-sokat-használtságból fakad): úgy rémlik, hogy nem területen, hanem a terület, értve ezen lakosságát, állítja ki a katonaságot; ahogy Kecskemét is kiállítja nyalka verbunkját . . .

Ezekkel az árnyalatokkal túlsok szín, íz, érzelem, kedély kerül a szövegbe, némi hajlam egy kis bőbeszédűségre, nagyotmondásra, dramatizálásra — így nem lehet meghódítani Galliát! ahhoz ridegebb ráció kell.

Hasonló veszélyt, a Caesar gondolkodásmódjába való beavatkozását rejti sokszor a mondatok átközpontozása. A főmondat nemegyszer egy döntés vagy annak alapja, s nem mindegy, hogy maga Caesar hogyan motíválja. A jó hangzásra való törekvésből fakad a sok -va-ve-ván-vén végződés kerülése, s így a participiumok átalakítása állítmánnyá. Ha azonban önálló vagy mellérendelt mondatok lesznek belőlük, akkor elveszítik azt a határozói értelmüket, ami eredetileg az állítmányhoz kapcsolta őket: a szöveg szétesőbb lesz, a kapcsolatok lazábbak, az egész jelleg elbeszélőbb. Pl. a IV 4-ben germánok kelnek át a Rajnán. A IV 5 így folytatja: «Caesar értesült az eseményről. Nem bízott az ingatag jellemű . . . gallokban, és úgy vélte, egyáltalán nem szabad rájuk építenie. Valóban, a gallok közt az a szokás, hogy . . . az utasokat . . . faggatóra fogják . . . aztán az így hallott mendemondák hatására nagy horderejű határozatokat hoznak."

A latin: *His rebus Caesar certior factus et infirmitatem Gallorum veritus, quod sunt ... mobiles ..., nihil his committendum existimavit. est autem hoc Gallicae consuetudinis*, hogy kifaggatják az utasokat-kereskedőket, pont. *his rebus atque auditionibus permoti de summis saepe rebus consilia ineunt* ... Vagyis: mivel Caesar egyfelől megtudta, hogy a germánok mozgolódnak, másfelől mindig is tartott a gallok ingatagságától, ezért most jónak látja, hogy különösképp szemmel tartsa őket. (Mert e két tényező önmagában még nem volna veszélyes), van azonban a galloknak egy rossz szokásuk: a mohón és ellenőrizetlenül gyűjtött hírekből csak azt hallják ki, ami rebellis hajlamaiknak megfelel (várható tehát, hogy e harmadik tényező robbanóeleggyé hozza össze az első kettőt) — úgy érzem, hogy e parafrázis betoldott határozó- és kötőszavai, a Caesar-i mondatszerkesztésben kirajzolódó gondolatmenetet tekintve, nem önkényesek. Az összefüggések felől Sz. fordításában sincs kétség, épp csak a hadvezéri agy működését nem látjuk az írásjelek és a kötőszó máshová kerülése folytán.

Egy másik példa: A VII 2-ben ... *profitentur Carnutes se nullum periculum communis salutis causa recusare, principesque ex omnibus bellum facturos pollicentur, et ... iure iurando ... sanciatur, petunt ... ne facto initio belli ab reliquis deserantur.* Sz. fordításában: «... a carnusok bejelentették, hogy ... bármilyen áldozatra készek, hajlandók ... elsőként megkezdeni az ellenségeskedést. Volt azonban ... egy kérésük: ... esküdjenek meg ... hogy nem hagyják őket cserben ...» Mi a különbség? Caesarnál a carnusok a maguk állásfoglalását három pontban terjesztik elő, egy mondat keretében, két «és»-sel kapcsolva. Sz. két-mondatos, ellentétes-kötőszavas megoldásában a harmadik pont nem csatlakozhat ilyen egyszerűen az első kettőhöz: ha egy népcsoport felajánlja életét és vérét a közös szabadságért, ezt a nagyszerűséget és nagyvonalúságot csak megszorítani lehet minden továbbival, csak feltételhez kötni, s ez kicsinyes dolog, ez a mondottak után *azonban* van, ehhez egy új mondattal kell nekifohászkodni. Hogy a gallok ezt így gondolták-e? — nem hiszem. Mindenesetre Caesarnál ennek nincs nyoma, nála a harmadik pont mint információ egyenlő rangú a másik kettővel; szövege — *a fordításhoz képest* — illúziótlan és objektív, a carnusok lelkének ez a finomsága őt már nem érdekli. A hatalom mesterségének mondattanában néha az a *de*, ami nekünk *és*, és néha az az *és*, ami nekünk *de*.

Talán nem is olyan érdektelen ez. Hogyan működik egy hadvezér (s nem egy kávéházi konrád) agya, s még inkább: egy politikusé. A dolog, természeténél fogva, kicsit idegen tőlünk. Idézetként olvasom egy folyóiratban: A politika az existenciák tudománya. Hát igen, így is elég magvas ... Régebbi magyar (s idegen nyelvű) fordítások gyakran nevezik címükben a gall háború történetének vagy emlékiratoknak a *Commentarii*-t, Szepessy 64-es címe: A gall háború. Arra látszik mutatni ez, hogy hiába nyilvánvaló, ókori nyilatkozatokból, hogy más a «feljegyzések», mint a «története», hiába tudjuk jellemezni is, egymással szembeállítva, a két műfajt — lelkünk mélyén azért csak történetének tartjuk a *Commentarii*-t is, olyannak, ami még nincs megretorizálva s teletüzdelve képtelen hazugságokkal (ahogy a különbséget, az ehhez a kérdéshez összeállított ókori nyilatkozatok alapján, gondolni lehet). A különbség talán mégis mélyebben gyökerezik, mint a «cifrázza — nem cifrázza», «bő lére ereszti vagy sem» lehetőségei közti, mintegy tetszés szerinti választás. A fő különbség talán mégsem az, hogy a feljegyzések írója nem egy stiliszta, mint a történelemíró (hisz ez épp Caesarra nem áll); inkább az, hogy a történetíró nem politikus. Persze lehet az, s ha nem, akkor is bírhat az egyik lukianosi fő kritériummal: a politikai érzékkel. Ez az első fontos vízválasztó. A második a helyzetből fakad: mennyire láthatta át, tarthatta kézben az eseményeket, s így mennyi lesz szövegében a biztosnak és a csak kikövetkeztethetőnek vagy sejthetőnek az aránya. (Harmadiknak talán a «távlat» nevezhető: egy életrajzilag fontos lépés történelmileg bizonyulhat érdektelennek is, jelentősnek is.) Caesar stílusának jellege, feszességes, gyors és erős sodra, szókincsének és szerkesztésének sajátságai errefelé erednek, túl műfajon és stíluson.

Szepessy Tibor kitűnő fordításában olyan tendenciákat véltem megfigyelni, amelyek egy kicsit elbeszélővé, egy kicsit stilizálóvá, egy kicsit «történelemírássá» oldják és színezik a szöveget. Nem az események körvonalai, hanem az íróé lesznek valahogy bizonytalanabbak. Mondatai mint magyar mondatok szépek, hozzájuk képest Caesaréi kemények, kopárak, ridegek. De Cicero Brutusa nemcsak *nudi*-nak és *recti*-nek, hanem *venusti*-nak is mondja a *Commentarii*-t. Talán ha megújított figyelemmel olvasnánk szövegét — amihez az általam ajánlott szempont nyilván csak az egyik lehetséges —, akkor stílusának még ez a *venustus* volta is előtűnne, megejtő báj és kedves kecsesség; az, hogy az ősanya, Venus is ott állt ihlető jóindulattal a Feljegyzéseit író Caesar mellett. Ki tudja?

VISY ZSOLT

MEGJEGYZÉSEK VALERIA VÉDELMI RENDSZEREINEK KÉRDÉSÉHEZ

A közelmúltban látott napvilágot Soproni Sándor könyve, amely Valeria védelmi rendszereivel foglalkozik.[1] A szerző igen nagy feladatra vállalkozott. Pannonia történetének, azon belül is Valeria hadtörténetének talán legproblematikusabb korszakát dolgozta föl, azt a korszakot, amelyre nézve forrásaink igen szűkszavúak, alig áll rendelkezésre feliratos anyag, és éppen ezért sokszor ellentétes nézetek alakultak ki egy-egy kérdés kapcsán. A szerző azonban nemcsak a korábban meglevő több-kevesebb adatot kísérli meg új rendszerbe foglalni, hanem elsősorban saját, több évtizedes régészeti kutatásai alapján fejti ki gondolatait.

A Duna-kanyarban kiépített római határvédelmi rendszer ugyan korábban is a viszonylag alaposabban kutatott pannoniai *limes*-szakaszok közé tartozott, de Soproni S. fáradhatatlan igyekezete révén immár a legjobban ismert szakasznak tekinthető. Gyakorlatilag alig lehet számolni azzal a lehetőséggel, hogy Esztergom és Szentendre között újabb, *limes*-hez tartozó objektum kerüljön elő, ami a szerző elévülhetetlen érdeme.

A könyv két, nagyjából azonos méretű egységre oszlik. Az első részben a szerző a főcímben is megadott *limes*-szakaszt ismerteti, a második részben pedig Valeria tartomány különböző védelmi rendszereivel foglalkozik. A kötet több fejezete már korábban megjelent különböző szakfolyóiratokban; ezekre már reagáltak a kutatók. Soproni S. így több esetben válaszát is közölhette ezekre a megjegyzésekre. A második nagy egységre a kötet alcíme utal. Ezt nem tartom a legszerencsésebbnek, mivel — az Esztergom—Szentendre közötti *limes*-szakaszt is csak részként értékelve — végső soron egész Valeria védelmi rendszerének átfogó, koncepciózus összegezését adja a szerző. Egy erre vonatkozó főcím így jobban kifejezte volna a könyv tartalmát.

Az első részben 7 tábort és 44 őrtornyot, illetve egyéb kisebb katonai létesítményt ismerhetünk meg. Érdemes röviden áttekinteni az ezekben végzett régészeti kutatásokat. Teljesen föltárt erőd nincs, részben föltárt öt van, kettőben még nem volt ásatás. Ez sem tekinthető ideálisnak, az egyéb létesítményeknél azonban még rosszabb az arány. A kutatás részleges vagy teljes hiánya természetesen nem Soproni S. mulasztása, hiszen rajta kívül álló okok miatt nem került ezekre sor. Másrészt viszont azt is tény, hogy pusztán terepbejárásra alapozva igen kockázatos dolog a különböző létesítmények építési idejéről, alaprajzi sajátságairól nyilatkozni. Tudjuk, hogy Pannonia *limes*-e mentén számos őr- illetve jelzőtorony épült a II., de kivált a III. században,[2] amire a szerző is több esetben utal. Mégis, a bemutatott szakaszon mindössze 4 korábbi *burgus*-ról kapunk tájékoztatást. Ennél biztosan több volt, így feltehető, hogy több korábbi tornyot építettek át és használtak a IV. században, mint az a könyvből kitűnik; ennek nyilván a feltárások hiánya a magyarázata.

A későrómai katonai létesítmények talán legfontosabb leletanyagát a bélyeges téglák alkotják. Nem véletlen, hogy Soproni S. is erre a leletanyagra alapozza következtetései nagy részét. A pontos ásatási megfigyelések fontossága már korábban kiderült a Visegrád-kőbányai őrtorony feltárásakor,[3] amely első ízben adott lehetőséget arra, hogy a Valentinianus-kori bélyeges téglák belső időrendjéről is meg lehessen valamit állapítani.[4] Az utóbbi években — elsősorban Lőrincz B. tevékenysége révén — újabb lendületet vett ennek a leletcsoportnak a kutatása.[5] Kár, hogy a szerző nem ismerhette ezeket az eredményeket munkája során. Van azonban néhány, inkább gyakorlati jellegű dolog, amelyet nézetem szerint a kutatás még nem aknázott ki kellőképpen, és ezekre itt szeretném fölhívni a figyelmet.

[1] *S. Soproni:* Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert. Budapest 1978. 231 oldal, 95 tábla.

[2] Der römische Limes in Ungarn. Székesfehérvár (1976) passim.

[3] *Soproni S.:* Adatok a Valentinianus-kori bélyeges téglák időrendjéhez. Arch. Ért. 85 (1958) 54.

[4] Vö. azonban *Lőrincz B.:* Die Duces der Provinz Valeria unter Valentinian I. (364—375). AR 15 (1976) 99.

[5] *Lőrincz B.:* Pannonische Stempelziegel I. Diss. Arch. Ser. II. No. 5. Budapest (1977), további kötetek előkészületben.

Elgondolkoztató az a tény, hogy a többnyire egy periódusúnak tartott, viszonylag rövid életű későrómai objektumokban rendszeresen 4—5, olykor még ennél is több fajta tégla kerül elő. Ez azért is föltűnő, mivel könnyen kiszámítható, hogy egy szokványos *burgus* lefedéséhez mindössze mintegy 600 darab *tegula*-ra volt szükség. Ez nem olyan nagy mennyiség, amit bármelyik téglavető műhely ne tudott volna egymagában, viszonylag rövid idő alatt legyártani. Mivel a szállítás feltehetőleg csaknem kizárólag víziúton történt, egy-egy szállítmánnyal akár több őrtoronyhoz is el lehetett juttatni a tetőfedő cserepeket, amihez természetesen ugyanannyi vagy valamivel kevesebb *imbrex* is járult. Akárhogy is történt azonban, elképzelhetetlen, hogy egy jól megtervezett, nagy méretű építési kampány idején 4—5 helyről gyűjtsék össze m i n d e n őrtorony lefedéséhez a szükséges téglamennyiséget.

Ezt a *tegulá*-k ismert méret-beli eltérései is megkérdőjelezik, mivel a tetőfedés technológiája kisebb eltéréseket megenged ugyan az egyes *tegula*-k között, a gyakran előforduló nagyobb méret-különbségek viszont már nemcsak akadályozták a munkát, hanem eredményességét is kétségessé tették.

Gondolatmenetünkből — helyessége esetén — több lényeges dolog következik:

1. Az őrtornyok építésekor csak egy műhelyből származó téglaanyag került föl a tetőre, a többi későbbi javításokból származik.

2. A bélyeges téglák nem, vagy nem mind egykorúak; szerencsés esetben relatív kronológiájuk megállapítható.

3. Teljes föltárás esetén a bélyeges téglák arányából következtetni lehet arra, hogy melyik típus fölhasználásával építették meg az objektumot, mivel kézenfekvő, hogy ebből a fajtából kerül elő a legtöbb.

Közismert, hogy a téglavetőkben nem láttak el minden egyes darabot bényegzővel, hanem időszakonként, műhelyenként változott a gyakorlat, hogy a legyártott mennyiség mekkora hányada kapta meg ezt a jelzést. A bélyeg nélküli darabok meghatározására eddig alig történt próbálkozás. Van azonban két lehetőség, amelyek egyikével mindenképpen lehet, és ezért érdemes élni. Az első az anyagvizsgálat, amellyel azonban — az anyagi, technikai bázis szűkös volta miatt — nagy sorozatok még nem mérhetők. A téglák méretadatai azonban hozzáférhetők, és még talán a töredékes darabok esetében is haszonnal lehetne alkalmazni az ezekből levonható tanulságokat.

A téglák ugyanis — a formázás és a felhasználás megkönnyítése céljából — sablonnal készültek,[6] melynek nyoma minden *tegula*-n megfigyelhető. Mivel a sablonok fából készültek, egy-egy sablon nem lehetett egy-két évnél tovább használatban. Így amennyiben vannak mérhető különbségek az egyes sablonok, azaz az ezekkel készített téglák között, bizonyos határokon belül következtetni lehet a műhelyekre is. Mérhető különbségek pedig vannak, olykor igen pregnánsan jelentkeznek. Az Intercisa Múzeum mintaként átvizsgált 20 különböző téglája alapján az alábbi következtetéseket lehetett levonni: A *tegula*-k formázásához használt sablonok két szélesebb és két keskenyebb deszkából készültek. A két szélesebb deszka adta meg a perem magasságát, a két keskenyebb pedig a tégla vastagságát. Valószínű, hogy a perem kivágását még a sablonban végezték, az oldalsó deszkákon előre kivágott minta segítségével, míg az ellenkező sarkoknál csak a tégla megszikkadása és megfordítása után csinálták meg a ferde bemetszéseket. A téglák belső oldalát megfelelő profilú deszka végighúzásával alakíthatták ki, amit az elsimítás, esetenként pedig a bélyegző benyomása követett. Az elsimításkor azonban a perem széle rendszeresen deformálódott, a leggyakrabban kissé legömbölyödött, így ez a rész már nem őrzi a mintázófa lenyomatát.[7] A fentiek alapján az egy sablonnal készített téglák következő méretadatai egyeznek meg: hosszúság, szélesség, vastagság, a perem magassága, esetenként a peremből kivágott rész hossza.

Látható, hogy nemcsak a fő méretekben, hanem másutt is vannak megegyező részletek, amelyek akár töredékek esetében is használhatók. A téglák pedig elég nagy mértékben különböznek egymástól. Az eltérések a fenti sorrend szerint a következők lehetnek: 10 cm, 8 cm, 1,5 cm, 2 cm, 3 cm. A méret-beli különbségek csaknem teljesen egymástól függetlenül jelentkeznek, így igen nagy a variációs lehetőségek száma, és ami fontos, nemcsak elméletben, hanem a valóságban is, mivel az adott műhelyen és időszakon belül használt sablonok mérete a befoglaló méretekben azonos kellett legyen, de valószínűleg a többi jellemző is megegyezett.

[6] Palladius, 1,1; Isidoros, orig. 19, 10, 16.

[7] *G. Spitzlberger:* Die römischen Ziegelstempel. Saalburg Jb. 25 (1968) 101. leírja a téglák készítésének módját, az ebből levonható következtetésekre azonban nem figyel föl.

A méretek összehasonlítására alapozó műhely-meghatározás természetesen mindaddig elmélet marad, amíg egy zárt objektum összes téglatöredékeinek ilyen szempontú fölmérése nem történik meg. Erre csak a későbbi föltárások nyújtanak lehetőséget, mivel a teljes téglaanyag begyűjtése mindmáig nem tartozik régészeti gyakorlatunk körébe.

Visszatérve a közölt objektumokhoz, úgy vélem, hogy néhány további következtetés is levonható a téglaanyagból, amelyek lehet, hogy ismereteink mai szintjén nem mondanak sokat, de a későbbi kutatások számára fontosnak lehetnek. Emlékeztetőül és a jobb áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglaltuk a teljes egészében föltárt objektumok téglaanyagát:

Objektum száma	összes téglabélyeg	OF ARN VRSICINI	OF ARN BONO MAG	OF ARN	OF ARN MAXENTI AVIN/ARP	Terentianus trib.	Lupicinus trib.	Olimpus trib.
1	20	—	—	—	—	5	—	—
16	21	—	—	—	—	—	—	—
17	95	—	—	—	—	70	3	1
19 sok tégla	—	—	—	—	—	—	—	—
22	39	—	—	—	—	—	—	—
30 sok tégla	2	—	—	—	—	—	—	—
35 sok tégla	—	—	—	—	—	—	—	—
42	82	4	1	—	—	2	50	—
43	sok	+	+	+	+	+	+	—
44	25	—	—	—	—	—	—	—

Már fentebb foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a különböző típusú téglák különböző időben végzett építési, illetve javítási munkálatokra utalnak. A feltárt őrtornyok tanúsága szerint azonban több építési periódus csak egy-két esetben fordul elő. Ez mégsem jelent ellentmondást, mivel a tető megsérült részeinek a kijavítása nem vont maga után olyan módosulást, ami az alaprajzban is megmutatkozna. Nincs akadálya tehát annak, hogy a csak néhány példánnyal képviselt típusokat a tetőzet különböző időben végzett javításaihoz kapcsoljuk. Ilyen eset figyelhető meg a Verőce-Dunamezői dülőben fekvő hídfőállás esetében. Az OF ARN típusú téglák mellett Lupicinus *tribunus* 50 db és Frigeridus *dux* 20 db bélyeges téglája került elő.[8]

Más jellegű, de fontos következtetés vonható le a Pilismarót-malompataki kis erőd bélyeges tégláiból, és itt ismét hangsúlyozni kell az ásatási megfigyelések fontosságát. Soproni S. pontosan rögzítette a leletek előkerülési helyét, így tudjuk, hogy Terentianus *tribunus* 50 darab téglája a *burgus*-t, míg Frigeridus *dux* 14 darab téglája a hátsó udvar sarkában emelt fürdőépületet fedte. Föltevésünk szerint egyidejű építés esetén mindkét építményhez azonos téglaanyagot használtak volna. Mivel ez nem így történt, valószínű,

[8] Lupicinus *comes rei militaris* volt 377-ben Thraciában (PLRE 519). Frigeridus ugyanekkor töltötte be ezt a tisztséget Illyricumban, és a veszélyhelyzetre való tekintettel Thraciában is (PLRE 373). Közel azonos pályafutásukból valószínűsíthető, hogy Lupicinus korábban volt *tribunus*, mint Frigeridus *dux* (vö. *Lőrincz B.* [1976] 101.), és a téglabélyegek összevetése is ezt látszik alátámasztani.

hogy nem egyidőben épültek. Ebben az esetben viszont biztos, hogy Terentianus *tribunus* korábban tevékenykedett Valeriában, mint Frigeridus *dux*.

A kis erőd védőárkában Soproni S. megfigyelt egy később emelt védőpalánkot, amelyet az árok mintegy 90 cm-es betöltésére emeltek. Teljes mértékben egyetérthetünk az ebből levont következtetésével, miszerint az objektumot Valentinianus halála után is használták; a IV. század végén, esetleg az V. század elején palánkkal vették körül; ennek a periódusnak a leletanyaga a besimított kerámia. Úgy vélem azonban, a rendelkezésünkre álló adatok megengedik, hogy néhány további következtetést is levonjunk. A 25. táblán bemutatott metszetrajzon több kőtömb is látható az árok 90 cm-es föltöltésében.

...ONO TRIB.	Caris trib.	Valentinus trib.	Temp. Vrsicini/leg. X g.	Terentius dux	Frigeridus dux	legio II adiutrix	AP ...	VEP	FIG SAB
—		—	—	5	—	—	—	—	—
—	21	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	—	—	14	—	—	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	37	—	2	—	—	—	—
—	—	2	—	—	(2)	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	5	—	—	—	20	—	—	—	—
—	+	+	+	—	+	—	—	—	—
—	—	—	—	—	2	5	12	—	1

Ebből, és a palánk létéből következik, hogy a kerítésfal ekkoriban már igen romos állapotban volt. Ha azonban szervezett római őrség állomásozott volna itt, feltehetőleg a kőfalat javították volna ki, nem pedig római gyakorlattól idegen módon kerítették volna be a területet. Igen fontos, hogy az így lekerített területre esik a két fazekaskemence is. Elhelyezésük ismét arra utal, hogy az eredeti kőfal már nem jelentett komoly akadályt, hisz ellenkező esetben megközelítésük igen nehézkes lett volna. A fazekaskemencék léte ugyanakkor arra utal, hogy az erőd lakói legfeljebb csak másodlagos feladatként láttak el katonai feladatokat. Kérdéses tehát, hogy *foederati*-ként való értékelésük helyes-e. Nézetem szerint valószínűbb, hogy a már fölhagyott kiserődöt vette birtokba egy germán közösség az V. század első évtizedeiben.

Nehéz magyarázatot találni arra a jelenségre, hogy a későrómai katonai létesítmények anyagában a nagyobb számban előkerült bélyeges téglákon kívül rendszerint még több, egy-két darabbal képviselt típus is van. Fentebb igyekeztünk valószínűsíteni, hogy ezek nem az objektumok építése idején, hanem későbbi javítások alkalmával kerültek föl a tetőre. A téglák gyártási idejét általában csak tág időhatárok között tudjuk meghatározni. A legelterjedtebb nézet, amelyet részben Soproni S. is képvisel, hogy a legtöbb Valentinianus-kori, pontosabban Valentinianus halála előtt készült. Nézetem szerint azonban helyesen állapítja meg egy alkalommal (189. o.), hogy néhány típus későbbi keltezését sem lehet kizárni. E megállapítást igen fontosnak tartom, hiszen semmi sem indokolja, hogy a téglagyártás megszűnését 375-re tegyük. Nem bomlott föl ekkor sem a hadsereg, sem a védelmi rendszer, a quád betörés pusztításainak kijavítása is több évet igénybe vehetett, így nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy egyik-másik, jelenlegi

ismereteink szerint pontosabban meg nem határozható téglafajta esetleg a Valentinianus halálát követő években készült.

Bárhogy volt is, az biztos, hogy a téglák csak részben készülhettek egy időben. Kézenfekvő lenne, hogy a kis számban előforduló *tegula*-kat egy-egy javítás emlékeiként értékeljük, amit megengedne az a tény, hogy a tetőjavítás nem feltétlenül jelent alaprajzban is megmutatkozó módosulást, ez azonban a viszonylag rövid életű tornyok esetében túl sok javítási alkalmat jelentene. Valószínűbbnek tűnik az a lehetőség, hogy a különböző típusú bélyeges téglákat a környéken levő romos épületekből gyűjtötték össze a viszonylag erősebb torony-épületek javítására birtokosaik egy olyan időben, amikor már megszűnt a téglagyártás.

Elterjedt és valószínűleg helyes az a nézet, hogy a Valentinianus-kori téglák igen nagy százalékát látták el bélyeggel. A fentebbi táblázatból azonban kitűnik, hogy van egy olyan burgus (19), ahonnan egyetlen bélyeges darab sem került elő. A kisoroszi őrtorony (35) még nincs teljesen föltárva, így esetében még nem állíthatunk semmit sem biztosan, de az eddigi föltárásból előkerült számos tégla mind jelzés nélküli volt, ami figyelemre méltó dolog. A fenti nézet helyessége esetén ebben a két esetben nem zárható ki a tornyok Valentinianus előtt való létesítése.

Két tégla-típussal Soproni S. külön is foglalkozik. Az OF ARN-típusnál részben saját, más vonatkozású eredményeit fölhasználva igyekszik bizonyítani, hogy ezek II. Constantius idején készültek, és magas rangú *magister*ekhez köthetők (185—87).[4] Elgondolása Mócsy A. korábbi[9] és Lőrincz B. újabb megállapításai[10] alapján kérdéses, de nem is zárható ki teljes egészében. Másik elgondolásával is csak részben érthetünk egyet. Eszerint a *tribunus*-ok bélyeges téglái a belső erődökben készültek 365 után (187—90). Jelentős felismerésnek tartjuk a *Dacia ripensis* parancsnokának, Tautomedesnek címzett irat[11] és a téglagyártás közötti kapcsolat fölismerését, de a gyártás helyére vonatkozóan a rendelkezésünkre álló adatok nézetem szerint még nem nyújtanak elegendő alapot. A belső erődök *tribunus*-aival való azonosítás és az itteni gyártás feltételezését — függetlenül az erődök nevéről alkotott elgondolásoktól — az nehezíti, hogy ezekben még egyetlen ilyen téglabélyeg sem került elő. Az is kérdéses, hogy a Duna-menti fölhasználásra a folyamtól jelentős távolságra fekvő műhelyekből szállítottak volna téglát.

A szerzőnek az alföldi sáncrendszerrel foglalkozó tanulmánya már korábban is megjelent.[12] A sáncok emelését a 322 utáni évekre keltezi, bizonyos módosításokat tételez föl II. Constantius alatt, illetve 358 táján, fölhagyásukat pedig 380 tájára teszi. A rendszer létesítésének idejét Mócsy A. Diocletianus idejére valószínűsítette,[13] amire Szerző könyvében már reflektált (128). A vita Hydatius következő mondata körül bontakozott ki: *His coss. castra facta in Sarmatia Contra Acinco et Bononia.* Mócsy A. nézete szerint Acinco = Aquincum, az említett táborok pedig az *in Sarmatia* kitétel miatt nem lehettek a Duna parti sávjában, mivel azt Róma sohasem tekintette idegen területnek. Szarmata földön viszont csak a sánccal kapcsolatban létesíthetett Róma táborokat, ami egyúttal arra is magyarázatot ad, hogy a kétségkívül sokat építtető Diocletianus idejéből a *limes* mentén nem mutathatók ki újabb periódusok. Soproni S. viszont úgy gondolja, hogy Acinco = Acumincum, a *contra* kitétele pedig arra utal, hogy part menti létesítményekről van szó, amilyeneket mindkét helyen ismerünk is; építésüket az indokolja, hogy Sirmium császári székhely lett, amelynek védelmére Diocletianus két új legiót is elhelyezett e térségben.

Nézetem szerint még egyik elgondolás sem bizonyítható teljes mértékben, így a kérdés a további kutatásokig függőben marad. Van azonban egy olyan dolog, amiről még eddig nem esett szó, és ez, úgy tűnik, Soproni S. keltezését teszi valószínűbbé. Kétségtelennek tarthatjuk ugyanis azt, hogy amennyiben Hydatius a sáncrendszerrel kapcsolatos erődépítkezést említi, a stratégiailag legfontosabb helyeken emelt erődöket sorolja föl. Az Aquincummal szemközti terület ilyen, de a Bononiával szemben fekvő térség nem. Nemcsak jelentős távolság, hanem a Tisza is elválasztja a sáncok vonalától. A sáncrendszer létesítése nem lehet oksági kapcsolatban egy Bononiával szemben bárhol épített erőddel,

[9] *Mócsy A.:* Die spätrömische Schiffslände in Contra Florentiam. FA 10 (1958) 104.

[10] *Lőrincz B.:* Studien zu den Stempelziegeln von Vindobona. s. a.

[11] Cod. Theod. XV 1, 3. (365. 5. 19.)

[12] Limes Sarmatiae. ArchÉrt. 96 (1969) 43, MFMÉ (1969) 117.

[13] *Mócsy A.:* Das letzte Jahrhundert der römisch-barbarischen Nachbarschaft im Gebiete des heutigen Ungarn. Cumania I (1972) 83. = Pannonia and Upper Moesia. London—Boston 1974. 271.

tehát erősen megkérdőjelezhető a kettő közötti kapcsolat. E gondolatsor elfogadása kizárja, hogy Hydatius adatát összefüggésbe hozzuk a sáncrendszer kiépítésével.

Ide kívánkozik még egy megjegyzés. Tény, hogy Sirmum császári székvárossá való előléptetése (293) után, 294-ben vagy ezidőtájt két új legio került a térségbe, valamint Bononiával, esetleg Acumincummal szemben is erődök létesültek szarmata földön. Nos, régóta ismertek a bácskai sáncok.[14] Kézenfekvő feltevés, hogy ezek egyikét erre az időre keltezzük, és ebben az esetben a sánc mentén épített két erőd volna a kérdéses két castrum. Természetesen a feltevés igazságát csak a későbbi kutatások dönthetik el.

Igen érdekes és értékes Soproni S. azon fejtegetéssorozata, amely a belső erődrendszert taglalja. Alsóheténypusztai ásatásának ismertetése kiemelkedő jelentőségű abból a szempontból, hogy itt sikerült első alkalommal megtalálni a kör alakú tornyok alatt a patkó alakúakat, melyekhez a sarkokon legyező alakúak tartoztak. Formai hasonlóságok alapján az első periódust Constantinus, a második periódust pedig II. Constantius idejére teszi, a harmadik, utolsó, kisebb átalakításokkal járó periódust Valentinianus korára. Kár, hogy az éremanyag földolgozására eddig még nem került sor, és így az egyik legfontosabb emlékanyagot nem tudta fölhasználni a periodizáció kidolgozásában.

Teljes mértékben egyetértek Soproni Sándorral, amikor a belső erődök katonai jellegét hangsúlyozza. Kétségtelen, hogy ezeknek az erődöknek gazdasági jellege, sőt, válságos időkben *asylum*-szerepe is volt, de megítélésükkor mégsem ebből, hanem abból a tényből kell kiindulni, hogy egyrészt ilyen méretű erőd-szerű építményeket csak a katonaság volt képes emelni, és egyedül a katonaságnak állt érdekében ezek létesítése, másrészt pedig hogy bármilyen erőd mérete mindenkor arányban van az azt megvédeni képes katonai erő nagyságával. Róma nem alkalmazta a népfölkelés módszerét, így teljességgel elképzelhetetlen, hogy akár csak részben is a fölfegyverzett polgári lakosok kisebb-nagyobb számú csoportjaival számoltak volna az erődök méretezésénél a IV. század első negyedében!

Soproni S. a Notitia Dignitatumban említett *cohors*-ok állomáshelyeként értékeli a belső erődöket, vagyis a *limitanei* egységekhez kapcsolja őket (150, 197.). Fölteszi azonban, hogy ezek egyben a *comitatenses* utánpótlási központjai is lehettek. E megállapítás valószínűleg helyénvaló, sőt, talán fordított a helyzet. Ismét abból kell kiindulni, hogy egy ilyen, 14—20 hektáros területű, tehát igen nagy befogadó képességű, 1,5—2 km hosszú védőfallal bíró, nyilvánvaló módon védelmi célból épített erődöt csak többezres létszámú katonaság tud megvédeni. Márpedig az állandó helyőrségként javasolt, és végsősoron elfogadható *cohors*-ok ennek a haderőnek csak a töredékét alkották. Valószínűbbnek tartom tehát, hogy a belső erődöket a *comitatenses* hadsereg várható fölvonulási útvonalai mentén az ő számukra építették, állandó helyőrségét viszont a tartományi hadsereg alkotta.

Figyelemre méltó Soproni Sándornak a belső erődök nevéről alkotott hipotézise. Meggyőzőnek tartjuk Scarbantiával és Savariával kapcsolatban fölhozott érveit, Vincentia és Quadriburgium azonossága is valószínű a környei és a ságvári erőddel, a Marinanae—Sopianae azonosság sem lehetetlen. Az egyéb helynevek azonosítása közül Conradcuha azonosítását emelném ki. Szerző fölteszi, hogy ez az erőd Intercisa, esetleg Lussonium ellenerődje volt. Ismeretes, hogy Intercisához három csapatot sorol a Notitia Dignitatum, a harmadikat a *nunc* szóval kapcsolva. Soproni S. igyekszik bizonyítani, hogy a Notitia adatai egyidejűleg érvényesek, így ezt a három csapatot úgy helyezi el, hogy felteszi, egyes csapatrészek a környező őrtornyokba, illetve az ellenerődbe voltak kihelyezve. Ha viszont Conradcuha Intercisa ellenerődje volt, ez nem vehető figyelembe más csapat szállásaként. Nemcsak e vonatkozásban érzem bizonytalannak ezt az azonosítást, hanem abban is, hogy ilyenformán Intercisa aránytalanul nagy erővel, négy csapattal rendelkezett volna.

Alsóheténypuszta és Iovia azonosságát a korábban megjelent publikáció alapján a kutatás általában elfogadta, egyedül a püspöki székhely kérdésében volt szkeptikus.[15] Ez valóban olyan állítás, amelynek csak a lehetősége áll fönn, bizonyítani azonban a kutatás jelen stádiumában nem lehet. Nemrégiben viszont megjelent egy tanulmány Fitz J.

[14] Terepbejárásokon alapuló leírásukat l. *Buday Á.:* A Bácsbodrogvármegyei római sánczok. Dolgozatok az Erd. NM. Érem és Régiségtárából IV (1913) 13.; vö. *V. Balás:* Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene. AArchHung. 15 (1963) 313; *S. Soproni* (1978) 113.

[15] *Mócsy A.:* i. m. 341.

tollából,[16] amely kétségbe vonva Szerző azonosításának helyességét egyúttal Szekszárd térségét jelöli meg, mint Iovia valószínű helyét. Fitz Jenőnek abban kétségkívül igaza van, hogy a Sopianaeból kiinduló, és két különböző vonalon haladó brigetioi és aquincumi út Gorsiumnál rövid időre egyesül, így végsősoron idáig bármelyik utat lehetett használni. Igen, de teljesen logikátlan lenne, és éppen ezért elképzelhetetlen, hogy ha az egyik utat a Dunáig elvezeti az itinerarium, az a brigetioi lett volna, vagyis a két út félúton metszette volna egymást. Ha valamelyik utat az itinerarium elvezette volna a *limes*-útig, elképzelhetetlen, hogy az ne az Aquincumba vezető út lett volna, ha pedig esetleg így történt, akkor indokolatlan lett volna Gorsium felé visszakanyarodni, hisz a *limes*-út sokkal egyszerűbb és rövidebb utat biztosított már innen. Így nem tudom elfogadni Fitz J. érvelését, és továbbra is Soproni S. megoldását fogadom el Iovia lokalizálására.

Soproni S. több esetben hangsúlyozza, hogy egyik-másik elgondolása csak valószínű, teljes értékű bizonyítékok még nem állnak rendelkezésre. Nagy érdeme viszont, hogy első ízben kísérelte meg vázolni Valeria teljes védelmi rendszerét egységes szempontok alapján, és az így kialakult kép nem ellentmondásos, az olykor csak a valószínűség szintjén mozgó állítások erősíteni látszanak egymást. Lehetséges tehát, hogy néhány dologban a későbbi kutatások a Szerzőétől eltérő megoldásokat fognak eredményezni, mégsem hiszem azonban, hogy ezek a módosítások jelentős eltéréseket fognak hozni, és ez Soproni S. könyvét régészetünk jelentős teljesítményévé avatja.

CATULLUS-KÉP ÉS SZÓKÉSZLETI IDŐREND

FR. STOESSL: C. VALERIUS CATULLUS. Mensch, Leben, Dichtung. Meisenheim am Glan 1977, 264 lap. (Beiträge zur klass. Philologie, 85.)

I

Az ismert grazi filológus az elmúlt évek során több tanulmányban foglalkozott a catullusi költemény-ciklusokkal: epigrammáival, a Gellius-versekkel, majd ifjúkori költeményeivel. Most Catullus-képét monográfiává fejlesztette, még pedig egészen sajátos módszerrel. Megfigyeléseit elsősorban arra összpontosította, hogy megállapítsa azokat a szavakat, amelyek «előfordulásuk, ill. elő nem fordulásuk időrendi szórása révén (durch die chronologische Streuung ihres Vorkommens resp. Nichtvorkommens) felvilágosítást adhatnak az illető költemények időrendi összetartozásáról» (4). Úgy találta, hogy bizonyos szavak «bámulatosan sok esetben» fordulnak elő *kizárólag* olyan költeményekben, amelyek időrendileg egyéb okoknál fogva is közel állnak egymáshoz. Ezt a meglátását a Catullus-életmű szókincsében gyakran megfigyelhető «megmaradási tendenciával» (Perseverationstendenz) is erősítettnek vélte. Feltehetőleg gondolt azonban a vizsgálati módszere ellen felhozható érvekre is, mert már a bevezetésben is megjegyzi: «Minél távolabbiak az időszakok, melyeknek versei között szóegyezések állapíthatók meg, annál kevésbé bizonyíthatják ezek az egyezések az illető költemények (időbeli) elhelyezését. A huzamosabban használt és a csak rövidebb ideig a szókincsben szereplő szavak számaránya mégis bizonyos jelentőséggel bír az illető költemény keletkezési idejére és stílusára nézve.» (4 sk.) További «meglepő» eredmény volna az is, ha St.-nek csakugyan sikerült volna Catullus életművében valamiféle «veronai» szókincset különválasztania. Ezt a fogalmat azonban végül is olyanformán dokumentálja, mintha Livius — számunkra megfoghatatlan — *Patavinitas*-át kellene érzékeltetnie, hiszen maga is bevallja, hogy a «veronai» szavak jó része — szembeállítva a «rómaiakkal» — talán mégis «puszta véletlennel» (wohl aus blossem Zufall) magyarázható, és hogy az efféle megfigyeléseket «egy-egy költemény helyhez és időhöz való kötésére csak kellő vigyázattal vonhatjuk be» vizsgálódásaink körébe (5). St. ezenkívül operál még az ún. *hapax legomena*-val is, vagyis olyan szavakkal, amelyeket Catullus csak *egyetlen* költeményben használ. Ezekből az illető vers keletkezési idejére megint csak bajosan következtethetünk, St. szerint mégis «fontos stílusjegyek». Ugyanígy a választott versmérték is jellemző lehetne bizonyos «élet- és sorsfolyamatokra» (Lebens- und Schicksalsabläufe). Ezek szerint St. nem csatlakozik a catullusi kronológiát rezignáltan vagy éppen iróniával szemlélők táborához, hanem az említett kritériumokra tá-

[16] *J. Fitz:* Grenzberichtigung im Jahre 214 zwischen Pannonia Superior und Inferior. AR 16 (1978) 81.

maszkodva, magukból a versekből *biztosabb* életrajz és fejlődésmenet kihámozását ígéri, mint amilyennel a Catullus-kutatás eddig kénytelen volt beérni.

Először is vegyük szemügyre St. gondolatmenetének logikai feltételeit. Tekintettel a *külső* indiciumoknak úgyszólván teljes hiányára, Catullus fejlődését nehezen ragadhatjuk meg. Kísérletek — köztük «tudásra érdemesek» is — voltak és vannak bőven, de mindezek alig nevezhetők sejtésnél többnek. St. a catullusi «élet- és sorsfolyamatok» szegényes mozaikdarabkáit korábbi tanulmányaiban túlságosan is szép egésszé rendezte, amelynek hangulatosan kiszínezett részletei az olvasót R. Heinze Horatius- «életrajzára» emlékeztetik. (Néhány példa: «A kibékülés Lesbiával levélváltás útján ment végbe», vagy: «Catullus az áldozati oltár előtt áll, Volusius *Annales*-ét tartja a kezében és ahhoz intézi szavait, mielőtt a tűzbe hajítja», vagy: «Catullus a Priapus-szobor előtt imádkozik» stb. Mindez meg is történhetett, nem is; így is történhetett, úgy is.) Az ideiglenes munkahipotézis közben mindenesetre holmi quasi-életrajz szintjére emelkedett, melynek szakaszai («A beteljesedett szerelem», «Kétségek és első meghasonlás», «Veronai közjáték» . . . , vö. a 254 skk. lapokon tanulmányozható részletes táblázatokkal is) a költemények «új» alapon megállapítandó sorrendjéhez schémául, de egyben bizonyítékul is szolgálnak: meggondolandó eljárás.

St. az első periódus («Ifjúkor és az első veronai élmények») verseinek (c. 67, 59, 97—98 és 108) interpretálásával kezdi és az «utolsó hónapok» termésével (c. 11, 57, 29, 93, 54, 38, 30 és 52) végzi. A legutóbbiban — *Quid est Catulle? quid moraris emori?* — «a magára maradt költő a halál bizonyosságában felháborodásának utolsó kiáltását hallatta» (229). A veronai ház kapujával folytatott beszélgetésből (c. 67), melyet St. «költői hiányosságai» miatt utal az ifjúkori művek közé (7), mintegy ízelítőt kapunk a szerző munkamódszeréből is. (A szóállomány áttekintése és elemzése M. N. Wetmore «Index Catullianus»-a alapján történik.) A 67. költeményben «és a veronai ifjúkor egyéb termékeiben» három szó vonja magára St. figyelmét: *percurrere, supponere, suffigere;* «itt és a Lesbia-periódus első szakaszának költeményeiben fordul elő négy» *(porrigere, laboro, zona, iners);* «az első kétségek és az Egnatiusszal való meghasonlás Lesbia-szakaszával végződik *egy* szó használata» *(mingere* — «Veroneser Stil!»); «az első kibékülés időpontjáig használatos két szó» *(narrare, aperire);* . . . Catullus életének utolsó («legnagyobbrészt Veronában töltött») szakaszáig kísérhetünk tizennégyet *(teneo, senex, . . . mollis, nomen).* A 48 verssorban St. 25 *hapax legomenon*-t konstatál *(auctare, Balbus, agedum . . .),* vagyis az «arányszám» (Verhältniszahl) 0,52. (Ennek az «arányszámnak» a jelentése nem világosodott meg előttünk. A következőnek tárgyalt 59. költeményben a *hapax legomenon*-ok, melyek «a költemény stílusának jellegét megszabják,» — *fellat, devolutus, panis . . .* — vagyis öt sorban a tulajdonnevekkel együtt tizenegy, «arányszámként» 2,5-öt adnak; ehhez St. ennyit fűz hozzá: «man vergleiche das ganz andere Verhältnis in c. 67.» Nem sikerült rájönnünk, hogy ebből végül is mi derül ki; tény az, hogy a 231. lapig ezek az «arányszámok» egyetlen summázó megjegyzés nélkül mindvégig gondosan regisztrálva vannak.) «A szóállomány időrendi jelentése (die chronologische Signifikanz des Wortbestandes) Catullus sok más költeményében határozottabban rajzolódik ki, mint itt» — az új módszer alkalmazásának eredményét St. az elsőnek kínált interpretáció végén (12) ennyiben foglalja össze.

Mielőtt továbbmegyünk, St. módszerének használhatóságát egy vonatkozásban — a *különböző* értelmű szavak megkülönböztetés nélküli nyilvántartásával kapcsolatban — vizsgáljuk tüzetesebben. (Nem szólunk az eleve mellőzött «közönséges szavak» — Allerweltsworte — minősítésének kritériumairól és a mellőzés esetleges kihatásairól, valamint a hosszabb költemények tárgyalásában választott «szúrópróbás» eljárás jogosultságáról; vö. mindenesetre az alább tárgyalandó *cognoscere* kihagyásának következményeivel.) Itt van pl. «a kizárólag a 67. költeményben és a veronai ifjúkor egyéb darabjaiban» talált három szó közül a *percurrere* ige (67, 33 *quam [Brixiam] molli percurrit flumine Mella),* melynek regisztrálása során csak szám szerinti utalás történik a 15. (Aurelius-) költemény 19. sorára, ahol ugyanez az ige «veronai stílusban» használtatik: *attractis pedibus patente porta percurrent raphanique mugilesque.* (Mintha Catullus Rómában nem írt volna ilyeneket!) Ugyanígy a 49. és 192. lapon minden megkülönböztetés nélkül találjuk *latus*-t (c. 21,6 *haerens ad latus)* és az ettől lényegesen különböző *latera ecfututa*-t (c. 6, 13; vö. Philol. 113 [1969] 228; ide tartozik Ovid., Am. I 8,48 is). A 208. lapon legalább fel van tüntetve, hogy a *noscere* igének (c. 72, 1) «sexuelle Tönung»-ja is lehet. (Vö. 72,5 *nunc te cognovi.* A szóállomány elemzése során már megkülönböztetés nélkül; a 61. költemény szóválasztásának szúrópróbákra szűkített vizsgálatában pedig hiába keressük a 147. és 187. sorban eufémisztikusan használt *cognoscere* magyarázatát, vö. I Móz. 4,1, vagy pl. Ovid., Her. VI 133; Tac., Hist. IV 44,2, Heubner kommentárjával.) A *hapax legomenon*-ként nyilvántartott *tundere* (c. 59,5) említésekor olvashatjuk ugyan, hogy ugyanez a szó a *Furi et*

Aureli . . .-ban (c. 11,4) «egészen más jelentésben» szerepel (vö. c. 32,11 is: *pertundo*), St. mégis tényként állapítja meg, hogy «mindkét költemény Veronában született, vagyis(?) a veronai szókincs egyik szavával van dolgunk.» Ízelítőnek ennyi is elég.

De lássuk a szóállományok «kronológiai jelentését» Catullus legderűsebb verseiben! (C. 45, 34, 61—62: «diese Reihenfolge wird sich aus der Interpretation ergeben.») A szóválasztás megfigyeléséből adódó leletnek itt is bizonyítania kellene a költemény időbeli elhelyezésének helyességét, még pedig az *assidue, acer, annus, obvius, ignis* stb. előfordulása alapján. A 45. költeményben *(Acmen Septimius . . .)* «első ízben, majd legkésőbb az elegiák időszakáig» szereplő szók közt ezeket találjuk: *porro, purpureus, perdite* (utalással c. 104,3-ra: *nec . . . tam perdite amarem)* stb., ugyanakkor nincs említve a *perdo* igétől Catullusnál elválaszthatatlan *pereo* (C. 45,5), bár a 79. lapon jelezve van a Diana-himnusz (C. 34) kapcsolata az ugyanakkorra teendő Sapphó-fordítással (C. 51), melynek zárósorában *perdidit* olvasható. A 105. lapon St. a *perire*-t (C. 8,2; 45,5 stb.) együtt szerepelteti a *perdere*-vel (C. 8,2; 51,16 stb.), de megint csak C. 45,3 és 104,3 említése nélkül. A 45. költemény elhelyezése kapcsán a 0,34-es «arányszám» (26 sorban kilenc *hapax legomenon*, köztük *Acme, Septimius, Libya, India* stb.) semmit sem mond, a Diana-himnusz (C. 34) interpretációjában pedig ugyanennyit segít a megjegyzés: «A használt szók helyi eloszlása a költemény helyhez és időhöz kötése szempontjából semmit sem árul el» (80), bár olyan «veronai» szókincsnek örvendezhetünk, mint *progenies, prope, silva, saltus* vagy *sonare*, ugyanakkor egyetlen «római» szót sem találunk. Ebből a tanulság az volna, hogy a «veronai» szókincs a veronai tartózkodásokat követő időszakokban (mint itt «az első Lesbia-kapcsolat boldog első szakaszában») is észlelhető.

Hasonló módon ki lehetne mutatni, hogy a versmértékek megválasztásának funkcionális magyarázata következetlenségekbe torkollik, vagyis semmit sem magyaráz. St.-nek a helyett, hogy egyes költeménycsoportok összetartozását holmi *idée préconçue*-höz ragaszkodva, bizonyos «élet- és sorsfolyamatok» quasi-életrajzi tükröződéseként erőltette, talán mégis inkább a ránk hagyományozott gyűjteményt, annak néhol kézzelfogható összefüggéseit, kapcsolatait, átmeneteit, hangulati stb. változásait kellett volna tárgyalnia és lehetőleg megvilágítania. Nem tagadjuk, hogy az egyes költemények interpretációjának bevezető részeit találtuk leginkább tanulságosnak; a darabok következetesen végrehajtott szerkezeti elemzései is hasznosak; bizonyos részletekkel (pl. a költői hang-effektusok értelmezésével) Catullus értő olvasói nem mindenben fognak egyetérteni, legkevésbé azonban a vizsgálat módszerével és a konstrukció egészével, vagyis — sajnos — az érdemes szerző tulajdonképpeni céljával és mondanivalójával.

Borzsák István

II

A Catullus-filológia műhelytitkait, újra meg újra visszatérő témáit figyelemmel kísérő érdeklődő nem lepődik meg, ha észreveszi, hogy egy könyv a *catullusi kronológia ürügyén* valójában jóval többről óhajt szólani. Hát még ha a szerző ezt alcímmel is jelzi, mint esetünkben. Mégsem lenne igazságos (akár a címre, akár a szerző sajátosan poentirozó, polemikus megjegyzéseire tekintettel) a jelen munkát egy olyan mérleg serpenyőjébe vetni gondolatban, melynek másik oldalán csaknem az egész eddigi Catullus-irodalom igyekezne az egyensúly megtartására. Annál kevésbé, mert a címek nemegyszer csalókák. (A címében a catullusi *műre* utaló Granarolo pl. jóval többet törődik Catullus költői lényének bemutatásával, mint szerzőnk, aki — címe ellenére — inkább a corpus beható vizsgálatában jeleskedik.)

Ismeretes, hogy a Catullus-kronológia kérdése szinte kizárólagosan a corpus verseinek egymáshoz való viszonyát vizsgáló, többé kevésbé valószínű, de *mindenképpen hipotetikus relatív kronológiát* felállító filológiai kutatás keretében jöhet szóba. Pontos (és bizonyított) időrendi sor felfedezése Catullus esetében is éppoly fontos és szükséges lenne, mint másokéban; S. munkájáról eleve köszönettel jegyezhetjük fel, hogy ismét szembesít bennünket a feladat megoldásának nehézségeivel.

S. Catullus életművét a következőképpen tagolja:

I. Ifjúság és korai veronai élmények
II. Lesbia
  1. Beteljesült szerelem
  2. Kétség és első szakítás
  3. Ismét Veronában. Az első elválás kora
  4. Kibékülés Lesbiával. Róma

5. A nagy elhidegülés.
6. Bithynia. Utazás és visszatérés
7. Ismét Rómában. Távol Lesbiától. Barátok. A végső kibékülés előtt. A szatírák kora
8. Új közeledés és végső szakítás

III. Az élet utolsó hónapjai. Verona—Róma

A költeményeket e felosztáson belül a következőképpen helyezi el (korszakba nem sorolható verset S. nem talált):

I. Kezdetek (cc. 67. 59. 97. 98. 108.)
Aufillena (cc. 82. 100. 110. 111. 69. 71.)
Gellius (cc. 116. 91. 88. 80. 89. 90. 74.)
A municeps felesége (c. 17.)
Iuventius (cc. 99. 48. 16. 15. 21. 23. 26. 24. 81. 103. 106.)
Egyéb ifjúkori költemények (cc. 112. 33. 78. 78b. 32.)
II. 1. Lesbia—Clodia. Róma (cc. 83. 92. 51. 2. 3. 5. 7. 45. 34. 61. 62. 13. 14b. 1.)
II. 2. (cc. 109. 87. 70. 64. 39. 60. 8. 37.)
II. 3. (cc. 56. 40. 35. 95. 25. 27. 43. 41. 42. 115. 114. 105. 94. 86.)
II. 4. (cc. 104. 36. 49. 12. 9.)
II. 5. Az elégiák kora. Verona (cc. 73. 77. 2b. 65. 66. 68a. 68b.)
II. 6. (cc. 101. 63. 28. 47. 46. 31. 117. 4.)
II. 7. (cc. 10. 44. 22. 113. 79. 58b. 55. 6. 102. 84. 96. 14. 50. 53.)
II. 8. (cc. 107. 76. 72. 75. 55. 58.)
III. (cc. 11. 57. 29. 93. 54. 38. 30. 52.)

Az így megállapított verscsoportok szókincsét használja fel S. a további bizonyításhoz. Teóriája szerint Catullus költői szókészlete az idő függvényében változik: az ifjúkori költemények szavai elmaradnak, s helyükbe új szavak kerülnek a költeményekbe. Módszerét alkalmasnak tartja veronai és római stílus megkülönböztetésére is. Azaz egy költemény szókészletéből nemcsak arra következtet, hogy a (szerintünk maximálisan 15, *minimálisan 5 évet* felölelő) catullusi alkotó-perióduson belül mikor keletkezett a költemény, de arra is, hogy hol.

Felesleges hangsúlyoznunk, mennyire jelentős eredményeket üdvözölhetnénk abban az esetben, ha a fenti felosztással ill. lokalizálási módszerrel egyet lehetne érteni. Ehhez azonban néhány alapvető kérdésre kellene megnyugtató választ találnunk S. művében. Az első és legfontosabb, mely a biográfiai megközelítés kritikájában eddig is megfelelő súllyal szerepelt, a következő: mi *bizonyítja* azt, hogy Catullus élete minden mozzanatát híven rögzíteni kívánta, ill, (e tétel enyhébb formájában) élte boldogabb szakaszaiban csupán derűs, míg a (kétségtelenül megélt) szomorúbb időkben állandóan elkeseredett, trágár, jambikus stb. verseket írt? A S. (és mások) által méltatlanul Iuventius-verssé lefokozott c. 16 nyomatékosan felhívja már a kortársak figyelmét is e felfogás tarthatatlanságára. A második kérdés már közvetlenebbül a költemények időrendjének itt adott megállapítására vonatkozik: mi indokolja azt, hogy Catullus életművében figyelembe vegyük a költői fejlődés szempontjából a *szavakat*, de ne tartsuk figyelemre érdemesnek a *metrumot*, mi több, a *műfajt?!* Az S. által legkorábbinak minősített c. 67 *elégikus metrumú*, műfaját tekintve pedig raffinált *antiparaklausithyron;* metrum- és műfajválasztás szempontjából is érettebb, az irodalmi kezdeményezés kockázatát vállaló, s annak miértjét ismerő költői alkatra mutat. S végülis, valóban csalhatatlan mérője-e a kronológia helyességének a szóanyag vizsgálata? Hogy erre igennel felelhessünk, két *egymástól független ágat* kellene összevetnünk. (S. könyvében azonban a költemények kronológiai rendje mintha alkalmazkodott volna a szóanyag csoportosításához, vö. a c. 67 esetét.) Biztos támpontokon nyugvó kronológia kellene, és megbízható (a lényegest a lényegtelentől elválasztani képes munka eredményeként kapott) szócsoportosítás. Ehelyett azt kell megállapítanunk, hogy S. kronológiai sora több mint kérdéses, szócsoportosító módszere pedig (mely a versek tárgyi és műfaji kötöttségeitől eltekint, a szinonimákkal, ellentétekkel stb. nem törődik, s egy — esetleg csak fél évtizedre nyúló — alkotói periódus folyamán kipattantott 2285 verssor esetében képes 10 fő- és több alcsoportot, mi több, veronai és római stílust megkülönböztetni a szavak felbukkanása és elmaradása szerint), bárkiben komoly kételyeket ébreszthet.

Hogy ezek a kételyek milyen természetűek, talán egy részlet tüzetesebb vizsgálata mutatja meg legszemléletesebben: az I. korszakba S. 35 költeményt sorol (l. fentebb). Ámde a c. 67 metrikai és műfaji szempontból időben a II. 5. szakaszba, helyileg — a többi elégiával egyetemben — Rómába kívánkozik. A c. 108 politikai invektívája (vö. *populi arbitrio)* inkább Róma politikai viszonyaira utal, a Kallimachos hatását mutató költői attitüd szintén. A Gellius-ciklus a Poplicola-azonosítás nélkül is későbbi és római (vö.

c. 116 — c. 65: *carmina Battiadae*, ill. Q. Hortensius Hortalus). A c. 17 metrikai és képhasználati szempontból, a c. 34, c. 61, c. 62, frg. 1 rokona, melyek S. szerint is rómaiak ill. későbbiek. Végül, ha a S. által Iuventius-ciklusnak nevezett Iuventius-Furius-Aurelius költeménykör versei egyidőben keletkeztek (vö. azonban c. 11), akkor *a Lesbia csókversek után* jöttek létre (vö. *milia multa basiorum l e g i s t i s*, c. 16; egyéb, tartalmi vonások is későbbinek mutatják e verseket). A c. 35-ben a *notae sunt populo* ill. az *exilium* emlegetése inkább római környezetre utal. A c. 32 Laevius—Philodemos imitációja sem valószínű, hogy Veronában keletkezett. A versek közül tehát *23* valószínűen más időszakba és helyre helyezendő, 4 költemény pedig (cc. 59, 71, 112, 78) jószerével datálhatatlan. Valószínűleg veronai és korai költemény mindössze *8* (Aufillena-ciklus).

De milyen *bizonyító erővel bír* egy *így körülhatárolható* corpus szóanyaga a továbbiakban? !

A könyv további részeiben sem ritkák az erősen hipotetikus, sőt ingatag konstrukciók. Ki hinné pl. komolyan, hogy az elégiák veronai megírásához Catullus külön könyvtárat épített volna ki magának (145. l.)? Hogy a *Nil nimium studeo*t (c. 93) a c. 11 után írta, affeletti mérgében, hogy apja bocsánatkérésre szorította (223. l.), stb.?

Még mindig a módszerrel kapcsolatos kételyeinket soroljuk, amennyiben feljegyezzük, hogy S. (elsősorban a korai verscsoport kialakításán fáradozva) valósággal Catullo-mastix módjára bírálja poétánkat, s bizony nem mindig indokoltan. A c. 67, a c. 116 jóval árnyaltabb értékelésre méltóak.

Nem vállalhatjuk a (vitákkal alig bíbelődő) szerző számos kinyilatkoztatásának sorravételét. Közülük csak kettőt emelünk ki, talán olyanokat, melyek a Catullus-kép szempontjából fontosak: nem oszthatjuk jó szívvel a szerzőnek a catullusi homoszexualitás *reális létét* bizonygató passzusokban kifejtett nézeteit, különösen nem a baráti költemények kapcsán. A bensőséges, epikureista színezetű barátság szókincse nagyon közel áll a családi ill. szerelmi élet szókincséhez (vö. Horatius—Maecenas, Horatius—Vergilius). Ezzel szemben S. kategórikus tagadása ellenére is fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy Catullus, ha nem is erkölcsprédikátorként, de kora erkölcsi zűrzavarának bírálójaként, a jobb jövő óhajtójaként, igenis hallatja hangját (cc. 64, 61, 34 !).

S. műve összefogott elemzések keretében sok értékes részmegfigyelést tartalmaz; elsősorban a költemények kompozíciójára vonatkozó megjegyzések érdemlik ki az interpretátorok figyelmét, a *hangtani, formai* vizsgálatok területén pedig nemegyszer kiváló érzékkel felfedett szabályosságok felismerésével gazdagított bennünket e sokarcú könyv szerzője.

A mű jól olvasható alakban jelent meg, bár egy kissé több tipográfiai gondoskodás árán ékesebb oldalakkal is jeleskedhetne. Az adatok tömkelegéhez képest a sajtóhibák száma elenyészően csekély (mutatóba csak kettőt említek: 40,26 *tradere amore*, *tradere amori* helyett, 48, 16 *ϱαφανίτωσις ϱαφανίδωσις* helyett.) A műben és a S.-i koncepcióban való gyorsabb tájékozódást hasznosan segítik a *könyv végére sorolt jegyzetek*, bibliográfia, mutatók.

S. Catullusa nem könnyű, nem szórakoztató olvasmány; jó lelkiismerettel ajánlható azonban mindazok figyelmébe, akik a Catullus-kutatás legfontosabb kérdései, ill. az azok megválaszolására törekvő igyekezet iránt érdeklődnek.

NÉMETH BÉLA

KÖNYVSZEMLE

WIRTSCHAFT UND GESELLSCHAFT IM ALTEN VORDERASIEN. Herausgegeben von *J. HARMATTA* und *G. KOMORÓCZY*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 537. l.

A kötet a szocialista országok ékíráskutatóinak 1974 ápr. 23—25-én Budapesten tartott konferenciáján elhangzott, vagy arra szánt előadásokat tartalmazza. Ezekhez kapcsolódik még két, korábban ugyancsak Budapesten felolvasott előadás szövege. Az előadások rövid összefoglalásai már a konferencia idején napvilágot láttak[1], a kötetben közölt anyag pedig teljes terjedelmében megjelent az Act. Ant. Hung. 22. kötetében. A tanulmányok túlnyomó része az ókori keleti térség i. e. 3. évezredtől a Seleukida korig terjedő időszakának társadalmi-gazdasági problematikájával foglalkozik.

I. M. Diakonoff (Slaves, Helots and Serfs in Early Antiquity) cikkében az ókori keleti rabszolgaság jellegének meghatározását kíséreli meg, elsősorban I. J. Gelbbel vitatkozva. Diakonoff szerint az egész ókor tipológiailag egységes társadalmi-gazdasági formáció; rabszolgák és heloták mind keleten, mind pedig nyugaton (görög-római világ) megtalálhatók. Egymáshoz, és a társadalom egészéhez viszonyított nagyságrendjük esetenkénti különbségét a szerző szerint a *királyi (állami)* és *magán(közösségi-magán)* szektor erőviszonyai szabják meg. Az ókori keleten e két szektor egymáshoz viszonyított súlya történetileg változó, de nézete szerint hiba lenne túlbecsülni a magánszektor jelentőségét. Mindkét szektorban megtaláljuk a rabszolgaságot; a magángazdaságokban patriarchális rabszolgatartás formájában, az állami szektorban pedig helotákként. Diakonoff igen tágan érti a helota fogalmát, a *nāši biltim* mellett, többek közt még a *muškēnumot* is ide számítja. Ilyen tágan értelmezve a rabszolgaság kategóriáját, Diakonoff arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az ókori keleten a kizsákmányoltak nagy tömegének helyzete közelebb állt a hagyományos értelemben vett rabszolgáéhoz, mint a középkori jobbágyéhoz.

G. A. Melikichvili (Quelques aspects du régime socio-économique des sociétés anciennes du Proche-Orient) tanulmányában elfogadja a szovjet történetírásban uralomra jutott felfogást, amely szerint az ókori kelet és a klasszikus antikvitás *egy* társadalmi-gazdasági formációt képez,[2] de szerinte igen lényeges különbség figyelhető meg a minden formáció alapját jelentő tulajdonviszonyok jellegében. Ennek alapján pedig a klasszikus antikvitást inkább a kapitalizmushoz, az ókori keletet pedig inkább a feudalizmushoz tudja hasonlítani. Tanulmánya elméleti jellegű, forrásadatokkal nem támasztja alá megállapításait, ezért nehéz akár elfogadni, akár vitatni őket. Nézete szerint a földtulajdonviszonyokra az ókori keleten az állami földtulajdon döntő szerepe nyomja rá a bélyegét, s csekély jelentősége van a föld adásának-vételének. Ennek alapján szerinte az ókori keletet nem rabszolgatartó, hanem «prefeudálisnak» kell minősíteni.

M. A. Dandamajev (Social Stratification in Babylonia (7th-4th Centuries B. C.)) az újbabilóni és achaimenida kori Babilóniára vonatkozó kutatásai eredményeit összegzi; nézeteit már korábban ismertettem e folyóirat hasábjain.[3]

G. Kh. Sarkisian (Greek Personal Names in Uruk and the Graeco-Babyloniaca Problem) Babilónia, közelebbről Uruk városa késői történetét vizsgálja az ékírásos szövegekben fellelhető görög személynevek alapján az i. e. 3. századtól az i. sz. 130-as évekig, amikor az ékírásos írás és jogrendszer véglegesen felbomlik Mezopotámiában. Kitér az

[1] Internationale Tagung der Keilschriftforscher des sozialistischen Länder. Budapest, 23—25 April., 1974. 95 S. (Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek Kiadványai, 8).

[2] Vö. 79. l. 2. jegyzet.

[3] Lásd Ant. Tan. 23/1 (1976) 150—151.

olyan nehezen megválaszolható kérdésre is, mint a hellenizálás mértéke, amelyről azt állapítja meg, hogy csak felületes volt, s inkább a görög bevándorlókat asszimilálta az ősi hagyományokkal rendelkező város.

A. Kammenhuber (Historisch-Geographische Nachrichten aus der althurrischen Überlieferung, dem altelamischen und den Inschriften der Könige von Akkad für die Zeit vor dem einfall der Gutäer (ca. 2200/2136) monográfia nagyságú tanulmányában a qutu/guti uralmat megelőző időszakra vonatkozó hurri, elámi és akkád források történeti és földrajzi adatait tekinti át. Rámutat a hurrik fontos történeti szerepére a babilóni és kisázsiai térség közötti közvetítésben, foglalkozik a hurri-hettita-babilóni irodalmi kapcsolatok kérdésével, és ezzel kapcsolatban a hattušai szöveghagyományozás problematikájával. Szisztematikusan átvizsgálja az óakkád kori hurri nyelvi anyagot, elsősorban személy és helyneveket, és áttekinti a hurri nyelv kutatástörténetét. A Narām-Sin szerződés vizsgálata kapcsán új, bár vitatott eredményekre jut az elámi nyelv szerkezetéről,[4] s végigkíséri a szerződés értelmezésének történetét, kiemelve a biztosnak látszó nyelvi interpretációkat. Kutatásai arra mutatnak, hogy a még mindig nem eléggé ismert okmány inkább egyenlőek közötti szerződés, mint vazallusszerződés. Az óakkád királyfeliratokat elemezve a szerzőnő a hurri szövegek segítségét is felhasználva igyekezik elválasztani az autentikus adatokat a későbbi hagyományoktól és legendás elemektől.

D. O. Edzard «Soziale Reformen» im Zweistromland bis ca. 1600 v. Chr.: Realität oder Literarischer Topos? azt vizsgálja, hogy vajon az asszirológiai irodalomban általánosan használt «reform, reformszöveg» fogalmakat nem anakronisztikusan használjuk-e. Ebből a szempontból tekinti át Mezopotámia történetét az i. e. 3. évezred közepétől az óbabilóni kor végéig. Úgy találja, hogy elég gyakran került sor szükséghelyzetek orvoslására — legvilágosabban talán Uruinimginanál.[5] Ezeknek az intézkedéseknek a neve (sumerül níg-si-sá gâr, akkádul *mīšaram šakānum*) hosszú évszázadokon át változatlan maradt (Edzard Entemena (i. e. 2430 körül) koráig tudja visszavezetni), bár tartalma természetesen változott. Általában adósságelengedést, néha közmunkakötelezettség, vagy adósrabszolgaság érvénytelenítését jelentette. Reformnak azonban nem nevezhetők, mivel érvényük mindig csak az adott helyzetre érvényes, a jövőre nem vonatkozik, nem tartós érvényű. A szerző Entemena, Uruinimgina feliratait, Ur-Nammu, Lipit-Ištar törvényeit és Ammiṣaduqa rendeletét tárgyalja érdemben. Felveti azt a kérdést, hogy ezek a dokumentumok valóban a tényleges helyzetet tükrözik-e, vagy pedig uralkodói propagandával van dolgunk. Ez utóbbira szemléletetes példát nyújtanak egyes királyfeliratokban szereplő árak, amelyek sokkal alacsonyabbak a tényleges áraknál. Rámutat, hogy a bőség korának beköszönte sztereotíp formula a királyfeliratokban. Mindezt szem előtt tartva cikkének az a végkövetkeztetése, hogy kétségtelenül történtek kísérletek a társadalmi igazságtalanságok csökkentésére és a szociális ellentétek bizonyos kiegyenlítésére, de a mai értelemben vett reformra még évezredeket kellett várni.

E. Lipiński (Textes juridiques et économiques araméens de l'époque sargonide) 23 újonnan előkerült újasszír kori arámi dokumentumot ismertet. A még publikálatlan szövegek igen fontosak gazdaságtörténeti szempontból, továbbá jelentősen bővítik az arámi nyelvre és jogi terminológiára vonatkozó ismereteinket. Már maga az a tény is jelzi a szövegek fontosságát, hogy számuk több, mint az eddig ismert *összes* arámi forrás ebből az időszakból.

G. Cardascia (Les valeurs morales dans le droit assyrien) a középasszír törvények alapján vizsgálja az asszír erkölcsi elveket. Különösen a szexuális és családi, valamint a büntetőjogból kielemezhető erkölcsi elveket tárgyalja részletesen.

A. A. Vaiman (Über die protosumerische Schrift) tanulmányában a korai sumer írással kapcsolatos kutatásai eredményeit foglalja össze.

V. Afanasjeva (Mündlich überlieferte Dichtung («Oral Poetry») und schriftliche Literatur in Mesopotamien) és *G. Komoróczy* («Folklore», Literatur, «Folkloristik» in der sumerischen Überlieferung) tanulmányukban a folklór és az irodalom kapcsolatát elemzik a sumer anyagban. Afanasjeva azon a véleményen van, hogy a sumer «irodalmi» szövegek tulajdonképpen foklórnak tekintendők, s irodalomról majd csak az i. e. 2. évezredi akkád alkotások esetében beszélhetünk. Ezzel szemben Komoróczy szerint az esetek többségében a sumer alkotások irodalmiaknak minősíthetők, gazdag folklorisztikus hát-

[4] Vö. *G. Wilhelm:* Ist das Elamische eine Ergativsprache? Archaeologische Mitteilungen aus Iran 11 (1978) 7—12.

[5] A név régebbi olvasata Urukagina, az új olvasathoz lásd *W. G. Lambert:* The Reading of the Name u r u. KA. g i . n a Or. NS. 39 (1970) 419.

térrel. A lényeges az, hogy a művek döntő többsége kötött formában hagyományozódik, és hiányzik a folklórra jellemző variánsok megléte.

Lehetetlen egy ismertetés keretében kitérni valamennyi tanulmányra. Elég átfutni a kötet tartalomjegyzékét, azonnal szembeötlik a témaválasztás gazdagsága, és a tárgyalt kérdések különböző megközelítési módja. Ez természetes is egy nemzetközi tudományszak esetében. Különösen így van ez az asszírológiában, ahol megfelelő filológiai és/vagy régészeti ismeretek az alapkövetelmény, s csak ezek birtokában foglalkozhat bárki is az Elámtól Kisázsiáig és Urartutól Palesztináig terjedő óriási terület történeti, irodalmi, földrajzi, nyelvi stb. problémáival. Vagyis az asszíriológián belül a humán tudományok jóformán minden területe képviselve van, s többek közt ez adja meg a kérdések sokoldalú megközelítésének lehetőségét. A tanulmánykötet, nagy többségében értékes tanulmányok gyűjteménye, az ékíráskutatás csaknem minden fontos problémáját felöleli, s ennyiben a kutatás mérlegének is tekinthető a 70-es évek közepén.

VARGYAS PÉTER

KOVÁCS TIBOR: A BRONZKOR MAGYARORSZÁGON. Hereditas. Corvina 1977. 99 lap, 31 szövegközti kép, 79 táblakép

A tudomány népszerűsítésénél különböző szempontok tartandók szem előtt: milyen közönségnek íródik a munka? lehet-e, vagy szabad-e a tudományosan megalapozott ismertekből engedményeket tenni, ill. a fantáziát is segítségül hívni? mit érdemes népszerűsíteni, azaz az ismeretanyagból hogyan kell válogatni?

Kovács a mai a magyarországi bronzkorra vonatkozó ismereteinkből jól és gondosan válogatott, és igyekezett — a megszabott keretek között — különböző szempontokat figyelembe venni. Ez kitűnik könyve tartalomjegyzékéből is: «Térben és időben» (áttekintés az egyidős magaskultúrákról); «Íratlan források» (a szakkifejezések és a módszer rövid magyarázata); «Népvándorlások, háborúk és a béke évszázadai» (történelmi áttekintés); «Földvárak és vízparti falvak» (települések leírása, állattartás, eszközök); «A bronzművesség kibontakozása és virágzása» (az egyes depotszintek rövid ismertetésével); «A temető a halottak lakhelye» (a temetkezési szokások vázlatos leírása); «A bronzkori viselet és fegyverzet» (a női ékszerek és a fegyverek); «Ábrázoló művészet agyagban és bronzban» (a művészet és a vallás — hiedelemvilág — kapcsolata); «Visszapillantás és perspektíva» (összefoglalás).

Bár a szerző igyekszik átfogó képet adni, és ügyesen válogatott a képanyaga is, kiérződnék a műből a kutatás gyenge oldalai: *a)* az időrend tisztázatlansága; *b)* a fiatalabb és későbronzkorra vonatkozó ismeretek hézagai.

a) Az időrendi táblázat ilyen formában inkább tudományos cikkbe való; a csak általános ismeretekre törekvő olvasó vajmi keveset tud kezdeni a bonyolult és sok tekintetben nem a legújabb eredményeknek megfelelő táblázattal azért sem, mert olyan «kultúrák», «csoportok» és «fázisok» is szerepelnek rajta, amelyekről alig esik szó a szövegben, vagy amelyeket maga a szerző is megkérdőjelez. Inkább helyén lett volna a bevezetőben («Térben és időben») adott dátumokkal való koordinálás; így a könyvben jobban kihangsúlyozott periódusokat és kultúrákat össze lehetett volna vetni az egyidős magaskultúrákkal. Akkor talán az abszolút időrend is jobban összhangba került volna a régészeti tényekkel.

A 19. képen a szerző a romándi bronzlelet egyes tárgyait mint a «bronzkor utolsó századából» származókat mutatja be. Ez az időrendi táblázat szerint a IX. sz. volna. A 26. szövegközti képen egy harcos «rekonstruált fegyverzetét» mutatja be Kovács (Müller-Karpe alapján) csupa olyan tárggyal, amely a kurdi szintbe tartozik: «A bronzkor utolsó századának védő fegyverzete». Ez is tehát a IX. századnak felelne meg, csakhogy a kurdi szint jól keltezhető a XI. századba.

b) A későbronzkorról szóló fejezetek a kutatás hiányosságait tükrözik. Bóna István szerint a koszideri leletek földbekerülése után kezdődne a későbronzkor (Reinecke B B után, azaz B C-vel). Eszerint a későbronzkor felölelné Reinecke B C—D és H A—B periódusait. Már a táblázatból is kiderül, hogy erről a korról gyérek az ismeretek, ami azzal magyarázható, hogy az utóbbi 30—50 évben ez a korszak sohasem állt a kutatás középpontjában.

A mai Magyarország területén mintegy 500—600-ra becsülhető fiatalabb és későbronzkori bronzlelettel szemben nem tudunk egyetlen feltárt és közölt egykorú temetőre vagy legalább részben feltárt és publikált telepre sem hivatkozni. Az utóbbi években folyó ásatások — csak rövid előzetes jelentésekben számoltak be róluk — nem tudják a több

évtizedes mulasztásokat pótolni már azért sem, mert a fiatalabb régészgeneráció nem rendelkezik a későbronzkori kutatásokhoz a kellő felkészültséggel. A későbronzkorról szóló fejezetek hiányosságait nem a szerző, hanem a kutatás jelenlegi szintjének rovására írjuk.

Több sajtóhiba zavar az olvasásnál. Az illusztrációk (fényképek: Kónya Kálmán; rajzok: Dékány Ágoston) jól egészítik ki a szerző mondanivalóit.

A könyv átfogó képet ad a magyarországi bronzkorról, így valóban ajánlható a múzeumokat látogató közönségnek és a régészet iránt érdeklődőknek. A szakembereknek is nyújt újat, mert először közöl e munkában néhány jelentős és fontos leletet.

MOZSOLICS AMÁLIA

LIMES. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 30. 8. — 6. 9. 1976.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 766 l.

A Római Birodalomnak, amely a császárkorban — a legnagyobb kiterjedése idején — a mai Európának, Kisázsiának és Afrika északi területeinek meghódított népeit fogta össze uralma alatt, bizonyos vonatkozásban kivételes történeti szerep jutott: elsősorban jogrendszere, kitűnően megszervezett közigazgatási rendszere révén, — amelynek a lényege mellesleg ma sem világos előttünk —, az egész ókori világ kultúrájának hatalmas közvetítője lett a barbár népek felé, és még bukása után is évszázadokig alapvetően meghatározta különösen Európa politikai arculatát, történetét és kultúráját.

Érthető tehát, milyen nagy jelentőségű a római császárkor kutatásában minden olyan nagyarányú kezdeményezés, amely e társadalom és államszervezete pontosabb megismerését igyekszik elősegíteni. A II. világháború utáni években a kiváló angol régész, E. Birley javaslata hozott jelentős fordulatot a kutatásban: indítványozta, teremtsenek egy olyan nemzetközi fórumot, ahol a római birodalom provinciáinak, határvédelmének kutatásával foglalkozó régészek — történészek bizonyos időközönként kicserélhetik tapasztalataikat, megbeszélhetik a legfontosabb vitás kérdéseket és megismerkedhetnek egy-egy limesszakasz feltárt táboraival, településeivel. Ilyen nemzetközi fórum létrehívására valóban megérett a helyzet. Különösen a XIX. század második felében, a XX. század elején nagy történész egyéniségek (mindenekelőtt Th. Mommsen, azután O. Hirschfeldt, J. Marquardt, R. Grosse A. v. Domaszewski, E. Ritterling stb.) hatalmas, elsősorban irodalmi és feliratos forrásokon alapuló összefoglaló munkáinak megjelenését követően ugyanis egyre világosabbá vált a felismerés: a római birodalom közigazgatásának, hadseregszervezetének, határvédelmi rendszerének megértéséhez nélkülözhetetlen a határterületek, a provinciák katonai táborainak, településeinek szisztematikus és szakszerű régészeti feltárása.

Kb. a századfordulótól, de különösen a húszas-harmincas évektől tehát a birodalom közigazgatásának a kutatásában a súlypont a sok időt, sok szakember munkáját, az egyes országoktól jelentős anyagi ráfordítást igénylő régészeti kutatásokra tevődött át.

E munkának az előzőektől nyilvánvalóan eltérő jellege előbb-utóbb mindenképpen megkívánt valamiféle országonkénti, sőt nemzetközi koordinációt, amely tudományos-elvi és módszertani szempontokkal nyújtana segítséget e kutatásokhoz.

Az 1949-ben Nagy-Britanniában első ízben megtartott limeskongresszus óta — közel 30 éve — ez a nemzetközi fórum látja el rendszeresen ezt a feladatot. Az egyes kongresszusokon elhangzó előadások, amelyek tehát mindenekelőtt arra hivatottak, hogy egy- egy limesszakasz újabb régészeti feltárásainak eredményeit összefoglalva időről időre konfrontálják azokat az irodalmi és feliratos forrásokon nyugvó régebbi és új eredményekkel, önálló kötetekben nyomtatásban is megjelennek. E kongresszusi kötetek mindegyike egy-egy fontos állomást jelent a birodalom provincia-limeskutatásában.

E kongresszusok sorában a XI. Nemzetközi Limeskongresszus rendezését Magyarország vállalta. A Székesfehérvárott megtartott üléseken két szekcióban összesen 57 előadás hangzott el. Ezeknek szövegét és dokumentációját tartalmazza az Akadémiai Kiadó gondozásában 1977-ben napvilágot látott kongresszusi kötet.

A kötet — a legutóbbi limes-akták gyakorlatának megfelelően — geográfiai sorrendben közli az előadások szövegét, aszerint, hogy azok a birodalom melyik területének régészeti kutatásához kapcsolódnak, Nagy-Britanniától a Balkánon át Marokkóig. A földrajzilag be nem sorolható témák a kötet végén kaptak helyet. A XI. kongresszuson egyébként — előzetes megbeszélés értelmében — magyar kutató nem tartott előadást. Az előadások terület szerinti megoszlása a következő: Britanniával kapcsolatosan 6 elő-

adás hangzott el, Germania Inferior, Germania Superior, Raetia provinciákra vonatkozóan 5, Noricumot és Pannoniát illetően 9. Igen örvendetes jelenség, hogy az utóbbi évtizedekben a Balkán régészeti kutatása erőteljesen fellendült. Ezt mutatja a Balkán területén szervezett provinciákkal kapcsolatos előadások nagy száma: 20 ! 4 előadás foglalkozott a keleti, 5 az afrikai limes és provinciák kérdéseivel. Végül a kongresszus által szervezett kirándulások ismertetése zárja a kötetet; ezeken osztrák ill. magyar kutatók mutatták be a résztvevőknek a feltárt katonai táborokat és fontosabb településeket, továbbá az azok leletanyagából rendezett kiállításokat.

Hogy a kongresszus tudományos jelentőségét lemérhessük, meg kell vizsgálnunk, hogy az elhangzott előadások mennyiben feleltek meg e nemzetközi fórum iránt támasztott fent említett követelményeknek.

Egy-egy limesszakasz kutatásának összefoglaló, vagy szélesebb történeti kitekintést nyújtó vizsgálatára 5—6 előadó vállalkozott. Ezek közül talán P. Salama összefoglalását lehetne kiemelni Mauretania Caesariensis limeséről. N. Gudea feltevése, miszerint Moesia Superior északi határa Dacia meghódításával nem minősült a továbbiakban limesnek, a limes csekély kutatottsága miatt egyelőre megalapozatlannak tűnik. Egymástól távolabb eső limesszakaszok összevetésére nem igen vállalkoztak — legfeljebb egyegy lábjegyzet erejéig (pl. D. Protase utalása a germaniai kettős táborfalakra K. Dacia kettős táborfalu táborainak vizsgálata kapcsán).

Az előadások jelentős része újabb katonai táborok, erődítmények feltárásáról számolt be (pl. Britanniaban a Hayton-nál fekvő kora-flaviusi táborról J. S. Johnson; Carpow táboráról, amely Septimius Severus 208—211. évi észak-britanniai hadműveleteiben játszott fontos szerepet, J. D. Leach és J. J. Wilkes; a felső germaniai-raetiai limesen Miltenberg-Altstadt auxiliaris táboráról B. Beckmann; a felső-Rajna-vidéken Burg Sponeck Valentinianus korában épült erődítményéről R. M. Swoboda; a pannóniai limes előterében, a quadok földjén, a mai Cífer-Pác-nál fekvő késő-római objektumról T. Kolník, a limes alutanus Romula táboráról Cr. M. Vladescu és Gh. Poenaru Bordea; Dacia Porolissensis ÉK-i limesének kutatásáról G. Ferenczi és I. Ferenczi; Moesia Inferior fontos legiotáborának, Novae-nak bolgár—lengyel közös feltárásáról T. Sarnowski; Iatrus késő-római limestábor bolgár—NDK kutatásának újabb részleteiről B. Döhle; az arikai római limesen folyó újabb kutatásokról M. Euzennat). Sajnálatos, hogy ez előadások közül nem egy alig több egyszerű ásatási beszámolónál.

Az egy-egy provincia közigazgatásával, történeti, hadtörténeti, hadseregszervezeti problémákkal foglalkozó, vagy egy-egy régészeti leletet, ill. leletcsoportot elemző előadások legtöbbje nem igen tarthatott számot a kongresszuson szélesebb körű érdeklődésre, vagy azért, mert túlságosan is részletkérdéseket boncolgat, vagy azért, mert nem szolgál jelentősen új eredményekkel. Ez említett témakörökhöz tartozó előadások közül mégis ki kell emelni R. M. Reece rövid és gondolatébresztő elemzését az arany-, ezüst- és bronz pénzzel való ellátásról, ill. ezek körforgásáról a birodalomban a IV.—V. században. Figyelemreméltó még. K. Wachtel előadása is az alsó-Duna-vidék Augusztus-kori katonai irányításáról, ill. Macedonia provincia közigazgatásának alakulásáról. Feltétlenül hasznos minden császárkor-kutató számára E. Weber tájékoztatója a Tabula Peutingeriana új kiadásáról, valamint J. Wagner beszámolója a római birodalom keleti határvidékeit feldolgozó térkép előkészítő munkálatairól.

Ami a kongresszustól elvárható módszertani útmutatást illeti, a következőket kell megjegyezni. A római császárkor-kutatásban szinte a kezdetektől jelentkezett, és egyre erősödött egyfajta egészséges specializálódásra való törekvés, amelynek értelmében a birodalom történetének, államszervezetének, társadalomtörténetének irodalmi és feliratos, ill. régészeti források által való megközelítése erőteljesen szétvált. A történeti problémák e különféle források szerint való megközelítése teremtette meg a szaktudományok egész sorát; a császárkori epigrafikát, proszopografiát, numizmatikát és a módszeres régészeti feltárásokat. E résztudományok azonban sajátos feladataik megoldásában, módszereik kidolgozásában az elmúlt hosszú évtizedek folyamán sok tekintetben olyan magas fokra jutottak el, hogy módszereik adta korlátaikat, még kutatásuk szűk tárgyának megismerésében is, csak úgy dönthetik le, ha a többi szaktudomány megközelítési módjait, ill. azok eredményeit is tekintetbe veszik. (Különösen áll ez a nagy hagyományokkal rendelkező epigrafikára és proszopografiára, amelynek bizonyos irányú erőfeszítései újabb és újabb összefoglaló munkák alkotására napjainkban már-már az öncélúság határát súrolják.) Mindazonáltal ma még a császárkori történetkutatásnak e decentralizáltsága határozza meg egyrészt a kutatás tárgyát, felszabdalva az egységes császárkori történeti valóságot, másrészt a kutatók tevékenységét, akik között számontartanak epigrafusokat, numizmatákat, «ásató» régészeket stb. A magyarországi kongresszus előadásai is tükrözték ezt a helyzetet. Voltak tisztán filologiai jellegű előadások (pl. W. Haase előadása «Si

vis pacem, para bellum» címmel), tisztán epigrafikai-proszopografiai jellegűek (pl. J. E. Bogaersnek a különböző segédcsapatok történetéhez fűzött megjegyzései, vagy S. Dušanić Moesia Superior *cohors equitata*-iról, ill. J. Liebeschuetz-nek Syria christianisatiojáról szóló előadása), és elsősorban régészeti kutatások eredményeiről szóló beszámolók. Az a tény viszont, hogy a limeskongresszus előadói között csaknem valamennyi szaktudomány képviselői szerepeltek, arra mutat, hogy mégis van igény a fontos történeti problémák egyszerre több oldalról való megközelítésére. Ahhoz azonban, hogy e problémák megértésében valóban előbbre jussunk, ennek a lényegretörő, a kérdések minden oldalról való megközelítését igénylő szemléletnek az *egyes kutató személyek* tudatában kell megszületnie ill. tudatosodnia. Ilyen szemléleti módról viszont a kongresszuson szinte egy előadó sem tett tanúságot (igaz ugyan, hogy témaválasztásuk már többnyire eleve megakadályozta őket ebben.)

Mindent összevetve megállapítható, hogy a XI. limeskongresszus előadásai egyfajta, a lényeges kérdések iránti érzéketlenséget tükröztek. Ezt bizonyítja az, hogy 1. a kongresszuson igazán színvonalas, előre mutató, összefoglaló előadás nem hangzott el; 2 a kérdések több oldalról való megközelítésére szinte egy előadás sem nyújtott példát; 3. az előadások száma az utóbbi limeskongresszusokon jelentősen megnőtt, színvonaluk viszont süllyedt. (A romániai [1972], az NSZK—belgiumi [1974], a magyarországi [1976] limeskongresszusokon az előadások száma 60 körül mozgott a korábbi kongresszusok 20—30 előadásával szemben.) Mindez annál inkább sajnálatos, mivel a római állam szervezete, közigazgatási rendszere, ezen keresztül e társadalom legsajátosabb lényege — amelyeket viszonylag nagy ismeretanyagunk ellenére is alig értünk — éppen a provinciák katonai és polgári településeinek minden részletre kiterjedő, egyszersmind messzetekintő vizsgálata révén válhat számunkra a leginkább kitapinthatóvá.

Úgy látszik, e feladat vállalása helyett mintha inkább tudományunk létjogosultságát akarnánk bizonyítani korunk minden eddiginél inkább a lényeget számonkérő elvárásaival szemben, mégpedig oly módon, hogy a római kor tárgyi szellemi örökségeinek a rákövetkező korokban való továbbélését bizonygatva igyekszünk hidat verni a római császárkor és korunk között. Talán részben ezzel magyarázható, hogy a XI. kongresszuson viszonylag sok előadás (kb. 10—12) foglalkozott késő-császárkori ill. kontinuitás-témákkal.

Amikor a II. világháború után megteremtették a provincia-limeskutatásnak ezt a nemzetközi fórumát, nem fogalmazták meg a fent említett módon a feladatát, ennek ellenére az első kongresszusok résztvevői ilyen szellemben jöttek össze, amint azt a kongresszusok előadásai bizonyítják. 30 év után sem volna szabad erről megfeledkezni. Sőt minél inkább elmerülünk a különféle részfeladatok, a limes, tábor és település-kutatások sok energiát igénylő, konkrét tennivalóiban, annál inkább szükség van arra, hogy tudatosítsuk e kutatások eredményeinek jelentőségét a római államszervezet és közigazgatás megértésének a folyamatában. Éppen ez a tudatosítás, a limes-provinciakutatások eredményeinek időről időre történő messzetekintő összegezése, egyben az új utak és a legfontosabb megoldásra váró problémák megjelölése — a szükséges módszertani útmutatásokkal együtt — lenne a feladata az elkövetkező limeskongresszusoknak. Kívánatos volna, hogy a római császárkorral foglalkozó történészeknek és régészeknek ez az egyetlen nemzetközi fóruma minél előbb felnőjön ehhez a feladatához.

SZILÁGYI MÁRIA

E. B. VÁGÓ—I. BÓNA: DIE GRÄBERFELDER VON INTERCISA. I. Der spätromische Südostfriedhof. Budapest, 1976. 243 lap, 156 szövegközti ábra, 30 + 48 tábla, 3 melléklet

1963-ban Dunaújváros északi részén (Intercisa táborának környékén) újabb nagyarányú építkezés kezdődött, amellyel kapcsolatosan egy évtized során közel kétezer sírt tártak fel. A temetkezésekkel foglalkozó, három kötetre tervezett sorozat első részét kapta most kézhez az olvasó az Akadémiai Kiadó gondozásában.

A kötet az Intercisa vicusától DK-re levő, jól körülhatárolható későrómai temető 1963—67 között feltárt sírjait közli. A számszerint 597 sír leletmentését B. Vágó Eszter végezte, anyaguk ismertetése és értékelése Bóna István munkája.

A publikálónak mindenekelőtt súlyos topográfiai problémákkal kellett megküzdenie. Az Intercisa vicusát É, Ny és D felől határoló sírmező a századfordulótól rablóásatók vadászterülete volt, de Mahler, Hekler és Paulovics részben elveszett vagy a háború alatt megsemmisült ásatási feljegyzéseire sem támaszkodhatott a szerző bizalommal, sőt a

későbbi ásatók (Oroszlán, Sági) adatai sem egyeztek megnyugtatóan a telekkönyvi számokkal. E sorok írójának tapasztalata szerint még az 1963-ban megindított leletmentés dokumentációja sem volt hibátlan; kisebb-nagyobb felmérési pontatlanságok, a sírmellékletek szűkszavú, néha téves felsorolása, sok esetben a tájolás hiánya, a ritussal kapcsolatos megfigyelések elhanyagolása, vagy azok leírásában mutatkozó bizonytalanságok — nem egyszer a munkában résztvevő diákok hibájából — csak növelhették a szerző gondjait, nem is szólva az olyan «apróságról» mint a sírok számozásának valamennyi naptári évben való újrakezdése és az ebből adódó tévedések.

Mindezeket nem is figyelembevéve, csak futólag átgondolva, óriási eredménynek tartjuk, hogy a korábban huszonkilenc(!) részre tagolt intercisai temetőről (sőt, ha az I/a-b felosztást is hozzáadjuk, a szám harmincegyre dagad; (Intercisa II, Arch. Hung. XXXVI (1957) 561—624) immár egységes és meggyőzőnek látszó topográfiai kép alakult ki, a castellumból D felé kivezető út két oldalán elterülő délkeleti temetővel és a Nagy Nekropolisszal, a vicustól Ny-ra levő kisebb sírmezővel és a castellumhoz É felől kapcsolódó, a vicusszal területileg részben egybeeső ÉNy-i temetővel, igaz, az eredmény volumenéhez nem mérhető, a helyszínt ismerőnek is nehezen áttekinthető, lépték nélküli tolmácsolásban (Abb. 156). Ilyen esetben egy ezres léptékű hivatalos várostérkép alkalmazása feltétlenül indokolt lett volna (l. pl. G. Müller Novaesium VII, Limesforsch. 17, 1977 mellékleteit).

A leletmentés folyamatát részleteiben, olykor nem csekély drámai erővel részletező I. fejezet (Die Ausgrabungen, 11—13) után a szerző nagy mértéktartással közli a sírok leírását (15—121), legtöbbször, sajnálatos módon, a mellékletek rovására. Sok esetben hiányzik a tárgyak- főképp edények (üvegek) anyagának, színének, festett vagy festetlen voltának, technikájának — tehát mindazon tulajdonságoknak a jelzése, melyek a rajzokról és a fényképekről együttesen sem olvashatók le egyértelműen (pl. 37. sír, Taf. 3; 441. sír, Taf. 11; 1111. sír, Taf. 18; 1181. sír, Taf. 21; 1258. sír, Taf. 24; 1290. sír, Taf. 26, stb.) Az 1082 sz. figyelemreméltó padkás sír leleteiről szó sem esik, a néhány hamvasztásos sír általában mostoha bánásmódban részesült. Zavaró továbbá a sírszámozásban az adott helyen magyarázat nélkül hagyott néhány hiátus, (a 177. sír után a 438. számú következik, majd a 458. után a 774. stb.); az olvasó csak sejtheti hogy e hiányzó sírok — a Nagy Nekropoliszhoz tartozván — majd a sorozat további kötetében, később kerülnek publikálásra. A sírrajzok kiválóak; túlnyomó részük az ásatáson rendszerint jelenlevő Bóna István eredeti rajza után készült, — nem lehetett sokat rontani rajtuk. Sajnálatos azonban, hogy a leletek számozása nem egyezik meg a táblákon szereplő tárgyak számaival, s e tény a mellékletek helyzetével foglalkozó specialistát csüggesztő keresgélésre kényszeríti.

A III fejezet (Topographie des Südostfriedhofs, 122—130) ismerteti mindazokat a nehézségeket, melyekkel a szerzőnek meg kellett küzdenie; eközben szinte észrevétlenül azonosítja a korábbi ásatások helyét, téves adatok egész sorát helyesbíti, körvonalazza a két nagy temető területét, végül a feltárt, illetve újraszámozott 597 sírhoz hozzáadván a korábban előkerült sírok számát (figyelembevéve a kettős temetkezéseket is) a 784 — felkerekítve 800 — egyéni temetkezést hárommal megszorozva (miért éppen hárommal?), eredményként közli a délkeleti sírmezőben eltemetettek teljes létszámát: 2400. Végül i. sz. 313-tól (a temető megnyitásától) 430-ig harminc éves periódusokra (nemzedékekre) lebontva megadja a halálozások hozzávetőleges számát is. Matematikája merész, de — mint mindig — gondolatébresztő.

A IV fejezet (Die Chronologie und ihre Grundlagen, 131—140) érdemi részét a sírokba mellékletként elhelyezett érmék (Lányi V. katalogizálásában) értékelése adja, meggyőzően bizonyítva a hazai szakirodalomban oly gyakran alkalmazott «éles datálás» tarthatatlan voltát (példák tömegével a jegyzetekben is). Sajnálattal tehetjük hozzá, hogy fontos munkák (Novaesium VII, a két Emona kötet, stb.) kifejezetten szakos írói e tekintetben máig sem eléggé mértéktartóak.

A téglabélyegek értékelése specialistát igényelt volna.

A fejezetet záró «Anfänge des Friedhofs» c. alfejezetből világosan kiderül, hogy a temető hamvasztásos sírjaival Bóna nem kívánt foglalkozni. Formájukról csak annyit tudunk meg, hogy valamennyi az ún. «ausgebrannten Gräber» típushoz tartozott (138. old.). Megjegyezzük, hogy ilyen típus nem ismeretes a szakirodalomban; a «Brandgrubengräber» (Nierhaus, Bad-Canstatt, 1959, 17 skk; Starinar 13—14, 1962—63, 50 skk.) vagy — padkás sírok esetében- a *bustum* elnevezés (Dacia 14, 1970, 176 skk; Novaesium VII, 14) szerencsésebb lett volna. Csak sejthetjük, hogy rituális céllal előre kiégetett (esetleg kitapasztott?) szórthamvas sírokról van szó. A 440. sír (mely a leírásból egyébként hiányzik) érme alapján Bóna a hamvasztásos rítus megszűnését Intercisában 260—270 közé datálja, ugyanakkor a DK-i temető megnyitását a 310 utáni évekre keltezi

(139—140 old.). A kronológiai hiátust úgy hidalja át, hogy a nyolc hamvasztásos sírt egy korábbi *villa rustica*hoz kapcsolja. Erre azonban nincs szükség, a hamvasztás szokása Intercisában is gyakorlatban lehetett a III. sz. végéig (vö. Matrica 152. sír kopott Probus éremmel), a két rítus időben egymás mellett is létezhetett (Matrica 112. sz. kősír, szintén Probus antoninianusával, vö. Nierhaus, Bad-Canstatt 1959, 28).

A «Gräber und Bestattungen» (141—149) c. fejezetben Bóna az egyes sírtípusokkal, a sírok tájolásával, nemek szerinti megoszlásával foglalkozik, érthetően, világos, ésszerű felosztásban, messzemenő, olykor kockázatos következtetések levonása nélkül. Az olvasó úgy érzi, hogy a kötet e része — alig kibővítve — feleslegessé tette volna a VII. és IX. fejezet legnagyobb részét.

A VI. fejezettől kezdve (Grabplünderungen, 149—157) a szerző egyre otthonosabban mozog a problémák tömegében, a tapasztalt ásató és a népvándorláskor kutató óriási szakismerete szinte szétfeszíti a munka kereteit. Különösen feltűnő ez a «Bestattungsritus» c. fejezetben (157—167), ahol valamennyi alfejezettel külön foglalkozni kellene. Csak a zsugorított temetkezésekkel kapcsolatban kívánunk megjegyezni annyit, hogy a szerző által felhozott intercisai példák egyike sem tipikus. Az 1949. évi ásatásból viszont több ilyen rítusú sír került elő (52, 60, 86, 89, 91, 93 sz., Intercisa I, Arch. Hung. XXXIII, 1954, 96.); túlnyomó részük csecsemő ill. gyermeksír volt. Nem eléggé indokolt tehát a szerzőnek a fejezetet lezáró megállapítása, mely szerint a zsugorított rítusú sírokba rabszolgákat temettek (160. old.), különösen ha figyelembe vesszük, hogy e rítus eraviszkusz területen a római foglalás előtt is szokásban volt (Lovasberény—Székesfehérvári Szemle 1936, 37; Nagyvenyim—Alba Regia 1, 1960, 45, 52). Szívós fennmaradása a késő IV. sz.-ig (Tordas, Alba Regia 8—9, 1967—68, 235; Aquincum- Ant. Hung. 1, 1947, 44; BpR 28, 1963, 311, 324) inkább a római politikával való szembenállás egyik megnyilvánulási formája lehetett (vö. Starinar 13—14, 1962—63, 85).

A «Besondere Körperlagen» c. izgalmas alfejezetből a 10. sír kimaradt.

A tisztán teoretikus VIII. fejezettel (Das Problem des Ethnikums, 168—174), amelyben a barbár betelepülések (nyugati germánok, szarmaták, gepidák, gótok, vandálok) koncepcióját részletezi és cáfolja a szerző, s amelyhez szorosan kapcsolódik a «Die sogenannten «Barbarenobjekte»» c. utolsó fejezet (196—206), a kötet végképp átlépi egy későrómai temető-publikáció határait.

A IX. fejezetben (175—181) Bóna ismét visszatér a tájolás problémájára, analógiák tömegével bizonyítva hogy a városi és falusi, de még az ókeresztény temetők sírjainak tájolása sem függ vallási és etnikai tényezőktől, hanem mindig valamilyen épülethez vagy útvonalhoz igazodik (korábban hasonló felismerésre jutott Nierhaus, Bad-Cannstatt, 1959, 30 sk., újabban Müller, Novaesium VII 17—18). E megállapítást a magunk részéről a koracsászárkori (hamvasztásos) temetőkre is kiterjesztenénk (l. Intercisa, az 1964. évi feltárás 455—683 és 695—913 sz. sírjait, valamint Matrica hamvasztásos sírjainak legnagyobb részét).

A tulajdonképpeni leleteket csupán egy fejezet (182—195) tárgyalja, és ezt, a kötethez viszonyítva, aránytalannak érezzük. Nem kap kellő hangsúlyt a sírokból előkerült többezer melléklet az egyébként olykor feleslegesen kimunkált, másszor semmitmondó, kellő nyomdai tapasztalat nélkül elkészített rajzos táblákon és a többnyire kiváló fényképeken sem. Így a kötet publikáció volta háttérbe szorul az anyag rovására, inkább azt érezzük, hogy a szerző e helyütt kívánta magából kiönteni mindazt, ami negyedszázad során a főként hazai későantik kutatással kapcsolatban felhalmozódott benne, tekintet nélkül arra, hogy az elmondandók szorosan kötődnek az adott témához, vagy sem.

A kötet végén Erdélyi Gizellának a fürdőző Dianát ábrázoló intercisai relieffel foglalkozó posthumus tanulmánya kapott helyet (241—242).

A könyv technikai kivitelezésével kapcsolatban csak annyit hogy a nyomdai papír ellen felmerült, immár állandósult kifogásokon túl ezúttal a kötés minősége is bosszantóan selejtes, néhányszori gyengéd átlapozás után szétesik a könyv, így az olvasó önkéntelenül is óvakodni fog attól hogy túl gyakran kézbevegye.

TOPÁL JUDIT

F. FÜLEP; ROMAN CEMETERIES ON THE TERRITORY OF PÉCS (SOPIANAE). Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest, Akadémiai Kiadó 1977. 64 lap, 50 tábla + 2 térképmelléklet.

Fiatal régészeti kiadványsorozatunk hosszú idő után ismét pannoniai témájú kötettel bővült, mely nemcsak felfrissítette az eddig megjelent publikációk már-már aggasztó egyhangúságát, hanem a korszakkal foglalkozó kutatók számára további részletes

elemzésre alkalmas, megbízható forrásanyagot is nyújt. Valóban elgondolkodtató, hogy mennyire kevés a római leletanyagot publikáló kiadványok száma, hogy Intercisa egyik későrómai temetőjének türelmetlenül várt közlése nem szakos régész munkája, hogy Savaria, Scarbantia, Arrabona, Brigetio, Valcum és Tokod temetőiről és azok anyagáról úgyszólván alig tudunk valamit, Aquincumról nem is beszélve. Jelen kötet szerzője immár több mint két évtizede foglalkozik a római kori Pécs temetőinek kutatásával, munkájának eredményeit igyekezett folyamatosan közreadni (Arch. Ért. 89, 1962; Arch. Ért. 96, 1969). Most megjelent könyve újabb, még mindig közbülső állomása annak a munkafolyamatnak, melyet az ókori Sopianae monografikus igényű feldolgozása zár le majd.

A publikáció 317 temetkezés többé-kevésbé részletes ismertetését adja; ezeknek csak elenyésző része származik a szerző saját feltárásából; többségük 1716(!) óta folyamatosan előkerült szórványlelet, megbízható topográfiai megjelölés, rajz, térkép és dokumentáció nélkül, sőt az idők folyamán a sírok anyaga is teljesen összekeveredett. A rendszerező munka kilátástalan lett volna, ha véletlen folytán elő nem kerül a Pécsi Városi Múzeum elveszettnek hitt négy leltárkönyve, melyek segítségével a szerzőnek többnyire sikerült azonosítania az egyes sírokhoz tartozó mellékleteket, és olykor használható információkat kapott a sírok milyenségére vonatkozólag is. Nemkülönben át kellett lapoznia a helyi sajtót, mint a leletek előkerüléséről tájékoztató, sok esetben egyetlen rendelkezésre álló forrásanyagot.

Mindezeket figyelembevéve óriási eredménynek tartjuk hogy a szerzőnek sikerült rendszerezni e bizonytalan adatok tömegét, lokalizálni és topografikus sorrendben térképre helyezni a szórványleleteket. Bizonyára áthidalhatatlan technikai akadálya volt annak, hogy a szerző újabb feltárásából származó István téri sírok is ebben a kiadványban kapjanak helyet.

Minthogy a kötet csaknem kizárólag anyagközlés, ennek megfelelően a történeti háttér körvonalazása (9—10. old) is rendkívül szűkszavú, inkább csak tájékoztató jellegű. Még így is szembetűnő azonban egy olyan ellentmondás, mely láthatólag a szerzőt is foglalkoztatja, nevezetesen: miért nem került elő Pécs területén koracsászárkori temető, jóllehet Sopianae már Hadrianus korában municipium rangra emelkedett. A közeli Vasas három hamvasztásos sírja (Fülep, Acta Arch. Hung. 9, 1959, 373 skk.) aligha köthető egy municípium koracsászárkori lakosságához. A magunk részéről kizártnak tartjuk, hogy a korai hamvasztásos temetőt a Pannónia Valeria fővárosaként terjeszkedő Sopianae kiépítésekor megsemmisítették volna; az R/18 sír negyvenöt edénye (bögrék- nem urnák- és korsók) inkább edénydepónak tűnik mint hamvasztásos sírnak (12—14 old. 2—9 tábla). Egy katonai táborral nem rendelkező, strukturálisan egy canabaetól nyilván lényegesen különböző, szórtabb jellegű település temetője akár 1,5—2 km távolságra is lehet a város szélétől, ennélfogva a korai temető talán valamelyik magaslaton (akár a Bárány-tető, akár az Aranyhegy tetején, vagy északi oldalán, sőt a Mecsekalja lejtőin) is rejtőzhet. Előkerülését, úgy tűnik, a véletlenre kell bíznunk.

Csontvázas temetkezések a III. sz.-ban jelennek meg a római Sopianae északi szélén, többségük nagyszámú és gazdag melléklettel ellátott K—Ny tájolású téglasír. 293 után, mint Valeria fővárosa, Sopianae nagyvolumenű építkezések színhelye, a IV. sz.-i sírmellékletek is figyelemreméltó anyagi és szellemi prosperitásról tanúskodnak (9. old.) Sopianae legkorábbi keresztény temetkezései a IV. sz. első évtizedeihez köthetők, közvetlenül csatlakoznak a III. sz.-i temetőhöz. Kivétel nélkül Ny—K-i tájolásúak (10. old.) És itt meg kell állnunk egy pillanatra. Szembeötlő, hogy a szerző milyen nagy fontosságot tulajdonít a sírok tájolásának, amit bevallottan a rítus egyik alapvető elemének tart. Számos későrómai, sőt keresztény temetőben azonban a sírok valamilyen kultuszhely, martyrium, bazilika, vagy egyszerűen csak egy út irányához igazodnak, még akkor is, ha az objektum más tájolású (Nierhaus, Cannstatt 31. old., példákkal; Müller, Novaesium VII, 18 old., 13. jegyzet, számos példával; Pirling, Krefeld-Gellep, térképmelléklet; Kloiber, Ziegelfeld, térképmelléklet; Vágó-Bóna, Intercisa, IX. fejezet, gazdag irodalommal). Pusztán tájolás alapján későrómai sírokat kereszténynek meghatározni kockázatos, csak olyan korai ókeresztény emlékekkel és hagyományokkal rendelkező városokban kevésbé az, mint Savaria és Sopianae. A keresztény temetkezésekre jellemző másik két vonás (érem-mellékletek hiánya, üvegedények térhódítása a kerámia rovására, 10. old.) a szerző ásatási tapasztalatokon alapuló figyelemreméltó megfigyelése, mely tág teret nyithat az ókereszténység gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásaival kapcsolatos vizsgálódásoknak.

A publikáció érdemi részét alkotó leíró részben a szerző topográfiai sorrendet követ: először a Dóm környékén előkerült sírkamrákat ismerteti (11—17. old), majd a város egyéb részén feltárt temetkezéseket veszi sorra (minden esetben hozva az egykori és a jelenlegi utcaneveket is, 23—54. old.), végül a kertváros, illetve a Pécs környéki

leletekkel zárja a lokalizálható sírok ismertetését (55—56. old.) A szórványleletek mindössze egy oldalt kitevő tárgyalása (57.) a szerző gondos azonosító munkáját dicséri.

A sírok leírásánál használt rövidítésekből (59. old.) az égtájak hiányzanak és ez, különösen egybeszedve (Send of the grave, 43. old.) zavaró lehet, ugyanígy a width és west egyaránt nagy W-vel való jelölése. Hiányzik továbbá az antoninianus, follis PB, MB, GB rövidítések feloldása is, ez utóbbi háromnál egyébként is helyesebb ha e, főképp angolszászok számára semmitmondó jelöléseket a pénz nevével helyettesítjük, különösen egy nagy gonddal, kézi munkával(!) elkészített éremtáblázaton (18—22. old.). A 63. old. indexe viszont hasznos és szükséges, jólesően emlékeztet a nyugatnémet publikációk minden részletre kiterjedő gondosságára. Az ötven táblán — vegyesen rajzban és fényképeken, bár sajnos nem teljes egészében — közölt tárgyi anyag túlnyomó része jól használható, néhány kép megoldása nem túl szerencsés (1/3; 12/7; 14/7; 21/4; 33/4; 36/3). A szövegben hozott melléklet-számozás nem egyezik a táblákon levő ábrák számozásával. A vastárgyakat bemutató rajzokon mindenütt hiányzik a keresztmetszet, jóllehet, a fotók alapján, valamennyit restaurálták. Leginkább fájlaljuk azonban azt, hogy a rajzos táblákon maguk az objektumok (sírkamrák, kősírok, téglasírok stb.) egyáltalán nem szerepelnek (fényképen is csak egy: 40/1) és ez — bármennyire részletes legyen is a leírás — mindenképpen hiányérzetet kelt az olvasóban.

TOPÁL JUDIT

PLAUTUS VÍGJÁTÉKAI I—II. Fordította *DEVECSERI GÁBOR*. Magyar Helikon, Budapest 1977. 591, 621 lap

Régóta várt és tragikusan befejezetlen mű Devecseri Gábor tizenöt Plautus-fordításának most megjelent kiadása. A kötetek az 1942-ben megjelent Miles gloriosus és Trinummus fordításon és az 1961-ben a «Római vígjátékok» című kötetben összegyűjtött három további darabon (Amphitruo, Asinaria, Aulularia) kívül tíz, jórészt itt először közölt komédiát tartalmaznak (Bacchides, Captivi, Casina, Menaechmi, Mercator, Mostellaria, Persa, Poenulus, Rudens és Stichus). Devecseri szinte élete végéig dolgozott a gyűjtemény teljessé tételén, de már nem tudta befejezni. Ezért került a «Bibliotheca Classica»-ba tervezett fordítás a költő műveinek sorozatában kiadásra.

Plautus darabjai, a legkorábbi fennmaradt teljes művek a római irodalomból, a XVIII. század óta fordítókra találtak Magyarországon, s 1885-ben a teljes oeuvre is megjelent Csiky Gergely alapos, megbízható, hatodfeles jambusokra áthangszerelt fordításában. Csiky úgy adta Plautust a magyar olvasónak, hogy lemondott a plautusi formák közvetítéséről, egyszólamúvá tette az eredeti nagyszerű versmérték-polifóniáját. Munkája eleven színpadi nyelve miatt így is nagyhatású volt, színházaink csaknem a század közepéig az ő fordításában adták elő Plautust.

Devecseri más úton járt. Plautus vígjátékaiban elsősorban a pompás metrumgazdagság ragadta meg, ennek magyar megszólaltatásában látta a maga számára leginkább izgató költői feladatot. Ösztönösen érezte a plautusi formákat — de ehhez tudatos, fáradságos munkával jutott el, megfelelően annak a követelménynek, amelyet «Antik versforma — magyar szöveg» című tanulmányában állított az idegen versek zenéjét magyarul megszólaltató fordítók elé: az elsajátított formák ösztönösen könnyű kezeléséhez az kell, hogy ezeket a fordítók «előzőleg tudatosan és elemezve már magukévá tették légyen; az kell, hogy már ne ahhoz a kezdő kerékpároshoz legyenek hasonlatosak, akinek szemét egész útján a kerékpár kormányzásának és az úttestnek figyelése foglalkoztatja, hanem ahhoz, aki gépe minden rezdülését s az úttest minden tenyérnyi foltját izmaival, idegeivel s cselekvően veszi tudomásul — szeme már a tájak szépségén kalandozhat, melyeken a gép keresztülviszi.»

A Plautus-fordításra a költő hang- és formagyakorlatként önálló drámával készült fel, az Ál-állatkereskedő című plautusi metrumokban írott és sokban plautusi szellemű vígjátékkal. S mikor mint költő már teljesen ura volt a plautusi vers-zenének, kezdett hozzá a fordításhoz. Csaknem három évtizeden keresztül foglalkoztatta a feladat, melyet a Homéros-fordítás után a legkedvesebbnek érzett. De egész életművére jellemző módon nem folyamatosan, hanem új meg új nekilendülésekkel dolgozott rajta. Egy-egy darabot egyhuzamban, olykor napok alatt fordított le, azonnal és egészében vett birtokába egy-egy komédiatestet, s aztán hosszú évekre másfelé fordult. Az első két fordítást csaknem két évtizedes szünet után követte újabb három, s ismét jónéhány év telt el, míg — ezúttal a befejezés feltett szándékával — a többihez fogott; egy nyáron nyolcat készített el a még hiányzókból — a többihez már nem maradt ereje.

A Devecseri-fordítások, a római komédiák magyar fordításainak történetében először, tökéletesen metrumhűek; főcéljuk, hogy a maguk teljes zenei atmoszférájában szólaltassák meg magyarul a Plautus-komédiákat. A forma költői mondanivalót közlő szerepéről vallott felfogását szem előtt tartó fordításával Devecseri az egész világirodalomban egyedül áll. A magyar nyelv természetének sajátos adottságait sikerült itt a fordítónak kihasználni: minthogy az első szótagot hangsúlyozzuk, az ereszkedő (pl. trochaikus) versmértékekből álló sorok különösen jól hangzanak magyarul; az értelmi és zenei hangsúly gyakori egybeesése, ha kell, kitűnő ritmust, máskor számtalan játék-lehetőséget ad, csaknem ugyanúgy, mint a latinban.

A tíz új Plautus-fordítás nem kész alkotás, sok részletében csak első megfogalmazás, amelyet Devecseri csak a nyomdakész majdani szöveg alapjának tekintett. «Életem második nagyobb szabású fordítói terve, Plautus minden ránk maradt darabjának átültetése — írja betegágyán készült feljegyzéseiben (A hasfelmetszés előnyei, az életmű-sorozatban 1977-ben kiadott szövegben 382. lap) — nem ért ugyan véget, de vagy magam is meg tudom még jelölni, melyek azok a komédiák, amelyeknek szövegét véglegesnek érzem, és melyek azok, amiket még csiszolni — Plautus esetében: gazdagítani, finomítani és durvítani, a mindennapi beszéddel, pontosabban ennek «égi másával» telíteni — szükséges; s ha nem, majd rájönnek a kéziratból az értők.» Így az új szövegek nem olvashatók a befejezettségnek azzal az igényével, mint korábbi Plautus-fordításai, nem mérhetők azokhoz. A befejezetlen és szinte születőben levő munka viszont alkalmat ad a betekintésre egy alkotáslélektani szempontból is érdekes költői-fordítói műhelybe.

Azok a részletek sikerültek a legjobban, amelyeken érezni, mennyire élvezte a fordító a különleges feladattal való mérkőzés örömét. Ez elsősorban a canticumokra vonatkozik. A változatos és bonyolult versmértékű sorokat, a bacchiacus tetrametereket, anapaesticus dimetereket, creticus tetrametereket pontosan adja vissza, tele hangulati telitalálatokkal. Nyelvi szempontból egyforma hitelességgel szólaltatja meg a nagyképű rabszolgát, a kéjsóvár öregembert vagy a meditáló ifjút. Életszeretőek ezek a részletek, s ettől elevenednek meg. Álljon itt példának egy részlet a Mostellaria első canticumából:

Sokáig s be sokszor töprengtem magamban,
a keblemben érvek meg érvek csatáztak;
szívemben — ha van szívem — hánytam, vetettem
e kérdést, vitáztam magammal szünetlen:
az ember, ha megszületett, mihez is hasonlít,
mit is mondhatok róla, minek a mása?
De végre rátaláltam:
az új épülethez hasonlít az ember,
mikor megszületik. S most kifejtem, mi okból.
Lehet, hogy ti ezt nem vélitek valónak;
de tudom bizonyítani s elhiszitek.
Igazságom érzem — hát majd győz az érvem.
S tudom, hogy ti is mind, ha ezt a beszédem
figyelmes fülekkel fogadjátok; éppígy
igaznak tartjátok, velem.

A versmértékek itt végig pontosan egyeznek alapképletükkel (szemben a nem mindig ilyen szabályos iambicus sorokkal); « . . . a canticumok változatos metrumaiban . . . a feloldást többnyire elkerültem, mert nem akartam az olvasó számára amúgy is szokatlan mértékeket még szokatlanabb formájukban közvetíteni» — mondja Devecseri az 1961-ben megjelent fordításokhoz írt jegyzetében. Ezt az elvet új fordításaiban is követte.

A komédiák diverbiumaiban, a számára kevésbé izgalmas helyeken Devecseri gyakran Csiky fordításait veszi alapanyagul. Az ő megoldásait emeli át (persze a megfelelő metrumba áttéve) a maga fordításába. Ugyanakkor gyakran korrigálja Csiky téves értelmezéseit, filológus-előnyének birtokában.

A fordítások fénypontjai azok a részek, ahol különleges színek és hangulatok komikai lehetőségeit lehet kiaknázni, mint a Poenulusnak abban a jelenetében, mikor Milphio, a szolga a karthágói férfi jól-rosszul megértett szavait a pun szavakhoz hangzásban hasonló latinokkal próbálja tolmácsolni. Devecseri itt elemében van, a párbeszéd egzotikumából semmi sem vész el nála; merészebben kezeli a szöveget, mint Csiky, s éppen ezáltal válik hívebbé a plautusi hangulathoz. Kifogyhatatlan a magyar szöveg a plautusi komédiák keverék-nyelvének adekvát visszaadásában. A Persa első felvonásában a görög-latin «*Ποθέν* ornamenta» magyarul: «Wo von az öltönyt?» — a görög szót a magyar olvasónak egy számára nagyjából ugyanannyira ismert nyelvből vett szóval érzé-

keltetve. Vagy a félgörög-félrómai beszélő nevek visszaadása: Misargyrides — Pénzgyűlölőfy, Virginesvendonides — Szűzlányeladónius, Nugiepiloquides — Trécselides, és még számtalan más. Plautus minden nyelvi játékára fogékony a fordítás, és az eredeti különböző nyelvrétegeit is olykor bámulatos leleménnyel érzékelteti. A plautusi poétika egyetlen kómikai hatása sem kerüli el Devecseri figyelmét, egy sincs, amellyel ne próbálna megmérkőzni a fordításban, anélkül, hogy szorongó pedantériába hajtaná a fordítás teljesség- és hűség-igényét. A szójátékokat, alliterációkat vagy más plautusi nyelvi fordulatokat nem erőlteti feltétlenül ott, ahol Plautusnál előfordulnak, átteszi oda, ahol a magyar nyelv lehetőséget kínál rájuk: az *egész* Plautust akarja az *egész* fordítással visszaadni.

A fordítás befejezetlensége ellenére jól mutatja, mennyire költő- és filológusként nyúlt Devecseri a szöveghez. Ami az utóbbit illeti: a fordítás sok helyütt kísérlet a töredékesen fennmaradt szöveg helyreállítására, nem egy telitalálattal, de mértéktartó óvatossággal és tartózkodással mérlegeli, hol van és hol nincs elegendő alap a kiegészítésre. Csiky fordítói magatartása a maga korának fordítói gyakorlatát és a maga színpadi szemléletét tükrözi: a töredékes szövegrészeket egyáltalán nem fordítja.

A lázas munka sietsége magyarázza, hogy nem egyszer kimaradt néhány sor a fordításból; itt-ott hosszabb részeken át túlburjánzanak a rímek, máshol szójátékok lehetőségei sikkadnak el — mindezekre Devecseri maga figyelmeztette magát kéziratos példányának margójára írt jegyzeteiben. Látható, hogy hátravolt még a végső kidolgozásnak számára közismerten gyönyörűséges és gyötrelmes, aprólékos munkája. Erre nem jutott már ideje. A csillogóan leleményes megoldások gazdag sora lapokon, felvonásokon át eléggé mutatja így is, milyenek lettek volna ezek a fordítások, ha végleges formát kapnak, fájóvá teszik a veszteséget, amelyet a többi öt Plautus-komédia fordításának elmaradása jelent, s vitathatatlanul tanúsítják, hogy Devecseri Plautus-darabjai ránk maradt állapotukban is olyan teljesítmények, amelyeket ma fordítás-irodalmunkban senki nem tud megközelíteni.

A köteteket Szilágyi János György rendezte sajtó alá. Az ő munkájának köszönhető, hogy az olvasó kevésbé élesen érzi a fordításokon a befejezetlenséget. A fordításból kimaradt sorokat pótolta, a pontatlanságokat korrigálta. Plautusról írott tanulmánya, röviden összegezve az eddigi kutatások eredményeit, a még felderítetlen területekre irányítja a figyelmet. Megmutatja, miben hoz novumot saját korának Plautus, s mit mond a ma emberének az akkori új. A jegyzetek, amelyek nemcsak egyes szöveghelyek, hanem a teljes darabok értelmezéséhez is segítséget nyújtanak, szintén az ő munkái.

BELLUS IBOLYA

A PLAUTUS DARABOK ÚJABB KOMMENTÁR-IRODALMÁBÓL

PLAUTI POENULUS. Einleitung, Textherstellung und Kommentar von *G. MAURACH*. Heidelberg (Carl Winter) 1975. Wissenschaftliche Kommentare zu griechischen und lateinischen Schriftstellern. 414. l.

PLAUTUS: CASINA. ed. by *W. T. MacCARY* and *M. M. WILKOCK*. Cambridge (University Press) 1976. 241. l.

Az utóbbi években örvendetesen gyarapszik az egyes Plautus darabok kommentárirodalma. Ebből a termésből kívánunk az alábbiakban két kötetet ismertetni, előre is jelezve, hogy mind célkitűzéseik, mind színvonaluk tekintetében igen eltérő teljesítményekkel állunk szemben.

Az egyik a Poenulus c. darab magyarázatos szövegkiadása, G. Maurach gondozásában jelent meg, 1975-ben Heidelbergben, s igen alapos, tudományos igénnyel készült munka. A másik 1976-ban Cambridge-ben jelent meg, W. T. MacCary és M. M. Wilkock kiadásában. Ez utóbbi kötet jellegében merőben eltér az előbbitől, magyarázatai kevésbé igényesek, inkább az egyetemi hallgatók számára nyújthat segítséget, főleg a szöveg jobb grammatikai illetőleg tartalmi megértetését célozza.

A Poenulus c. darab a Wissenschaftliche Kommentare zu griechischen und lateinischen Schriftstellern sorozatban jelent meg, amely sorozat már jól ismert a szakemberek előtt, mivel már több kitűnő magyarázatos szövegkiadással gazdagította a szakmát. Igen hasznos, és gyümölcsöző kezdeményezést folytatott tovább a sorozat egy újabb Plautus

darab megjelenítésével.[1] Komoly hiányosságot pótol ugyanis azzal, hogy modern tudományos igényű kommentáros kiadást ad az olvasó kezébe, olyan színvonalas magyarázatokkal, amely még a kutatók számára is tanulságos lehet, azzal, hogy új szempontokat vet fel, és új lényeges szempontokra mutat rá.

A szerző, G. Maurach már eddig is több tanulmányában foglalkozott a Plautus-kutatás sokrétű problémáival.[2] Igen alaposnak mondható, jól megszerkesztett, logikus felépítésű, eredeti koncepciójú bevezető tanulmányában, ill. kommentárjaiban a vonatkozó szakirodalom, beleértve a legújabbakat is, igen alapos, elmélyült ismeretéről annak kritikus értékeléséről tesz tanúbizonyságot, valamint felhasználta ebben a munkájában a saját idevonatkozó részletkutatásait is. A kötet a következő szisztéma szerint épül fel: Bevezetés (11—61) — részletes szövegkritikai áttekintést ad, érintve a kéziratok ill. a különböző szövegkiadások variánsait, foglalkozik a Poenulus c. darabnak mint színpadi műnek, mint drámának a vizsgálatával (41—54); a darab jelentősége (55—57); forrásai (58—61); a latin szöveg követi az alapos bevezető áttekintést (70—113) előtte még a szereplők bemutatása, névelemzések (65—67); ezután következik a kommentár (117—398); névmutató (399—400); szó és tárgymutató (401—405); irodalomjegyzék (407—414). A kommentár felvonások szerint egységekre tagolódik, minden egység után, amely átlagosan ötven sornyi, egy összegzést ad a szerző a magyarázott felvonásról, annak cselekményéről, szereplőiről, beleértve a színpadi előadás és megszerkesztettség értékelését is. Szembetűnő, hogy a kommentár igen terjedelmes, amely viszont egyenes arányban an magyarázatainak alaposságával. Mind tárgyi, mind grammatikai, valamint egyéb jellegű magyarázatokra kiterjed a szerző figyelme. A speciális magyarázatot, értelmezést igénylő kifejezéseknél kitér az idevágó szakirodalomra is. Figyelembe veszi a legújabb kutatások eredményeit, részletes bibliográfiát közöl, ill. utal más gyűjteményes ill. részletproblémákkal foglalkozó kötetek irodalomjegyzékére is. A bibliográfia zömmel a speciálisan erre a darabra vonatkozó irodalmat hozza, de utal alapvető jellegű feldolgozásra is.

A szerző részletes kommentárt iktat be az annyit vitatott pun nyelvű szövegbetét magyarázatára, amely a darab 930—950. terjedő soraiban található. Foglalkozik az ezt követő 10 sornyi latin szöveggel (950—960) is, amit valamennyi kódex megőrzött, és amit a kutatók egybehangzóan későbbi betoldásnak tartanak. A pun nyelven írt szövegrésznek kétféle interpretálását hozza, az egyik közülük a Friedrich—Röllig féle változat, francia nyelven, a másik J. J. Glück által javasolt értelmezés német nyelven (315 p.) Nem látszik logikusnak sem a német sem a francia nyelven közölt interpretálás beiktatása egy eredetileg latin nyelven íródott darabba, hasznosabbnak tűnik a pun szöveg latin fordításának közlése, amint tette ezt I. Opelt is a vitatott szövegrésszel foglalkozó tanulmányában.[3] G. Maurach hivatkozik I. Opelt idevágó kutatásaira, de nem ért egyet egészen annak állásfoglalásával, és utal még néhány más kutatóra is, akik a pun szöveg értelmezésével foglalkoztak. Erre vonatkozó kommentárjai a következő kérdésekre keresnek választ: 1. A pun nyelvű szöveg Plautustól származik-e vagy sem, ha nem, mikor kerülhetett a darabba ez a betoldás? 2. Az ezt követő latin szöveg, amely nagyjából a pun nyelvű betét interpretálása, valóban ennek a fordítása lenne, Plautustól származik-e, kinek lehetett érdeke egy ilyen jellegű betoldás? A kutatók véleménye szerint az utóbbi nem Plautustól származik, hanem későbbi betoldás, erre vallanak a stílusjegyek, ill. az Antidamas névforma. Tartalmát tekintve hasonló a pun szöveghez, de nem azonos vele. Kérdés továbbá, hogy kinek lehetett érdeke jóval Plautus után a darab szövegének a meghamisítása, egy ilyen Plautustól származónak feltüntetett szöveg betoldásával.

A szerző a szöveg gondozásában nem csupán lelkiismeretesen követte a legjobb kritikai kiadások és a szöveget idéző antik szerzők legmegbízhatóbb szövegvariánsait, hanem az eltérő kézirati hagyományozás, a kódexek variánsaiból kritikai apparátust közöl, lábjegyzetes megoldással. Jobban használható és könnyebben kezelhető lett volna az elrendezést tekintve az a megoldás, hogy a latin szöveg, a variánsok, ill. a kommentár

[1] 1973-ban már megjelent ugyancsak ebben a sorozatban a Stichus c. darab kommentáros kiadása, *H. Petersmann* gondozásában.

[2] Gedanken zum Aufbau und der Struktur plautinischer Lieder. Diss. Hamburg 1960.; Zum Colon Reizianum. Philologus 107 (1963) 227—262.; Milphio und der Bau des Poenulus. Philologus 108 (1964) 247—261.; Untersuchungen zum Aufbau plautinischer Lieder. Hipomnem. 10 (1964); Ein System der Plautushiate. Acta Class. 14 (1971) 37 sk.

[3] Die punisch-lateinische Bilingue in plautinischen Poenulus. Hermes 94 (1966) 433—442.

egy lapra kerüljenek. A kötet nyomdai kiállítását illetően jobb lett volna a korábbi gyakorlatnál megmaradni.[4] A szöveg jellegének és sokoldalú összefüggéseinek magyarázatához sikeres választás volt a történeti jellegű kommentár alkalmazása. A magyarázatokat számos helyen, stilisztikai, rétorikai, filozófiai, erkölcsi, etikai szférákra vonatkozó adalékokkal is kibővíti. A grammatikai kategóriák magyarázata, eltekintve néhány speciális, ritkán előforduló eset használatának megvilágításától, felesleges. Általában elmondhatjuk kommentálásáról, hogy tanulságos, jól hasznosítható, mivel nem pusztán eligazítja az olvasót, hanem tovább is viszi, és a továbblépéshez kitűnő irodalmi eligazítást ad, mind magát a szöveget, mind annak tárgyi magyarázatait illetően. A rövidítések alkalmazása sajnálatos módon nem mondható éppen következetesnek. Így pl. szokatlan Cicero: *De inventione* c. munkáját *de invent.* formában rövidíteni; viszont a Plautus darabok címét csak két betűvel: Ps, Cu, ugyanis ez nem egyértelmű minden darab esetében, így a Poenulus c. darabnál sem, ahol a szerző kénytelen három betűs rövidítést alkalmazni, így ennek a rövidítése *Poe.* lesz. A különböző összefoglaló munkák szerzőire ill. grammatikusok munkáira való hivatkozásaiban sem mondható választása szerencsésnek, ugyanis a: Kü.-St; PF; LH; nem biztos, hogy egyértelműek, avagy a TLL — rövidítésből nem világos, hogy a ThLL-ről (Thesaurus) van szó. Ha viszont ezt a módszert választotta, akkor rövidítésjegyzéket is hozhatott volna a sajátos hivatkozási szisztémájához.

G. Maurach munkájától nagymértékben eltér az angol kiadású Casina c. darab kommentárja. A kötet beosztása: Bevezetés — ezen belül tárgyalja: 1. A görög újkomédiát, annak kapcsolatát a korábbi drámával, ill. a realitáshoz, valamint a komédia általános mintáihoz való viszonyát. 2. Római vígjáték. 3. Plautus összehasonlítása Menandrosszal, Diphilosszal, ill. vizsgálja a valósághoz való viszonyát. 4. Casina. Keletkezése, nyelve, ábrázolásmódja, a téma szerkezete (1—41); latin szöveg (41—93); Kommentár (95—210); Függelék (211—235); Versmértékei, szövegkiadások, szövegkritika, bibliográfia (236—238); Index: latin szavak (239); általános (240). A kötet végén közölt bibliográfiai anyag meglehetősen szegényes, tulajdonképpen csak a bevezetésben ill. a kommentárban említett munkák jegyzéke. Így: szövegkiadások, kommentárok, fordítások, néhány régi grammatikus, ill. néhány összefoglaló feldolgozás. A kommentár gyakran magyaráz grammatikai kategóriákat, avagy magyarázat helyett a szövegnek egyszerűen az angol fordítását közli. Tárgyi magyarázatai hiányosak, nem kielégítőek. A fordítás ill. a darabban történő cselekmény ismetetése nem magyarázat, ez így még a kizárólag egyetemi hallgatók számára készített tankönyvi szintnél is kevesebb. Az archaikus nyelvtani alakok esetében nem elegendő ennek puszta megállapítása, hasznosabb lett volna ilyenkor grammatikusok ill. antik auctorok munkáiból vett példákkal illusztrálni. A szöveg ill. a kommentár itt is egymás utáni helyre került, az esetben is szerencsésebb lett volna ha egy lapon olvasható mindkettő.

HOFFMANN ZSUZSANNA

D. ESSER: UNTERSUCHUNGEN ZU DEN ODENSCHLÜSSEN BEI HORAZ. Meisenheim am Glan (A. Hain) 1976, 157 lap. (Beiträge zur Klass. Phil., H. 77.)

A szerző a horatiusi ódák különösen szembetűnő részének vizsgálatából óhajt következtetéseket levonni az ódaköltő «sajátosságára, szerkesztői elképzeléseire és költői szándékaira» vonatkozólag. Tény, hogy az újabb szakirodalomban az ódák lezárására legfeljebb alkalmilag terjed ki a kutatók figyelme; rendszeresen csak P. H. Schrijvers foglalkozott vele (Mnemosyne 1973, 140 skk. Az igazság kedvéért megjegyezzük, hogy Heinze nem egyszer érintette a kérdést kommentárjában, pl. I 2,52; 16,28; 19,16; 37,32; II 4,24; 7,28; 15,20 . . .). Kiindulásul E. egyebek közt Ed. Fraenkel szavait idézi *(ad* II 19,29 sqq., Horace-könyvének 200. lapján): «the very sound of the stanza *(te vidit insons Cerberus aureo cornu decorum . . .)* contributes to the effect of a perfect *diminuendo*», és úgy véli, hogy Fraenkel *egy* esetben felismerte a horatiusi ódabefejezések általános irányzatát: Horatius a költemények végén kerül minden csattanót (Pointierung); a versek hangja

[4] Amíg a korábban megjelent kötet szabályos nyomdai eljárással készült, jó tipográfiai megoldással, jól kiemelve és elkülönítve a különböző egységeket (hivatkozások, latin szavak, variánsok stb.) addig ez a kötet egyszerűen fénymásolással sokszorosított példány, amely az előzőhöz hasonló kiemeléseket, szemléletesebb jobb tagolást ill, elkülönítést nem tesz lehetővé.

alábbszáll, mintegy *decrescendo*-val «csendül ki», a fenségessel szemben gyakran a mértéktartásé az utolsó szó, vagy pedig a gondolat mintegy képbe foglalva válik a végén szemlélhetővé (3 sk.).

A másik kiindulási pontot a romanista L. Spitzer adja, aki annak idején (1928-ban) Racine stílusának sajátosságát a «klasszikus tompítás» (klassische Dämpfung) kifejezéssel jellemezte: E. meglátása szerint *ez* az intenció («a *pointe* kerülése és az egyes részek közti harmoniára való törekvés») határozta meg a horatiusi ódabefejezések hangnemét is. Így fedezi fel «majdnem valamennyi» óda végén ennek a «klasszikus tompításnak» a jegyeit, és négy főtípust különböztet meg: az első személyes zárást (Ich-Schluss), a gnómával történő befejezést, a lefordíthatatlan «Aspekt- oder Detailschluss»-t és a záróképet (Bildschluss), amihez persze még további öt «különleges forma» járul, «a nélkül, hogy ez a *minden* befejezésben közös tendenciát elmosná» (6). Minden főtípushoz példaképpen egy-egy óda tüzetes interpretálását kapjuk; ezek az ódák a következők: II 16 *Otium divos* . . .; II 3 *Aequam memento* . . . ; I 4 *Solvitur acris hiems* . . . , és IV 2 *Pindarum quisquis* (E.-nél következetesen *quisque) studet aemulari* . . . Ezek után szeretném megkérdezni az olvasóktól, mit is értenek a felsorolt befejezésformákon és — főképpen — a választott ódákat hogyan interpretálnák.

De kérdések, vagy iskolás összefoglalás helyett inkább adózzunk elismeréssel azért, amiért elismerés jár: a helyenként valóban sikerült, finom interpretációkért. (Különösen sikerültnek találtuk pl. az I 4. ódáét a 76 skk. lapon.) Annyi biztos, hogy *több* részletinterpretáció és *kevesebb* — néha botcsinálta — rendszerezés nem ártott volna. Ami most a határozott névelővel tálalt «horatiusi ódazárást» *(den* horazischen Odenschluss) illeti, elhisszük annak a bizonyos *tendenciának* kitapinthatóságát, amely a horatiusi befejezéseket, vagy inkább sok költemény lezárását «klasszikussá tompította», csak éppen E. hipotézisének kizárólagosságában nem hiszünk. Itt van pl. a *Herculis ritu* . . . (III 14) befejezése: *non ego hoc ferrem calidus iuventa consule Planco.* Mi ez? «Klassische Dämpfung» vagy rezignált, de nem egészen ártatlan *célzás?* Valamit a szerző is érezhetett, mert pl. a *Delicta maiorum* . . .-ot (a 135. lapon) azok között az ódák között említi, amelyek «részben csak jelzésszerűen (andeutungsweise), részben egyáltalán nem felelnek meg» a «Dämpfung» tendenciájának. Bizony, az *amicum tempus* «tompított» képe (41 skk. *sol ubi montium mutaret umbras* . . . , mint az I. eklogában: *et iam* . . . *maioresque cadunt altis de montibus umbrae) után* jön a váratlan kérdés és a reménytelen lezárás, a diminuendóként semmiképpen sem értelmezhető negatív fokozás: *aetas parentum peior avis tulit nos nequiores* . . .

De szerintünk még lényegesebb az, hogy E. a horatiusi életmű *egyéb* (nem ódai) műfajainak «zárási technikáját» figyelmen kívül hagyta. Talán úgy érezte, hogy biztosnak feltüntetett eredményei az epódoszokra és a sermókra is érvényesek? Vagy éppenséggel nem érvényesek? Egy helyen (142 sk. l.) a Catullus és Horatius közt észlelhető különbséget tárgyalja: Catullus lehetőleg erőteljes csattanóval zárja költeményeit (ott van persze a *Furi et Aureli* . . .-t záró virághasonlat is . . .); közben utal a XVII. századi *metaphysical poetry* meglepő fordulataira, majd «az elvvé magasztosított *conceit* legszebb példájára», Horatius II. epódoszára, annak váratlan lezárására, amely — mintha nagydobvetne véget elandalodásunknak, — «az előző 66 verssor idilljét tökéletesen szétzúzza.» Itt E. kénytelen elismerni, hogy aki szatírákat és epódoszokat ír, képes ilyen *conceit*-re. A különbséget Catullushoz képest abban fedezi fel, hogy Horatius «ezt a stíluseszközt, mint egyáltalán az erős hangzatokat, nem tartja az ódák adekvát záróformájának, mert ez keresztezné abbeli szándékát, hogy költeményeit *pointe nélkül* csendítse ki.» Ez a nem lényegtelen különbség szerintünk részletesebb tárgyalást érdemelt volna, mint ahogy az sem közömbös kérdés, hogy van-e ilyen különbség a horatiusi műfajok között (a leveleket is beleértve); ha van, miben nyilvánul meg; és igaz-e az, hogy Horatius az ódaköltészetben nem lett volna «képes» holmi *conceit*-re?

Amint látjuk, Esser disszertációja nem szokványtermék, mert olvasóját kérdésekre készteti. Annál sajnálatosabb, hogy rendszerező és túlhajtottan általánosító kedvének hitelét néhány bántó felületesség alaposan lerontja. Pl. a 150. lapon az *O nata mecum* . . . (III 21) zárósorát *(dum rediens fugat astra Phoebus)* a «*dusk*, *night*»-csoportba utalja; az *O saepe mecum* . . . (II 7) interpretálása során kétszer is (135. és 149. l.) *Brutus* hazatéréséről beszél; a 100. lapon a *parvus* szóban (IV 2,31) látja «a horatiusi művészet programmját», vö. pl. III 25,17: *nil parvum* . . . *loquar*, stb.

Ha a szerző körültekintőbben, helyenként szerényebben fogalmazza meg mondanivalóját, ha általánosításaiban mértéket tud tartani, és ha vizsgálódásaiban nem feledkezik meg az életmű *egészéről*, könyve minden bizonnyal meggyőzőbb volna.

Borzsák István

OVIDIUS: TRISTIA. Herausgegeben, übersetzt und erklärt von *G. LUCK*. Band II: Kommentar. Heidelberg (C. Winter) 1977, 328 lap. (Wissensch. Kommentare zu griech. und lat. Schriftstellern.)

Elkészült végre a *teljes* Tristia-kommentár, melynek első kötetéről tíz esztendeje számoltunk be az Antik Tanulmányok hasábjain (15 [1968] 291 skk., vö. 17 [1970] 105 skk.). A vállalkozás fontosságát senki sem vitathatja el: a Tristiához nincs modern kommentár, és az, hogy L. ennyit foglalkozott a *száműzött* Ovidius költészetével, a közismerten rossz szövegnek is csak javára vált. Ez persze nem jelent annyit, hogy most már az ovidiusi szöveghagyomány minden kérdése tisztázódott; egyetérthetünk a szerző önértékelésével (9): kísérlete nem ritkán kiegészítésre szorul, de így is szilárd alap, jó kiindulás a további munkához.

Ami a szövegmegállapítást illeti, annak idején meglehetősen sok megjegyzést tettünk: L. ezeket (egy kivétellel, ahol — 234. l. — hivatkozás történik javaslatunkra) figyelmen kívül hagyta. Így aztán szinte végig megmaradt pl. a sok következetlenség a latin szöveg és a német fordítás között, bár a mostani kommentár a fordítást több alkalommal helyesbíti. (Egyetlen példa: IV 1,70 *viribus* vagy *moenibus?)* A IV 1,20 skk. sorokban kísértő thrák népnév *(Sinti)* kérdésére vissza kell térnünk. A romlottan hagyományozott 21. sort: *sola* (sc. *comes Musa) nec insidias † inter nec † militis ensem . . . timet* Jac. Gronovius óta a következő konjektúrával próbálják értelmessé tenni: *nec insidias, nec Sinti militis ensem* (vö. Thuk. II 98; Strab. VII 331 stb.). Tagadhatatlanul szellemes, csak éppen nincs szöveg-alapja. Mi lényegesen egyszerűbb megoldást javasoltunk: *nec insidias, ⟨nec⟩ iter, nec . . .*, és ennek támogatására a korábban felsorolt párhuzamokon kívül nemcsak Cicero azonos szavaira hivatkozhatunk (Ad fam. XIII 71 *comes meus illo miserrimo tempore et omnium itinerum navigationum, laborum periculorum socius)*, hanem a Lucktól (ad V 4,1) idézett párhuzamokra is. Gronovius konjektúrájának meggyökeresedéséhez (vö. L. magabiztos utalásait a *Sinti*-re a 17. és a 91. lapon) nagyban hozzájárulhatott A. E. Housman tekintélye is, aki a jól érthető III 14,49 sk. sort:

crede mihi, timeo, ne sint inmixta Latinis,
inque meis scriptis Pontica verba legas

— feltehetőleg az enyhe anakoluthia miatt — ugyancsak «javítandónak» érezte és a Gronovius kitalálta *Sinti*-t ide is belekonjiciálta: *timeo, ne Sintia mixta Latinis . . . legas.* Luck természetesen ezt a szöveget adja, szerintünk fölöslegesen.

Másik javaslatunk az V 10,41 sk. sorban éktelenkedő romlást próbálta kiküszöbölni:

utque fit † in me aliquid si quid † dicentibus illis
abnuerim quotiens adnuerimque putant.

L. úgy véli, hogy merész sejtését, amely szerint az értelmetlenül hagyományozott szavakban *insanum, me aliquid* rejlenék, F. Hauben cikke (AJPh 95 [1974] 61 skk.) utólag a bizonyosság fokára emelte. Annyit mi is tudunk, hogy a bólintás és a fejrázás különböző népeknél egészen mást jelenthet; az «ostoba geták» (38 *stolidi Getae)* nevettek, ha Ovidius latin szavait hallották, de előfordult az is, hogy a gesztusok groteszk félreértése majdnem tragikus következményekkel járt, hiszen ott akárhányszor gyilkos szerszámmal tesznek nyomban «igaztalan igazat» (43 *iniustum rigido ius dicitur ense).* Hauben néprajzi párhuzamainak felvonultatása után sem hisszük, hogy L. ötlete helytálló; javasolt konjektúránkhoz *(in se aliquid dici . . . putant:* a félreérthető gesztust ellenük irányuló sértésnek gondolják) a korábban idézett párhuzamokon kívül vö. pl. Schol. ad Pers. I 121: *ne Nero in se dictum putaret;* a feltűnő szóismétléshez *(dici dicentibus)* pedig megismételjük az Ars am. I 570. sorát: *dicere, quae dici sentiat illa sibi.* — Rothmaler konjektúráját (I 8,21 *factum male*, a metrikailag lehetetlen *faciunt vale* helyett) az Acta Ant. 16. évf.-ában (1968, 274. l.) behatóan tárgyaltuk; javaslatunkat *(idque, quod ignoti faciunt, vel dicere saltem . . .)* továbbra is fenntartjuk.

Elismerjük: a Tristia szövegkonstituálójának nem könnyű a dolga. Például az I 1,12. sorban a megszólított könyvről ezt olvassuk: *hirsutus sparsis* (var. lect.: *passis) ut videare comis.* L. megjegyzését szószerint idézzük: «*sparsis* passt hier besser und scheint durch Auson. Technop. 13,22 *totum opus hoc sparsum crinis* [sic!] bestätigt zu werden.» Az illető sor helyesen így hangzik: *totum opus hoc* (vagyis a mesterkélt technopaignion) *sparsum, crinis velut Antiphilae — pax!* Terentiusnál, akit L. nem idéz, és akinek sorait (Heaut. 290 sk.) Ausonius játékosan kiforgatta, viszont ezt találjuk: *capillus passus (!),*

prolixus, circum caput reiectus negligenter, — pax! Vagyis a két jelzőt *(sparsus — passus)* a hagyományozás során, különösen *-s*-szel végződő szó után, mindig könnyen összetéveszthették.

L. bevezetése szerint (9) a szövegben nyelvileg «alig fordulnak elő jelentősebb nehézségek.» Ennek az állításnak vitathatóságát szemléltesse néhány példa. I 2,86 *exilem facio per mea vota viam* fordítása: «ich schaffe mir durch Gebete eine schmale Bahn», magyarázata: «die Furche im Kielwasser des Schiffes», vö. I 10,16 *longum tenui limite fecit iter* («mit schlanker Spur» — helyesen); «kis hajó keskeny nyomot (eine schmale Spur) hagy maga után, és tehetetlensége a tengeren csak még szembetűnőbb» (vö. Ex P. I 4,35). Ugyanezt találjuk az I 10,16. sorhoz írott kommentárban, de kérdőjellel, majd a szerző visszautal a szóbanforgó I 2,86. sorra: «ähnlich *wohl* I 2,86 . . . , *aber* V 6,39f.» A hely nyilván L. előtt sem volt egészen világos. Véleményünk szerint arról van szó, hogy Ovidius a viharos tengeren fogadott *votum*-aival nem valamiféle «keskeny pályáért» imádkozott, hanem a rettegett geta föld felé vezető útját kényszerült lehetőleg minél *rövidebbnek* kérni. Ehhez l. Thes. s. v. 1482,25 sqq. («temporaliter fere i. q. brevis, compendiosus»); vö. Met. III 234 vagy Tac., Ann. II 55,3 *per compendia maris*. A tengernek ilyen «rövidre fogásáért» imádkozott Ovidius.

A kommentárban ismételten találkozunk annak megvallásával, hogy bizonyos helyek lefordítása nehéz. Ez vonatkozik más helyekre is; vö. pl. az *iners terra* (III 10,70) kommentárját («unproduktiv», a fordításban: «vernachlässigt»); tanulságosak ehhez Horatius sorai: C. II. 9,5; III 4,45; IV 7,12. Ugyanígy vagyunk pl. a IV 1,91 sk. sorral is: *ipse mihi . . . scriboque legoque, tutaque iudicio littera nostra meo est* («was ich schreibe, wird nur durch mein eigenes Urteil geschützt»); a *tueor, tutus* kettős jelentéséről l. Varro, L. L. VII 12. A III 14,9 sorhoz *(est fuga dicta mihi)* írott kommentárban helyes az, hogy *dicta* a. m. *indicta*, de már az idézett Horatius-párhuzam (C. III 3,57 sk.) nem talál, mert *dico* itt a. m. *praedico*.

Vannak aztán olyan megjegyzések is a kommentárban, amelyek tapasztaltabb olvasónak nem sok újat mondanak (pl. a *di praesentes*-ről, I 2,5 sk.; II 53 sk.), vagy iskolás csengésűek (pl. I 3,93 sk. *pulvere turpi:* «der Boden ist schmutzig, weil er in der allgemeinen Trauer nicht gefegt wurde», vagy ugyanott a *gelida humus* magyarázata: «est ist kalt im Haus, da man das Feuer ausgehen liess» stb.), vagy túl biztosak (pl. IV 10,49 *numerosus Horatius:* «Ovid hat ihn *offenbar* gehört . . . Die Instrumentalbegleitung ist durch dieses Zeugnis *klar erwiesen*» stb., ehhez vö. Hor., C. IV 6,35 sk. és Ed. Fraenkel, Horace, 403 skk. l.). Van úgy, hogy a L.-tól idézett párhuzamok helyett mást választanánk, pl. a II 229. sorhoz *(nunc te . . . Germania sentit)* felvonultatott anyagban hiányoljuk Horatiust (C. IV 4,25 . . . *sensere, quid posset);* az ellenség *perfidia*-jához (IV 2,33) Velleius Paterculus helyett inkább Liviusra (Hannibal jellemzésére: XXI 4,9) gondolnánk; *spatium vitae* (III 4,33) párhuzamául Tacitus (Agr. 3,2) kínálkozik; a *dissimulatio*-val (V 1,50) kapcsolatban ugyanígy nem annyira Romulus, mint inkább Tacitus Tiberiusa jut az eszünkbe. Ha L. a «tengert sohasem érintő» (III 10,3) csillagkép különböző — «szekér» és «medve» — elnevezésének magyarázatául Homérosra hivatkozik (vö. Szemerényi Oszvald idevágó fejtegetéseivel a Wege der Forschung «Etymologie» c. kötetében, 310 skk.), akkor ugyanezt megtehette volna pl. a tengeri vihar leírásához (I 2,23 sk.) fűzött megjegyzéseiben is, és Moschos (Eur. 132, mint Vergilius — Aen. III 193 — mintája) helyett akár az Odysseiát (XII 404), akár Lucretiust (IV 434) is említhette volna. A barbár Duna befagyásának témájához csak későantik szerzőkre hivatkozik, holott ez tudvalevőleg szerves része a szkíta topikának; ugyanígy a Nílus és a Duna szembeállítását Hésiodostól kezdve követhetjük nyomon — Bernini «Négy folyó kútjáig» vagy Rubensig.

A Tacitus-kutatók hálásak lehetnek a szerzőnek néhány finom megfigyeléséért (ovidiusi megfogalmazások felcsendülése a Dialogusban: IV 10; ide vonható persze I 1,41 is: *carmina secessum scribentis et otia quaerunt)*, de akkor már az V 3,13 skk. sorokban olvasható «fontos bizonysághoz» (wichtiges Zeugnis für die antike Schicksalstheorie) is utalás kívánkoznék a «Schicksalslehre» tacitusi *locus classicus*-ára (Ann. VI 22). A III 2. elején *(ergo erat in fatis Scythiam quoque visere nostris?)* diszelgő *ergo* «szép pathoszához» L. — indokoltan — Horatiust idézi (C. I 24,5 *ergo Quintilium . . .?);* nekünk egy hasonló *hangzású*, másik Horatius-vers jutott az eszünkbe, melyet Ovidius az adott helyzetben kesernyés fintorral negatívra formált: *Hoc erat in votis* . . . Az ugyancsak idézett Fasti-párhuzam (I 481 *sic erat in fatis) folytatásához* érdemes felfigyelnünk H. Peter kommentárjára: a Fasti (I 482) *offenso deo* kifejezése kísértetiesen emlékeztet egy *pontusi* megfogalmazásra (Ex P. I 10,42 *offensum numen)*, ami valószínűnek mutatja a költő *saját* viszonyaira való vonatkoztatás szándékoltságát. Kár, hogy L. a Tristia kommentárjában nem használta (nem használhatta?) Bömer Metamorphoses-kommentárját.

Aki szereti Ovidiust, az új könyv forgatása közben előkívánkozó ötleteit, kiegészítéseit stb. vég nélkül folytathatná. Köszönettel tartozunk Lucknak a Tristia alapos feldolgozásáért, nem utolsó sorban pedig azért a szerető megértéséért, amellyel a száműzött Ovidiusnak oly gyakran — és oly felelőtlenül! — «elintézett» költészetét ismét jogaiba igyekszik iktatni.

BORZSÁK ISTVÁN

OVIDIUS: METAMORPHOSEN. Kommentar von *F. BÖMER*. Buch VIII—IX. Heidelberg (C. Winter) 1977, 507 lap. (Wissensch. Kommentare zu griech. und lat. Schriftstellern.)

Az érdemes vállalkozás IV. kötetének recenzense a korábbi beszámolókhoz képest nem fog meglepetésekkel előállni: a szerző erényei csak úgy nem változtak, mint a Met.-kommentálás nehézségei. Ismétlésekbe sem óhajtunk bocsátkozni (vagy soroljuk fel itt is a «tuldokumentálás» dokumentumait?), inkább örvendünk a hézagpótló mű előhaladásának és az újabb (vaskos) kötet tanulmányozása során szedegetett «gyümölcsök» (Lesefrüchte) közül kínálunk néhányat.

De előbb egy szubjektív megjegyzést: a kommentár nagyságának érzékeltetésére egyszer már korábban Livius IV. decasának bevezető tenger-hasonlatát idéztük, és fáradtságnak még mindig semmi nyoma! A szerzőnek magával és olvasóival szemben támasztott igényei változatlanok. Ez nemcsak az akribeia követelményére vonatkozik (az olvasót gyakran frissíti fel a sok mulatságos — vagy bosszantó — hiba felrovása, mint pl. a 484. lapon a Georges-szótár *sistrum*-értelmezése: «Kriegsinstrument», amit a hibaforrás felderítése sem igen enyhít; ti. a szótár szerkesztője *egy* szóval «megrövidítette» elődjének szócikkét: «*sarkastisch* als Kriegsinstrument der buhlerischen Cleopatra»), hanem a tudós etikai magatartásának követelményére is. Közben a sok névtelen (vagy neves) filológus teljesítményeinek fanyar aposztrofálása («das ist Mystik», «so einfach ist das», «der Vorgang ist ungeklärt, nur X. kennt die Lösung», «was tragen solche Vermutungen zur Ovid-Interpretation bei?») hellyel-közzel túl fanyar, sőt szükségtelen, bármennyire fején találja is néha a szöget. (Pl. a 217. lapon a «Weinbau» RE-cikk *hiányáról*, vagy a 259.-en az *incubatio*val kapcsolatban «a terminológia sajátságos elvadulásáról», mint a «hierzulande» divatos Ovidius-interpretáció kísérőjelenségéről.)

A kiemelendő pozitívumok közt említsük elsősorban a Heinze-féle hipotézis («Ovids elegische Erzählung») felszámolását (nem beszélhetünk *epikus* Met.-ról és *elegikus* Fastiról, vö. 213. l.), vagy azoknak a túlzásoknak a lenyesegetését, amelyek szerint a legújabbkori «résistance» Ovidiusban tisztelhetné az ősét. Vegyük végre tudomásul, hogy a Met. is *carmen amatorium*! (L. B. kommentárját a VIII 387. sorhoz, valamint a 417. lapon olvasható megjegyzéseit a Met. «erótikus tenorjáról».) Ehhez alkalmi kiegészítésként — Byblis monológjának (IX 472 skk.) meggyőző értelmezésével kapcsolatban — csak annyit, hogy a leplezetlenül erótikus álom-elbeszélés *megkettőzése*, még részletezőbb kiteregetése «biztosan nem véletlen», de még kevésbé tarthatjuk véletlennek, ha az ovidiusi jelenetet Nausikaa álmával, majd a diszkrét elhallgatás magyarázatával hasonlítjuk össze (Od. VI 66): *αἴδετο γὰρ θαλερὸν γάμον ἐξονομῆναι.*

A kommentálás során nélkülözhetetlen párhuzamos helyeket B. elsősorban mindig Ovidiusból választja, még olyankor is, ha *más* párhuzam esetleg tanulságosabb volna. Amikor pl. az öreg Philemon és Baucis jelzőjét (VIII 712: *annis aevoque soluti*) magyarázza, a Cadmusékról (IV 569) olvasott *malis annisque graves*-en kívül — nem a legszerencsésebben — csak a mészégetéssel kapcsolatos VII 107. sorra (*terrena silices fornace soluti*) utal. Az ovidiusi párhuzamok közül tanulságosabb lett volna pl. Am. II 10,36 (*medium solvar . . . inter opus*, sc. *Veneris*), esetleg utalással az Aeneis zárósorára (*illi solvuntur frigore membra*), vagy homérosi kifejezésekre, mint pl. Il. VIII 103 *δὴ δὲ βίη λέλυται* (az öregségről; vö. XIII 85; Od. VIII 233). A VIII 798. sorhoz (*serpentum colla levavit*, a sárkányok kifogásáról) B. — találóan — a Fastiból idéz (IV 374), különben csak olyan görög párhuzamokat, melyekben az (*ἐκ*)*λύω* ige szerepel, és megjegyzi, hogy a *levare* «ebben a jelentésben Vergiliusnál, Horatiusnál, Tibullusnál, Propertiusnál nem fordul elő» — vö. mindenesetre két horatiusi hellyel (C. II 18,38; Sat. II 5,99), vagy a hasonló jelentésű gör. *κουφίζειν*-nel. Horatius különben is nem ritkán eligazítja Ovidius magyarázóját, pl. a *contrecto* (VIII 607) értelmezésében (vö. Epist. I 20,11). Hercules és Achelous birkózásának leírásában (IX 56) az *inposito pressus mihi monte videbar* kifejezést Horatius ismerője nem mondaná «burleszk túlzásnak» vagy paródiának, vö. C. III 4,76; Hercules halálával kapcsolatban viszont a IX 236 sk. sor (*recumbis haut alio vultu, quam si conviva iaceres*)

minket nem annyira a 3. római óda Augustusára (C. III 3,11), nem is a nagyevő Herculesre, hanem Lucretius *plenus vitae conviva*-jára (III 938, vö. Hor., Sat. I 1,119) emlékeztet. (A «Hercules a máglyán»-témáról legutóbb E. Diez írt: Grazer Beitr. 5 [1976] 86 skk.) A VIII 804. sor *incurvus* jelzőjéről B. azt jegyzi meg, hogy testrészekre vonatkoztatva itt szerepel először, «később majd csak Apuleiusnál és Boethiusnál» — vö. mindazonáltal Tac., Ann. IV 57,2: *illi (Tiberio) praegracilis et incurva proceritas.* Tacitusi párhuzamokat ajánlhatunk a *ieiuna Fames* leírásához (VIII 791) is: a szónoki *ieiunitas et fames* (Cic., Tusc. II 1,3) érzékeltetését Aper beszédében (Dial 21,1 és 21,8). Ami pedig ugyancsak a Fames «egyedülálló» leírását (VIII 803 *dura cutis, per quam spectari viscera possent)* illeti, nem éppen közeli párhuzamként a belsőázsiai népmesék szépséges hősnőjének állandóan visszatérő vonására hivatkozhatunk: «áttetsző testében még az étel is látszik» (H. Kunike, Märchen aus Sibirien, 307. l.; vö. A. v. Löwis of Menar, Russische Volksmärchen, 160. l.).

A «távoli, hideg szkíta föld» hagyományos leírásainak toposai közül B. (250 sk.) csak a *frigus* és *fames* közti összefüggést tárgyalja. A Seneca Herc. furensében (699 skk.) olvasható alvilág-ábrázolást érdemes lett volna említeni, oly tökéletes párhuzam a Tristia helyzetképéhez és a Met. Fames-epizódjának jellemző sorához (VIII 789): *triste solum, sterilis, sine fruge, sine arbore tellus,* — «a description, incidentally, which is strangely prophetic of the locale of his exile» (G. K. Galinsky, Ovid's Met. 1975, 8. l.); ehhez vö. «*Stygias detrusus in oras*» c. Ovidius-interpretációinkat, Acta Ant. 1 (1953) 464 skk.

Erysichthon *impietas*-ával kapcsolatban, aki ti. házanépének egyik tagját éppen *pia mens*-e miatt ölte meg (VIII 767), B. nem tér ki W. Rutz fejtegetéseire (Studien zur Kompositionskunst Lucans. Diss. Kiel 1950, 173 sk.), aki Massilia ostromának caesari *impietas*-át (Luc. III 433 skk.) erre az ovidiusi részletre akarta volna visszavezetni. Az Association G. Budé toulouse-i kongresszusán tartott előadásomban (Lucain — entre Virgile et Tacite) egyebek közt ezeket az összefüggéseket is tárgyaltam és Lucanus *pozitív* mintáját az Aeneis *pius* hősének isteni parancsra végzett erdőirtási jelenetében (Aen. VI 180 skk.) mutattam ki.

Hercules és Achelous fentebb már említett küzdelmének leírásában (IX 35 sk.) olvassuk: *ille* (sc. Hercules) *cavis hausto spargit me pulvere palmis* etc. B. az antik versenybirkózók ismert szokását említi (285: «Ringkämpfer bewarfen sich mit Sand . . .», a párhuzamok közül különösen tanulságos Luc. IV 616, az ugyancsak Herculesszel birkózó Antaeusról: *ille . . . auxilium membris calidas infudit harenas);* mi megint látszólag messzire rugaszkodunk el, amikor G. Verga «Cavalleria rusticana»-jából Alfio végzetes «fogását» idézzük: «Come egli stava in guardia tutto raccolto . . . e quasi strisciava per terra col gomito, acchiappò rapidamente una manata di polvere e la gettò negli occhi all'avversario.» (Nem érdektelen a párbajra való kihívás sem: «Turiddu strinse fra i denti l'orecchio del carrettiere, e così gli fece promessa solenne di non mancare» — ime a modern szicíliai párhuzam Horatius fülének meghúzásához: Sat. I 9,77.)

Végül egyetlen szövegkritikai megjegyzés: a Met. IX 17 sk. szövegében *(regem me cernis aquarum . . . fluentem)* a kiadók számon tartják a *fluentum* változatot is, amely B. szerint (282) «a *rex* alanynak *fluere* állítmánnyal való szokatlan kapcsolatát próbálta volna kiküszöbölni.» Hasonló jelenséggel találkozunk az *Exegi monumentum* . . . 11 sk. sorában is: a merész görögös szerkesztést *(et qua . . . Daunus agrestium regnavit populorum,* gen.-szal) egy hasonló vergiliusi sor (Aen. VIII 77 *corniger Hesperidum fluvius regnator aquarum)* felhasználásával, a *regnavit* helyett *regnator* beiktatásával tették szelídebbé — és értelmetlenné.

Megjegyzéseink érzékeltethetik, milyen kincsesbánya Bömer kommentárja minden filológus olvasó számára.

BORZSÁK ISTVÁN

ÜRÖGDI GYÖRGY: NERO. Gondolat. Budapest 1977. 253 l. + 40 képoldal

Marius és Sulla korának, ill. Kleopátra alakjának bemutatása, s az utóbbi kapcsán az Octavianus és Antonius közötti hatalmi harcnak, a principatus kialakulásának felvázolása* után a lankadatlan szorgalmú idős szerző figyelme ismét egy kivételesen érdekes történelmi szereplő s egy roppant mozgalmas kor felé fordult. Nero ellentmondásos, sokat

* Vö. AntTan 23 (1976) 147—149. ill. uo. 22 (1975) 175—177.

vitatott személye és uralkodása, a római császárkornak a Iulius—Claudius-dinasztia letűnésében kifejezésre jutó sorsfordulója méltán tarthat számot széleskörű érdeklődésre, amit Ú. a tőle megszokott világos, lebilincselő előadással igyekszik ki is elégíteni.

A kötet három részre, ezen belül húsz kisebb fejezetre tagolódik. — Az I. rész «Megvalósult tervek» címen (5—42. l.) Nero uralomra jutásának előzményeit tekinti át a Domitius Ahenobarbusok politikai szereplésére való visszapillantástól a Iulius—Claudius-ház belső intrikáinak, Tiberius, Caligula és Claudius uralkodásának rövid áttekintésén át Nero ifjúságának, s — Agrippina, ill. Seneca és Burrus gyámkodásával — a hatalomhoz vezető útjának bemutatásáig.

A II. rész, a 'Quinquerium Neronis' (43—128. l.) a Birodalom gazdasági-társadalmi és katonai helyzetének széles tablójával kezdődik, amelyen helyet kap a nyugati tartományok romanizációjának s a kialakuló császárkultusznak a bemutatása is. Különösen tartalmasak — itt és másutt is — a pénzügyekkel foglalkozó fejtegetések. Jelentőségének megfelelő tárgyalást nyer a hatalomvágyó anyacsászárnő, Agrippina fondorlatainak és bukásának ismertetése. — Nero uralkodásának első, Seneca és Burrus égisze alatt eltelt szakasza egészében kiegyensúlyozottnak, sikeresnek mondható. A jövőre még csak a fiatal princeps önkritikátlan művészi becsvágya, az első Neronia, valamint Britannicus megölése utal. A senatusszal még megtalálja az együttműködés módját; Róma városának népe megértő rokonszenvvel fogadja Nero közvetlen viselkedését, hóbortjait s főleg bőkezűségét; a testőrség és a hadsereg jó kezekben van. A becsületes és nyiltszívű praefectus praetorio-nak, Burrusnak halálával azonban megkezdődnek a «Végzetes évek» (III. rész: 129—235. l.).

A döntő fordulat talán éppen Burrus utódjának, a gátlástalan intrikus Ofonius Tigellinusnak a színrelépése, ami Senacának, Nero korábbi nevelőjének és politikai irányítójának a távozásához vezet. Nero ezzel elveszti utolsó józan tanácsadóját, s teljesen rossz szellemeinek, a véreskezű Tigellinusnak s a nagyravágyó császárnőnek, Poppaea Sabinának befolyása alá kerül. Elhatalmasodnak rajta művészi hóbortjai, kocsihajtó szenvedélye. Róma égése még egyszer aktivizálja az újjáépítéshez szükséges konstruktív képességeit; csakhamar azonban itt is esztelenül költekező építkezésekbe kap, amihez a pénzt csak erőszakos eszközökkel lehet előteremteni. — A senatorok elégedetlensége mind érezhetőbbé válik. A Piso-féle összeesküvés leleplezése és Poppaea Sabina halála után Nerón eluralkodik az üldözési mánia. Egymást követik az erőszakoskodások, kivégzések, vagyonelkobzások. Ezek hatását az átmeneti katonai sikerek sem tudják ellensúlyozni. A bukást a «művész» Nero másfél éves görögországi turnéja vezeti be. A római elégedetlenség közepette kitör a judeai lázadás, majd Vindex felkelése Galliában. Ezt még leverik a hűséges germániai legiók, de a Galba és Otho hispaniai fellépését, majd a Vitellius legióinak Itáliában való bevonulását követő vihar elsöpri az erélytelen, magára maradt Nerót. S végül Vespasianusszal már olyan katona kerül Augustus trónjára, aki nemhogy az uralkodóháznak, de még a régi római nobilitasnak sem tagja: a hadsereg, a principatusnak eddig is legfőbb támasza, a hatalom eszközéből a hatalom döntőbírájává lett.

A magában véve is szemléletes előadást jól megválogatott képanyag teszi elevenebbé. Az olvasó kegismerkedhet a kötet szereplői egész sorának ránkmaradt szoborképmásával, továbbá számos a kort és a tárgyalt eseményeket jellemző tárgyi emlék képével. A dinasztia rokoni kapcsolatainak szövevényében való eligazodást a Iulius—Claudius-ház, ill. Nero származásának családfája könnyíti meg (245—6. l.). A téma iránt érdeklődők számára gondos «Irodalmi tájékoztató» (238—40. l.) készült, amiből azonban joggal hiányolható a kereszténység korai történetére, a vonatkozó források problematikájára vonatkozó fontosabb művek feltüntetése.

A szerző ábrázolását a «hősével» szembeni megértés szándéka vezette; sikerült is elkerülnie a «véres költő» életútja nyomonkövetésének számos buktatóját.

Módszerére vonatkozóan általánosságban kifogásolni lehet ókori forrásainak, elsősorban Tacitus — legkevésbé sem «sine ira et studio» — állásfoglalásainak, valamint a keresztény hagyománynak nem eléggé kritikus kezelését. A részletkérdéseket illetően az alábbiakat jegyezzük meg.

Utalni kellett volna arra (10. l.), hogy az apa Nero születésekor tett állítólagos epés megjegyzése a történeti hagyománynak ex eventu mozzanata. — Úgy véljük, hogy Octavianus elsősorban a hatalom megszerzéséért küzdött, nem pedig a hatalmi harcok elfojtásáért (12. l.). — Augustus és Tiberius viszonyának a bemutatása túl sommás (15. l.). Abban, hogy Tiberius öregkorára valóban zárkózott és mogorva emberré vált, döntő szerepe volt az éppen Augustus részéről sorozatosan elszenvedett sérelmeknek. Augustus fenntartásait pedig elsősorban Tiberius kivételes hadvezéri adottságai és sikerei idézték elő, nem pedig nehéz természete. — Azt viszont M. Gelzer megállapításai óta már nem illenék elhinni Tacitusnak, hogy Tiberius Germanicusszal szembeni neheztelését unoka-

öccse növekvő népszerűsége váltotta ki. Az egykor oly gondos és körültekintő hadvezér mint uralkodó nem érthetett egyet az ifjú Germanicus hadvezetési módszerével, azzal, hogy látványos sikerei érdekében skrupulus nélkül kockára teszi legióit, azzal, hogy győzelmeit — a polgárháborúk és Teutoburg után — nagyon is nem kívánatos vérveszteségek árán érte el. — Lényegesen méltányosabb és sikerültebb Claudius jellemzése (21—22. l.); irodalmi-kutatói tevékenységével kapcsolatban viszont említést érdemeltek volna a punokról, ill. az etruszkokról írott művei. — Ugyancsak hiányzik az id. Seneca említett Suasoria-jánál (27. l.) sokkal terjedelmesebb Controversiarum libri decem c. munkájának a számontartása. — Helyes, ha nem is éppen következetes az a megállapítás, amely szerint a Germanicus iránti nosztalgia céltudatosan irányított családi propaganda eredménye volt (25. l., de nem így 17. l.). — A kötet egyik legsikerültebb jellemábrázolása Germanicus lányának, a féktelenül uralomvágyó és gátlástalan intrikus Agrippina minornak, a nagyravágyó céljai érdekében férjét, Claudiust, és végül fiát, Nerót is feláldozni kész asszonynak a bemutatása (21. 23. 34—5. 37. 63—., stb.). — A judeai helyzet ismertetése során Jézus történetével kapcsolatban nem világlik ki, hogy itt a keresztény hagyományt ismerteti (58. l.), aminek egykorú római támpontja nincs. Szólni kellett volna Jézus személye történetiségének problémájáról is. — Pál apostol története (144—.) megszakítja a tárgyalás időrendjének fonalát, amikor visszanyúl a közben már elpusztult Pallas és fivére, M. Antonius Felix együttműködésére. — A keresztény gyülekezetek korabeli római meglétét és létszámát illetően ugyancsak kritikátlanul követi a keresztény hagyományt (145—.). — A Digesta-hivatkozás (163. l.) az adott összefüggésben úgy érthető, mintha a keresztényeket is említené, holott a kérdéses hely (48, 19, 28, 12) csak általában a gyújtogatókra vonatkozik.

Végezetül néhány apróbb pontatlanságot, pongyola megfogalmazást tennék szóvá. Ilyen az a megállapítás, hogy Neróval egész római nemzetségek pusztultak volna ki, holott csak a Iulius—Claudius-dinasztia utolsó sarja szált vele sírba (7. l.). — Zavaró, hogy a mai Köln római előzményét két helyen két eltérő megjelöléssel tünteti fel: Colonia Claudia Augusta Agrippinensium (34. l.), ill. Colonia Claudia Ara Agrippinensium (54. l.) — utóbbi esetben különben is az Agrippinensis alak lett volna a helyes. — A császári tartományokat valóban proconsulok vagy propraetorok irányították (45. l.); Raetiát és Noricumot azonban lovagrendi procuratorok. — Az obsitosokat szót (50. l.) idézőjelbe tettem volna. —A mai Bordeaux római-kori neve Burdigala és nem Burdigalia (53. l.). — Mit értsünk az «álláshábórú» (76. l.) megjelölésen? — A «harcoló» Gallus szobrán (167. l.) nyiván a haldokló Gallus értendő. Stb.

Szemmelláthatóan, hogy a szerző jelen témakörben nem mindig mozog olyan biztonsággal, mint a saját kutatásaiból alaposabban ismert késő-köztársaság ill. Augustus korában. Ettől függetlenül Ürögdi György új könyve is hasznos és szórakoztató ismeretterjesztő munka.

MARÓTI EGON

GY. MORAVCSIK: EINFÜHRUNG IN DIE BYZANTINOLOGIE. Budapest, Akadémiai Kiadó 1976. 186 lap + 12 képtábla.

Moravcsik Gyula 1966-ban közzétett «Bevezetés a bizantinológiába» c. egyetemi tankönyvéről magyar szaklapban nem jelent meg méltatás, talán mert a szerénységéről ismert szerző egyben az erre elsődlegesen hivatott folyóirat — lapunk — szerkesztője volt. Külföldön élő honfitársaink, Endre von Ivánka[1] és Thomas von Bogyay[2] irányították a nemzetközi érdeklődést a nyelvi elszigeteltsége ellenére is egyedülálló kézikönyvre, nekik és a Wissenschaftliche Buchgesellschaft ösztönzésének köszönhető, hogy az Akadémiai Kiadó 1976-ban, 10 évvel a magyar kiadás után, Engl Géza fordításában, Peter Wirth szerkesztésében megjelentette a mű német változatát.

Hasonló műfajú könyve nincs a bizantinológiának: Tomadakes «kulcsa»[3] vagy Irmscher 5 egyetemi előadásból lazán összeálló «bevezetése»[4] sem szándékát, sem gyakorlati igényét tekintve nem vethető össze Moravcsik munkájával.

[1] Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 17 (1968) 290—291.
[2] Byzantinische Zeitschrift 61 (1968) 310.
[3] *Κλεὶς τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας ἤτοι εἰσαγωγὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν.* I. Athen 1965[3].
[4] Einführung in die Byzantinistik, Berlin 1971.

Moravcsik mindenekelőtt a bizantinológia nevét és fogalmát tisztázza. Etimológiai alapon fejti ki, hogy a különböző nyelvterületeken használatos és lehetséges terminusok közül miért a bizantinológia elnevezést tartja legalkalmasabbnak annak a tudománynak a jelölésére, amelyet a következő két módon határoz meg: [5] «Die Byzantinologie ist jenes Gebiet der Geschichtswissenschaft, das sich mit der Lebensgeschichte von Byzanz befaßt», ill. tágabb értelmezésben: «Die Byzantinologie ist jene Teilwissenschaft der Hellenistik (oder Hellenologie), die sich mit der Lebensgeschichte von Byzanz befaßt.»

Következő lépésként Moravcsik tudománytörténeti összefoglalást ad a bizantinológiáról: áttekinti a bizánci tanulmányok történetét Photiostól Krumbacherig, majd egyenként tárgyalja különböző országok bizantinológiájának sajátos profilját, méltatja legfontosabb eredményeiket és értékeli kimagasló tudósaik tevékenységét. Beszámol az Association Internationale des Études Byzantines szervezetéről, felsorolja a nemzetközi bizantinológiai kongresszusokat, ismerteti a jelentősebb szakfolyóiratokat, évkönyveket és lexikonokat.

Ezután tér rá azokra a kérdésekre, amelyek közelebbről érintik Bizánc élettörténetét. Az egyes témacsoportok az anyag belső logikájának rendjében kerülnek bemutatásra. A szerző először a bizánci birodalom ethnikai összetételét vizsgálja, majd az ezzel szorosan összefüggő nyelv-, és írástörténetet vázolja. Rövid szemelvényeket ad a jellegzetes nyelvhasználatú írók szövegeiből, és a könyv végéhez csatolt táblákon írásmintákat közöl a gyakori írástípusokról. A nyelv és az írás tárgyalása után a bizánci állam és művelődés írásos (kéziratos és feliratos) forrásainak részletes vizsgálata következik az egyes forráscsoportok gyűjteményes kiadásai és a velük kapcsolatos szakirodalom ismertetésével. A források ismeretében kerülhet sor egyfelől a bizánci birodalom társadalom-, és gazdaságtörténetének vázolására, az állam életrajzának elemzésére és az államszervezet bemutatására, másfelől a bizánci művelődés (iskolarendszer, irodalmi élet, művészet, tudomány) egyes elemeinek értékelésére. A könyvet a bizánci kultúra hatósugarának, Bizánc ma is élő örökségének méltatása zárja.

Moravcsik nem téveszti szem elől, hogy célja elsősorban didaktikus. Minden fejezete rövid, tömör, a lényeges mozzanatokra korlátozódik. A fejezetekhez kapcsolódó bibliográfiai adatok válogatása józan, átgondolt. Mégis azáltal, hogy a munka minden ponton rámutat a még megoldásra váró feladatokra, jelzi a tisztázandó kérdéseket, túllép a tankönyvek szokásos keretén, «bevezetésből» tudományágának összefoglalójává válik.

A német kiadás néhány helyen eltér a magyartól. A magyar eredeti utolsó fejezetében tárgyalt, szűkebb honi érdeklődésre számot tartó témák, így a magyar bizantinológia fejlődése a «Geschichte der byzantinischen Studien» c. fejezetbe (49—50. l.), a magyar—bizánci kapcsolatok története pedig a «Das byzantinische Erbe» c. fejezetbe (180—181. l.) épült be erősen rövidített formában. Két hosszabb résszel bővült viszont a német változat: az egyháznak az államszervezetben játszott szerepét érintő (152—153. o.) és az antik irodalom bizánci hagyományozását tárgyaló (184—185. o.) kiegészítésekkel. Az eredeti közel 600 bibliográfiai adatát P. Wirth kb. 50 újabb keletű, bár ötletszerűen válogatott tétellel bővítette.

KARSAY ORSOLYA

[5] 16. l.

HÍREK

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG HUSZADIK ÉVE

(AZ 1978. ÉVI KÖZGYŰLÉSEN ELHANGZOTT BESZÁMOLÓ)

Működése második évtizedének végén társaságunk kezdeti kereteit lényegében megőrizve olyan átalakulási folyamat közepén van, amelyről még nem lehet tudni, valóban felfelé, a magyar ókortudomány megújulása felé vezet-e, vagy olyan kísérlet, amelynek sikertelensége ha nem is oka, de mindenesetre tünete lesz a hazai ókorkutatás elsekélyesedésének. A kísérletezés, amelynek szükségessége nyilt formában először legutóbbi közgyűlésünkön merült fel, az azt követő évben kezdődött el, és az elmúlt évben is tovább tartott, lényegében meghatározva a társaság működését. Nemzetközi kapcsolataink rendszeres kiépítésére amúgysem volt soha módunk, ezt a szerepet egyre inkább az akadémiai és egyetemi szervek vették át tőlünk. Ismeretterjesztő munkánk kereteit sem magunk határozzuk meg, hanem a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. A kísérletezés és a társulati élet fő és szinte egyetlen területe tehát a felolvasó ülések sorozata maradt.

Ennek megfelelően a kísérletezés elsősorban arra irányult, hogy a központi felolvasó ülések rendjét és tartalmát alakítsuk át: számukat csökkentsük, szervezésüket decentralizáljuk, tárgyukat pedig a korábbiakénál tervszerűbben határozzuk meg. Ami az első két pontot illeti, az elmúlt év munkája a terveknek megfelelően folyt: a korábbi tíz helyett nyolc központi felolvasó ülést rendeztünk, s mindegyiket egy erre felkért tagtársunk saját elképzelése szerint szervezte. A felolvasó ülések tárgya a következő volt:

1977. április 22 (Közgyűlés) *Sarkady János:* A demokratikus kísérlet

1977. május 18 *Egyiptom és a klasszikus görög antikvitás* (szervező: Kákosy László)
Kákosy László: Az egyiptomi—görög kapcsolatok kutatásának módszertani problémái
Castiglione László: A Pharos új ábrázolása és az alexandriai Panszobor
Bollók János: A túlvilági ítélet Egyiptomban és a görög vallásban
Fóti László: A Szetna-történet
Wessetzky Vilmos: A pannoniai Isis-kultusz problémái

1977. október 14 *Hérodotos-problémák* (szervező: Falus Róbert)
Hegyi Dolores: A barbaros fogalma Hérodotosnál
Karsai György: Az aranyásó hangyák története
Falus Róbert: Hérodotos a biológiai egyensúlyról

1977. november 18 *Szövegtörténet és szövegkritika* (szervező: Borzsák István)
Komoróczy Géza: Sumer szövegtörténet
Ritoók Zsigmond: A szövegkritika mint tünet
Borzsák István: Szövegkritika a gyakorlatban

1977. december 16 *Vergilius és az Augustus-kor eszmevilága* (szervező: Ritoók Zsigmond)
Bollók János: A 6. ecloga szerkezete
Adamik Tamás: Filozófia az Aeneisben
Tar Ibolya: Pax Saturnia, Pax Romana, Pax Augusta
Havas László: Vergilius és a római közgondolkodás

1978. január 20 *Függőségi viszonyok az antik társadalmakban* (szervező: Hahn István)
Sarkady János: Hésiodos társadalma
Ferenczy Endre: Cliensek és rabszolgák a korai köztársaságban
Maróti Egon: Rabszolgák és szabadok Spartacus felkelésében
Hahn István: A xanthosi perioikosok

1978. február 17 *Mítosz-interpretációk* (szervező: Szilágyi János György)
Kákosy László: Egyiptomi átváltozás-mítoszok
Szilágyi János György: Arachné
Hoppál Mihály: Mítosz-elemek — mítoszelemzések
Pethő Bertalan: Drogfogyasztó szubkultúra és aranykor-mítosz

1978. március 17 *Az antik versrendszer átalakulása* (szervező: Karsay Orsolya)
Herman József: Metrika és hangtörténet a kései latinban
Kiss Sándor: A rím kialakulásához
Karsay Orsolya: A közép-görög versmondat
Borsai Ilona: Metrum és dallam a kopt himnuszköltészetben

Mint látható, a felolvasó ülések tárgyválasztásának új rendszere legalább két ponton elérte a szándékolt célt: a kitűzött témák az ókortudomány fő kérdései közé tartoztak, ezért napirendre kerülésük a kutatók egyéni érdeklődésétől meghatározott, az egyetemes kutatás szempontjából perifériku jelentőségű és csak kevesek érdeklődésére számító kutatások eredményeit a felolvasó ülésekről a tudományos folyóiratokba utalta, s maguk az ülések az érdeklődők szélesebb köréhez szólhattak. Ennek megfelelően csaknem az egész év folyamán a korábbiakhoz képest magas volt a látogatottság. Az ülések téma-terve természetesen nem egy évre szólt, és így a legkevésbé sem igényelte, hogy egy évad során akár megközelítőleg is teljesen átfogja a tárgyalandó legfontosabb kérdések körét. Az egyes ülések témájának meghatározásában a változatosság és a személyi lehetőségek szempontjának is érvényesülnie kellett a legfontosabb mellett, ami — mint már a múlt közgyűlésen felmerült — a magyar ókorkutatásnak a magyar szellemi kultúra eleven folyamatával szoros kapcsolatban álló kérdések felé orientálása volt és maradt. Természetes, hogy így nagy szerepet kellett kapnia a megbeszélendő kérdések között a klasszikus kultúrák legjelentősebb hagyományainak, a görög és római irodalom klasszikus mestereinek — ezeknek szenteltük a Hérodotos- és a Vergilius-ülést —, nemkülönben a hagyományozás módszereinek, amelyekről a szövegkritikai ülésen volt szó. Ókori és mai történeti, vallás- és irodalomtörténeti problémák szerves összefüggésének megmutatása volt a célja, három különböző területen, az antik társadalmak függőségi viszonyairól, a mítosz-értelmezésekről és az antik versrendszer átalakulásáról szóló előadásoknak. Az ókorkutatás térbeli határainak kiszélesedése követelte meg, hogy az üléseken szóba kerüljenek az ókori közelkeleti kultúrák kérdései is, nemcsak a fenti témákkal kapcsolatban, hanem önálló ülésen is. Ilyen volt az Egyiptom és a görög-római kultúra kapcsolatairól szóló előadássorozat. Végül egyetemes érdekű alapvető kérdésről szólt, hagyományainknak megfelelően, a közgyűlésen az athéni demokrácia ideológiájáról elhangzott előadás.

A megelőző év tapasztalatai alapján az egyes üléseken elhangzott referátumok száma 3—4 volt, szemben a korábbi 5—6-tal, ami túl soknak bizonyult. Az első kísérleti évben mutatkozó jelenséget, hogy egyes tapasztaltabb kutatók aránytalanul nagy részt vállaltak az előadásokban, ebben az évben jórészt kiküszöböltük, azt is vállalva, hogy ezáltal az előadások színvonala ingadozóbb lesz. Ezzel kapcsolatosan érdemes megemlíteni, hogy a szereplő 25 előadónak mintegy negyede ebben az évben először szerepelt a Társulat központi felolvasó ülésén.

Félrevezető volna azonban mindezek alapján az elmúlt évet sikerekben gazdagnak tekinteni. A leglényegesebb tudományos kérdések műsorra tűzésének eleve és szándékoltan két aspektusa volt: az ókorkutatást az egyéni lehetőségek és ambíciók szolgálatában álló rész-kutatások túltengésének tévútjáról a lényeges problémákkal foglalkozó, és ezért a mai kultúrában is fontos részt kérő és vállaló tudományművelés felé terelni, másfelől felmérni azt, aminek így világosan ki kell tűnnie: mennyire alkalmas jelenleg a magyar ókortudomány az ilyen célkitűzés megvalósítására. A kettő nyilvánvalóan elválaszthatatlan: hiába a lényeges kérdések felvetése, ha a rájuk adott válaszok lényegtelenek; hiába kelt az előadások tárgya a korábbinál lényegesen nagyobb érdeklődést, ha az ülések végén a hallgatók úgy érzik, kevés lényegeset tudtak meg arról, amiért odamentek. Ebből a szempontból mérlegelve a helyzetet, nem lehet okunk különösebb elégedettségre. Kevés volt a didaktikai és tudományos szempontból jól felépített ülés, a szervezők közül nem mindenki érezte át a felelősséget, amit a munkával vállalt, és sokszor a maguktól adódó könnyű megoldásokat keresték vagy fogadták el, akár kényelemből, akár túlterheltségből, akár — mint ez leggyakrabban történt — személyi okokból. Mindez megbosszulta magát az előadásokon, a legjobban a személyi szempontok előtérbe kerülése. Kitünt, hogy a leggyengébb referátumok azok közül kerültek ki, amelyeknek megtartására azért kértek fel valakit, mert a szervező úgy érezte, korábbi munkásságuk alapján nem maradhatnak ki a tárggyal foglalkozó ülés szereplői közül, ha nem tudtak is jelenlegi aktív mun-

kásságukról. Az ilyen referátumok közt volt a legtöbb rutin-előadás, régebben közölt vagy ismert eredmények fáradt ismétlése. Arra figyelmeztet ez, hogy egyetlen témát sem szabad valamely kutató privilégiumának tekinteni. Pozitívabban kell értékelni az előadók kiválasztásánál érvényesülő másik személyi szempontot: a tárgyhoz még fel nem nőtt kutatók szerepeltetését. A kezdeményezés itt mindenképpen indokolt, a jónéhány csalódást keltően éretlen előadás nem ez ellen a gyakorlat ellen szól, hanem arra figyelmeztet hogy a szervezőknek a jövőben az eddiginél jóval nagyobb felelősséggel kell az üléseket előkészíteni, és az egyes referátumok szerzőivel szükség esetén hosszasabban is foglalkoniuk kell, lehetőleg az előadásra szánt szöveggel a kezükben. Abból a szándékból, hogy az ókorkutatás kereteit a vele érintkező egyéb tudományszakok felé a lehető legszélesebbre tágítsuk, eredt az a törekvés, hogy nem-ókorkutatókat is szerepeltessünk az üléseken. Bár a múlt év tapasztalatai vegyesek voltak — kimagasló értékű referátumok mellett közepesek, sőt azon aluliak is akadtak —, elvi meggondolások amellett szólnak, hogy ezt a gyakorlatot, az ókortudomány szempontjából «külsők»-nek számító kutatók bevonását munkánkba folytassuk, sőt a lehetőség szerint messzebbre terjesszük ki.

Szembe kell itt nézni azzal a ténnyel, hogy a kutatók, legalábbis a Társaság jelenlegi célkitűzéseinek megvalósítására alkalmas kutatók száma eléggé korlátozott, s nemcsak az ókortudományon belül. Volt olyan téma, amelyről a tervezett ülést megfelelő szakemberek hiányában nem tudtuk megtartani; így például ezen múlt annak a tervnek a meghiúsulása is, hogy évenként egy-egy ülést az ókor valamely kevéssé ismert, perifériikus, de az újabb kutatások fényében megvilágítást és figyelmet igénylő kultúrájának szenteljünk.

Mindezek a problémák mutatják, hogy az elmúlt év központi ülésének gazdag programmja eredmények mellett a megoldandó problémák és válság-tünetek egész sorát is élesen megvilágította. A következő évek fő feladata nem lehet más, mint megkísérelni az előrelépést ezek megoldása felé. Talán nem kell külön hangsúlyozni, hogy ez nem lehet a Társaság önálló programmja, mert működése csak a magyar ókorkutatás szerves összefüggésében képzelhető el és értékelhető reálisan, tehát problémái is csak ilyen keretekben oldhatók meg. Tudományos életünknek, ahogy az az egyetemeken, az akadémiai kutatóintézetekben, a folyóiratokban és más publikációs területeken, vagy előadásokon realizálódott folyó vagy befejezett munkákban megnyilvánul, a Társaság csak kis részben lehet szervezője vagy irányítója, de szoros függvénye valamennyi felsorolt tényezőnek; bármelyiknek jó vagy rossz működését azonnal megérzi és jelzi, igazi szerepe az, hogy hőmérője legyen a hazai ókortudomány egészségi állapotának. Ezt a szerepét az elmondotta alapján — sajnos és szerencsére — ebben az évben is betöltötte.

Nem volna azonban teljes a Társaság életének képe a vidéki szakosztályokon folyó munka ismertetése nélkül. Közülük az elmúlt évben is a debreceni szakosztály járt elől. Négy ülést rendezett: 1977. június 15-én Tegyey Imre «Tholosok és kamrasírok Messéniában» címen adott elő; 1977. december 14-én két előadás hangzott el, Gesztelyi Tamásé «Caracalla és Nagy Sándor», Németh Béláé «Előkészület Baranyai Decsi szólásgyűjteményének új kiadásához» címen, végül 1978. április 18-án és 19-én Viktor N. Jarcho moszkvai professzor olvasott fel tolmácsolással «Aischylostól Euripidésig», illetőleg «Menandros művészete» címen. A szegedi szakosztályon tartott egyetlen ülés tárgya Fritz-Heinzer Mutschler heidelbergi egyetemi adjunktus előadása volt «Das dem siegreichen Messala gewidmete Gedicht von Tibull (I. 7)» címen, ugyancsak tolmácsolással.

Külföldi vendégelőadó számára rendkívüli előadást egyszer rendezett a Társaság az év folyamán, az ELTE Ókori Történeti Tanszékével együtt. Előadója Anne Draffkorn Kilner, a Berkeley-i egyetem professzora volt, tárgya «Új fejezet a zenetörténetben: hurri nyelvű szertartási ének és dallama Ugaritból (i. e. 1400)»; az előadást bemutatás kísérte.

Legutóbbi közgyűlésünkön a hazai ókortudomány művelésében szerzett kiemelkedő érdemek elismerésére szánt Ábel Jenő emlékérmet Falus Róbert kapta az antik irodalmak széleskörű megismertetése terén szerzett kimagasló érdemeiért, valamint tudományos és pedagógiai munkásságáért. Az év során elért kiemelkedő kritikai tevékenység jutalmazására szolgáló Révay-díjat Szabó Miklós nyerte el, Erdélyi Gizella «A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon» című posztumusz könyvéről az Antik Tanulmányok-ban írt recenziójával, amely az ismertetett munkával kapcsolatban az egyetemes, különösen pedig a hazai provinciális római művészet kutatásának néhány alapvető problémáját tárta föl, új perspektívákra irányítva Pannónia-kutatóink figyelmét. Az 1976. évi közgyűlésen új formában kiírt, az év folyamán megjelent jelentős tudományos értékű, komplex módszerrel készült tanulmány jutalmazására szánt Marót Károly-díjjal a Társaság Komoróczy Gézát jutalmazta «Sumer börtönök himnuszai» című világtörténeti távlatú tanulmányáért, figyelembe véve az év folyamán megjelent egyéb munkáit is, elsősorban «Sumer vagy magyar?» című kötetét.

A Társaság ez évben is megrendezte, az Oktatási Minisztérium támogatásával, országos középiskolai latin tanulmányi versenyét. A lebonyolítás érdeme ezúttal is Berényiné Révész Máriáé volt. Az előző évben kialakult rendszer szerint a másodikosok, illetve a harmadik-negyedikesek az első fordulóban külön-külön tételt kaptak, az előbbiek egy Phaedrus-mese (II. 5) az utóbbiak Justinus egy részletének (I. 4—5) fordítását. Az 1978. febr. 23-án tartott első fordulóban 77 iskola (ebből 56 vidéki, 21 nagybudapesti) mintegy 850 tanulója készített dolgozatot (közülük mintegy 350 másodikos). A döntő fordulót ezúttal is az ELTE Bölcsészeti Karán rendezték, április 1-én. A tavalyi 77-tel szemben 89 tanuló vett részt rajta, 58 iskolából (ezek közül 38 vidéki); köztük II. és IV. osztályos 30—30, III. osztályos 29 volt. A tétel: Hogyan lett Prótagoras filozófus? (Gellius V. 3). I. díjra érdemes dolgozat nem készült II. díjat kapott Orosz László, a pannonhalmi Bencés Gimnázium IV. oszt. tanulója (tanára Csóka Gáspár) és Seres Péter, a budapesti I. István Gimnázium kémia-tagozatos III. oszt. tanulója (tanára dr. Sándor Jánosné); III. díjat hárman kaptak: Gallai László, a debreceni Kossuth Lajos Gyakorló Gimnázium kémia tagozatos II. oszt. tanulója (tanára Lovas Jenő), Imre Flóra, a budapesti Apácai Csere János Gyakorló Gimnázium kémia tagozatos III. oszt. tanulója (tanára Biró Sándor) és Szebeny Miklós, a budapesti Piarista Gimnázium III. oszt. tanulója (tanára Molnár István). Rajtuk kívül 8 tanuló I. fokú, 15 tanuló II. fokú dícséretben és könyvjutalomban részesült.

Társaságunk taglétszáma az év folyamán némileg emelkedett; tagjaink száma jelenleg 518 fő.

Befejezésül meg kell emlékeznünk arról a súlyos veszteségről, amely Társaságunkat két tiszteleti és két választmány tagunk elhunytával érte. Angelo Brelich, a római egyetemen az egyetemes vallástörténet professzora köztünk nevelkedett, első műveit magyarul írta és itt publikálta, s később is többször hallhattuk előadásait, legutóbb négy évvel ezelőtt a Társaságban. Kazimierz Kumaniecki, a varsó egyetem latinista professzora is számos baráti szállal kapcsolódott a magyar ókortudományhoz, s nem egyszer volt alkalmunk filológiai tehetségét és latin nyelvtudását megcsodálni. Mindkettőjük munkásságának tudományos jelentősége nagyobb annál, hogy részletes méltatására itt sor kerülhetne. — Szenczi Miklós, az Eötvös-Kollégium, majd a budapesti Tudományegyetem angol professzora, az egyetemen klasszika-filológiát végzett, és kapcsolatát ókori vonatkozású problémákkal élete végéig elevenen tartotta, bár fő kutatási területéül az angol irodalom történetét választotta. Aktívan foglalkozott elsősorban Aristotelés Poétiká-jával, amelynek reneszánszkori hatása is érdekelte. Gyakori látogatója volt felolvasó üléseinknek, s mindig segítségre kész, ha valaki bármilyen tudományos problémával hozzá fordult. — Mády Zoltán, c. egyetemi docens Schmidt Józsefnek volt tanítványa, s mestere iránti hűségét egész élete során megőrizte, ahogy ezt róla írt megemlékező tanulmánya is bizonyítja. Kutatásainak fő területe a kelta műveltség volt. Alapvető monográfiát írt a pannoniai kelta személynévanyagról, és számos tanulmányt kelta nyelvészeti kérdésekről; kiemelkedik közülük a Sopianae és Scarabantia névről írt dolgozata, amely — mint más művei is — megmutatja, mennyire otthonosan mozgott a szűkebb kutatási területével szomszédos más tájakon is: nemcsak az indoeurópai nyelvészet egyéb ágait, hanem a régészet, történettudomány, vallás- és művelődéstörténet vonatkozó eredményeit is alaposan ismerte. Paleográfiai felkészültségének és annak, hogy kelta kutatásainak nem szabott időbeli korlátokat, fő bizonyítéka emlékezetes munkája, amelyben Aldhelmus egy 8. századi kódex Miskolcon megtalált töredékében fennmaradt szöveg-részleteit publikálta, értelmezte és kommentálta mintaszerűen. Mindkét tudományos eredményekben gazdag pályája végére ért kiváló kutató munkássága részletesebb méltatást érdemel. Mi most elsősorban mint tagtársunktól, az ókortudomány művelőjétől, Társaságunk közösségének aktív, mindnyájunktól szeretett és tisztelt tagjától búcsúzunk el tőlük.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

AZ 1978. ÉVI ÁBEL JENŐ EMLÉKÉREM

Az Ókortudományi Társaság 1978. évi közgyűlése az Ábel Jenő Emlékérmet dr. Fitz Jenőnek, a Fejér-megyei múzeumok igazgatójának ítélte oda.

Fitz Jenő tudományos pályája a magyar ókorkutatásnak a második világháború által szétválasztott két generációját kapcsolja össze. Alföldi András tanítványa volt, majd fiatalon került a székesfehérvári, később a Fejér-megyei múzeumok élére. Példaképe a lokális kutatások önfeláldozó folytatását és az egyetemes ókortörténet kérdéseinek vizs-

gálatát szerves egységbe foglaló tudósnak. Hazai és külföldi folyóiratokban megjelent közel száz nagyobb tanulmánya, kisebb közleményeinek sorozata, a Pauly—Wissowa féle Realencyklopädie-ben és a Der kleine Pauly-ban írt félszáz cikke, valamint négy külföldön közzétett könyve a hagyományos történeti forráskritika módszereiben, a vallástörténetben, epigrafikában, numizmatikában, a régészet modern módszereiben és az ókori római kultúra tárgyi emlékanyagának szinte minden műfajában jártas kutatónak mutatja, akinek munkásságában különleges jelentőséget kapott a névanyag-kutatás és a proszopográfia.

Kutatásainak fő területe a római Pannonia története. Alapvető munkákban tárgyalta a pannoniai provinciák helytartóinak pályafutását, a 2—3. század fordulójának hadtörténetét, Septimius Severus és Caracalla pannoniai látogatásának történeti hátterét, Brüsszelben kiadott első könyvében két usurpator, Ingenuus és Regalienus sorsát (1966), majd 1972-ben «Les Syriens à Intercisa» címen ugyancsak Brüsszelben megjelent nagy kötetében a római város, a provincia és a keleti vallások pannoniai történetének számos kérdését, végül legutóbb, 1976-ban a Gallienus-kori Pannoniáról szóló monográfiáját tette közzé francia nyelven.

Munkáinak egyetemes történeti látószöge már ezekből a témákból is kiviláglik. Mellettük olyan kérdések feldolgozására is vállalkozott, mint az eraviscusok eredetének, lokalizálásának, ethnikumának, viseletének problémái, Moesia Inferior helytartóinak pályafutása, Dacia, Noricum és a szarmaták története, a pannoniai Hercules- és Mithras-kultusz kérdései, s még távolabb vezető problémák, mint a császárok kitüntető mellékneveinek, Septimius Severus személyi politikájának vagy a római had- és pénztörténet egyes mozzanatainak megvilágítása.

Mindezek mellett soha el nem hanyagolt feladatának tekintette a Székesfehérvár melletti római település, Gorsium—Herculia feltárását, aminek érdeme elsősorban az ő nevéhez fűződik. Két évtizede megszakítás nélkül folytatott ásatásainak során Pannonia egyik legfontosabb polgári települését hozta napfényre, és az ásatások színhelyén az ország legnagyobb és legszebb szabadtéri antik-múzeumát létesítette, miközben bámulatos gyorsasággal tette közzé a maga és munkatársai új eredményeit az általa alapított és szerkesztett Alba Regia c. idegennyelvű folyóiratban, valamint a múzeumi közlemények hosszú sorozatában, nemkülönben összefoglaló kötetben, amelynek a múlt évben már negyedik kiadása jelent meg. Gorsiumot a több éve rendszeresen folyó ünnepi játékok rendezésével az antik drámák előadásainak egyik hazai központjává tette, a székesfehérvári múzeumot és kiállítótermet pedig az ország egyetlen olyan intézményévé, amelyben rendszeresen szervezett kiállítások az antik kultúra hazai emlékeinek nemcsak minél nagyobb anyagával, hanem eddig jóformán érintetlenül hagyott tudományos és esztétikai problémáival is megismertetik a látogatót; elég itt csak a keleti kelta művészet vagy a római provinciális plasztika kiállítására emlékeztetni.

Ezzel a sokoldalú tevékenységével Fitz Jenő az ókori kultúra hazai kutatásának és megismertetésének egyik vezéralakja lett, aki nemcsak személyes kutató és szervező munkásságával, hanem az ország egyik legelevenebb művelődési központjának megteremtésével is kiérdemelte, hogy Társaságunk az Ábel Jenő Emlékéremmel kitüntesse.

Szilágyi János György

B. RÉVÉSZ MÁRIA

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1978. ÉVI ORSZÁGOS KÖZÉPISKOLAI LATIN TANULMÁNYI VERSENYE

A beszámoló előtt a latintanításnak a verseny alapján megismert helyzetét vázoljuk. Ismét csökkenésről kell tudósítanunk: a tavalyi 81 (59 vidéki és 22 nagybudapesti) iskolával szemben idén csupán 77 (56 + 21) gimnázium vett részt a versenyben. Igaz, további mintegy 10 gimnáziumban remélik, hogy a latin nyelv oktatása folytatódik, ill. újra megindul a későbbiekben. A gimnáziumok szakközépiskolává alakulásán kívül nagy szerepet játszik a latintanítás regressziójában a nyelvek közötti választhatóság. Csak a nagyon előrelátó szülők döntenek úgy, hogy a praktikusabbnak tűnő angol vagy német helyett gyermekeik inkább a «holt» nyelvvel ismerkedjenek meg, mert hosszú távon ennek látják majd nagyobb hasznát.

A kollégák lelkes munkájának tulajdonítható és köszönendő, hogy a fent vázolt lehangoló adatok ellenére, azaz a latinos osztályok csökkenése és a kevés latinos osztályba (félosztályba, harmadosztályba) járó tanulók mind kisebb száma ellenére alig versenyzett kevesebb diák a tavalyinál: kb. 350 másodikos és több mint 500 harmadik-negyedikes, tehát több mint 850 tanuló vett részt a versenyen.

Az iskolákban február 23. án írták meg a versenyzők az első forduló feladatát.

Az első két osztályban a tanterv csupán az alaktan megtaníttatását írja elő, a másodikosok tételét eszerint úgy kellett kiválasztani, hogy a tanulók alaktani tudásukról adjanak számot, a szöveg lehetőleg ne tartalmazzon szerkezeteket. Az alsó osztályok anyagában Phaedrus is szerepel, remélhettük tehát, hogy a mese stílusa, az állatmese mondanivalója ismert lesz a gyerekek előtt. Így esett a választás egy Phaedrus-mesére (II. 5. Aquila, cornix et testudo). A mese legnehezebb két sorát elhagytuk, illetve parafrázisát magyarul megadtuk, így a terjedelem — 15 rövid sor — is megfelelőnek tünt.

Az eredmény — az átlagot tekintve — alatta maradt a várakozásunknak. A beküldött dolgozatok készítői közül a legtöbb tudta követni a cselekményt, de az utolsó két sornál, amelyek a mese mondanivalóját foglalják össze, többségük megtorpant. A mérleget úgy vonjuk meg, hogy e két sor túlságosan nehéz a másodikos gyerekek értelméhez és fordítási gyakorlatához képest, s károsan nyújtotta meg a szöveget. Jövőre tartalmilag könnyebb, terjedelemben rövidebb feladatot kell adnunk a másodikosoknak. A nyelvi ismeretek bizonyítására viszont igen alkalmas volt a mese, minthogy az indicativus 5 ideje, a coniunctivus 3 ideje fordul elő benne, éspedig különböző személyragos alakokban, tartalmaz továbbá infinitívusokat és 3-féle participiumot.

A III—IV. osztályosok a versenyszövegben (Justinus I, 4—5. Monda a perzsa birodalom megalapítójának, Cyrusnak a gyermekkoráról) ráismerhettek a Romulus-mondára, s láthatták a birodalomalapítók (városlapítók) személyéhez fűződő csodás események vándormotívum jellegét. A 16 — hosszabb — sor fordítására a rendelkezésre álló 3 óra bőven elég volt, főképpen a negyedikeseknek. A szöveget aránylag kevés jegyzettel kísértük, s leginkább olyanokkal, amelyek a szituáció megértését célozzák. Ilyen magyarázatra, nézetünk szerint, mindig szükség van, különösen olyankor, amidőn hosszabb szöveg rövidített változata kerül a tanulók elé.

Ezúttal is tapasztalnunk kellett, mint már annyiszor, hogy a versenyzők nagy része nem olvassa el a magyarázatot, aminek aztán fordításuk látja kárát. A szerkezetek (abl. abs., acc. cum inf.) fordításában főképp a passzív alakok előfordulásakor észleltünk bizonytalanságot, ezenkívül megállapítható volt a visszaható névmás kevéssé szilárd ismerete.

A központi versenyt április 1-én, a Kar dékánjának szíves engedélye alapján ezúttal is az Eötvös Egyetem Bölcsészettudományi Karán tartottuk. A tavalyinál (77) több tanulót hívtunk be idén, összesen 89-t, akik 58 (38 vidéki és 20 budapesti) iskola színeiben versenyeztek, míg tavaly 51 (34 + 17) gimnázium volt képviselve a döntőben. A beküldött dolgozatok készítőinek, vagyis a latint szívesen tanulóknak nagy többsége lány, ennek megfelelően alakult a behívottak aránya is: 52 lány és 37 fiú versenyzett. Osztályok szerinti megoszlásuk pontosan egybeesik a harmadolással: 30 II. osztályos, 29 III. és 30 IV. osztályos tanulóból állt a versenyzők csoportja.

A döntő forduló témáját Gellius V. 3. szolgáltatta, Hogyan lett Prótagoras filozófus? címmel. A részlet azt mutatja be, hogy az ügyesség és találékonyság bármilyen munka során megmutatkozik, másfelől pedig azt, hogy a bölcs Démocritos felismeri és áldozatkészen segít kibontakoztatni a rossz körülmények között élő honfitársa tehetségét. A nevelő értékű mondanivalón kívül a szöveget cselekményessége ajánlotta, továbbá az is, hogy hosszabb és rövidebb, nehezebb és könnyebb mondatok váltják egymást benne, tehát valamelyes sikerélményt minden versenyző szerezhetett, a verseny így nem szegte kedvét a tanulóknak.

Összegezve a központi forduló eredményét megállapíthatjuk, hogy a III—IV. osztályosok többsége jeles-jó fordítást készített, ez kb. a versenyzők harmadát teszi ki. Egy másik, kisebb harmad, többségükben másodikosok, gyenge, elégséges eredménnyel fordított, a középmezőny jó közepes.

Azt a tanulságot szűrtük le az idei verseny alapján, hogy a másodikosok közül csak kivételesen tehetséges és rendkívül szorgalmas tanuló mérkőzhet eredményesen a felsőbb osztályosokkal. Hátrányként könyveltük el, hogy a másodikosok kisebb fordítási gyakorlatára, csekélyebb szóismeretére és a szótározásban való járatlanságára tekintettel túlságosan megkönnyítettük a felsőbb osztályosok dolgát. A jegyzetek nagyobbik fele ugyanis elhagyható lett volna, ha nincsenek másodikos versenyzők. Minthogy azonban az idegennyelv elhagyásának a lehetősége a II. osztály után fennáll, a másodikosokat nem hagyhatjuk ki a versenyből. Ezért megkíséreljük átalakítani versenyünket oly módon,

hogy a másodikosok a döntőben is erejükhöz mért (könnyebb és rövidebb) szöveget kapjanak fordításra, a nagyobb igényű feladat elé csak a III—IV. osztályosokat állítsuk.

Ezt a tervünket csak úgy tudjuk megvalósítani, ha az Oktatási Minisztérium illetékesei, mint eddig is tették, megértéssel fogadják és támogatják célkitűzésünket.

A változtatással azt kívánjuk elérni, hogy a másodikosokban növeljük a kedvet a latin iránt, s ezáltal minél többen folytassák a nyelv tanulását a felsőbb osztályokban. Aligha van szükség annak bizonygatására, hogy ez milyen előnyökkel jár az érintett fiatalok részére szellemi fejlődésük és egész személyiségük alakulása szempontjából. Ha sikerül megvalósítani tervünket, akkor ismét tettünk egy kis lépést előre a középiskolai latintanítás érdekében, amelynek támogatását az Ókortudományi Társaság egyik fontos feladatának tekinti.

Helyezett és dicséretben részesült tanulók:

I. díj —

II. díj (1200—1200 Ft):
Orosz László IV. o., Pannonhalma, Bencés Gimn.
(tanára Csóka Gáspár);
Seres Péter III. o. (kém. tag.), Bp. XIV., I. István Gimn.
(tanára dr. Sándor Jánosné);

III. díj (1000—1000 Ft):
Gallai László II. o. (kém. tag.), Debrecen, Kossuth L. Gyak. Gimn.
(tanára Lovas Jenő);
Imre Flóra III. o. (kém. tag.), Bp. V. Apáczai Csere Gyak. Gimn.
(tanára dr. Biró Sándor);
Szebeny Miklós III. o., Bp. VIII. Piarista Gimn.
(tanára Molnár István).

I. fokú dicséretben és könyvjutalomban részesültek:
Buza Katalin IV. o., Miskolc, Zrínyi I. Gimn.
Domokos György IV. o., Bp. XIII., Berzsenyi D. Gimn.
Galambos Csaba IV. o., Bp. VIII., Piarista Gimn.
Jakab Gábor IV. o. ;biol. tag.), Bp. X., I. László Gimn.
Kunsági Máté Erzsébet IV. o., Nagykanizsa, Landler J. Gimn.
Szécsi Katalin III. o. (biol. tag.), Szeged, Radnóti M. Gimn.
Szulyovszky Márta IV. o., Bp. XI., József A. Gimn.
Végh Teréz IV. o. (biol. tag.), Zalaegerszeg, Ságvári E. Gimn.

II. fokú dicséretben és könyvjutalomban részesültek:
Baló Krisztina II. o., Bp. IX., Patrona Hungariae Gimn.
Cornides Éva IV. o. (ang. tag.), Bp. XI., Kaffka M. Gimn.
Fehrentheil Henriette IV. o. (biol. tag), Bp. II., Rákóczi F. Gimn.
Fülöp Tünde IV. o. (orosz tag.), Győr, Zrínyi I. Gimn.
Jakab Róbert II. o., Bp. VIII., Fazekas M. Gyak. Gimn.
Krisch Judit II. o. (biol. tag.), Kecskemét, Bányai J. Gimn.
Lamár Ibolya II. o., Cegléd, Kossuth L. Gimn.
Lenyu András III. o. (kém. tag.), Debrecen, Fazekas M. Gimn.
Nagy Piroska IV. o. (biol. tag.), Bp. XI., Kaffka M. Gimn.
Németh Csaba II. o. (fiz. tag.), Szombathely, Nagy Lajos Gimn.
Schwarz Ildikó IV. o. (biol. tag), Pécs, Leőwey K. Gimn.
Szabó József III. o. (biol. tag.), Bp. XVI., Szerb A. Gimn.
Varga Katalin III. o. (biol. tag.), Bp. XI., Kaffka M. Gimn.
Vezendi Judit IV. o. (kém. tag.), Debrecen, Tóth Á. Gimn.
Völgyes Ildikó IV. o. (kém. tag.), Sopron, Berzsenyi D. Gimn.

MEDIÉVISZTIKAI KOLLOKVIUM PÁRIZSBAN

Háromszáz éves Du Cange *Glossarium Mediae Latinitatis*-a: 1678-ban jelent meg először, majd a következő évszázadok során többször is, javítva-bővítve. Ez az évforduló adott ünnepi alkalmat arra, hogy a párizsi Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres Du Cange-bizottsága négynapos ülésszakot szenteljen a középkori latin lexikográfiának «Colloque sur la lexicographie du latin médiéval et ses rapports avec les recherches actuelles sur la civilisation du Moyen Age» címmel (1978. október 18—21.).

A cím is elárulja, hogy az ülésszakon elhangzott előadások és beszámolók két kristályosodási pont köré tömörültek. A középkori civilizáció (társadalom, tudomány, mesterségek stb.) kutatása és a lexikográfia viszonya volt az egyik középponti kérdés. A kollokvium három első napját szentelték e témakörnek, és ez alatt az idő alatt 32 előadást hallgattunk, illetve vitattunk meg. Ezen belül többen foglalkoztak a nyelvfilozófia és nyelvtudomány középkori képviselőinek, illetve forrásainak lexikológiai értékelésével. Mások a jogtudomány, a hűbériség, a kánonjog, a toponymia, a középkori intézmények a történetkritika, a filozófia, a logikatörténet, az orvostudomány stb. felől közelítették meg a lexikológia és a lexikográfia kérdését.

Érdekes volt megfigyelni, hogy a részdiszciplínák többnyire erőteljes jogigénnyel lépnek fel az általános logikai-nyelvészeti szempontok szerint dolgozó lexikográfiával szemben, azaz részben vállalkoznak sajátos terminológiájuk kidolgozására, részben elvárják ennek felhasználását, az általános szótárak anyagába való beépítését ez utóbbiak szerkesztőitől. Ez az erőteljesség olykor az erőszakosság jegyeit öltötte magára; ilyenkor éles, franciásan szellemes viták tanúi lehettünk. Ezek végső kiértékelésére az ülésszak utolsó napján kellett volna időt és módot adni, ez a nap azonban elégtelennek bizonyult még a szorosan vett második kérdéskör alapos megtárgyalására is.

Ez a második téma a *Novum Glossarium Mediae Latinitatis* és nemzeti társvállalkozásai munkálatainak ismertetése és értékelése volt. Ismeretes, hogy ez a szótár van — illetve lesz — hivatva arra, hogy a Du Cange-féle glosszárium mellett új, teljesebb és modernebb kézikönyvül szolgáljon a középkorkutatók számára. Eddigi eredményei minden vitatottságuk ellenére tiszteletet keltenek, és reményt táplálnak a bíztató folytatást illetőleg. Nem kevés elégtétellel és büszkeséggel hallhattuk Anne-Marie Bautier referátumából, hogy Magyarország részvétele az új szótár munkálataiban, a magyarországi adatok szolgáltatásának mennyiségi és minőségi mutatói a legkedvezőbbek a témában résztvevő többi országokéival összehasonlítva. Ennek a beszámolónak a fényében már nem látszott olyan negatívnak az az önmagában feltűnő jelenség, hogy a magyarországi középlatin szótárnak mind ez ideig még egyetlen füzete sem jelent meg. A magam beszámolójában sem hallgathattam a gátló tényezőkről, ezek várható hatásáról, de rámutattam annak a Horváth János által képviselt álláspontnak a helyességére, mely szerint az egyes nemzeti részletmunkák színvonalát és használhatóságát a Novum Glossarium szempontjából az szabja meg, hogy ezeket milyen mértékben megszerkesztve bocsájtják ez utóbbi szerkesztőségének a rendelkezésére.

A második témakörben — amelyre összesen egy csonka nap, a szombat maradt — sajnálatos módon egy olyan kérdés körül lángolt fel a legélesebb és legtartósabb vita, amely — úgy látszik — rendkívül divatos Nyugaton is, de amennyire lényegtelen, annyira el is utasítják a komolyabb kutatók. A számítógépes feldolgozás módszeréről van szó. A baj nem az, hogy ez a kérdés fölvetődött, hanem hogy a munkáknak olyan stádiumában vetették fel, amikor már — a leghátramaradottabb állapotban levő munkálatokat tekintve is — túlságosan késői, vagyis teljesen meddő a vita forszírozása (a belga P. Tombeur részéről). Sőt káros is, mert — mint az egyik német résztvevő, Th. Payr kifejtette — a munkák jelen állásában sokkal fontosabb problémák megtárgyalásától vonta el a figyelmet és rabolta el az időt, mint amilyen pl. az általános és a speciális (szaknyelvi) szókincs egységes feldolgozása, vagy a szócikkek felépítésének kérdése.

Mindamellett, a hibák vagy hiányok ellenére is, a kollokvium rendkívül színvonalas és eredményes volt. Ennek záloga volt a sok, nemzetközi tekintélyű résztvevő, az őszinte, élénk, de baráti hangú viták, a remek szervezés (egyetlen előadás sem maradt el, sorrendi csere is csak elvétve akadt!), ami elsősorban Yves Lefèvre bordeaux-i professzor és a már említett A.—M. Bautier lelkes előkészítő munkáját dicséri.

És milyen tanulságokkal szolgált a mi számunkra? Az egyiket már említettem: a Novum Glossariummal való együttműködésünkben meg kell tartanunk, sőt ha lehet, tovább kell fejlesztenünk eddig alkalmazott módszereinket. — A második egy feladat: sürgetnünk kell a magyarországi középlatin szótár megjelentetését. Ennek személyi feltételei biztosítva vannak, de amíg helyiséghiányban szenvedünk, minden terv papíron fog maradni. — Egy harmadik és tágabban értendő tanulság pedig az, hogy észre kell végre vennünk a nemzetközi méretű és rendkívül színvonalas mediévisztika létezését, de ezen belül annak a hiánynak a meglétét is, amelyet csak magyarországi kutatások tölthetnek be. Van-e erre a célra intézményünk? Van-e káderpolitikai tervünk? Egyáltalán: hajlandók vagyunk-e őszintén és komolyan szembenézni az iránt megnyilvánuló igényekkel, a reánk háruló feladatokkal és a meglevő óriási hiányosságokkal? A párizsi kollokvium ilyen kérdések föltevésére is késztet itt Budapesten.

BORONKAI IVÁN

MŰFORDÍTÁSOK

Horatius: A Múzsákhoz (Carm. 1. 26), Dianához (Carm. III. 22), Ligurinushoz (Carm. IV. 10). (Ford. *Nagy Ferenc*) 224

VITA

Vargyas Péter: Az ugariti faluközösségek kérdéséhez 226
Szádeczky-Kardoss Samu: A történelmi materializmus a periódusváltásokról a görög-római történelemben 231

Catullus noster
Catullus Versei. Budapest 1978. (Ism. *Szilágyi János György*) 236

Hegyi György: Caesar magyarul. (Megjegyzések Szepessy Tibor fordításához) 242
Visy Zsolt: Megjegyzések Valeria védelmi rendszereinek kérdéséhez 246

Catullus-kép és szókészleti időrend
Fr. Stoessl: C. Valerius Catullus. (Ism. 1. *Borzsák István*, 2. *Németh Béla*) 252

KÖNYVSZEMLE

Wirtschaft und Gesellschaft im alten Vorderasien. hrsg. v. J. Harmatta u. G. Komoróczy. (Ism. *Vargyas Péter*) 257
Kovács Tibor: A bronzkor Magyarországon. (Ism. *Mozsolics Amália*) 259
Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses. (Ism. *Szilágyi Mária*) 260
E. B. Vágó—I. Bóna: Die Gräberfelder von Intercisa. I. (Ism. *Topál Judit*) 263
F. Fülep: Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae). (Ism. *Topál Judit*) 264
Plautus Vígjátékai. Ford. Devecseri Gábor. (Ism. *Bellus Ibolya*) 266
A Plautus darabok újabb kommentár-irodalmából
Plauti Poenulus. Komm. v. G. Maurach. (Ism. *Hoffmann Zsuzsanna*) 268
Plautus: Casina. Ed. by W. T. Mac Cary and M. M. Wilkock. (Ism. *Hoffmann Zsuzsanna*) 268
D. Esser: Untersuchungen zu den Odenschlüssen bei Horaz. (Ism. *Borzsák István*) 270
Ovidius: Tristia. II. Hrsg. v. G. Luck. (Ism. *Borzsák István*) 272
Ovidius: Metamorphosen. VIII—IX. Komm. v. F. Bömer. (Ism. *Borzsák István*) 274
Ürögdi György: Nero. (Ism. *Maróti Egon*) 275
Gy. Moravcsik: Einführung in die Byzantinologie. (Ism. *Karsay Orsolya*) 277

HÍREK

A Ókortudományi Társaság huszadik éve. *(Szilágyi János György)* 279
Az 1978. évi Ábel Jenő Emlékérem. *(Szilágyi János György)* 282
B. Révész Mária: Az Ókortudományi Társaság 1978. évi Országos Középiskolai Latin Tanulmányi Versenye 283
Mediévisztikai kollokvium Párizsban. *(Boronkai Iván)* 285

JATE
Központi Könyvtár
TÖRTÉNETI ÉS ÓKORTUDOMÁNYI SZAKKÖNYVTÁR
SZEGED
IK-984

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 30,— Ft
Kötetenként előfizetve: 60,— Ft

INDEX: 26029.
ISSN0003—567 X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR

1. *Maróti Egon:* Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 104 l.
2. *Ritoók Zsigmond:* A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l.
3. *Mócsy András:* Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 202 l.
4. *Mócsy András:* Pannonia a késői császárkorban. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 212 l.
5. *Erdélyi Gizella:* A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.
6. *Szilágyi János György:* Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.
7. *Dobrovits Aladár:* Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.
8. *Dobrovits Aladár:* Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.
9. *Kákosy László:* Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.
10. *Adamik Tamás:* Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.
11. *Maróth Miklós:* A görög logika Keleten. Budapest 1980 Akadémiai Kiadó. 175 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK

14. M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József*, a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.
15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 119 l.
16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

1. Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 39 l.
2. Euripidés: Iphigeneia a taurusok között. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.
3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.
4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Ford. *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.
5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.
8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit *J. Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4 (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l.